

**ACADEMIA ROMÂNĂ**  
**INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"**

**STUDII ȘI MATERIALE**  
**DE**  
**ISTORIE MEDIE**

**VOLUMUL XXIV**  
**2006**

**MUZEUL BRĂILEI**  **EDITURA ISTROS**

[www.dacoromanica.ro](http://www.dacoromanica.ro)

ACADEMIA ROMÂNĂ  
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

*ȘTEFAN ANDREESCU (redactor șef), VIOLETA BARBU, MATEI CAZACU (Franța), IONEL CÂNDEA, OVIDIU CRISTEA, EUGEN DENIZE, ANDRONIKOS FALANGAS (Grecia), BENOÎT JOUDIOU (Franța), GHEORGHE LAZĂR (secretar de redacție), ȘERBAN PAPACOSTEA, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TÛDÖS KINGA*

Revista “Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei, Piața Traian, nr. 3, 810153, tel./fax 0339401002; 0339401003, Brăila, România.

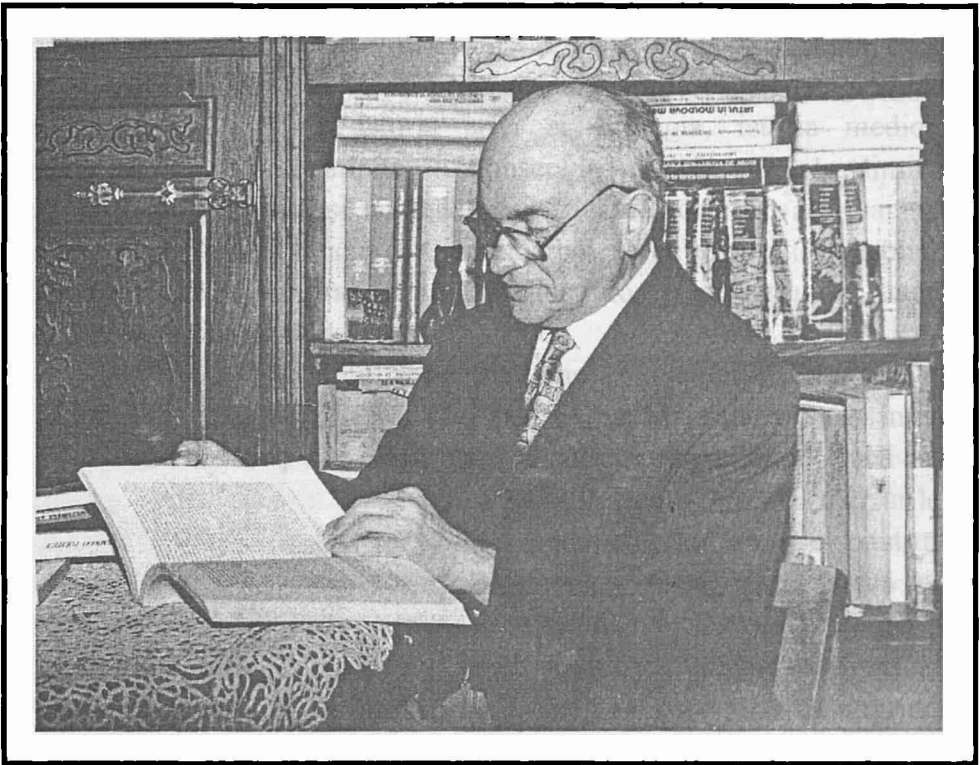
La revue “Studii și materiale de istorie medie” parait une fois par an. Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, Piața Traian, nr. 3, 810153, tel./fax 0339401002; 0339401003, Brăila, România.

Corespondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr.1, 011851, București, tel. 021/2125337; fax 3110371

©, 2006, MUZEUL BRĂILEI  EDITURA ISTROS  
Piața Traian, nr. 3, Tel. 0339401002; 0339401003

*IN MEMORIAM*

*PAUL CERNOVODEANU*  
*1927-2006*



În vastul imperiu al Majestății Sale Istoria, Paul Cernovodeanu a fost un brav general. A condus campanii lungi și obositoare, precum cea de aproape patru decenii, numită *Călători străini despre țările române*. A plecat pe urmele solilor, negustorilor, misionarilor, diplomaților și le-a găsit în cărți, manuscrise rare și aproape uitate, în arhive îndepărtate. A raportat conștiincios despre ei Majestății Sale, străduindu-se să nu piardă nici un detaliu, nici o informație, oricât de mărunță. În cușorul său de campanie, pe care scria „My life is my journey”, stăteau alături erudiția, precizia și capacitatea de viziune, știința coordonării strategice și puterea de a mobiliza. Era meșter experimentat în toate tehnicile de luptă, de care se slujea cu o tactică ce îi era proprie: paleografie și genealogie, istorie economică și militară, istoria artei și filologia, istoria medicinei. Poruncitor cu trupele ațipite în tranșee la primele ore ale dimineții, necruțător cu greșelile și nerăbdător cu ruperile de ritm ale marșurilor forțate, Paul Cernovodeanu știa să îmbărbăteze cu exemplul personal pe oricine se vădea demoralizat în fața lipsurilor și privațiunilor, atât de numeroase în campaniile lungi.

A cucerit apoi cu arme moderne și a colonizat teritorii noi, anexându-le vastului imperiu, căci știa că pe Majestatea Sa o interesa totul. Când ninge și când plouă, când se cutremură pământul, dacă se fac recoltele, când bântuie bolile și epidemiile, cum circulă mărfurile și negustorii, cărturarii și cărțile, medicii și leacurile lor, cum se construiesc cetățile și bisericile, cum se duc războaiele și se negociază pacea într-o anumite parte a lumii, cum se pierd și se redobândesc teritorii, pe unde își poartă nefericirea și visele unii prinți cu nume ciudate. Despre toate acestea a scris enorm, cu hărnicie și talent, cu o capacitate de cuprindere și o nestinsă curiozitate.

Ca orice gentilom, bravul general a fost întotdeauna loial față de stăpâna sa, pe care a slujit-o cu credință, apărându-i onoarea în fața dușmanilor. Și n-au fost puțini: cenzura, impostura, ideologia și aliații lor, marginalizarea și persecuția. Paul Cernovodeanu îi numea, cu dispreț, pe oștenii inamici, mercenari nedemni ai unei cauze străine,

„energumeni”. Ca orice gentilom, a avut prieteni și colaboratori, pe care i-a iubit cu generozitate o viață întreagă. A luptat alături de mulți dintre ei, fiindcă îi plăcea să împărtășească și să-și apropie pe cei care slujeau aceeași nobilă cauză: o colecție de documente, o revistă, o sinteză, o monografie. Când viața curmată în plină tinerețe a unicului fiu i-a îngropat nădejdele, a adoptat fii spirituali, i-a chemat sub arme, făcându-i oșteni de nădejde ai istoriei. Ca orice gentilom de viță veche educat în spiritul datoriei, era ceremonios și politicos, conservator și aristocratic în valori, radical în judecăți, stoic și tenace, disciplinat în muncă. Avea umor, mai ales când era vorba de sine însuși. Pe ceilalți îi lua întotdeauna în serios. Avea coduri etice, rigide când era vorba de sine însuși. Pe ceilalți îi mai îngăduia câteodată.

Maiestatea Sa istoria l-a onorat târziu pe cel care străbătuse pentru ea furtuni și vremuri tulburi, deșerturi și mlaștini, ca să-i închine victorii durabile. L-a lăsat să păzească, cu trupe puține, un fort prea îndepărtat. Acolo, după ce el n-a mai fost, veteranii care serviseră sub arme alături de el, aveau să istorisească recruților, seara la foc, legende despre generalul lor și campaniile lui glorioase\*.

---

\* Pentru opera științifică a lui Paul Cernovodeanu, vezi volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Edit. Kriterion, București, 1998, p. 9-23 și SMIM, t. XX, 2002, p. 347-350.

## COMMERCE ET MARCHANDS AU MOYEN ÂGE

### GÉNOIS ET RIVERAINS DU BASSIN PONTIQUE AUX XIV<sup>e</sup> ET XV<sup>e</sup> SIÈCLES: LE CAS DE SINOPE

ȘERBAN PAPACOSTEA

La paix de Milan qui, en 1299, a mis un terme à la première guerre vénéto-génoise déroulée dans les eaux de la mer Noire, a inauguré un nouveau chapitre de l'histoire deux fois séculaire de l'hégémonie de Gênes dans le bassin pontique, depuis la restauration byzantine à Constantinople en 1261 jusqu'à la conquête de Byzance par Mehmed II en 1453. Gênes, selon certaines sources, aurait obtenu à Milan un répit de treize ou de vingt ans, intervalle dans les limites duquel Venise aurait accepté de s'abstenir d'entreprendre des activités commerciales de grande envergure dans le bassin pontique, en installant dans la région ses propres comptoirs, et d'y envoyer ses navires de guerre. Concession considérable qui néanmoins laissait ouverte la perspective du retour en force des Vénitiens dans la mer Noire après l'écoulement de ce laps de temps.

Protégés par la clause pontique du traité de Nymphée, qui leur assurait un quasi-monopole dans la mer Noire, les Génois y avaient déployé jusque vers la fin du siècle une activité débordante, qui, selon un historien byzantin contemporain, Georges Pachymère, leur avait permis de réaliser des profits fabuleux et même d'arracher à Venise la suprématie navale. Mais, l'ère de l'exploitation libre de concurrences des ressources du commerce pontique – situation idéale - allait inévitablement cesser avec le retour des Vénitiens dans les eaux de la mer Noire. La gravité des conséquences de ce retour des Vénitiens, à échéance plus ou moins approchée, n'échappait-elle sans doute pas aux Génois, au gouvernement de la métropole en tout premier lieu. Mais, si la concurrence en perspective de la part de leurs seuls rivaux maritimes de taille était un danger réel, ce danger cependant n'était pas leur seul souci. Gênes craignait encore, et non sans raison, que, encouragés par la présence d'une puissance navale capable de contrebalancer la thalassocratie génoise, les riverains, mécontents du régime très restrictif qui leur avait été imposé par les intrus ligures, ne relevassent la tête; perspective inquiétante, qui ne laissait à Gênes d'autre choix que de se préparer pour lui faire face. Appréhendant la manifestation active de l'hostilité isolée ou conjointe des puissances pontiques, les Génois décidèrent de mettre leurs comptoirs à l'abri des actes d'hostilité de leurs adversaires actuels ou potentiels en les faisant entourer de fortes murailles. Au cours des deux premières décennies du XIV<sup>e</sup> siècle, Péra et Caffa furent munies de fortifications, tandis qu'à Trébizonde, les Génois se firent céder par les autorités locales le fort de Léontokastron. Avantage majeur sur le plan de la sécurité des personnes et des biens, mais aussi position de force leur permettant de s'autonomiser par

rapport aux maîtres du lieu et d'imposer leurs propres règles au commerce de la région. Ce n'était d'ailleurs qu'un commencement; en effet, au cours du XIV<sup>e</sup> siècle, de nombreuses fortifications génoises essaimèrent sur l'ensemble du littoral pontique, soumis dorénavant à une stricte surveillance de la part de leurs occupants. Une carte complète de ces fortifications génoises n'a pas encore été dressée; lorsqu'elle le sera, elle nous fournira une meilleure compréhension de ce que fut, avec la suprématie navale de la métropole, l'instrument principal de l'hégémonie génoise aux XIV<sup>e</sup> et XV<sup>e</sup> siècles dans le bassin pontique. Maillons d'une chaîne qui tenait rigoureusement sous contrôle la navigation et le commerce de la région, ces fortifications veillaient à faire respecter les règles imposées par la métropole et par ses représentants locaux aux échanges de la région.

Constatant l'importance exceptionnelle du commerce pontique pour Gênes et décidé à défendre cette source intarissable de revenus fabuleux, le gouvernement de la Commune institua en 1313 une commission spéciale, dite des „huit sages”, rebaptisée plus tard *Officium Gazarie*, à laquelle il conféra de très larges prérogatives législatives et exécutives *super factis navigandi et Maris Majoris*<sup>1</sup>. La commission élaborait un ensemble de règles visant à consolider la position des Génois dans le bassin pontique et à réserver à leurs comptoirs le plus gros du trafic commercial - surtout dans les territoires dominés par la Horde d'Or - et des profits immenses qu'il procurait. La reconstitution de ce système compliqué qui a évolué le long des temps en fonction des situations changeantes reste une tâche primordiale des recherches historiques en cours, consacrées à l'expansion commerciale de Gênes au Moyen Âge. En attendant cet ouvrage d'ensemble qui requiert de nouvelles recherches dans les archives et la coopération des spécialistes du domaine, nous nous proposons d'analyser un cas spécial qui illustre, ne fut-ce que partiellement, l'histoire des rapports entre les riverains et les Génois du bassin pontique et les moyens auxquels ces derniers eurent recours pour faire prévaloir leurs intérêts: le cas de Sinope.

Sinope, ville sise sur le littoral septentrional de l'Asie Mineure, a revêtu le long des siècles une double fonction : celle, permanente, d'escale sur la route maritime qui reliait le Bosphore à Trébizonde et plus loin encore à la région du Caucase, avec une importante inflexion verticale Sinope-Crimée; celle de centre commercial, exportateur des produits de la région - en premier lieu le bois destiné aux constructions navales -, mais qui visait aussi à faire fonctionner et à dominer l'une des grandes ramifications du commerce pontique, nommément celle qui mettait en contact le sud de la Russie avec la Méditerranée à travers le plateau anatolien. Peu relevante à l'époque où Byzance dominait les Détroits et, par voie de conséquence, les échanges dans la mer Noire, Sinope prit un grand essor lorsque les Turcs seldjukides s'en emparèrent en 1214 pour en faire un grand centre des échanges pontiques avec la tendance de les dominer. En 1227, sur un ordre du sultan Alaeddin Kaikobad, les Turcs de Sinope entreprirent une expédition navale en Crimée et s'emparèrent finalement de Soldaia<sup>2</sup>. Vers la même époque le sultanat s'empara du port d'Antalya sur le littoral méridional de l'Asie

<sup>1</sup> Ș Papacostea, *Les Génois et la Horde d'Or: le tournant de 1313*, dans le volume *Chemins d'outre mer Etudes d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, Paris, 2004, p 654.

<sup>2</sup> H W Duda, *Die Schluschkengeschichte des Ibn Bibi*, Kopenhagen, 1959, p.130-139.

Mineure ce qui lui permit de dominer la ligne commerciale reliant la Crimée avec la Méditerranée. De l'avis des spécialistes, cette évolution a inauguré l'époque du plus grand épanouissement politique et culturel du sultanat seldjukide. Réussite qui n'était pas faite pour durer longtemps; en effet, la seconde vague de la grande invasion mongole en Asie et en Europe allait rapidement mettre fin à cette situation qui avait largement favorisé l'essor commercial de Sinope. Mais Sinope ne renonça pas pour autant à cette fonction internationale majeure qu'elle s'efforça par contre de restaurer, avec des succès changeants, au cours des XIII<sup>e</sup> – XV<sup>e</sup> siècles.

L'installation des Génois en Crimée après 1261 et leur tendance à s'imposer en tant qu'intermédiaires obligatoires des échanges entre le vaste empire de la Horde d'Or et la Méditerranée heurta de plus en plus sérieusement les intérêts commerciaux de Sinope. Les conséquences de cet état de fait furent une tension permanente et une série d'affrontements qui opposèrent les Génois et les autorités de Sinope, soucieuses de préserver les prérogatives commerciales de leur ville.

Un premier conflit opposa les autorités de Sinope aux Génois en 1299. Selon une chronique turque, en cette année, mille „Francs”, qui à cette date ne pouvaient être que des Génois, descendirent à Sinope de leurs vaisseaux sous prétexte d'entamer des échanges commerciaux avec les gens du lieu. Mais, en réalité, à peine débarqués, ils commencèrent par aggraver la population locale et finirent par s'emparer de vive force de la personne de Mesud Bey, l'autorité suprême du lieu<sup>3</sup>. Le motif réel de cette agression inattendue ne nous est pas dévoilé par la chronique turque mentionnée; il a du cependant se trouver en rapport direct avec l'attitude probablement hostile aux Génois des Seldjukides au cours de la première guerre des Détroits qui avait opposé Gênes et Venise pendant cinq ans à la fin du XIII<sup>e</sup> siècle. Ce fut très probablement au cours de ce conflit turco-génois ou dans les années suivantes que les Génois décidèrent de s'installer dans l'une des deux baies qui encadrent le promontoire de Sinope. Ils commencèrent par s'appropriier le terrain, aménagèrent ensuite un port et entourèrent de murailles leur nouveau comptoir pontique. Un traité géographique du à la plume d'un moine franciscain ou dominicain anonyme confirme l'existence, en 1308, date de la rédaction du texte, d'une «civitas» génoise à Sinope et d'une autre à Trébizonde<sup>4</sup>. Il s'agit sans doute du fort génois de Sinope et du château de Léontokastron cédé aux Génois par l'empereur de Trébizonde. Les historiens de la mer Noire au Moyen Age ont considéré que l'appartenance de Sinope aux Génois, signalée par l'auteur anonyme que nous venons de mentionner, a été un fait passager. Selon M-me Elizabeth Zachariadou, le bref épisode de la domination génoise à Sinope, qu'elle ne conteste d'ailleurs pas, aurait pris fin quelques années plus tard : „however - affirme-t-elle -, a few years later Gazi Celeby /= le fils de Masud Bey/ apparently expelled them from there and he began to attack their other colonies”<sup>5</sup>. A en croire l'auteur, les Génois auraient perdu Sinope en 1313, quand les Turcs seldjukides entreprirent une puissante expédition navale contre leurs adversaires de Caffa, action dans la foulée de laquelle ils se seraient emparés du

<sup>3</sup> F. Isiltan, *Die Seltshuken-Geschichte des Akseray*, Leipzig, 1943, p 104.

<sup>4</sup> *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Gorka, Cracoviae, 1916, p.9-10.

<sup>5</sup> E. A Zachariadou, *Gazi Celebi of Sinope*, dans le volume *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997, p.1273.



comptoir fonde par les Génois dans leur voisinage immédiat. Même la constatation de la présence des églises génoises au dessus de Sinope dans une carte de la Laurentienne datant de 1351, fait non ignorer des historiens, n'a pas eu le don d'inciter leur curiosité et de leur faire soumettre à un nouvel examen la question. Et ceci, malgré le témoignage catégorique d'une série de sources irrécusables. Or, un siècle après les événements de 1313 vers 1410, un notaire génois, Niccolò de Porta, mentionne Sinope parmi les possessions génoises dont il avait dressé la liste<sup>6</sup>. Un quart de siècle après cette mention, un allemand, Hans Schiltberger, captif des Turcs depuis la défaite des chrétiens à Nicopoli en 1396, s'évada en mer Noire et navigua avec ses compagnons, sur une *cogga* à la recherche de la liberté. Poursuivis par trois galères turques - des corsaires sans doute -, les rescapés ont trouvé leur salut à Amastris, ville génoise, et ensuite à Sinope, qui, évidemment, ne pouvait être le site seldjukide. L'espagnol Pero Tafur qui en 1437-1438 a eu, lui aussi, l'occasion de naviguer dans les eaux de la mer Noire, est tout aussi catégorique lorsqu'il affirme qu'il arriva en Turquie à Sinope „qui appartient aux Génois”, ville où il séjourna pendant deux jours<sup>8</sup>. À notre connaissance, aucune source ne nous autorise d'affirmer qu'après cette date et jusqu'en 1461, année durant laquelle le nouveau maître des Détroits, Mehmed II, incorpora à son empire le littoral septentrional de l'Asie Mineure, les Génois auraient perdu le contrôle du port et du fort de Sinope qu'ils avaient acquis au début du XIV<sup>e</sup> siècle. Tout au plus peut-on admettre que Sinope a été annexée par Bajazed I à son empire; mais, si tel fut le cas, il est néanmoins certain que la ville fut récupérée par les Génois après la sanglante défaite subie par le sultan à Ankara en 1402. D'ailleurs Sinope n'était pas la seule possession génoise dans la région: Amastris, Heraclea Pontica (Puntarachia) et Samsun figuraient elles-aussi parmi les possessions des Génois du bassin pontique, pour ne plus mentionner leur quartier fortifié de Trébizonde, lequel, il est vrai, leur était âprement contesté par les autorités locales chaque fois que la conjoncture générale leur paraissait favorable. Le cas de Samsun (Simisso, Aminos), très instructif, nous permet de mieux comprendre le rapport entre les deux sites jumelés de Sinope. Selon Hans Schiltberger, témoin de premier ordre des réalités d'Asie Mineure et de la mer Noire, deux villes du nom de Samsun se dressaient l'une en face de l'autre. La première appartenait de son temps aux „italiens de Gênes”, l'autre aux „payens” qui dominaient aussi l'arrière-pays. Conquise par Bajazed I, la ville fut attribuée par le sultan à un dynaste bulgare dépossédé de son royaume<sup>9</sup>. Mais, lorsque en 1424 le gouvernement de Gênes faisait publique sa satisfaction d'avoir reçu de la

---

Niccolò de Porta, cite par N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p 57-58 (d'après le texte original publié dans *Recueil des historiens des Croisades*, V, Paris, 1895, col. 239A).

*Ein wunderbarliche und kurzweilige Historie, wie Schiltberger, einer von der Stadt Munchen in Bayern, von den Turken gefangen und wider ist heim kommen*, Leipzig, /sans année/, p 47

Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439*, New York and London, 1926, p. 129-130, W Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, II, Leipzig, 1936, p.359, ignorant les autres sources qui confirment l'existence d'une Sinope génoise récusait lui aussi le témoignage de Tafur

<sup>9</sup> „Sam on sind zwo Stadt gegeneinander über. In der einen sind die Christen, die hätten in der Zeit die Wel chen von Genua inne; in der andern sind Heiden, denen gehört das Land zu”; H Schltbe cr p cit p 18

part du sultan Mourad II l'autorisation de reconstruire Simisso („rehedificare posse oppidum Simisso”)<sup>10</sup>, il ne faisait que confirmer la restitution de Samsoun aux Génois par les successeurs du grand vaincu d'Ankara. Amastris (Samastro) conserva elle-aussi, très probablement, son identité génoise jusqu'à la conquête finale du littoral pontique de l'Asie Mineure par Mehmed II en 1461. Gênes possédait donc le long de ce littoral une série de positions fortifiées, acquises au XIV<sup>e</sup> siècle, points d'appui très efficaces pour l'accomplissement de sa politique commerciale et pour son effort d'imposer au commerce pontique ses propres règles dans l'intérêt de ses ressortissants de la région.

Les Turcs de Sinope défendirent avec acharnement les intérêts de leur commerce dans les nouvelles conditions de l'hégémonie génoise après 1299. La reconstruction de Caffa et de ses fortifications à partir de 1313, les nouvelles règles imposées par Gênes au commerce en plein épanouissement dans les territoires de la Horde d'Or, règles qui visaient à concentrer dans leur comptoir de Crimée sinon l'ensemble du moins le plus gros des échanges effectués dans le bassin pontique, ne tardèrent pas à susciter la méfiance et la réaction de la part des maîtres turcs de Sinope. En cette même année 1313, où les Génois affermissaient leur domination en Crimée et manifestaient leur volonté de faire de Caffa le centre régulateur du commerce pontique, l'emir turc de Sinope dirigea huit galères – force navale remarquable – sur la cité génoise rivale. La flotte turque s'empara des navires génois (*ligna*) qui se trouvaient dans le golfe de Caffa, commit des ravages dans les alentours de la ville et fit des victimes parmi les gens du lieu. L'année suivante, 1314, l'emir turc répéta son exploit, sans succès cette fois-ci, malgré le concours que lui fournirent les Tatars de Solkat<sup>11</sup>. Menacée à son tour par la nouvelle politique des Génois, Trébizonde s'associa à cette attaque<sup>12</sup>. Mais malgré les efforts concertés de leurs adversaires pontiques, les Génois ne se plièrent pas et finirent par avoir gain de cause. Caffa continua à consolider sa fonction commerciale dominante dans la mer Noire.

Sinope ne renonça pas pour autant aux contacts directs qu'elle avait noués depuis longtemps avec la Crimée et les autres régions soumises à l'autorité de la Horde d'Or. Ce qui, bien sûr, ne pouvait que provoquer de nouveaux heurts avec les Génois. En 1340, selon une source vénitienne, douze galères génoises avaient mis en déroute, dans les eaux de la mer Noire, une imposante force navale turque<sup>13</sup>. Mais la puissance navale

<sup>10</sup> N. Bănescu, *Archives d'Etat de Gênes. Officium Provisionis Romaniae*, dans RESEE, IV, 1966, 3-4, p.576.

<sup>11</sup> „Huius archiepiscopi tempore sive anno Domini MCCCXIII Zalabi de Sinopi filius mansit in gulfo Caffe. Veniens cum galeis VIII plura ligna ianuensium ex proviso cepit et multos bonos homines interfecit. Et anno sequenti venit dictus Zalabi in dicto loco et inventit ibi tria ligna parva et unam chocham Jacobi de Karlo et ipse habens galeas VIII et adiutorium Solcati preliando nihil capere potuit, sed magnum dampnum ibi habuit...”; *Continuazione della Cronaca di Jacopo de Varagine dal MCCXCVII al MCCCXXXII*, ed. Vincenzo Promis, dans „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, X, 1874, p.502.

<sup>12</sup> S. P. Karpov, *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma, 1204-1261*, Roma, 1986, p. 146-147.

<sup>13</sup> „nel detto anno /1340/ dodici galee di Genovesi ch'erano ite in Romania per loro mercatanzie, ritrovandosi nel mare Maggiore di là da Costantinopoli con centocinquanta legni o più tra grossi e piccoli armati di Turchi saracini, i Genovesi francamente li assalirono e misongli in isconfitta, facendo di loro grande molestia di uccidergli e d'annegarli in mare dove ne rimasono

de Sinope ne fut pas annihilée pour autant. Quatre années plus tard, en 1344, une escadre génoise qui se trouvait dans la Propontide dut s'abattre dans les eaux de la mer Noire pour mettre un terme aux actions hostiles de la flotte de l'émir de Sinope qui agressait les navires génois et s'emparait de leurs cargaisons. Le commandant génois, *Simon a Quarto*, pénétra dans la mer Noire et après avoir vainement tenté de conclure un accord avec les Turcs de Sinope, engagea la lutte navale contre ces adversaires récalcitrants et redoutables dont il eut finalement raison<sup>14</sup>. Cette dernière rencontre navale avait eu lieu – il est important de le constater – tandis que la guerre qui opposait la Horde d'Or, d'une part, et les Génois et les Vénitiens, d'une autre part, faisait rage dans les régions septentrionales du Pont Euxin. Mentionnons encore que Sinope offrit ses bons offices et envoya à Caffa un émissaire dont la mission était de se rendre à la Cour du khan Djanibeg et de négocier la paix entre les puissances belligérantes. Doutant des intentions et de la bonne foi des Turcs de Sinope, les autorités de Caffa décidèrent au début du printemps 1345 d'y envoyer une galiote pour constater si l'émir turc ne préparait pas une nouvelle expédition navale contre leur ville, cette fois-ci encore en collaboration avec les Tatares<sup>15</sup>. Une dernière fois en 1361, Sinope tenta d'éliminer les obstacles qui entravaient leurs relations avec les territoires de la Horde d'Or et qui leur provoquaient de très grands préjudices. Tentative échouée, nous informe la chronique de Matteo Villani, comme d'ailleurs toutes celles qui l'avaient précédées<sup>16</sup>.

Sinope a subi avec les autres puissances commerciales pontiques les conséquences de la politique exclusiviste des Génois. La concentration des échanges commerciaux à Caffa, avec pour corollaire la tendance des Génois à refuser à leurs concurrents le droit d'entretenir des rapports directs avec les autres ports dépendant de la

morti più di scimila, e guadagnarono i Genovesi molta roba e danari"; *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, I, Trieste, 1857, p.428.

<sup>14</sup> „Simon enim a Quarto, praefectus novem triremium ad mercatoriam negotiationem comparatarum Peram appulsus cognovit, duodecim Turcarum triremes per circumjecta maria populabundas discurrere, magnasque praedas hominum et rerum tam Genuensium, quam ceterarum nationum continenter agere. Quare inde profectus Simon, cum in itinere in urbe Sinope cum Palabi Turcarum principe caput contulisset, neque Turca res ablatas restitueret, pollicitus tantummodo se Genuensem classem non laesurum, legatis ad Caesarem Trapezuntium cum duabus triremibus missis, ipse Simon cum reliquis septem Caffam perrexit, civibusque injurias Turcarum conquerentibus, ad easque ulciscendas hominem hortantibus, mercibus in terra expositis vigintique minoribus navigiis a Caffensibus armatis sibi adjunctis, classem Turcicam acquirere instituit; quam adeptus, acri proelio vicit, decem triremibus captis, ac praeda quam fecerant Turcae, recuperata”; *Uberti Foglietae patricii Genovensis Historiae Genuensium libri XII*, dans Joannis Georgii Graevi *Thesaurus Antiquitatum et Historiarum Italiae Mari ligustico et Alpibus vicinae*, I, I, Lugduni Batavorum, 1704, col. 441.

<sup>15</sup> Depuis Caffa, le 5 Avril 1345, l'émissaire de Venise rapportait au Sénat : „Isti domini IIII-or - les émissaires de Gênes - determinaverunt mtendi dominum Ranerium Spinolam cum una galiota a XXXa usque in XL remos usque Sinopim et ibi videre si veritas est quod iste Calabi intedit armare illas suas galleas et transire ad partes istas cum illis Saracenis. Et si ita est, isti intendunt armare omnes suas galiotas et galleam et contra eos ire et oviare ipsos in mare”; R. Morozzo della Rocca, *Notizie da Caffa*, dans le vol. *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III, Milano, 1962, p.289.

<sup>16</sup> V. le chapitre *Come i Turchi di Sinopoli assalirono Caffa e furono vinti da' Genovesi*, dans *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, II, Trieste, 1858, p.352.

Horde d'Or – *quod non iretur ad Tanam* – ne pouvait être acceptée sans réaction par les marchands turcs de Sinope. Onéreuses surtout pour ces derniers furent les règles auxquelles les Génois entendaient soumettre le commerce des esclaves. Selon les nouvelles réglementations édictées en 1351, sinon même auparavant, tous les esclaves musulmans (*saraceni*) ou payens en provenance des territoires de la Horde d'Or devaient être acheminés vers Caffa avant d'être embarqués pour leur destination finale, afin que l'*Officium Sancti Anthonii*, institution qui veillait au fonctionnement de ce commerce très lucratif, fut en mesure de percevoir les taxes fixées par les autorités de la ville. Non moins grave pour le commerce de Sinope fut la décision qui réservait en exclusivité aux navires génois le transport maritime des esclaves. Il était formellement interdit aux marchands venant de la Turquie - certainement de Sinope - de transporter sur leurs navires les esclaves acquis à Caffa ou ailleurs. Les instructions transmises par le gouvernement de Gênes aux autorités de Caffa étaient catégoriques sur ce point<sup>17</sup>. Cette décision frappait lourdement le commerce et les transports maritimes de Sinope, antérieurement source de très grands profits. Les tentatives des Turcs de Sinope de se soustraire à cette règle rigoureuse furent sévèrement réprimées par les autorités de Caffa<sup>18</sup>. Finalement, lorsque le rapport de forces joua nettement en faveur des Génois, Sinope se vit obligée de se soumettre aux injonctions de ses adversaires. Caffa avait même réussi à arracher à Sinope un engagement de ne pas construire des navires de gros tonnage. Mais, au début de l'année 1453, à la veille de la conquête de Constantinople par le sultan Mehmed II - événement qui allait changer de fond en comble la situation des Génois du Pont Euxin -, les Turcs de Sinope considérèrent que la nouvelle conjoncture politique leur permettait de se libérer des lourdes restrictions qui leur avaient été imposées par les Génois au cours du siècle précédent. Ils commencèrent donc à fréquenter les ports de la *Gazarie* dont l'accès leur avait été interdit antérieurement et se dispensèrent de passer par Caffa et par ses offices les esclaves achetés ailleurs, au grand détriment des revenus de la ville. Fait encore plus grave, le *dominus Sinoparum* avait fait construire un vaisseau ayant une capacité de transport de huit cents *modia*, contrairement aux conventions conclues antérieurement avec Caffa, qui lui interdisait de construire „sine nostra licentia” des navires de dimensions si grandes. Les autorités de Caffa qui signalaient au gouvernement de Gênes la gravité de cette évolution récente lui déclaraient en même temps leur impuissance à lui faire face<sup>19</sup>.

<sup>17</sup> „Et provideatis sollicitate quod dicti Sarraceni vadant in lignis nostris et quod de ipsis percipiatur quod debent et non in aliquo defraudetur collecta per patronos vel alios et quod nullus possit facere dictum trafficum nisi de Caffa nec possint venientes de Turchia cum navibus Saracenorum vel aliis facientes dictum trafficum portare seu onerare vel ellevare”; A. Sanguinetti et G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino*, „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, 28, 1898, p.558.

<sup>18</sup> Ce fut le cas d'un ressortissant turc de Sinope qui fut soumis à une amende de 21 sommi pour avoir tenté de transporter des esclaves achetés à Tana via Lefecti en évitant de se présenter à Caffa; M. Balard, *La Romanie génoise (XIV<sup>e</sup> – début du XV<sup>e</sup> siècles)*, Rome-Gênes, 1978, p.132.

<sup>19</sup> „Ab alia certifficati sumus veridico relatu prout dominus Sinoparum fabricari fecit navem unam portate modiorum octingentorum cum qua similia viagia tantum modo facere propoxuit, licet hoc sit contra federa nobiscum nuper condita per que dicto domino Sinoparum non licet tantam navem habere sine licentia nostra...”; Şt. Andreescu, *Un act genovez din 1453 sau*

L'époque de l'hégémonie génoise dans le bassin pontique touchait à sa fin. Cette hégémonie avait imposé à coups de force au commerce de la mer Noire pendant à peu près deux siècles un régime rigoureux, conçu de manière à créer les conditions les plus favorables à l'activité des marchands génois et à leur réserver la part du lion des bénéfices résultant des échanges dans le bassin pontique. De ce régime, l'une des victimes, et non pas la moins importante, fut la Sinope des Turcs seldjukides qui aux XIII<sup>e</sup> et XIV<sup>e</sup> siècles avait nourri l'espoir de jouer un rôle de premier plan dans le commerce pontique.

# TRAITS DE LA VIE COMMERCIALE DANS LES SOURCES DIPLOMATIQUES ET HAGIOGRAPHIQUES SLAVES (XIII<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> SIÈCLES)

SNEJANA RAKOVA (Sofia)

Dans le cadre des études menées sur le commerce au Moyen âge dans les Balkans on peut marquer quelques grands thèmes de recherche, basés à leur tour sur les divers types des sources existantes. Les plus grands massifs d'information, comme on le sait bien, proviennent des archives de Dubrovnik, de Venise, de Gênes et d'autres villes italiennes<sup>1</sup>. D'autre part, les sources sont nettement divisées en deux grandes périodes historiques, précisément l'époque du Moyen Âge du XIII<sup>e</sup> - XIV<sup>e</sup> siècles et des États slaves balkaniques et l'époque suivante - celle de l'Empire Ottoman et la transition vers l'époque moderne (XV<sup>e</sup> - XVII<sup>e</sup> siècles). Il est notoire que dans les pays balkaniques à noter la Bulgarie, la Serbie, la Bosnie, ne se sont pas conservées beaucoup de sources locales de provenance slave, traitant du commerce et renfermant la terminologie relative à l'activité commerciale des peuples balkaniques. Il s'agit ici des chartes des privilèges peu nombreuses, accordées par les souverains bulgares, serbes, etc. aux marchands de Dubrovnik (Raguse) et ceux de Venise et Gênes, parfois conservées seulement en manuscrits italiens. Je reviendrai plus tard sur ces documents. Nous sommes obligés de souligner ici le fait que du temps de la première période nous n'avons pas à notre disposition aucun texte narratif slave sur ce sujet appartenant à la littérature des Slaves méridionaux. D'autres sources originales, excepté les documents officiels, qui pourraient nous présenter une description quelconque des moyens de transport, des habits et du moyen de faire le commerce et généralement dans la sphère de l'activité économique, ne se sont pas conservés. En ce qui concerne la période historique suivante, la situation est un peu changée. C'est pourquoi je voudrais attirer l'attention sur un groupe de textes qui ne sont pas encore étudiés du point de vue de la vie économique et les contacts commerciaux entre les peuples balkaniques. Il s'agit de quelques vies tardives de saints du XV<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> siècles, écrites par les auteurs bulgares et dans un seul cas slave de la Valachie.

---

<sup>1</sup> Ils sont bien étudiés et publiés dans le passé par les éminents savants slaves: S. Ljubrić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, X, Zagreb, 1890; Idem, *Commissiones et relationes venetae*, Zagreb, 1876; F. Miklošič, *Monumena serbica spectantia historiam Serbii Bosnae, Ragusii*, Wien, 1858 (repr. Graz 1961); I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa, Documenti sull'impero Turco nel sec. XVII<sup>e</sup> sulla guerra di Candia*, Roma, Orientalia Christiana Periodica, 1935. De notre temps datent les recherches du M. Balard, *La Romanie génoise*, I-II, Genova, 1978; O. Iliescu, *Nouvelles éditions d'actes notariés instrumentés au XIV<sup>e</sup> siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube*, in RESEE, XV, 1977, no. 1, 113-130; Ў. Списаревска, *Дубровнички извори за българската история*, София, 1999.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 9-19

Après la chute des États médiévaux, conquis par les armées ottomanes, une nouvelle époque s'ouvre avec l'apparition de l'Empire Ottoman dans les Balkans. Les habitudes commerciales et la situation politique changent totalement. Dans la sphère de l'activité commerciale ce sont de nouveaux documents de la chancellerie de Raguse qui nous présentent la plus riche information sur le développement du commerce. C'est pourquoi un des thèmes principaux dans l'historiographie moderne ce révèle dans l'étude et les publications sur les relations commerciales de Raguse avec les peuples balkaniques; l'organisation des colonies des marchands dans les Balkans – soit en Bulgarie, soit dans les régions occidentales balkaniques, la Serbie et la Bosnie-Herzégovine<sup>2</sup>. Il est nécessaire de rappeler ici que les routes principales qui traversent les terres balkaniques se sont conservées telles quelles, se sont établies à l'époque romaine et existent jusqu'à présent. Au deuxième plan il faut mettre l'activité des autres représentants du commerce européen – les marchands de Venise et de Gênes – qui aussi, comme les Ragusains ont établi depuis longtemps dans les Balkans leurs centres commerciaux. Le problème est que nous disposons de information concernant surtout la situation dans la capitale ottomane Constantinople et dans des cas très rares, plutôt des exceptions, des activités dans d'autres centres qui se trouvent sur le littoral de la Mer Noire ou à l'intérieur des Balkans (Sofia, Belgrade etc.). C'est d'après cette division terrestre qu'on pourrait grouper les divers thèmes des recherches modernes en soulignant que généralement cette division correspond aux frontières des États modernes nationaux. Cette constatation permet de distinguer quelques zones, formées d'après les routes principales que je vais citer maintenant en commençant de l'Ouest vers l'Est: la région du littoral Adriatique; les terres balkaniques de l'ouest (la Bosnie, la Serbie), les terres bulgares au Nord et au Sud de la montagne Stara planina (le Balkan), les terres de Thrace (la plaine de la Maritza) jusqu'à Constantinople et Constantinople elle-même ; le littoral occidental de la mer Noire.

Jusqu'à maintenant j'ai marqué les bases les plus significatives de sources – les documents des archives de Dubrovnik, de Gênes et de Venise. A l'aide des sources documentaires viennent les informations des voyageurs étrangers à travers les Balkans (après le XV<sup>e</sup> siècle). A propos de cette deuxième base de sources sur la vie économique on peut faire aussi quelques observations. Il s'agit de textes des divers voyageurs, dont presque tous les historiographies modernes nationales disposent des séries de publications<sup>3</sup>. Sans aucun doute ces sources sont de première importance pour éclaircir

<sup>2</sup> Voir par exemple E. Вечева, *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI-XVIII в.)*, София, 1982. En ce qui concerne la région des Balkans de l'ouest, il convient de citer le nom de Konstantin Jireček, qui était à son époque parmi les pionniers de la recherche sur l'économie médiévale dans les Balkans: K. Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosna Waehrend des Mittelalters. Hist.-geogr. Studien*, Prag, 1879; idem, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, 1877; idem, *Geschichte der Serben*, Wien, 1911 = K. Јиречек, J. Радонић, *Историја Срба, II, Културна историја*, Београд, 1990, voir la bibliographie sur le commerce au Moyen Âge, p. 548-555.

<sup>3</sup> S. Yerasimos, *Les voyageurs dans L'Empire Ottoman (XIV<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> siècles), Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités*, Ankara, 1991; *Călători străini despre țările române*, (éd. M. Holban), vol. I-VI, București, 1968-1976; en Bulgarie, la série *Ecrits de voyageurs étrangers à travers les Balkans: Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в.*, София, 1979; *Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX в.*, София, 1976; *Немски и*

des faits de la vie économique dans les Balkans, car beaucoup d'entre elles sont écrites par des marchands (rappelons ici le nom de Ciriac d'Ancone du XV<sup>e</sup> siècle) ou contiennent des données sur la vie économique. Le problème qui se pose maintenant est que nous ne sommes pas informés de la même manière sur le développement du commerce dans toutes les régions de l'Europe du Sud-Est. À mon avis, le thème de l'échange des produits dans la direction du Nord au Sud c'est-à-dire du Nord des Carpates à travers le Danube, reste inexploité. Et encore une observation : à l'exception des centres du commerce les plus développés nous n'avons aucune idée sur la vie dans des autres centres, plus petits et moins importants, à cause de l'absence de données.

Ici je reviens vers les sources bulgares concernant le commerce médiéval dont les chartes des souverains en faveur des communautés commerciales des marchands étrangers sont les plus importantes, étant des documents officiels provenant des chancelleries royales. Les premières chartes datent du XIII<sup>e</sup> siècle, une époque très éloignée du point de vue de l'époque à la fin du Moyen âge (XVI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles). Tout de même ils conservent quelques données sur la terminologie slave qui était en circulation à cette époque-là et représentent même la première évocation de quelques termes importants comme *le marché, le marchand, la marchandise*. Je vais brièvement noter, par exemple, la célèbre charte du roi bulgare Jean Assen (1218-1240) de l'an 1230 pour les ragusains, premier document d'une série de chartes, traités et privilèges, édités par les rois bulgares en faveur des marchands étrangers<sup>4</sup>. Les marchands de Raguse sont nommés « les amis aimables et fidèles de mon royaume », une expression qui va se répéter plusieurs fois dans les documents. Dans ce bref texte est présenté une remarquable terminologie commerciale qui est partiellement dérivée du grec (par exemple les mots *коумеркъ* - *κομμερκιον* et *форосъ* – *φορος*)<sup>5</sup>. On doit souligner encore une fois que cette charte est importante par le fait qu'elle marque le début d'une très longue tradition d'édition des chartes (et aussi des lettres, des permissions pour le libre commerce, etc.) en faveur des marchands des diverses communautés, tradition qui continue en Valachie jusqu'au XVI<sup>e</sup> siècle, même après la chute de l'État bulgare. Pour étudier encore quelques exemples je vais citer quelques documents bulgares du XIII<sup>e</sup> siècle.

Pour continuer l'énumération des chartes bulgares, on va mentionner un autre document, concernant de nouveau les ragusains qui date du milieu du XIII<sup>e</sup> siècle (1253). Cette fois il s'agit d'un traité militaire et commercial entre le roi bulgare Michel II Asen (1246-1256) et le *knez* de Dubrovnik Marsili Georgi. Dans ce texte on voit le double emploi de la terminologie concernant les marchands. Il faut tenir compte du fait que le document fut rédigé dans la chancellerie de Dubrovnik et présente le point de vue des ragusains. Tout de même on a utilisé la vieille expression « les amis fidèles de ton

---

*австрийски пътеписи за Балканите XVII-XVIII в.*, София, 1986, etc.; en *Macédoine-Balkans во делата на странските патописци* (éd. Al. Matkovski), vol. I-II, Скопје, 1991, etc.

<sup>4</sup> Texte en vieux bulgare: *Грамоти на българските царе*. (изд. А. Даскалова, М. Райкова), София, 2005, p. 30; traduction en bulgare: П. Петров, В. Гюзелев, *Христоматия по история на България*, т. 2, София, 1978, p. 205.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 30 et dans le vocabulaire, p. 212, 393 (apparition unique).



royaume» décrivant tous les ragusains à côté de l'expression «les gens et les marchands» qui se réfère aussi bien au marchands de la Bulgarie, qu'à ceux de Raguse<sup>6</sup>.

Vers le milieu du XIV<sup>e</sup> siècle la Bulgarie entre en relations diplomatiques avec Venise. Les documents respectifs sont conservés dans les archives de Venise seulement en leur variante latine, mais on peut supposer qu'il existait aussi un texte en moyen-bulgare: ce sont le traité du roi Jean Alexandre (1331-1371) avec les vénitiens (1347, deuxième moitié de l'année) et la charte-lettre du même roi pour le doge Andrea Dandolo du 4 octobre 1352<sup>7</sup>. Pour continuer l'étude de la terminologie concernant les marchands dans ces deux documents on doit souligner les expressions caractéristiques: les vénitiens sont nommés par le roi bulgare «mes amis et frères, les francs - vénitiens», mais dans la charte-lettre éditée à Nikopol, le 4 octobre 1352, nous lisons – «si vos marchands veulent venir dans mon royaume avec leurs marchandises...» une expression qui n'est plus figurative.

Encore un traité, cette fois entre le despote Ivanco Terter (1385-1399) et la commune de Gênes, datant de 1387 est intéressant avec les données sur le vocabulaire commercial du XIV<sup>e</sup> siècle<sup>8</sup>. Malheureusement ce document traite des questions spécifiques comme le régime douanier, les pourcentages des droits de douane, les impôts, les questions de sécurité des Génois (le terme marchand n'est pas utilisé de nouveaux), et les garanties pour l'exécution de ce traité, sans nous informer sur d'autres choses comme l'existence des foires où sur les moyens de voyager etc.

Dans les documents mentionnés jusqu'ici le terme «marchands» apparaît comme une rare exception. Il est substitué plusieurs fois par «les amis de mon royaume», «les gens», «les invités [hôtes]». Je dois souligner que la même situation se révèle dans les chartes cyrilliques des souverains serbes et bosniaques de cette époque<sup>9</sup>. En d'autres termes, on voit une attitude commune manifestée par les souverains slaves des Balkans envers les marchands de Dubrovnik et d'autres représentants des villes italiennes. Les autres termes importants, utilisés dans les documents officiels sont ceux liés à l'échange commercial – *acheter*, *vendre*, *impôts* etc. qui sont enregistrés plusieurs fois. On voit la même apparition dans les chartes cyrilliques des souverains de la Bosnie et du Despotat serbe du XIV<sup>e</sup>-XV<sup>e</sup> siècles en faveur des mêmes communes italiennes et de Dubrovnik<sup>10</sup>.

On se tourne maintenant vers l'autre question importante de la présente recherche sur les documents cyrilliques qui concernent les traits des relations commerciales décrivant les relations de la direction du Nord au Sud de Danube. Sans aucun doute on est obligé à commencer avec le premier document conservé. C'est la charte-lettre du temps du second royaume bulgare pour les privilèges en faveur des marchands de Braşov écrite par le roi bulgare de Vidin Jean Sratzimir (1356-1397) vers

<sup>6</sup> Texte: П. Петров, В. Гюзелев, *Христоматия по история на България*, т. 2, София, 1978, р. 211-214.

<sup>7</sup> *Ibidem*, р. 248-249; р. 255-256.

<sup>8</sup> *Ibidem*, р. 284-291. Commentaire sur le contenu du document, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Добруджа*, т. 2, Велико Търново, 2004, р. 246 sqq.

<sup>9</sup> К. Лиречек, Ј. Радонић, *op. cit.*, р. 179, 181.

<sup>10</sup> Voir F. Miklošič, *Monumenta Serbica*; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, р. 169-172, 178-182.

les années 80 du XIV<sup>e</sup> siècle<sup>11</sup>. Ici de nouveaux nous voyons l'usage figuratif «les gens de Braşov», «les gens du roi (hongrois ?)» à la place de «marchands». Ce qui est important, c'est le fait que ce document pourrait être placé au début d'une immense série de documents cyrilliques rédigés par les souverains de la Valachie, en commençant par voïvode Mircea le Vieux (1386-1418) jusqu'à Pătraşcu (1554-1557) qui compte à peu près 200 documents, dont la plus grande partie représente des lettres échangées entre les souverains et les citoyens de Braşov. Cette immense base documentaire, conservée pendant des siècles dans les archives de Braşov fut découverte, étudiée et publiée à la fin du XIX<sup>e</sup> siècle par les savants bulgares et roumains<sup>12</sup>. Elle n'est pas encore utilisée, à mon avis, d'une manière adéquate pour éclaircir les relations commerciales entre les pays au Nord et au Sud du Danube. Quelques données de ce massif d'information pourraient être utilisées dans l'étude de textes bulgares et cyrilliques qui trouvera place dans les pages suivantes. Il est question de textes hagiographiques du XV<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> siècle.

La première source hagiographique date de la fin du XV<sup>e</sup> siècle. Elle est de provenance roumaine, écrite en slavon et très connue à son temps. Il s'agit de la *Viaţa lui Vlad Ţepeş* ou *Povestire despre Dracula Voievod*<sup>13</sup>. Le texte est écrit en moyen-bulgare (conservé en rédaction russe). Il porte le titre *Сказание о Дракуле воеводе*, et d'après les éditeurs contient des faits historiques du temps du souverain roumain Vlad Ţepeş (1456-1462; 1477) et pourrait de cette façon être considéré comme une source historique. Le manuscrit slave (russe) le plus vieux qui contient cette légende, porte une inscription de la main du copiste Efrosin, moine du monastère Cyrillo-Belozersc en Russie, de l'an 1490.

Le contenu de ce manuscrit intéressant nous oriente vers la provenance de l'auteur de la légende ou la vie de Dracula. Comme le constatent aussi et les éditeurs du texte – c'était un roumain de la région d'Ardeal, connaisseur de la langue slave (moyen-bulgare), qui a vécu à la cour du roi hongrois Matthias Corvin (1452-1492). Comme on nous explique dans les notes préliminaires de cette édition – l'auteur anonyme du texte d'archétype a vécu à Buda, et il a écrit son texte peu de temps après la mort du souverain de la Valachie. La source est appréciée comme étant l'unique chronique en slavon des principautés roumaines de ce temps (fin du XV<sup>e</sup> siècle). La tradition manuscrite du texte

---

<sup>11</sup> Dernièrement avec l'étude de ce document s'est occupé le feu Stojan Maslev: С. Маслев, *Брашовската грамота на цар Иван Срацимир. Принос към нейното проучване*, in „Palaeobulgarica”, XIV, 1990, no. 4, p. 84-99, Texte de la charte-lettre en traduction en bulgare, p. 89; idem, *Проучвания върху Брашовската грамота на цар Иван Срацимир*, in „Palaeobulgarica”, XV, 1991, no. 2, p. 68-81. L'auteur insiste sur la datation du document avant 1380, p. 78-79; idem, *Писмо и език на Брашовската грамота*, in „Palaeobulgarica”, XV, 1992, N 4, p. 73-87.

<sup>12</sup> Л. Милетич, *Нови влахо-български грамоти от Брашов*, in Сборник за народни умотворения, кн. 13, 1896, p. 3-152; I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Braşovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, Bucureşti, 1902.

<sup>13</sup> Texte: *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan* (éd. P. Panaitescu), Bucureşti, 1959, p. 197-207; Şt. Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula) între legenda și adevăr istoric*, Bucureşti, 1998, p. 207 sqq.; *Istoria Românilor*, vol. IV, Bucureşti, 2001, p. 348-364.

se forme par quelques manuscrits russes plus tardifs (du XVI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles), édités depuis longtemps par l'éminent slaviste roumain Ioan Bogdan<sup>14</sup>.

Je vais m'arrêter brièvement sur le contenu du texte en question et surtout sur une des petites histoires qui y sont racontées. Comme il est bien connu la Vie est construite de petites histoires instructives ou plutôt « exemples » de la vie de Vlad Dracula. Les premières histoires que nous raconte l'écrivain anonyme touchent quelques épisodes des relations de voievode Vlad Țepeș avec l'Empire ottoman. Il s'agit des actions militaires et diplomatiques du souverain de la Mouténie envers le sultan turc, nommée dans le texte «le tzar des turcs». Suivent les histoires des attitudes et du comportement de Vlad Dracula envers les pauvres et invalides et ses vertues du souverain. Les deux légendes racontées plus loin nous intéressent plus spécialement – ici la narration tourne vers les relations de Dracula avec des pays de l'ouest de sa frontière, c'est-à-dire la Hongrie. Nous avons ici un récit didactique concernant l'attitude du souverain envers les missionnaires latins; on lit en ce moment l'histoire de deux moines catholiques qui visitent la cour de Vlad Dracula. L'un d'eux trouve sa mort sur le pilot, l'autre est récompensé par 8 monnaies d'or (ducats). Suit le passage le plus intéressant que je cite littéralement: «Une fois est venu dans sa ville un marchand invité [КОУПЕЦЪ ГОСТЬ] de la terre de la Hongrie. Et sous sa commande il a laissé son chariot dans la rue de la ville, devant la maison [передъ полатою] et son bagage aussi sur le chariot, et lui-même il s'en va dormir dans l'auberge. Et il est venu quelqu'un qui a volé ses 160 ducats d'or. Le marchand est allé chez Dracula et lui a dit pour l'or perdu. Dracula lui dit: «Va chez toi, cette nuit tu vas trouver ton or». Et lui [Dracula] a donné l'ordre de chercher le voleur dans la ville, sinon toute la ville serait détruite. Et il a commandé de poser son or dans le chariot et il a donné une monnaies d'or de plus. Le marchand a trouvé l'or le matin et il a compté les monnaies un fois et deux fois, et il a trouvé la monnaie en plus. Le marchand est allé chez Dracula et lui a dit: «Seigneur, j'ai trouvé l'or. Et il y a un ducat de plus.» En ce moment ils ont amené le voleur avec l'or. Et [Dracula] a dit au marchand: «Va-toi, si tu n'avais pas dit pour le ducat, j'étais prêt à te poser sur le pilot ensemble avec le voleur»<sup>15</sup>.

Quels faits sur la vie des marchands au nord du Danube nous donne cette histoire intéressante? Premièrement nous voyons le mode dont les marchands de la Hongrie voyagait à travers la Transylvanie et la Mouténie. Ici il est intéressant de noter que le marchand est seul; il a entrepris son voyage sans être accompagné d'autres marchands. En d'autres termes nous n'avons pas ici une caravane de marchands comme c'était la pratique habituelle dans les siècles suivants. Deuxièmement, le marchand a dormi dans l'auberge (ici l'auteur anonyme dit littéralement «palais», probablement quelque sorte de caravansérail); puis – il a laissé son chariot [ВОЗЪ] dans la rue et même il a laissé dans le chariot les ducats qu'il avait pris avec soi. Nous pouvons seulement supposer quel fut ce chariot et quel bête de charge il a utilisé – le plus vraisemblablement un cheval. En ce qui concerne la circulation monétaire, l'usage du terme «ducat d'or» dans le texte est à sa place. Il est connu qu'à la Valachie dès la fin du XIV<sup>e</sup> siècle

<sup>14</sup> I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896.

<sup>15</sup> *Cronicile slavo române*, p 203.

circulait la monnaie venetienne d'or qui correspond à 3,5 gr. d'or<sup>16</sup>. On pourrait supposer que la somme de 160 ducats était assez considérable à cette époque. De toute façon grâce au texte analysé nous avons à notre disposition un tableau de la vie quotidienne dans la ville de Vlad Țepeș. «Sa ville» devait dire la capitale de son royaume et probablement il s'agit de sa résidence principale Târgoviște.

L'idée du texte est de présenter l'image du souverain chrétien, plus spécialement orthodoxe, à la manière que nous connaissons bien des Vies de saints rois serbes, par exemple. Cette *Vie de Dracula*, l'autre titre avec lequel on décrit la source en question, répond aux exigences de l'époque tardive, à la fin du XV<sup>e</sup> siècle. Nous ne voyons pas ici beaucoup de ressemblances avec le modèle de construction des Vies des souverains serbes, construites de leur part sur le modèle des Vies des saints byzantins. Notre texte représente plus tôt un texte didactique, étant proche à des modèles occidentaux contemporains. Le modèle du souverain chrétien exige d'être pieux, miséricordieux, généreux, etc. Parallèlement à ces qualités qui sont décrites dans notre texte nous voyons aussi la démonstration de détermination, cruauté, atrocité, et finalement l'image d'un souverain qui est réel et semblable par son image aux biographies des personnages réels, décrits par les humanistes italiens plutôt qu'aux personnages des Vies des saints orthodoxes du Moyen Âge.

D'autres exemples décrivant des relations commerciales ou plutôt la vie économique, peuvent être trouvés dans les sources hagiographiques bulgares. Il s'agit ici de quelques vies de saints tardives datant de l'époque ottomane. Il est bien notoire que dans les relations littéraires des slaves orthodoxes existait une communication étroite. Cela concerne aussi les relations entre la Bulgarie et les pays roumains - les principautés de Valachie et de Moldavie. D'autre part, il faut dire, que ces textes hagiographiques représentent les derniers exemples de la longue tradition de l'école littéraire de Târnovo, dans laquelle ont travaillé les auteurs illustres de la fin du XIV<sup>e</sup> et du XV<sup>e</sup> siècles, comme le patriarche bulgare Euthyme et ses collaborateurs et disciples Cyprien et Grégoire Tzamblak. L'activité religieuse et littéraire des auteurs bulgares se développe dans les pays roumains après la chute de Târnovo. Il est bien connu que Tzamblak a été parmi les proches du souverain Moldave à l'époque du voïvode Alexandre le Bon (1400-1432) et il a occupé le poste de métropolite de l'église Moldave<sup>17</sup>.

Le premier exemple pour le sujet en question se trouve dans l'encomion - éloge de Cyprien écrit par Grégoire Tzamblak<sup>18</sup>. Le célèbre hésychaste bulgare Cyprien (1376-1406) était métropolite de Kiev. Lors de son voyage à Constantinople en 1379 Cyprien a eu l'occasion de visiter sa ville natale Târnovo où il était reçu très chaleureusement par le peuple. Dans son oraison funèbre, écrite par Tzamblak en 1409 nous lisons la description de la ville de Târnovo au moment de la visite. Là où l'auteur accentue sur les détails les plus significatifs de la vie urbaine il énumère les activités principales de la

<sup>16</sup> O. Iliescu, *La monnaie vénitienne dans les Pays Roumains de 1202 à 1500*, in RESEE, XV, no. 2, 1977, p. 355-362, plus spécialement 358 sqq.

<sup>17</sup> Н. Дончева-Панайотова, *Григорий Цамблук и българските литературни традиции в Източна Европа XV-XVII в.*, Велико Търново, 2004, 125 сл.

<sup>18</sup> *Ibidem*, texte p. 423-430, le passage cité p. 425.

population, les travaux quotidiens parmi lesquels l'activité du marché est soulignée spécialement. Voilà le passage en question :

«Et les habitants de la ville sont venus. Comme un torrent impétueux la foule se précipite pour le recevoir. Aucun ne refusa de le [Cyprien] voir, ni les femmes, ni les hommes, riches ou pauvres. Les gardes ont laissé les dépôts, les magasins étaient ouverts, les marchandises étaient dispersés dans les marchés. La volonté des tous était de sortir et que personne ne reste dans la ville. Les serveurs ont abandonné leur service, les artisans ont abandonné leur métier...»<sup>19</sup>. Devant nous est un tableau de la ville principale bulgare pendant les dernières années de l'existence du royaume bulgare avant la conquête par les Turcs en 1393.

D'une autre manière nous sommes informés des relations commerciales dans la zone du littoral de la mer Noire dans un autre écrit du même auteur Grégoire Tzambalak – la passion de Jean de Sucava le nouveau, écrite environ 1401<sup>20</sup>. Cette fois-ci il est question de l'activité commerciale des Génois dans la mer Noire. Quand Tzambalak décrit les traits biographiques de son héros et martyr Jean, il nous raconte l'histoire suivante: "Trébizonde était la patrie de cet homme – la ville fameuse et noble, qui se trouve en Orient, plus proche des assyriens, à la limite de la Grande Arménie, mais non seulement cela, la ville était un port confortable pour tous les vaisseaux, parce que il y avait célébrité et abondance de toutes les choses, à cause de sa position au bord de la mer et que ses habitants vivaient du trafic maritime. Après avoir pris beaucoup des marchandises, Jean navigue dans la mer... Le diable a poussé contre lui le capitaine du navire qui était adepte de l'hérésie latine et était très cruel et inhumain. La haine était très forte et quand ils sont arrivés dans la ville nommée Beligrad ( Moncastro), qui est tout près du détroit, le capitaine est allé auprès de celui qui était alors éparque de la ville et a calomnié le martyr"<sup>21</sup>. Dans un autre endroit du texte le capitaine du navire est nommé «le franc», ce qui nous donne la possibilité de penser que dans l'histoire racontée il s'agit d'un bateau génois<sup>22</sup>. Le souverain de la Moldavie de ce temps était le grand voïvode Jean Alexandre le Bon, et son nom est mentionné dans le texte. Avec la participation de l'évêque Joseph, le souverain moldave a transmis les reliques de saint Jean le Nouveau dans la capitale Suceava en 1402. La première copie de ce texte date de 1439. Elle est faite en Moldavie par le moine Gabriel. Le recueil contenant le texte est conservé jusqu'à nos jours dans la Bibliothèque de l'Académie roumaine.

Les exemples que nous avons cités nous indiquent les cadres de la conception des Bulgares pour le monde voisin de leurs contemporains du début du XV<sup>e</sup> siècle, pour lesquels Trébizonde était une ville proche, où vivaient les marchands, et d'où provenait le martyr. Le fait qu'il n'était pas d'origine balkanique ne joue aucun rôle: nous savons

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 425.

<sup>20</sup> *Стара българска литература*, vol. IV, Жителисни творби, ред. К. Иванова, София, 1986, Мъчение на Йоан Нови Сучавски от Григорий Цамблак, p. 285-291; commentaire p. 606-608.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 285, 606. Jean fut souffert de martyr en 1330 à Mavrocastro et Tzamblac a renoué son culte en 1401.

<sup>22</sup> Sur l'activité commerciale des Génois dans le région de Moncastro, v. dernièrement И. Божилов, В. Гюзелев, *op. cit.*, p. 263 ; 333 sqq.

que d'habitude tous les religieux balkaniques préféraient canoniser les personnages nationaux et pratiquaient un culte national et patriotique.

Les autres monuments de l'hagiographie slave médiévale tardive qui contiennent une information intéressante sur les relations économiques, la migration des habitants balkaniques à cause des campagnes militaires ou simplement à cause des difficultés de vivre sous la domination ottomane sont les deux Vies des saints nouveaux de Sofia. La première est la *Vie de St George le Nouveau* de Sofia et la deuxième - la *Vie de St Nicolas le Nouveau*. Ils datent du XVI<sup>e</sup> siècle et représentent un dernier écho des traditions hagiographiques de l'école de Tărnovo.

Il est intéressant que les deux monuments donnent quelques répercussions sur les relations étroites entre les terres du Sud de Danube et des principautés roumaines et surtout la Valachie. Ce sont en plus des témoignage des mêmes contacts commerciaux et économiques que nous révèle la Vie de Vlad Dracula, maintenant pour l'époque éloignée d'un siècle. Les deux martyrs canonisés sont représentants de la couche sociale des artisans, ce qui est encore une ligne à suivre, en ce qui concerne les contacts économiques.

Les passions de St George sont remémorées par le prêtre Pejo<sup>23</sup>. Ce saint fut orfèvre, d'origine de Kratovo en Macédoine. Les copies de ce texte se sont conservées surtout au monastère Chilandar dans l'Athos, il y a aussi plusieurs des variantes dans la tradition écrite en Serbie et en Russie. Au début de sa Vie, le prêtre Pejo raconte la vie sainte de plusieurs martyrs, pour lesquels il se réfère à l'histoire du peuple voisin les Serbes. Ses exemples sont la Vie du despote saint Etienne Branković (la vie duquel il a écoutée, d'après sa propre affirmation), la Vie de son fils Jean et de son frère Gjurg. Puis l'auteur fait remémorer le culte de saint Lazare et du patriarche Nifont (Nifont II 1488-1490). L'auteur nous raconte ensuite l'autre exemple de son temps déjà, pour lequel il peut être considéré comme un témoin oculaire. C'est l'histoire du prêtre Etienne du village de Penkovtzi, près de Sofia. Pour ce personnage le pope Pejo raconte: «Et il est parti d'ici, il a passé dans les terres d'Ougrovalachie et a été recu par le voïvode Radul» (Radu Paisie Călugarul, 1535-1545)<sup>24</sup>. Les événements dans ce moment de la Vie sont de l'an 1515.

Les faits les plus importants se trouvent dans la deuxième Vie – celle de Nicolas le Nouveau<sup>25</sup>. Premièrement, c'est une description de Sofia, qui ressemble plutôt à un récit de voyage. Et deuxièmement, les renvois vers les terres Ougrovalaques [„угровлахийската земя”]. L'auteur de cette Vie, écrite vers le milieu du XVI<sup>e</sup> siècle est Matei le Gammarien et son oeuvre est considérée comme un chef d'oeuvre de l'école littéraire de Sofia. Elle est conservée dans un seul manuscrit datant de l'an 1564, écrite par le prêtre Lazare<sup>26</sup>.

Voilà la description de Sofia: «Cette ville de Sredetz, comme nous l'avons dit, est une des villes célèbres de la Macédoine, et il nous paraît, qu'il n'existe pas d'autre pareille dans toute la province. Cela est confirmé par plusieurs de ceux qui voyagent et est attesté jusqu'à présent par les hommes qui voyagent dans le monde. On dit qu'il n'y a

<sup>23</sup> *Стара българска литература*, p. 291-308, commentaire p. 608-613.

<sup>24</sup> *Ibidem*, p. 294.

<sup>25</sup> *Ibidem*, p. 308-391; commentaire p. 613-622.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 615.

pas une telle ville non seulement dans les terres de Macédoine, mais aussi dans l'Arabie, la Palestine, et l'Égypte, dans les terres de l'Est et de l'Ouest – notamment l'Illyricum, toute la Dioclée, et dans les terres vastes italiennes. Elle les surpasse non seulement avec ces dimensions et bâtiments... »<sup>27</sup>. Ici la description est interrompue, pour énumérer les célèbres édifices dans le monde dès le temps biblique et l'Antiquité. Puis l'auteur continue « Sredetz est non loin des limites de la grande Europe. Il y a autour de grandes montagnes. Elles l'entourent comme des forteresses et elle est irriguée abondamment par les eaux douces qui coulent de là-bas. Il y a une fraîcheur dans l'air, surtout pendant la moisson... »<sup>28</sup>. L'auteur mentionne aussi des eaux chaudes minérales de Sofia. C'est pour la première fois que nous voyons ici une évocation très claire des limites de l'Europe dans une œuvre hagiographique. La tradition de destination géographique est surtout dans l'évocation de l'Est et de l'Ouest. Les faits de la biographie de notre saint rapportés sont les suivants – après avoir vécu plusieurs années à Sofia il a décidé de quitter sa ville et d'aller en Valachie. Ce qui est intéressant en ce moment c'est la description de son voyage qui nous présente les moyens de transfert des deux côtés du Danube : « après avoir traversé les terres de Sredez, Nicolas s'est dirigé vers l'Europe. Et après avoir passé laborieusement les terres vastes de cette région, il est arrivé jusqu'au grand fleuve Istros. Il a pris un bateau, il a traversé les profondeurs et il se trouve à l'autre côté... »<sup>29</sup>. Saint Nicolas a accepté d'être associé à la cour de Mircea le voïvode (1546-54; 1558-59) et plus précisément dans la garde du souverain. L'auteur de la Vie nous raconte encore un détail : « Par la volonté de Dieu il arrive un fois que quelques uns des habitants de Sredez viennent dans les terres d'Ugrovalachie à cause de quelque occupation et séjourner là peu de jours »<sup>30</sup>. Ils, ses compatriotes de Sofia, ont essayé de le convaincre de revenir à Sofia, mais Nicolas a refusé. Il reste à son service, bien que triste à cause des injustices de son patron, qui fut une personne tyrannique et cruelle, le nommé Mircea. Ici suit une histoire brève pour la conquête des territoires valaques par les Turcs et le vasselage de leur souverains. La narration va jusqu'au temps de Radu, pour lequel « quelques uns disent qu'il fut moine (caluger) ». Il s'agit de Radu VII Paisie Călugărul (1536-1546) et son règne est décrit comme une époque de justice et prospérité. En même temps Mircea fut en exil à Constantinople (Konsantinov grad). Il fait partie d'une conspiration avec le gendre du Sultan contre le voïvode Mircea. Du contenu de cette partie de la Vie on pourrait constater que l'auteur était bien informé de l'organisation administrative de l'Empire ottoman en ce moment et sur les titres des plus importants gouverneurs de l'État en ce moment – il nous raconte qu'il y avait quatre grands vénirs, le premier était le gendre du Sultan mentionné ci-dessus, le deuxième, par contre n'aimait pas Radu et l'avait averti par un messenger de la marche turque contre la Valachie, pour lui sauver la vie. Ce qui est important pour notre sujet est du reste de l'histoire racontée est le fait que Radu a été forcé de chercher protection dans les terres bulgares au sud de Danube, près de la ville de Nikopol, en emportant toutes les richesses du trésor « Ensuite il est arrivé jusqu'au Danube. Il a monté sur un bateau, il a passé à

<sup>27</sup> *Ibidem*, p. 314-315.

<sup>28</sup> *Ibidem*, p. 316.

<sup>29</sup> *Ibidem*, p. 325.

<sup>30</sup> *Ibidem*, p. 327; pour les faits historiques, voir : *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 406 sqq.

l'autre rive et il a échappé dans la ville nommé Nikopol...». En autres termes, c'est de nouveau que nous voyons une relation Nord - Sud entre les deux côtés danubiennes<sup>31</sup>.

L'image de Mircea présentée dans cette Vie est très proche de celle de Vlad Tepeș, – il a fait tant des crimes, massacres et cruautés contre les laïcs et moines, contre les étrangers et les moines des monastères roumains. Les événements décrits se rapportent aux années 1547-1548<sup>32</sup>. Et c'est de nouveau que l'auteur nous informe sur les démarches ottomanes de l'Asie Mineure où s'est trouvée l'armée du Sultan jusqu'aux limites occidentales du pays jusqu'à Temesvar ou a eu lieu une bataille entre les Turcs et les citoyens de la petite ville de Temișoara<sup>33</sup>.

Notre personnage St Nicolas ne revient à Sofia qu'après le changement sur le trône valaque. Un jeune homme «parent de Radu, provenant des pieuses familles de souverains ugrovalaques, a reçu des Turcs le pouvoir et il a chasser Mircea». Nicolas est mort à Sofia en 1555, au temps de Suleyman, fils de Selim.

Comme on l'a démontré jusqu'ici, les Vies des saints du XVI<sup>e</sup> siècle de l'école littéraire de Sofia contiennent plus de moments historiques et peuvent être utilisées comme sources pour l'histoire économique des Balkans. Surtout dans la *Vie de St Nicolas* nous avons toute une histoire de la Valachie racontée d'un manière exacte, proprement historique. Et ce qui est important pour nous c'est le tableau des migrations des groupes différents des peuples balkaniques à cette époque. Et on trouve même des explications pour les causes de ces migrations. Sans aucune intervention dans les paroles de Matei le Grammaire nous avons compris les motifs des migration du Sud du Danube au Nord dans la première moitié du XVI<sup>e</sup> siècle, plus exactement de Sofia jusqu'à la Valachie, et le mouvement réciproque du Nord au Sud dans les temps calmes et sans guerres. Sans aucune doute ce mouvement des groupes des gens était lié aux relations commerciales et aux mouvements des marchands, car les métiers et le marché ont toujours eu une relation très proche entre eux.

On a eu l'occasion d'attirer l'attention vers les informations présentées dans les sources de provenance slave qui appartiennent à deux types très différents - la documentation officielle et les écrits hagiographiques. En plus les sources analysées datent les unes et les autres des époques assez éloignées en commencent du XIII<sup>e</sup> et en finissant au XVI<sup>e</sup> siècle. Quoique très différents les textes cités sont témoins du fait que les traits de la vie commerciale peuvent être trouvées dans les sources écrites documentaires et littéraires.

---

<sup>31</sup> *Ibidem*, p. 330.

<sup>32</sup> *Ibidem*, p. 332.

<sup>33</sup> *Ibidem*, p. 333.





# LA CULTURE DES MARCHANDS ITALIENS: LES CONNAISSANCES ACQUISES PENDANT LE VOYAGE (XV<sup>e</sup> – XVI<sup>e</sup> siècles)

PENKA DANOVA (Sofia)

Les Italiens n'ont pas attendu le XV<sup>e</sup> siècle pour se rendre en Orient avec leurs marchandises. C'est dès l'époque des Croisades qu'on a vu s'affirmer l'essor des villes maritimes, telles qu'Amalfi, Pise, Gènes, Venise et Ancône. Au XIII<sup>e</sup> et au XIV<sup>e</sup> siècle les Génois et les Vénitiens se disputaient le droit et les privilèges de faire le commerce dans la région de la mer Noire et de la Méditerranée orientale. Bien que plus tard, ceux-ci ont été rejoints par les commerçants de la République florentine<sup>1</sup>.

Les invasions ottomanes, la prise de Constantinople et la clôture de la mer Noire qui en résultat, les grandes découvertes géographiques et les itinéraires maritimes et commerçants nouveaux ont marqué la fin de cet essor. Néanmoins, nous disposons de bien plus de textes sortis sous la plume de commerçants et de gens liés au commerce que par rapport aux siècles précédents. Derrière ce fait apparemment contradictoire (d'une part, le commerce des Italiens décroît et, d'autre part, on voit augmenter l'intérêt du commerçant envers les terres et les peuples connus de leurs ancêtres) se cache la figure du marchand-humaniste, de l'homme de la Renaissance qui avait compris que c'est sur la prospérité matérielle que reposait la grandeur de son pays. Pour cet homme nouveau la Patrie était un autel auquel il désirait consacrer un livre. Voilà pourquoi nous disposons d'une vaste "littérature des marchands", très variée du point de vue des genres et du contenu. Ici, je vais m'arrêter sur quelques exemples curieux qui montrent les métamorphoses que subissaient parfois les mémoires de voyages.

\* \* \*

Le nom du prêtre florentin Christophe Buondelmonti (1386-1437) est bien connu des spécialistes de la géographie historique et de la littérature de voyage. Ses deux ouvrages *Librum insularum Archipelagi* (Le Livre des îles de l'Archipel) et *Descriptio insulae Cretae* (Description de l'île de Crète) ont connu une grande popularité dans son temps. Ses voyages dans les îles de la mer Égée, à travers la Grèce et la Dalmatie, n'étaient pas liés seulement à son intérêt pour l'antiquité hellénique, mais aussi à l'acquisition de manuscrits grecs (byzantins). Il s'agissait de commandes dont

---

<sup>1</sup> M. Berza, *La colonia fiorentina di Costantinopoli nei secoli XV-XVI e suo ordinamento secondo gli Statuti*, RHSEE, XXI, Bucarest, 1944, p. 137-154; A. Saponi, *I primi viaggi di Levante e di Ponente delle Galere Fiorentine*, *Archivio Storico Italiano*, 40, (1956), p. 83-91 et la littérature qui y est indiquée.

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXIV, 2006, p. 21-29

Buondelmonti s'acquittait sur le conseil et l'instruction du célèbre humaniste Nicolò Nicoli<sup>2</sup>. Ainsi, bien qu'il s'appelât lui-même "scholaris graecis scientiis", il était aussi marchand. Il était un des premiers à cette époque-là à prendre part au commerce exclusivement lucratif des manuscrits grecs en Italie<sup>3</sup>.

La description des îles de l'Archipel – le plus connu des deux ouvrages de Buondelmonti nous est parvenu dans trois rédactions et de nombreux manuscrits. J'attirerai l'attention sur un des manuscrits de cet ouvrage, qui est très peu connu. Il s'agit du *Codex Rossinianus* 705 de la Bibliothèque Apostolique du Vatican, qui ne figure pas dans le catalogue électronique, mais uniquement dans un vieil inventaire de 1899. C'est la première tentative de traduire l'ouvrage de Buondelmonti en italien (l'original est en latin) et de réunir les deux ouvrages. Le titre de l'ouvrage correspond à la rédaction fondamentale de 1422, mais on y a ajouté aussi l'île de Crète, en faisant un mélange avec *Descriptio insulae Creatae*. Le manuscrit contient des feuilles numérotées (f. 1r vide, il manque la dédicace au cardinal Giordano Orsini, f. 40v – il manque le chapitre sur l'île de Chio, remplacé par la description de la Crète; la plupart des cartes sont restées inachevées: seulement les contours au crayon ou bien un fond posé en couleur, comme dans le cas des îles de Chio, de Méthylène,<sup>4</sup> de Ténédos, de Crète). La traduction a été faite vraisemblablement d'après le latin BAV, Ross. 704, qui n'est pas complet non plus, mais qui contient seulement des parties du Livre des îles de l'Archipel, sans l'addition concernant l'île de Crète.

Deux paragraphes de la traduction italienne sont marqués dans la marge à l'encre de couleur différente et sont accompagnés d'apostilles. Le premier paragraphe est du chapitre sur "Gallipoli" et se rapporte à trois épisodes didactiques de la vie du sultan Murad II (1421-1444, 1446-1451), qui montrent que Buondelmonti se représentait Murad comme un témoin équitable. Cela apparaît aussi dans la note marginale: "benigno e magnanimo", c'est-à-dire "bénin et magnanime". Cependant, le traducteur anonyme n'a pas suivi strictement le texte latin mais il a fait de nombreuses additions en vue d'embellir l'image du souverain. Ainsi, alors que dans le deuxième épisode, celui de l'higoumène voleur, le texte de la rédaction de 1422 dit le suivant: "Un abbé, après avoir dérobé tous les ornements d'une église et les ornements des saints qui s'y trouvaient, se rendit auprès de Mourad et, avec une grande joie, embrassa l'islamisme, déclarant qu'il voulait être un vrai disciple de Mahomet. Instruits de ce fait, les moines de la Sainte Montagne (car l'abbé était un religieux du Mont Athos) allèrent trouver le sultan et lui dénoncèrent le crime commis par ce scélérat d'higoumène. Quand il eut appris la perversité et la fraude du moine, Mourad fit restituer aux religieux ce qui leur appartenait et donna l'ordre de précipiter le voleur du sommet d'une haute montagne"<sup>4</sup> Dans le texte italien, on ne dit pas que le voleur était un higoumène du Mont Athos, mais l'épisode est

<sup>2</sup> Cinq de ces livres se trouvent à la Bibliothèque Laurentienne de Florence. Sur chaque exemplaire Buondelmonti a indiqué la date et le lieu de son acquisition et parfois le prix du manuscrit. Par exemple "Anno Domini M.CCCC.XV, V mensis maii, apud castellum Belvedere insulae Creatae a quodam caloghero emi istum librum hyperperis VIII, presbyter Christophorus Raynerii de Bondelmontibus de Florentia, scholaris in graecis scientiis".

<sup>3</sup> V. Branca, *Lauro Quirini umanista. Testi e studi (a cura di...)*, Milano, 1977, p. 374 sq.

<sup>4</sup> Version française: E. Legrand, *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, florentin du XV<sup>e</sup> siècle*, Amsterdam, Pfilo Press, s.a., p. 238. Cf. Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ross. 704, f. 52v.

relaté avec plus de détails. Après le vol et la conversion à l'islamisme, on a ajouté le texte suivant: "Quand les moines eurent appris que l'higoumène était devenu Turc, mais en sachant qu'il régnait chez ce seigneur Murad II une grande justice, ignorant le fait que l'higoumène s'était fait Turc, alors qu'ils étaient chrétiens, ils se présentèrent devant le seigneur en question. Et, en se plaignant des forfaits et de l'infidélité de l'abbé, ils dirent que ce dernier avait dérobé tous les objets de valeur et les ornements de l'église qu'on lui avait confiée. Ce seigneur fit une enquête et en apprenant la perversité et la fraude du moine..."<sup>5</sup>. Suit le texte mentionné ci-dessus.

Le deuxième paragraphe, marqué par une note dans la marge ("greci"), se rapporte à la description circonstanciée de Constantinople. Ce sont les dernières lignes de ce chapitre décrivant les us et coutumes de sa population. Mais là non plus la traduction ne correspond pas entièrement à la rédaction de 1422: "Cette ville autrefois si belle fut un véritable palais ou régnèrent la sagesse et le bon ton. Aujourd'hui, oublieux de leur ancienne gloire et devenus grossiers, les Grecs ne s'appliquent plus qu'à satisfaire leur gourmandise; et c'est là leur unique souci. Aussi, l'énorme consommation de poisson et de viande qui se fait à Constantinople est-elle la cause que le quart de la population soit affecté de la maladie sacrée. Les Grecs ont, en outre, abandonné les enseignements de saint Jean Chrysostome, de saint Jean Damascène et d'autres saints Pères, renommés pour leur vertu et leur savoir"<sup>6</sup>. Dans la version italienne les caractéristiques négatives des Grecs sont rendues plus denses. On fait la distinction entre "les péchés de la cour impériale" et les "péchés de tous les Grecs". D'autre part, il se trouve que les Grecs avaient non seulement oubliés les Pères de l'Église mais tous les saints en général: "Cette ville fut très belle et spécialement sa cour pleine de sagesse et d'honnêteté. Elle est maintenant sous la séduction d'une grande ignorance de l'antiquité et d'opinions stupides et adonnée à toutes sortes de luxures. De sorte qu'il est difficile de trouver des mots pour exprimer la superstition, la perversité et la gourmandise. En raison de la grande abondance de poisson, de viande et de lait presque un quart des hommes de cette ville sont malades de la lèpre. Et ils ont abandonné l'enseignement de saint Jean Damascène et des autres saints"<sup>7</sup>.

Les modifications que nous avons constatées dans les deux paragraphes nous font penser que la traduction italienne n'a pas été faite d'après le Cod. Ross. 704 latin

<sup>5</sup> Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ross. 705, f. 44v: "Et li monaci dellu loro sentendo che nellu dictu segnore regnava summa justitia, non guardando che quellu fosse divenuto Turco et essi fossero christiani andarono denanzi allu dectu segnore. Et con lamentandossene exponendo la iniquitia et infedeltà dellu dectu abbate, dicendoli et quellu havere tolti tutti libeni et ornamenti della chiesa allui et allu suo governo commessa. Lo Susso segnore indicta querela et considerata lastutia et inganno ..."

<sup>6</sup> Version française: E. Legrand, *op. cit.*, 245-245. Cf. Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ross. 704, f. 55v.

<sup>7</sup> Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ross. 705, f. 59v: "Fo ancora questa cipta bellissima, specio de corte de sapientia et honestà. Mo'è seducta ad grande ignorantia de antiqua et indurata openione et dedita ad omnes et vitio de luxuria. Onde la Sybilla la offensione di natura et allu peccatu de la gola intanto ne homo nollo porria dire ne exprimere et per la grande copia de pesce et carne et lacte quasi la quarta parte delli homeni dessa ciptà cade nello morbo della lepra. Et hanno lassato et abbandonato la doctrina de Santo Giovanni Damasceno et delli altri santi".

malgré la proximité du temps de leur composition, leur emplacement dans le fonds *Rossiniana* et la similitude des cartes géographiques. En ce qui concerne le Cod. Ross. 705 italien, je pourrais faire les remarques suivantes relatives à la langue de sa rédaction. Le traducteur anonyme a sans doute grandi dans la région de Marche à en juger d'après la patine dialectale (Cf. allu-allo; lacte-latte; nollo porria-non lo potrei; specio-specie, etc). Dans le même temps, il avait déjà une certaine routine dans la traduction du latin en italien. Cela apparaît dans la facilité et l'automatisme avec lesquels il traduit des constructions typiques latines par leurs équivalents italiens (La normalisation des constructions se rapporte à G. F. Fortunio "Regole della volgar lingua" de 1516). Parfois, dans ces habitudes automatisées de la traduction, le sens de l'italien se perd, ce qui fait penser soit que le traducteur était très pressé soit qu'il ne réfléchissait pas sérieusement en faisant la traduction. Tout cela souligne encore une fois les imperfections du manuscrit et explique le peu d'intérêt pour le manuscrit de la part des chercheurs. L'état du corpus, le caractère du matériel cartographique ainsi que les imperfections de la traduction me permettent de conclure que le Cod. Ross. 705 était composé le plus vraisemblablement par un religieux dans la première moitié du XVI<sup>e</sup> siècle.

Les deux paragraphes cités ainsi que les apostilles qui les accompagnent soulèvent des questions intéressantes. Il importe d'indiquer que ces paragraphes s'écartent de l'orientation générale de la narration, c'est-à-dire de la thématique principalement géographique du "Livre des îles de l'Archipel". Si Buondelmonti lui-même fait des digressions, c'est pour chanter la beauté des temples antiques ou bien pour nous raconter quelque mythe poétique de la Grèce antique, et qui est lié avec le lieu qu'il décrit. En fait les deux passages entourés à l'encre comptent parmi les quelques passages qui se rapportent à ses contemporains. Le premier est étroitement lié à l'établissement des Ottomans en Europe et ce n'est pas un hasard s'il est "collé" au chapitre sur "Gallipoli". Quand il décrit le premier point d'appui des Turcs en Europe, on dirait que Buondelmonti se sent obligé de parler de l'origine de ce peuple et d'expliquer les causes de leurs succès militaires postérieurs. D'après l'humaniste florentin, les Turcs devaient leurs victoires du fait qu'ils choisissaient toujours pour chef le plus vaillant et le plus digne de tous les militaires, que le peuple était cruel et sanguinaire, mais que leurs princes régnaient avec une grande justice. Bien entendu, Buondelmonti a ajouté aussi l'explication traditionnelle des succès militaires des Ottomans: ceux-ci sont le châtement divin pour les péchés des Chrétiens. Mais pour faire ressortir encore une fois "la justice exclusive" qui régnait dans le pays du grand Turc, l'auteur a inséré dans la narration les trois épisodes (de caractère didactique) de la vie de Murad II, le souverain ottoman du temps de Buondelmonti. On peut souligner trois moments relatifs à "la composition" du Cod. Ross. 705: 1. La rédaction de Buondelmonti en latin (Cod. Ross. 704). 2. La traduction en dialecte italien (première moitié du XVI<sup>e</sup> siècle) et 3. La lecture et le signe en encre différente suivant, deuxième moitié du XVI<sup>e</sup> siècle. Or, je m'interroge à propos de ce dernier moment. Le lecteur inconnu du milieu du XVI<sup>e</sup> siècle, ou plus tard, était impressionné par un souverain des infidèles "bénin et magnanime", comme l'annonce la note marginale. On se demande si cet inconnu de l'Europe occidentale, déchirée par les guerres religieuses, n'était pas bouleversé par la tolérance manifestée par le Turc à l'égard d'une petite communauté chrétienne. Cela, nous ne pouvons pas le savoir, mais nous pouvons lier cet épisode avec l'autre, marqué par l'apostille "Grecs", étant donné

qu'aussi bien l'encre que l'écriture soient identiques. De chaque ligne du long chapitre sur "Constantinople" émane de la vénération et de l'admiration devant les monuments artistiques immortels. Le ton et le sentiment ne changent que dans le dernier paragraphe, celui auquel se rapporte l'apostille. Ce paragraphe est l'antithèse de tout ce qui a été écrit à ce moment-là sur la ville sur le Bosphore. À l'admiration de Buondelmonti devant l'antiquité est opposée l'ignorance de la cours byzantine contemporaine notamment concernant les questions relatives à cette antiquité. Or, c'est la plus lourde accusation dans le système des valeurs des humanistes – l'ignorance. Ensuite viennent les péchés mortels – la luxure, la gourmandise, etc.

Je laisserai ici Buondelmonti et les humanistes pour formuler une hypothèse. Son lecteur anonyme du XVI<sup>e</sup> siècle était vraisemblablement aussi un religieux, disposant de tout son temps pour feuilleter en toute quiétude les manuscrits de la bibliothèque ecclésiastique à la recherche d'exemples appropriés pour ses sermons. Les deux paragraphes entourés à l'encre et les apostilles qui les accompagnent sont exclusivement utiles à cette fin. Je me permets de souligner encore une fois qu'ils sont les seuls à pouvoir être utilisés comme des exemples instructifs (le matériel géographique et mythologique se prête peu à l'enseignement moral). Les deux paragraphes contiennent des moments de rage, de haine et d'intransigeance envers le monde orthodoxe (sacrilège et trahison, dénégation de tous les saints), qui "pourraient être utiles" dans un sermon catholique stigmatisant les schismatiques. Voilà comment deux paragraphes sans grand intérêt par rapport au contenu de l'ouvrage, mais tirés du contexte, pouvaient revêtir des fonctions, des orientations et un résonnement totalement nouveaux dans un monde étranger aux aspirations de la Renaissance à la beauté, un monde soumis aux pratiques religieuses et au dictat du concile de Trente, dans le climat de la Contre-réforme.

\* \* \*

Un autre Florentin dont l'œuvre liée à l'Orient acquiert des orientations fort intéressantes est Benedetto Dei (1418-1492). Ses *Chroniques florentines de l'an 1400 à l'an 1500* sont bien connues des chercheurs étudiant la littérature des marchands, grâce aux deux éditions critiques complètes<sup>8</sup>. Dans sa patrie, Florence de l'époque de la Renaissance, Benedetto Dei devint populaire du fait qu'il avait importé quelques crocodiles et une girafe, c'est-à-dire comme commerçant d'animaux exotiques. Lui-même cependant préférerait se présenter comme agent commercial et politique des Médicis dont l'activité d'espionnage contribue énormément à l'affirmation de la politique de la ville à l'étranger. Or, une lecture plus attentive de sa correspondance publiée, avec Laurence le Magnifique et d'autres éminents hommes politiques de

---

<sup>8</sup> M. Pisani, *Un avventuriero del Quattrocento. La vita e le opere di Benedetto Dei*, Genova-Napoli-Città di Castello-Firenze, 1923; B. Dei, *La Cronica dall'anno 1400 all'anno 1500 (a cura di Roberto Balducci)*, Firenze, 1985. Les deux éditions sont réalisées d'après le texte original intégral, conservé aux Archives d'État de Florence. Voir Archivio di Stato di Firenze, Ms Vari, 119. En ce qui concerne "la partie turque" de la Chronique qui nous intéresse, il convient d'indiquer que l'édition de 1985 renferme bien plus de fautes dans le déchiffrement des toponymes.

l'époque<sup>9</sup>, parle d'autre chose: il occupait une place relativement modeste parmi les agents des Médicis.

Dans les années 60 du XV<sup>e</sup> siècle, Benedetto Dei naviguait sur la Méditerranée. Il connaissait bien la côte africaine; sa présence dans l'île de Chio est documentée car il envoya de là-bas de nombreuses lettres. Nous jugeons de son séjour à la cour de Mehmed II d'après ses propres souvenirs inclus dans la "Chronique" étant donné que nous ne disposons pas de données plus sûres.

Presque un tiers de l'ouvrage, composé et complété vers 1480, est dédié aux conquêtes de Mehmed II. Cette dernière partie (f. 57r – 91v) pose la question de savoir ce qu'il y a de commun entre la chronique de Florence et la chronique des conquêtes ottomanes de 1453 à 1480.

La réponse se retrouve dans l'ouvrage même, plus précisément dans sa composition. Le récit de la prise de Constantinople et de Pétra est précédé de quelques chapitres introduisant le lecteur dans la problématique turque. Le premier chapitre est très bref: il représente la liste des marchandises dont les Florentins tenaient endépôt dans Constantinople. Il semble que par ce fait Benedetto Dei souligne l'importance du commerce avec le Grand Turc, sur lequel reposaient les relations entre Florence et l'Empire Ottoman.

Suit un chapitre géographique, intitulé "Les trois parties dont le monde est divisé". C'est une sorte d'introduction à l'histoire universelle, une transition de sa propre chronique urbaine au monde de la grande politique dont les conquêtes ottomanes de l'époque faisaient partie.

Immédiatement après, l'auteur a ajouté le récit de son colloque avec le Conquérant de Constantinople, en intitulant le chapitre "Une réponse au Grand Turc de 1463".

Benedetto Dei raconte qu'après la conquête de la Bosnie, Mehmed II l'interrogea sur la force militaire des États italiens, sur leurs revenus et leur gouvernement. L'entretien se déroula en présence du premier consul des Florentins, Mainardo Ubaldini et par l'intermédiaire de Kasim bey et d'autres traducteurs. Le Florentin expliqua qu'il y avait en Italie quatre "grandes puissances": le duché de Milan, le royaume de Naples et les républiques de Florence et de Venise. Ceux-ci possédaient "et de l'argent, et des armées, et des armes". Il existait en outre 16 seigneuries libres et deux villes puissantes, c'est-à-dire bien fortifiées: Bologne et Pérouge (dans la région papale). Poussé par des sentiments patriotiques, Benedetto Dei vante la force et la puissance militaire des Italiens en invoquant certains arguments historiques: "S'il s'imposait ou s'ils le voulaient, les Italiens pouvaient mobiliser sur terre et sur mer des forces beaucoup plus grandes que n'avaient eu leurs ancêtres en Italie". Le Grand Turc pouvait en avoir la preuve s'il se faisait traduire l'histoire de l'Italie de Leonardo Bruni. Il comprendrait que les Italiens étaient des héros, depuis le temps de la première guerre punique jusqu'à présent. Et il conclut: "... l'Italie est donc aujourd'hui beaucoup plus forte et plus puissante".

Il ressort de la réponse de Mehmed que ce dernier connaissait bien tant l'histoire de Rome que la carte politique de l'Italie contemporaine: "Mon Florentin, j'ai

---

<sup>9</sup> P. Orvieto, *Un esperto orientalista del'400: Benedetto Dei*, Rinascimento, s. 2, v. IX. Firenze, 1969, p. 205-275.

compris tout ce que tu as dit... et je te crois entièrement. Mais les grandes actions qu'elle [l'Italie] réalisa dans le passé ne peuvent pas être refaites dans le présent car elles étaient dues à la puissance des Romains qui étaient les seuls maîtres de l'Italie. Tandis qu'aujourd'hui, vous êtes vingt seigneuries, vous vous disputez sans cesse et vous êtes ennemis mortel... et je sais encore bien de choses qui m'aideraient à faire ce qui me vient à l'esprit. Et puisque je suis jeune, riche et que la Fortune est de mon côté, j'ai l'intention de faire beaucoup plus que César et Alexandre, et aussi Xerxès". Mehmed II menaça à écraser les Vénitiens ainsi que leurs alliés et tous ceux qui les soutenaient et qu'il allait leur prendre les possessions levantines. Puis, il tourna le dos à Benedetto Dei et entra dans sa tente<sup>10</sup>.

Dans le récit relatif aux exploits militaires de Mehmed II, Benedetto Dei a inclus aussi une lettre aux Vénitiens, où celui-ci explique au lecteur pourquoi le Florentin tenait tellement à relater les succès des Ottomans. C'est la réponse des attaques des Vénitiens contre les Florentins. Les Vénitiens accusaient le défunt Cosimo de Médicis, appelé par ses concitoyens "père de la Patrie", qu'il gouvernait en tyran. D'autre part, il était question dans la lettre de la maladresse des marchands florentins qui ont fait faillite non sans "l'aide" des Vénitiens eux-mêmes. Pour répondre à ces atteintes à l'honneur "national" et professionnel des Florentins, Benedetto Dei invoque deux arguments: "Le premier coup que les Florentins vous ont porté, c'est qu'ils vous ont pris Milan que Dieu seul pouvait vous prendre. Le deuxième coup fut en 1461 quand les Florentins du Levant ont montré à l'Ottomano Uguli le grand Turc par quels voies et moyens il pouvait devenir le maître de la Grèce et de la Morée, et des territoires que les Vénitiens possédaient dans le Levant. Et il a fait tout cela"<sup>11</sup>. En fait, il est peut probable que cette lettre, ainsi que d'autres lettres "officielles", soient parvenues à leur adresse, c'est-à-dire à la Seigneurie Vénitienne. Cette lettre aux Vénitiens de 1464 et la liste des défaites militaires de la Sérénissime montrent la haine furieuse opposant les marchands des villes italiennes rivales. Les Florentins ont profité des difficultés des Vénitiens résultant de la guerre afin d'affirmer leurs marchandises sur les marchés orientaux. Voilà pourquoi, pour Benedetto Dei et pour les souverains florentins, Mehmed II était l'allié naturel contre la puissante et influente République vénitienne. En ce qui concerne les renseignements relatifs au soutien que les Florentins avaient apporté au grand Turc en 1461 grâce à leurs informations, ils sont confirmés par d'autres sources.

Bien que membre de la *arte della seta e della lana* à Florence, étroitement lié aux marchands de l'Orient Latin, dans sa chronique Benedetto Dei parle beaucoup moins du commerce que des événements politiques de son temps<sup>12</sup>.

\* \* \*

<sup>10</sup> B. Dei, *op. cit.*, 57 v; P. Danova, «Voynite i mira na Mehmed II v "Hronikata" na Benedetto Dei» [Les guerres et la paix au temps de Mehmed II dans la Chronique de Benedetto Dei.], in *Balkanite meždu mira i voynata XIV-XX vek* [Les Balkans entre la paix et la guerre XIV<sup>e</sup> - XX<sup>e</sup> siècle], Sofia, 2002, p. 45-46.

<sup>11</sup> B. Dei, *op. cit.*, f. 64 r.

<sup>12</sup> P. Danova, *op. cit.*, p. 7-48.



Un siècle après Benedetto Dei, un autre Italien nous a donné l'exemple contraire: comme un homme de guerre s'intéresse et écrit plus d'économie que de politique. En 1564-1565 le capitaine Gianandrea Gromo, né en 1518 à Bergame, se trouvait en Transylvanie, à la cour de Jean Sigismond. De ce séjour il nous a laissé la description géographique *Compendium de tout le royaume du roi Jean de Transylvanie et de toutes les choses notables dans ce royaume*<sup>13</sup>. Étant un homme de la cape et de l'épée, dans son exposé l'auteur a consacré une place importante aux problèmes liés aux voies fluviales et terrestres, par lesquelles le Turc pouvait pénétrer dans les terres chrétiennes; à l'expérience du combat, aux traditions militaires et aux moyens de la population d'opposer de la résistance, comme au côté opposé de la question, à savoir comment les forces chrétiennes, en unissant leurs efforts et dans les conditions favorables que leur offrait la Transylvanie, pourraient chasser l'infidèle de l'Europe et entrer triomphalement dans Constantinople. Par son esprit donc cet ouvrage représente un traité antiottoman. Il est bien connu aussi dans la version roumaine<sup>14</sup>, c'est pourquoi il serait hors de propos de le présenter ici en détail. J'aimerais indiquer, en rapport avec le thème envisagé, seulement un renseignement curieux se rapportant à trois "lieux" situés au sud du Danube, liés à l'extrême nord-est des territoires bulgares actuels. Ces lieux sont Vidin (Vidino), Novo selo (Castelnuovo) et Florentin (Castello Fiorentino). Les renseignements sont intéressants parce qu'au premier plan sont mis en évidence les avantages économiques des villes et ensuite leur importance militaire. D'autre part, à l'encontre de l'esprit anti-ottoman de l'ouvrage, ces "lieux" sont dépeints comme riches et prospères: "Vidin est une villes de commerçants, gaie et riche. Tous les bâtiments sont entièrement en bois, les routes sont bonnes et spacieuses, les maisons – elles sont toutes bonnes pour s'y installer. La ville est le centre d'une vaste région s'étendant le long du Danube ainsi qu'à l'intérieur dans les territoires de la Serbie et elle est administrée par un sandjakbey et autres officiers qu'il est de règle de s'établir dans une ville, grande et riche. Vers l'amont, sur la même rive, à un jour de distance, se trouve une grande forteresse marchande, appelée Castelnuovo, avec une citadelle que les Turcs gardent avec vigilance, où se trouve aussi le gouverneur du lieu. Il y a un cadî et autres douaniers (!) qui sont également sous la juridiction de Vidin. De l'autre rive jusqu'à la mer Noire s'étend la riche Valachie ultérieure où l'on voit, presque en face de Castelnuovo dont nous avons parlé, la solide forteresse appelée Castello Fiorentino, élevée sur du grès et gardée avec diligence par le souverain valaque"<sup>15</sup> Cette erreur importante sur laquelle a

<sup>13</sup> G. A. Gromo, *Compendio di tutto il regno posseduto da re Giovanni Transilvano, et di tutte le cose notabili d'esso regno. Raccolto per...*, in *Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia*, II, 1943 - 1945, p. 153-213.

<sup>14</sup> M. Holban, *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 325-371.

<sup>15</sup> G. A. Gromo, *op. cit.*, p. 169-170: "Poco piu a basso si trova la mercantile, lieta e ricca Città di Vidino, tutta fatta di legno, ma con belle strade et amenissime, con tutte case commode. Al governo di quella, capo di cosi gran paese, lungi il Danubio, come dentro a terra per la Servia, habita un sangiacco con tutti li ufficiali convenienti a si grossa et ricca Città. Di sopra all'istessa ripa, una giornata, e il grosso et mercantile castello chiamato Castelnuovo, con una Rocca diligentemente da Turchi guardata, ove sta prima il Castellano come governatore del luogo, vi sta poi cadî et altri gabellieri (!), et sono pure sotto la giurisdizione di Vidino. All'altra ripa fino sul mare maggiore si estende l'abbondantissima Valachia ulteriore, nella quale vi e quasi

attiré l'attention N. Iorga<sup>16</sup> nous permet de conclure que "le conseiller secret du roi et colonel des Italiens", G. A. Gromo, ne connaissait pas à titre personnel la zone frontalière qu'il avait décrite. D'ailleurs, ce n'est pas la seule erreur, mais elle nous fait supposer que Gromo a décrit ces lieux d'après le récit de quelqu'un d'autre (peut être un marchand). Tout de même, puisqu'il a été question de mimétisme intellectuel, ce militaire dont je ne pourrais pas dire quelle instruction il a reçu, s'exprime dans un florentin exclusivement fin et élégant, très éloigné du rude *bergamasco* nordique Langue pour laquelle ses contemporains même les plus illustres ne pouvaient que l'envier<sup>17</sup>.

\* \* \*

Ces exemples ont montré comment un texte de caractère cognitif (Buondelmonti), des décennies après sa composition, se transforme en moyen de propagande religieuse; comment un marchand, connu dans son pays d'origine avant tout comme importateur d'animaux exotiques de l'Orient, s'est hasardé après des années à écrire, comme s'il avait oublié ses positions modestes dans la société, l'histoire de l'Empire ottoman; et comment la description géographique d'un homme de guerre renferme plus de données économiques que la "littérature des marchands".

Buondelmonti décrit bien plus les beautés de la nature, le passé poétique et mythologique des îles de l'Archipel. Ses interpréteurs et ses lecteurs plus tardifs (Cod. Ross. 705) s'intéressent de ce texte avant tout du point de vue de la propagande catholique: l'époque de la Contre-réforme poursuit des buts différents que ceux de l'Humanisme.

Dans le cas de Benedetto Dei, il s'agit de mimétisme intellectuel qui est l'expression des investigations multiples et variées de l'esprit agité de la Renaissance, insatisfait du passé et du présent, préférant plutôt poser des questions dont les réponses mettront en difficulté les générations futures que proposer des solutions pour le présent. En ce qui concerne G. A. Gromo, on ne peut parler ni de mimétisme textuel ni de mimétisme intellectuel. Son exposé est réaliste. Dans ce sens, il reflète les conquêtes de la Renaissance déjà déclinante: l'expérience, mise au profit de la société de la grande époque de Galilée.

---

all'incontro di detto Castelnuovo un forte castello chiamato Castello Fiorentino, sopra uno scoglio vivo con diligenza guardato dal Valacho."

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 169 et n. 54.

<sup>17</sup> Cf. par exemple la langue M. Guazzo, *Cronica ne la quale ordinatamente conuen i lessere de gli huomini antiqui et moderni, le cose, et i fatti di eterna memoria degni occor i dal principio del mondo sino a questi nostri tempi*, Prima editione, Venetia, Francesco Bindon, 1553, 13, 435 f.



# LE REGIME FISCAL DU MARCHAND «ETRANGER»

## DANS L'EMPIRE OTTOMAN

(deuxième moitié du XV<sup>e</sup> -XVI<sup>e</sup> siècles). Quelques considérations\*

ANCA POPESCU

Avant d'élaborer les études qui mènent à des larges définitions du système commercial de l'Empire ottoman il convient d'entreprendre de nombreux travaux d'érudition qui dévoilent les détails de l'administration et de la fiscalité urbaine ottomanes.

Par son statut juridique, le marchand étranger dans l'Empire ottoman est, en premier lieu, un sous-chapitre de la catégorie des étrangers en terre d'Islam. Son régime est circonscrit par les stipulations de la loi canonique (la Chéria) en matière de relations entre les musulmans et infidèles. Il y a aussi d'autres étrangers dans l'Empire ottoman comme le diplomate, le pèlerin, etc., chacun avec son statut général, en tant qu'étranger en terre d'Islam, et son statut particulier, en fonction de son but pendant le voyage dans le pays musulman.

Ce qui est distinctif pour le marchand étranger dans l'Empire ottoman c'est son statut fiscal qui éclaircit, également, les tendances de la politique commerciale de l'Etat ottoman.

Les principaux documents ottomans qui reflètent le statut du marchand étranger sont les lois qui régissent l'activité commerciale: les traités avec les pouvoirs étrangers ou les capitulations (*'ahdname*), d'une part, et les règlements internes (*qanun*), d'autre part; ce sont des actes qui expriment la norme. Mais il y a aussi les documents qui reflètent la pratique qui est, parfois, différente de la norme: les registres de la douane (*gümrük defterleri*), la collection des documents «des affaires importantes» (*mühümme defterleri*), les registres des *qadi*, les registres d'*ihtisab*, les registres de fermage - *defter i muqata'at*); ils offrent un supplément d'information même si celle-ci se présente discontinue sous les rapports chronologique, thématique ou topographique.

Le tableau le plus cohérent de la fiscalité commerciale, en général, et, particulièrement, du régime douanier, se trouve dans les actes normatifs internes (*qanun*) et dans les traités de paix, les capitulations.

Les capitulations sont les actes unilatéraux des souverains musulmans qui octroient, sous serment du souverain (*'ahd*), des privilèges (*imtiyazat*) aux pouvoirs étrangères en échange de la promesse d'amitié et de fidélité<sup>1</sup>. En principe, dans ces

---

\* Communication présentée au colloque roumaino-bulgare *Le marchand balkanique aux XV<sup>e</sup>-XVIII<sup>e</sup> siècles*, Bucarest, décembre 2005, à l'Institut d'Histoire «N. Iorga».

<sup>1</sup> V. Halil Inalcık, art. *Imtiyazat*, dans *Encyclopédie de l'Islam*, 2<sup>ème</sup> édition, t. III, 1971, p. 1207-1225; idem, dans *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 1914*,

traités on assurait la liberté de la personne, la protection de la vie et de la fortune du marchand étranger, grâce à l'*aman*<sup>2</sup> et on concédait des privilèges commerciaux plus au moins semblables d'un cas à l'autre, à savoir: un certain régime douanier, le droit de pavillon ou pas, la clause de la nation la plus favorisée ou pas, un certain tonnage maximal pour les navires commerciaux, l'exemption de certains droits, comme *âmediye* ou *refsiye*<sup>3</sup>, le niveau maximal d'autres taxes, par exemple le *selamlık*<sup>4</sup>, ainsi que toute une série de garanties visant les différentes situations où le marchand aurait pu se trouver en territoire ottoman: droit de résidence et de circulation (terrestre et maritime) naufrage, héritage, problèmes judiciaires, dettes, l'exercice de son propre culte, etc.<sup>5</sup>.

Les informations les plus détaillées sur le régime juridique et fiscal du marchand étranger se trouvent dans les *qanun* - les règlements internes édictés par les sultans au sujet des questions administratives de l'Empire<sup>6</sup>. On aperçoit dans les *qanun* deux acceptions pour le marchand «étranger»<sup>7</sup>:

---

Halil Inalcık, Donald Quataert, éd., Cambridge University Press, 1994, p. 188-189. Pour l'analyse des clauses commerciales des capitulations ottomanes concernant les pays européens v. Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomacy; the 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, Dissertation, University of Utrecht, 1991, "Electronic Journal of Oriental Studies", 1, 1998; Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman Polish Diplomatic Relations (15th-18th)*, Leiden, 2000; Suraya Faroqi, *Before 1600: Ottoman attitudes towards merchants from Latin Christendom*, *Turcica*, 34, 2002, p. 69-104, qui ajoute aux capitulations l'analyse des documents *mühimme defterleri* et des registres des *qadi*; Viorel Panaite, *Diplomație occidentală, comerț și drept otoman (secolele XV-XVII)* [Diplomatie occidentale, commerce et droit ottoman XV<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles] Bucarest, 2004.

<sup>2</sup> L'*aman*, principe islamique en raison duquel la protection de la vie, de la propriété et de la liberté d'un étranger en pays d'Islam était accordée et garantie par le chef de la communauté musulmane; sauf-conduit; voir H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire...*, p. 188-189 et p.192; idem, *Intiyazat*, p. 1207-1208.

<sup>3</sup> *Amediye* et *refsiye*: droits d'enregistrement pour, respectivement, les importation et les exportations. Les deux termes provient des mots persans *amad* et *raft* qui signifient «venir» et respectivement «partir» voir F. Steingass, *Persian-english dictionary*, London, 1930, p. 99 et p. 581. Dans le règlement de Tripoli, le terme *âmediye* est utilisé comme alternative à l'expression *kalem resmi*, et cette taxe est indépendante de la taxe de douane, v. Ö. L. Barkan Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. Kanunlar* [Les bases juridiques et financières de l'économie agricole dans l'Empire ottoman aux XV<sup>e</sup> et XVI<sup>e</sup> siècles. Règlements], Istanbul, 1943, p. 211 et Mantran et Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans. Les provinces syriennes*, Beyruth, 1951, p. 60. Mouradja d'Ohsson décrit la taxe *âmediyye* comme une taxe pour les marchandises ottomanes, préalable à l'exportation, équivalant à la moitié du montant de la taxe de douane, Mouradja d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, Paris, 1788, t.VII, p. 238.

<sup>4</sup> La taxe payée par les bateaux quand ils faisaient escale ou traversaient les ports, H. Inalcık, *Intiyazat*, p. 1211.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 1207-1208; Viorel Panaite, *op. cit.*, p. 83-110.

<sup>6</sup> Nicoară Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XV<sup>e</sup> siècle. Etude et actes*, Paris, 1973, p. 30-32.

<sup>7</sup> Les exemples utilisés dans la présente étude ont été puisés dans les *qanun* des ports ottomans des régions «comparables»: la région du Danube de la mer Noire et de l'Égée, en général les régions de la Roumélie. Nous avons utilisé les travaux des auteurs qui ont publié des *qanun* de

1) «L'étranger» qui est «l'externe» par rapport aux sujets ottomans ou les «internes».

L'étranger est, dans cette acception, par excellence, le *harbî*, l'infidèle de la Maison de la Guerre (*Dar al-Harb*), c'est-à-dire provenant des territoires en dehors du pouvoir islamique (*Dar al-Islam* ou la Maison de l'Islam). Le marchand étranger se trouve donc en opposition avec les deux groupes des marchands de l'intérieur de l'Etat ottoman : les musulmans (*müslim*) et les infidèles sujets ottomans (*zimmî*).

L'étranger est indiqué dans les documents soit selon le critère religieux : *kâfir* (l'infidèle), soit selon le critère géographique-ethnique : *frenk* (les européens), *ğeneviz* (les Génois), *venedik* (les Vénitiens) etc.; soit, enfin, selon le critère politique : il y a l'infidèle d'un pays tributaire (*harağgüzar*) et l'infidèle qui appartient à un Etat qui ne paye pas de tribut (*harağgüzar olmayan kâfir*)<sup>8</sup>.

Dans le territoire de l'Islam, l'étranger, le *harbî*, ne peut pas entrer qu'en tant que *müste'min*, bénéficiant de l'*aman*, collectif ou personnel, maritime ou terrestre. Vue que le *müste'min* était considéré, pendant son séjour en territoire islamique, comme visiteur et pas comme sujet du souverain musulman, il ne devait pas l'impôt *ğizya*, obligatoire conformément à la *Chéria* pour tous les non-musulmans dans les terres islamiques<sup>9</sup>.

2) L'autre acception de l'étranger en tant que marchand oppose le résident d'un centre commercial (*şehirlü*), l'indigène, à celui qui vient de l'extérieur (*yabandan*),

ces endroits et, en même temps, ont analysé le système des taxes commerciales ottomanes: Bistra Cvetkova, *Vie économique des villes et ports balkaniques aux XV<sup>e</sup> et XVI<sup>e</sup> siècles*, REI, XXXVIII/2, 1970, p. 267-355; Nicoară Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. I, Paris, 1960; idem, *Recherche sur la ville ottomane au XV<sup>e</sup> siècle. Etudes et actes*, Paris, 1973; Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin, Gilles Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les qanun ottomans*, SOF, XXXV, 1976, p. 11-68; Mihnea Berindei et Gilles Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570*, CMRS, XXII, 2-3, 1981, p. 251-328; John Christos Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Athenes, 1985; de même nous avons utilisé le grand corpus des *qanun* d'Akgündüz surtout quand nous avons eu besoin de la version turque-ottomane des *qanun* cités (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri* [Les *qanun* ottomans et les bases juridiques], Istanbul, 10 volumes, 1990-1996). Nous avons aussi mis à profit les résultats de nos propres recherches sur les *qanun* de la région danubienne, voir Anca Popescu, *Un centre commercial du Bas-Danube ottoman au XVI<sup>e</sup> siècle: Braïla (Bra'ïl), "Il Mar Nero"*, III 1997, Bucarest-Paris-Rome, p. 198-248 et *La fonction commerciale du Bas-Danube ottoman (XV<sup>e</sup> siècle)*, thèse de doctorat en manuscrit. L'article de John Gilissen, *Le statut des étrangers à la lumière de l'histoire comparative*, dans *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, t. IX, *L'Etranger/Foreigner*, Bruxelles, 1958, où l'auteur fait les distinctions suivantes entre les étrangers: l'étranger établi et de passage, de l'intérieur et de l'extérieur, privilégié et non-privilégié, ne m'a pas été accessible que par l'intermédiaire du livre de V. Panaite, *op. cit.*, p. 32.

<sup>8</sup> N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, I., p. 116-118; Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri...*, t. I, 1990, p. 413.

<sup>9</sup> Le mot *müste'min* commence à être utilisé assez tard dans les documents ottomans, à partir du XVIII<sup>e</sup> siècle, V. Panaite, *op. cit.*, p. 35. Pour l'analyse du régime de l'étranger en territoire ottoman dans les *ahdname*, idem, *op. cit.*, p. 83-110 (les documents en annexe: p. 181-219), et S. Faroqi, *op. cit.*, p. 70-84.

l'allogène. Ce dernier peut venir d'une autre ville ottomane, de la zone rurale, d'une autre région de l'Empire ottoman, et, dans la situation d'une île ottomane, il est l'habitant insulaire par rapport au résident d'un certain port de cette même île.

Les catégories des marchands «étrangers» énumérées plus haut, soit de l'intérieur de l'Empire soit de l'extérieur de celui-ci, bénéficiaient d'un traitement fiscal différencié par rapport aux marchands «internes» et «indigènes» concernant, en premier lieu, la douane ainsi que d'autres taxes commerciales (par exemples, la taxe principale de vente appelée *bağ*, la taxe de boucherie, les taxes de passage).

La douane (*gümrük*) était due dans l'Empire ottoman indifféremment si la vente avait ou n'avait pas lieu, si la marchandise était importée, exportée, ou en transit, transportée sur eau (*deryadan*) ou sur terre (*karadan*)<sup>10</sup>. Il y avait des douanes externes et des douanes internes. La manière de percevoir la douane était soit comme une somme fixe, nominalement, selon les marchandises, soit comme pourcentage sur la valeur de la marchandise, valeur calculée selon les prix de la station douanière<sup>11</sup>. Il y avait des situations, plus rares, quand la douane était perçue en nature, comme pour le commerce de sel<sup>12</sup>. Les taux de la douane variaient selon les marchandises, le statut juridique du marchand et la zone douanière<sup>13</sup>. Ils étaient, généralement, mais pas de façon obligatoire, précisés dans les *qanun*<sup>14</sup>. Dans les capitulations, le taux de la douane commence à être inscrit à peine à partir du XVII<sup>e</sup> siècle<sup>15</sup>. Le statut douanier des marchands dans l'Empire ottoman était défini principalement d'après l'appartenance politique-religieuse de ceux-ci ; les différences les plus frappantes se manifestaient par les tarifs de la douane<sup>16</sup>.

Le tarif douanier était généralement triple : le plus réduit est réservé aux musulmans, le plus élevé, aux *harbî* tandis que le tarif intermédiaire appartenait aux *zimmî*<sup>17</sup>.

Mais on rencontre des situations qui comprenaient le tarif double : les infidèles, internes et externes (*zimmî et harbî*), d'une part, et les musulmans d'autre part ; ou bien les internes ottomans (*müslim et zimmî*) par rapport aux externes, tributaires ou pas (*harbî ou harağgüzar*)<sup>18</sup>.

En fonction du type de la marchandise ou du centre commercial où elle se trouve, on rencontre des situations spéciales où le tarif est unique pour toutes les

<sup>10</sup> N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, t. I, p. 151-152 (*Règlement concernant les droits de douane*); Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri...*, t. VII, p. 724.

<sup>11</sup> H. Inalcık, *Sources and studies on the Ottoman Black Sea, I: The customs register of Caffa, 1487 1490*, Harvard University, 1995, p. 96; J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 77: *pahalı hesab olunub* (évaluer d'après le prix).

<sup>12</sup> B. Cvetkova, *op. cit.*, p. 299-304.

<sup>13</sup> H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire...*, p. 198.

<sup>14</sup> M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 31.

<sup>15</sup> H. Inalcık, *The customs register of Caffa...*, p. 96.

<sup>16</sup> Pour l'éclaircissement des diverses catégories de la fiscalité commerciale ottomane voir principalement N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane...*, p. 292-296 et *passim*; M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 20-42; B. Cvetkova, *op. cit.*, p. 275-314.

<sup>17</sup> M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 37; B. Cvetkova, *op. cit.*, p. 298.

<sup>18</sup> M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 37, n. 144.

catégories des marchands<sup>19</sup>. A ce moment-là, la catégorie de l'étranger se résorbe dans le tarif général.

En général, l'étranger proprement dit (l'externe) paie plus que l'interne (le sujet ottoman), de même l'allogène (l'étranger par rapport au centre commercial) plus que le résident<sup>20</sup>. L'étranger bénéficiant d'une capitulation jouait parfois d'un tarif douanier inférieur aux autres étrangers sans capitulations<sup>21</sup>. S'il faisait partie de la catégorie des tributaires ottomans il avait quelquefois un tarif plus réduit que le tarif des infidèles sujets ottomans (*zimmî*) et égal à celui des musulmans<sup>22</sup>. Exceptionnellement, les tributaires payaient moins que les musulmans comme c'était le cas des Ragusains en 1520<sup>23</sup>.

Quant au marchand résident, celui-ci bénéficiait parfois, par rapport à la ville ou il habitait, d'exemption de douane tel qu'il arrivait dans le cas de l'exportation de poisson sec depuis Aqkerman; par contre, l'allogène payait la douane à plein tarif<sup>24</sup>. S'il ne bénéficiait pas toujours d'une exemption totale, le citadin résident avait au moins des tarifs de faveur par rapport à celui qui habitait en dehors de la ville<sup>25</sup>. De même l'habitant d'un port se trouvant dans une île était avantagé par rapport à d'autres habitants de l'île<sup>26</sup>.

Les douanes ottomanes d'importation et d'exportation sont l'équivalent de notre notion moderne de douane<sup>27</sup>. Mais dans l'Empire ottoman on rencontre également

<sup>19</sup> Par exemple: dans le *qanun* d'Istanbul et de Galata le tarif unique de 4% pour les musulmans, *haraçgüzar* et *frenk*, N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, t. I, p. 136; à Caffa, le tarif de 4,2% pour les Italiens, les musulmans et les *zimmî*, H. Inalcık, *The Customs Register of Caffa...*, p. 93, n. 17; dans le *qanun* de l'île de Céphonie: pour les étoffes (*qumas*), le cuivre et autres marchandises provenant de *Frengistan*, Raguse, la Valachie ou autre aire extérieure à l'Etat ottoman, il y avait un tarif unique de 2%, voir J.Ch. Alexandre, *op. cit.*, p. 175 (texte turc) et 351 (traduction); voir aussi, pour d'autres exemples, M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 37, n. 144.).

<sup>20</sup> En ce qui concerne les internes, les musulmans ont en général les tarifs de douane les plus réduits (sauf les cas d'égalité cités).

<sup>21</sup> Dans le règlement de Bayazid II (22/23 août 1484) pour la ville de Cetatea Albă (Aqkerman) la douane exigée ici de la part des marchands de Lemberg était de 3,33% par rapport à la douane payée par les autres marchands étrangers qui était de 5,5%, voir N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane*, p. 135 et 173; Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, t. II, p. 372.

<sup>22</sup> J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 190 et 367 (le *qanun* de Morea): les musulmans et les Ragusains payaient 2% aspres, les *zimmî* 4% aspres et les *harbî* 5%; Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri...*, I, p. 488; voir aussi, N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, I, p. 118 (la douane de Constantinople et de Galata).

<sup>23</sup> H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 261.

<sup>24</sup> «Quand on fait sécher du poisson dans la ville et qu'on le vend à quelqu'un de l'extérieur, on perçoit un droit de douane de celui qui part en l'emportant mais si la personne [qui la fait sécher] l'emporte elle-même en charrette, on ne perçoit pas de douane», voir M. Berindei, G. Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité*, p. 254; le même règlement, en turque ottomane, dans Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, t.VII, p. 724.

<sup>25</sup> J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 58 (le texte turc-osman) et p.229 (la traduction), le règlement du port Salonique: les habitants de la ville de Salonique payaient 2% comme douane terrestre (*bağ-ı siyah*) par rapport au 3% exigés de la part des gens du dehors de la ville, mais sujets ottomans.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 85-86 (le *qanun* de l'île de Lemnos).

<sup>27</sup> M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 32.



les douanes internes ou de transit, tout comme dans l'Empire byzantin<sup>28</sup>. Il y a une douane de transit qui est définie, dans certains documents par la moitié du tarif «car on n'a pas vendu dans cet endroit»<sup>29</sup>. Le même montant (la moitié du tarif douanier) on paye lorsque la marchandise arrivée par bateau, sans être déchargée sur le rivage, est vendue d'un bateau à l'autre<sup>30</sup>. De l'exemption de certaines douanes internes maritimes jouissait l'étranger bénéficiant d'une capitulation grâce à laquelle il payait la douane une seule fois, à l'entrée et à la sortie de l'Empire, dans le port de destination<sup>31</sup>. Les marchands internes (les sujets ottomans) étaient exemptés de la douane pour les marchandises importées par voie de terre tandis que les étrangers (les «francs») ne l'étaient pas<sup>32</sup>.

Il faut tenir aussi compte que dans les relations des ottomans avec le monde étranger la coutume pré-ottomane jouait un rôle décisif : ainsi, les charretiers qui saiaient le poisson dans le port de Braila en vue de l'exportation, s'ils étaient de Valachie, payaient une taxe moindre que ceux qui étaient de la ville de Braşov, en Transilvanie<sup>33</sup>.

Les exemptions ou les tarifs de faveur se pratiquaient aussi pour d'autres taxes, par exemple, le *bağ*, les taxes de circulation, la taxe de boucherie. Généralement, en appliquant la taxe de *bağ*, on ne faisait pas la distinction selon le critère politique-religieux (*zimmî, harbî, müslim*)<sup>34</sup>. Il y avait pourtant des discriminations entre les résidents de la ville et les étrangers: les résidents, en tant qu'acheteurs, étaient dans certains cas exemptés du *bağ*<sup>35</sup> ou payaient moins<sup>36</sup>. Dans cette catégorie entraient les artisans d'une ville (naturellement ceux qui y habitent) qui vendaient directement leur

<sup>28</sup> H. Inalcık, *The customs register of Caffa*, p. 91-93.

<sup>29</sup> J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 78 (texte turc) et p. 252-253 (traduction), le règlement pour l'île d'Imbros: si on apporte des moutons et des ovins dans cette île et on les vend on paye la douane d'un aspre par tête d'ovin et un aspre pour 2 moutons; si on ne vend pas les animaux dans l'île et on part dehors pour les vendre, parce qu'on n'a pas vendu dans l'île (*cesirede satamyub ahar yere gıtdıgi için*) on paye, dans l'île, la moitié du montant de la douane.

<sup>30</sup> *Ibidem*, p. 207 et 387 (les règlements des îles Rhodes et Khos).

<sup>31</sup> Voir N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, I, p. 112-116 (la douane de Constantinople, Galata, Gallipoli, Ezine..) et p. 151-152 (règlement concernant les droits de douane). Voir aussi les diverses exemples dans les capitulations citées par V. Panaite, *op. cit.*, p. 184-186.

<sup>32</sup> Sauf qu'ils sont en transit, en empruntant la voie de terre et ne vendent pas, voir N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, I, p. 151 (Règlement concernant les droits de douane); H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 197.

<sup>33</sup> Anca Popescu, *Un centre commercial au Bas-Danube ottoman au XVI<sup>e</sup> siècle: Brăila (Bra'ıl)...*, p. 237. Dans les *'ahd-name* était d'habitude stipulé que la douane sera perçue d'après la coutume et le *qanun* (*'adet ve qanun üzere*), voir H. Inalcık, *İmtiyazat*, p. 1211.

<sup>34</sup> M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 24.

<sup>35</sup> M. Berindei, G. Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité...*, p. 267-268: à Kilia si l'acheteur est un habitant de la ville (*şehirlî*).

<sup>36</sup> A Brăila les marchands citadins qui importaient du fromage ou des pièces de feutre payaient une taxe de vente de 2 aspres plus réduite que les marchands allogènes (tc. *mîsafr*), v. Anca Popescu, *Un centre commercial du Bas-Danube ottoman au XVI<sup>e</sup> siècle: Braila (Bra'ıl)*, p. 229; voir pour d'autres situations pareilles M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 24; également, M.-M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Aspecte ale vieţii economice din oraşele şi târgurile Dobrogei sub stăpânirea otomană (sec. XV-XVII)* [Aspects de la vie économique des villes et des bourgs de la Dobroudja pendant la domination ottomane (XV<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles)], dans *Studii*, XXVI 1, 1973, p. 42 (le règlement de la bourgade de Babadag).

marchandise et qui bénéficiaient des exemptions de *bağ*. Quant à la taxe pour l'ébergement des animaux, le boucher (*qasab*) de la ville payait moins que celui qui était étranger<sup>37</sup>.

Il y avait aussi discrimination pour les étrangers en ce qui concerne les taxes de passage, par exemple la taxe *resm-i gūzar* ou *geçer-bağı* dans les ports. Les navires occidentaux, (*ıgırbar*, *frenk gemileri*) payaient une taxe de passage ou des diverses taxes portuaires (de déchargement, etc.) plus élevées que les autres embarcations<sup>38</sup>.

En guise de conclusions :

Derrière les mesures fiscales qui fixent la place du marchand étranger dans le commerce ottoman, il est légitime de chercher la vision sur le rôle et l'importance du commerce étranger dans l'Empire ottoman.

Compte tenu des limites de la documentation, à l'état actuel de la recherche, tant du point de vue du volume des données que de la nature de sources (beaucoup de sources officielles et normatives et peu de sources privées ou de nature quantifiable) on ne peut pas tenter des réponses définitives à des questions globales à savoir: la politique commerciale ottomane est-elle du type du laissez-faire, dirigiste, mercantiliste ? L'engagement du marchand ottoman dans le commerce qui visait l'approvisionnement d'Istanbul ou dans le commerce à distance ? Quel est le poids du commerce occidental dans l'économie ottomane, avec son corollaire : le degré de l'intégration de l'économie ottomane dans l'économie européenne capitaliste<sup>39</sup>.

Mais il faut retirer les conclusions partielles:

Le marchand étranger, dans les deux acceptions utilisées dans la présente étude, est assujéti à un niveau de fiscalité toujours plus élevé par rapport au régime des « internes » (les sujets ottomans, musulmans ou pas) et des « indigènes » (dans la seconde acception de l'étranger). Donc, visiblement, il a un statut défavorable. Par contre, les « internes » jouissent des réductions et même des exemptions<sup>40</sup>. Mais si les intérêts politiques ou les besoins de l'approvisionnement le demandent, l'étranger peut arriver jusqu'à l'égalité de traitement par rapport aux internes, mais pas jusqu'au renversement du rapport.

L'Empire ottoman n'a pas connu l'exemption totale de la douane pour les étrangers ainsi qu'il s'est passé dans l'Empire byzantin tardif (*exkuseia*, *eleuteria*, *ateleia*) mais uniquement des exemptions partielles, les tarifs de faveur. Pourtant pour les marchands « internes » (et les « indigènes ») il y a des cas d'exemptions de douane à l'exportation et au transit par contraste avec les marchands externes qui sont soumis au payement intégral de la douane.

<sup>37</sup> J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 235; deux fois moins: 1 aspre pour 4 moutons par rapport à 1 aspre pour 2 moutons.

<sup>38</sup> A Kilia, Silistre et Hârşova, par exemple, les taxes pour les «bateaux maritimes» étaient les plus élevées par rapport aux autres, voir Anca Popescu, *La fonction commerciale du Bas-Danube*, p. 123-125. Pour les bateaux européens, *ıgırbar* et *frenk gemileri*, voir B. Cvetkova, *op. cit.*, p. 294.

<sup>39</sup> Pour l'ensemble de cette problématique, voir H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 48-50; S. Faroqhi, *op. cit.*, p. 91-93, 97, n. 107, 99.

<sup>40</sup> Parfois les différences sont très grandes. Par exemple à Üsküp (Skoplje), pour le feutre (*çuka*), les *kâfir frenk* (les infidèles européens) payaient 25 aspres pendant que les *kâfir* internes (les sujets ottomans non-musulmans) ne payent que 2 aspres, Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, II, p. 534.

Les Ottomans défavorisent l'étranger premièrement par les taux de la douane : le *harbî* paie plus que les internes (musulmans et *zimmî*), plus que les *harbî* bénéficiaires de capitulation, plus que les tributaires (*harağgüzar*). L'étranger est défavorisé aussi en ce qui concerne certaines taxes de passage par les ports ; de même, par des limitations ou même l'interdiction de l'exportation des marchandises (les listes des marchandises prohibées, particulièrement les céréales) et aussi par la limitation du transport maritime par les navires propres<sup>41</sup>.

Par contre, le marchand ottoman est toujours avantagé du point de vu de la fiscalité commerciale, et surtout le marchand musulman : soit de manière explicite (il paye toujours moins que les *zimmî* ou que les *harbî*) soit de manière implicite : par exemple, pour le commerce du vin, l'acheteur (supposé non musulman) paye le *bağ* plus élevé que le vendeur (qui peut être musulman, surtout dans le cas du commerce du vin nouveau)<sup>42</sup>. Les résidents jouissent des tarifs de faveur par rapport au allogènes, ou même des exemptions de douane.

On s'aperçoit de ce qu'on a remarqué jusqu'ici que l'Etat ottoman favorisait d'une part « les siens » ou « ses proches » par l'ordre de proximité (les sujets ottomans, les externes liés par soumission – les tributaires – et les externes liés par traité de paix et de commerce) ; d'autre part, il favorisait l'approvisionnement local<sup>43</sup>.

Le marchand étranger était pour l'Empire ottoman à la fois utile et dangereux. Les revenus de l'Etat ottoman provenaient, en premier lieu, du *ğiziya* (l'impôt personnel des mécréants sujets ottomans) et des *muqata'a*, c'est-à-dire les taxes sur les diverses activités productives mais aussi la fiscalité commerciale<sup>44</sup>. En conséquence, le marchand étranger constituait une source importante pour les revenus de l'Etat. Quand les étrangers menacent les ottomans de boycotter les ports ottomans, le spectre de la ruine des revenus douaniers se profile immédiatement à l'horizon et détermine les dirigeants de l'Empire de redevenir conciliants<sup>45</sup>. D'autre part, l'étranger en tant que marchand peut être l'intermédiaire des Etats avec des capitulations pour d'autres Etats sans capitulations<sup>46</sup>. Pourtant, le marchand étranger reste menaçant: il peut être l'espion, le contrebandier, le concurrent<sup>47</sup>.

<sup>41</sup> Les ottomans accordent ou pas aux «nations étrangères» le droit de pavillon, voir V. Panaite, *op. cit.*, p. 48.

<sup>42</sup> L'Islam interdit en principe aux musulmans la consommation du vin, M. Berindei, M. Kalus-Martin, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 23; B. Cvetkova, *op. cit.*, p. 286.

<sup>43</sup> On encourage par le tarif douanier l'importation de marchandises en grandes quantités: "si le coton est apporté à la main, on perçoit une douane double que d'habitude". J.Ch. Alexander, *op. cit.*, p. 345; Voir aussi S. Faroqi, *op. cit.*, p. 94.

<sup>44</sup> H. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 55.

<sup>45</sup> *Ibidem*, p. 190.

<sup>46</sup> S. Faroqi, *op. cit.*, p. 82 et 85-87; les marchands chatoliques de Raguse ou les juifs de Venise; V. Panaite, *op. cit.*, chap. VI (les marchands occidentaux sans ambassadeurs permanents à la Porte ottomane), p. 111-134.

<sup>47</sup> S. Faroqi, *op. cit.*, p. 83, n. 49 et p. 91, 95; H. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire...*, p. 181-182; Ștefan Andreescu, *Problema "inchiderii" Mării Negre la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a celui de al XVII-lea* [Le problème de „la fermeture” de la mer Noire à la fin du XVI<sup>e</sup> siècle et dans la première moitié du XVII<sup>e</sup> siècle], dans *idem, Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, Bucarest, 2001, p. 220

S'il est évident que l'étranger est défavorisé par la fiscalité on remarque chez les autorités ottomanes une préoccupation pour l'équité juridique. Par exemple : lorsqu'il s'agit de réclamations contre les abus des agents locaux ottomans de la part des marchands étrangers ou de leurs représentants (les consuls et les ambassadeurs) on procédait à la vérification des actes officiels, les capitulations et d'autres actes, par exemple les registres des *qadi* où étaient inscrites les transactions entre les *muste'min* et les musulmans<sup>48</sup>. Une fois acquis, les privilèges étaient donc respectés. Même si on acceptait l'institution du cadeau (*armağan*) à laquelle surtout les étrangers devaient se conformer pour stimuler la bienveillance des autorités responsables du contrôle et de la perception des taxes de commerce, la loi interdisait strictement les abus : *beş akçe ala ; ziyade bir akçe almaya* (qu'on prenne 5 aspres, pas plus)<sup>49</sup>.

Comme on le sait, les Etats islamiques découragent les exportations. Mais pour des raisons plutôt politiques (ne pas renforcer l'ennemi) que économiques<sup>50</sup>. Par contre on encourage l'importation de marchandises en grandes quantités, mais dans le but unique de l'approvisionnement du marché interne. A cause de cela – les prohibitions et les mesures d'empêcher la contrebande qui sont si abondamment reflétées dans les documents de *mühimme defterleri*. La protection des matières premières pour les artisans locaux n'a pas non plus des ressorts économiques (les exporter ensuite comme produits manufacturés) ; elle signifie plutôt le réflexe purement «idéologiques» de l'Etat d'assurer la protections de ses sujets<sup>51</sup>.

Même le soin pour l'équité juridique envers les marchands étrangers avait des buts politiques (ménager les relations avec les puissances occidentales auxquelles appartenaient ces marchands) et fiscaux à côté des visées proprement-dites commerciales (assurer les marchandises occidentales qui faisaient défaut dans l'Empire ottoman, l'afflux des monnaies d'or et d'argent)<sup>52</sup>.

En ce qui concerne le régime des capitulations, limiter ce régime était souhaitable pour les Ottomans car il diminuait le tarif douanier et réduisaient les rentrées douanières du centre respectif et implicitement de l'Etat. Les marchands des pays bénéficiaires de capitulations avaient théoriquement la liberté d'aller et de venir dans l'Empire ottoman, sur eau et sur terre, et de faire du commerce mais en réalité ils étaient censé de se limiter a certains endroits (villes et ports) ou même quartiers. Finalement c'est l'utilité d'avoir des alliés politiques dans le camp chrétien et d'obtenir des marchandises rares ou absentes de l'Empire ottoman qui ont déterminé l'octroi des capitulations<sup>53</sup>.

<sup>48</sup> M. Berindei, *Les Vénitiens en mer Noire, XVI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles. Nouveaux documents*, in CMRS, XXX (3-4), 1989, p. 210-211; Anca Popescu, *Anul 1540 și problema «inchiderii» Mării Negre otomane* [L'an 1540 et le problème de la fermeture de la mer Noire ottomane], dans SMIM, XXIII, 2005, p. 188, n. 28. La transaction entre un «interne» et un étranger bénéficiaire d'une capitulation devait être enregistrée auprès du *qadi* ce qui constituait une modalité de protéger l'étranger en cas de litige avec un marchand musulman (un non-musulman ne pouvait pas témoigner contre un musulman devant la cour de justice musulmane), voir H. Inalcık, *Imtiyazat*, p. 1209; S. Faroqi, *op. cit.*, p. 79.

<sup>49</sup> Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, I, p. 414. Voir aussi H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 75 et 191.

<sup>50</sup> *Ibidem*, p. 197.

<sup>51</sup> S. Faroqi, *op. cit.*, p. 91 (n.93) et p. 94 (n.9).

<sup>52</sup> H. Inalcık, art. *Imtiyazat*; S. Faroqi, *op. cit.*, p. 91-92 (n. 86) et p. 93.

<sup>53</sup> H. Inalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 191.

Au niveau de la politique d'Etat l'étranger n'est pas favorisé par les règlements et les traités de paix (les *qanunname* et les *'ahdname*) mais on lui garantit un statut légal qui le protège. Pourtant, en pratique, les fermiers de douane et d'autres autorités locales agissent souvent selon leurs propres intérêts, soit en adoucissant la loi soit en la tracassant avec des demandes supplémentaires, au gré d'augmenter leur gain. Il faut tenir compte qu'au-delà de ce qui résulte de l'étude des textes normatifs ottomans, il était possible, dans certaines situations, que le gouvernement ait une agenda concernant les marchands étrangers tandis que les autorités locales aient une autre, différente<sup>54</sup>. C'est pour cette raison qu'il est nécessaire d'avoir d'abord les études visant une multitude de cas, avant de formuler des jugements généraux.

Défavoriser l'étranger dans le cadre du commerce de l'Empire ottoman est un aspect important du contrôle économique que les Ottomans ont essayé d'acquérir dans la tentative de devenir eux-mêmes les intermédiaires dans le commerce intercontinental et les agents du commerce régional. Par rapport à son statut pré-ottoman, le marchand étranger apparaît, à l'époque ottomane, comme dépourvu de ses privilèges. D'ailleurs, une preuve que le traitement subi par les marchands étrangers ne les a pas avantagé est celle qu'après la conquête ottomane de Constantinople, de Pera ou de Caffa, les marchands italiens seront assez vite remplacés dans le commerce de ces grandes villes par les marchands ottomans, musulmans ou mécréants<sup>55</sup>.

Etant donné la complémentarité économique entre le commerce externe, international et le commerce interne, le marchand étranger a dû être toléré dans l'Empire ottoman et pas exclu, d'autant plus que les alliances politiques étaient réalisées en raison des stimules commerciaux. Mais l'intérêt majeur visant à approvisionner les grands centres urbains ottomans a amené à des politiques qui prohibent les exportations et privilégient les marchands autochtones. Les intérêts locaux et de conjoncture ont modéré ou, au contraire, ont aggravé la politique fiscale ottomane à l'égard des étrangers.

En dépit de beaucoup d'aspects particuliers insuffisamment connus et qui nécessitent des minutieuses recherches d'archives on peut affirmer, à ce stade de la recherche, que le commerce entrepris par les étrangers dans l'Empire ottoman s'est déroulé essentiellement, par rapport à la période pré-ottomane, dans un cadre juridique strictement contrôlé par l'Etat et subordonné aux intérêts financiers et politiques de l'Empire ottoman<sup>56</sup>.

---

<sup>54</sup> Remarque chez Suraya Faroqhi qui cite un cas (extrême) en Afrique, quand les autorités locales ne reconnaissent pas les capitulations accordées par l'Etat, voir S. Faroqhi, *op. cit.*, p. 95.

<sup>55</sup> *Ibidem*, p. 209.

<sup>56</sup> C'est H. Inalcik qui a montré que, pour les Ottomans, le moyen d'agrandir les finances de l'Etat n'était pas l'économie (le développement de la production interne, les technologies et les exportations) mais la fiscalité, en alternance avec l'expansion militaire qui était l'autre grande source de la richesse, voir H. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. 48-51.

# MARCHANDS VALAQUES ET LEURS FORMES D'ORGANISATION DE L'ACTIVITÉ COMMERCIALE

GHEORGHE LAZĂR

Le succès d'une initiative commerciale suppose non seulement l'existence d'une «*commercial intelligence*»<sup>1</sup>, mais aussi du *capital*; les dimensions du capital diffèrent en fonction des ambitions, des buts d'une telle action et également de la capacité du marchand à mobiliser de telles ressources financières. Cette constatation est valable également pour la Valachie et, pour mieux la comprendre, il faut prendre en considération différents facteurs qui, sans doute, ont laissé leur empreinte sur l'action que les marchands ont engagée pour obtenir le capital nécessaire au développement de leur activité. En dépit de quelques progrès visibles, aux XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècles, l'économie de la Valachie a continué d'être principalement agraire, situation qui s'est reflétée dans une large mesure dans la structure du commerce externe, dont le principal objet a consisté – jusqu'à l'application des Règlements Organiques – à commercialiser du bétail. Les prix en baisse sur le marché externe et l'accroissement constant des obligations financières de la Valachie à l'égard de la Porte ottomane – d'où le transfert vers Constantinople de la plus grande partie des sommes obtenues par ce commerce - ont contribué à l'apparition du phénomène de *famine permanente* de numéraire sur le marché valaque. L'absence de manufactures - la plus grande partie des produits «*façonnés*», plus chers, étant importés de l'extérieur -, le caractère marginal du commerce de Valachie, destiné notamment à la satisfaction des besoins d'une minorité, la lenteur du circuit économique et l'immobilisation, pour raisons de sécurité, d'une part importante du capital dans l'acquisition de terres, sont autant de facteurs qui ont contribué à l'accentuation de ce phénomène et entravé le processus d'accumulation du capital nécessaire au déroulement des activités commerciales, sans tenir compte de leur ampleur. Si nous ajoutons le fait que pour cette période (XVII<sup>e</sup> – XVIII<sup>e</sup> siècles) nous ne pouvons pas parler en Valachie de l'existence d'institutions – banques ou sociétés par actions, même à un stade embryonnaire -, qui injecteraient une part de l'argent nécessaire, comme cela a été le cas pour l'Europe occidentale, nous avons un tableau des problèmes auxquels se sont confrontés les marchands valaques pour déployer leurs

---

<sup>1</sup> Diethmar Rothermund, *Asian Emporia and European Bridgeheads*, dans *Emporia, Commodities and Entrepreneurs in Asia Maritime Trade c. 1400 - 1750*, éd. Roderich Ptak et Diethmar Rothermund, Stuttgart, 1991, p. 5, *apud* Mária Pakucs Willocks, *Negustori și practici comerciale în relațiile de schimb dintre Sibiu și Țara Românească, secolele XIV-XVI. Între istoria economică și cea socială*, în *RIS*, t.VIII-IX, 2003-2004, Iași, 2006, p. 49.

activités et satisfaire le besoin en capital nécessaire à la reprise d'un nouveau cycle économique.

Etant donné une telle situation, notre intention est, dans ce qui suit, d'identifier les formes d'association entre marchands valaques, les règles de constitution et leur typologie. Il faut préciser pour commencer que pour la majeure partie de la période étudiée, de tels contrats d'association n'ont pas été conservés; les informations sur leur existence nous sont offertes par les documents sur lesquels sont enregistrés les conflits entre partenaires.

#### a. *Les associations*

L'activité commerciale supposait sans doute l'existence d'un système de relations entre marchands, en l'absence duquel leurs affaires n'auraient pu se déployer. D'un autre côté, la constitution d'*associations* - occasionnelles ou permanentes - entre divers marchands, notamment ceux impliqués dans le négoce de transit, a représenté également pour la Valachie une réalité économique. Le but d'une telle association était tant de mobiliser le capital nécessaire au développement des affaires, que de faciliter les relations économiques à grande distance. En plus, en comparaison avec la formule de l'emprunt, dans laquelle le marchand prend sur lui tous les risques d'une telle initiative, se réalisait par cette modalité une diminution de ceux-ci, dans un contexte de coûts assez élevés et de conditions difficiles dans lesquelles les affaires se déployaient. Nous apportons également la précision que l'association entre certains marchands est non seulement la forme de collaboration la plus ancienne, mais aussi la plus répandue dans le milieu économique de la Valachie, et qu'elle se rencontre tout au long de notre période de recherche.

A partir des informations que nous avons identifiées, on peut remarquer que le plus souvent de telles associations se concrétisent entre 2 ou 3 marchands, qui joignent leur capital, dans le but d'acheter des marchandises et de les commercialiser. Nous rappelons le cas du marchand Mărgărit qui s'est associé avec Ivan Chirul dans le but de faire du « négoce à Lipsca »<sup>2</sup> ou celui-ci de Hagi Ivanciuc, qui a conclu avec Dima et deux autres marchands, comme nous le voyons dans un acte émis par les grands boyards, « une association pour faire du négoce dans une boutique qui se trouvait dans l'Empire ottoman »<sup>3</sup>.

Ne sont pas non plus absentes les situations où de telles ententes sont constituées de manière à atteindre d'autres objectifs, plus ou moins commerciaux. Par exemple, le marchand Iorga Papa s'est associé avec un autre marchand, Stoian, pour acheter des vignobles sur une colline du village Cepturile; quelques années plus tard, en 1664, les deux marchands vont conclure une entente sur la manière dont celles-ci doivent être exploitées<sup>4</sup>. L'augmentation du prix des terrains en ville, notamment dans les zones commerciales, va constituer un motif pour réaliser une association. C'est le cas des marchands Duca et Tudor qui, en 1671, vont s'associer pour acheter avec la somme de 140 *ughi* une place de maison à Bucarest. Le document est important parce qu'il nous

<sup>2</sup> *Acte judiciare din Țara Românească. 1775 - 1781*, éds. Gheorghe Cronț, Alexandru Constantinescu, Anicuța Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu, București, 1973, p. 858 - 859, no. 801.

<sup>3</sup> D Z. Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în țările române*, București, 1926, p. 145.

<sup>4</sup> DANIC, M-rea Cotroceni, LV 46.

offre également des détails sur la façon dont les deux marchands, après le moment de l'acquisition, ont délimité leurs parts de propriété. D'abord, ont été invités pour participer tous ceux qui ont des propriétés à proximité; le but de cette invitation est non seulement de légitimer cette transaction, mais également d'éliminer la possibilité de faire une contestation ultérieure, en vertu du droit de préemption. Puis, dans la deuxième phase, se fera la délimitation de deux parts; pour éliminer un possible mécontentement, la part de chacun a été tirée au sort<sup>5</sup>. Nous rappelons aussi le cas des marchands Iane Alexiu et Teodor Ioan, qui s'associent pour «acheter des revenus de terres et du bétail pour la reproduction»; le document mentionne que leur association, étant considérée comme «un conflit de négoce», a été annulée après une année, sans préciser les motifs, par l'arbitrage du prévôt de marchands<sup>6</sup>.

Quels sont les principes qui ont guidé de telles associations? Pouvons-nous parler d'un modèle *institutionnalisé*, dont nous retrouvons les éléments dans tous les cas d'association? Bien qu'il n'y ait pas de règle en ce qui concerne la manière de constituer une association, nous pouvons toutefois, à partir des informations indirectes offertes par les sources, identifier certains éléments qui se retrouvent dans la plupart des cas.

Tout d'abord, il faut mentionner *la solidarité des partenaires associés*, qui partagent les pertes et les bénéfices, soit en parts égales, soit proportionnellement au capital investi. A partir des cas connus, il résulte qu'en général, la solidarité des partenaires a représenté l'un des principes fondamentaux, invoqué dans toute la période étudiée. Par exemple, en 1720, les marchands Dumitrașcu et Lefter ont conclu une association sous cette forme; les deux partenaires s'entendent, comme le mentionne le document, pour être «frères, soit pour le préjudice, soit pour le gain»<sup>7</sup>; la même solidarité des partenaires est précisée aussi dans le cas du marchand Manole qui, le 30 mars 1701, conclut une association avec deux autres marchands<sup>8</sup>. Un siècle plus tard, plus exactement le 10 octobre 1797, le marchand de la ville de Sibiu, Safranu, envoie une lettre à ses associés de Bucarest, Toma Teodosie et Dimitrie Polizache, par laquelle il leur annonce des préjudices subis en ce qui concerne «la marchandise de Venise». Dans cette lettre par laquelle le marchand Safranu présente les événements – lors d'une tempête, pour éviter le naufrage, une partie de cette marchandise a été jetée à l'eau – il rappelle à ses associés l'obligation de «répondre» de manière solidaire en ce qui concerne le préjudice enregistré<sup>9</sup>.

*La fixation d'une période de temps bien déterminée*, dès le moment de sa constitution, pendant laquelle l'association doit fonctionner, représente le deuxième aspect important. Souvent, cette période ne dépasse pas une ou deux années – comme c'est le cas des marchands Andrei et Stoichiță de la ville de Craiova, qui ont conclu une

<sup>5</sup> («*cumpărătoare de venituri dă moșii i la vite de prăsilă*»), I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile mănăstirii Colțea*, București, 1941, p. 33 - 35.

<sup>6</sup> DANIC, Doc. ist., CMXVIII/ 116.

<sup>7</sup> N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, vol. I, Paris - Bucarest, 1930, p. 389, no. CCCXXIII.

<sup>8</sup> DANIC, M-rea Banul, XLIII/ 5.

<sup>9</sup> *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în sec. XVII XIX-lea. Documente din Arhivele Statului din Sibiu*, éd. Dumitru Limona, vol. 1, București, 1966, no. 1766.



entente «pour acheter et commercialiser des fourrures de 1780 à 1781»<sup>10</sup> -, bien que les situations pour lesquelles la période est plus longue ne manquent pas. C'est le cas, par exemple, des marchands Nicolae *Șiștoveanul* (- originaire de la ville de Șiștov au sud du Danube) et Nițul *bogasierul* dont l'association est active pendant 17 années<sup>11</sup>.

Dans quelques situations, pour éliminer la possibilité d'un différend, l'acte d'association enregistre non seulement la solidarité des deux partenaires en cas de préjudice ou de profit, la période d'existence de leur association, mais aussi *le lieu où doit être réalisé «le compte»* et en regard de la diversité monétaire - *la monnaie dans laquelle doivent se réaliser les comptes*. Il suffira de mentionner la situation du marchand Gheorghe Dinicu Manciu, qui a conclu une association avec un marchand originaire de la ville de Făgăraș (en Transylvanie); l'acte d'association spécifie très clairement l'endroit - la ville de Câmpulung - ainsi que la monnaie - le *florin*, calculé «chacun pour 2 *lei* et 10 *bani*» dans laquelle les comptes doivent être faits<sup>12</sup>. Pour le même motif - éliminer la possibilité de voir apparaître un conflit -, dans le cas où l'association suppose la livraison de marchandises par l'un des partenaires, l'autre ayant l'obligation de la commercialiser, se réalise un inventaire de la marchandise se trouvant dans la boutique de ce dernier avant de commencer l'activité<sup>13</sup>.

Il semble très important pour les partenaires qu'il existe des registres de comptes, ou *catasth* (dérivé du mot grec *katastichon*), dans lesquels chacun enregistre en détail les opérations qui intéressent leur affaire et qui, en cas de différences de comptes ou de conflits, représentent une preuve essentielle. En 1778, le marchand Antonie Nicolantîn de Craiova, envoie une lettre à son associé, le marchand de la ville de Sibiu, Hagi Constantin Pop; aux côtés d'informations concernant leurs affaires, il attire son attention sur des discordances entre leurs deux comptes. Il lui demande de refaire les calculs en espérant qu'il «cherchera l'erreur de calcul avec méticulosité»<sup>14</sup>. Une décennie plus tard, pour le même motif, un autre marchand demande à Hagi Constantin Pop «de chercher le compte du sucre et celui du poivre»<sup>15</sup>.

Dans les situations de conflit entre les partenaires, l'absence de ces registres de comptes «après les règles commerciales» alourdit de beaucoup la démarche de recherche de solution, qui doit alors passer soit par un jugement du prévôt des marchands soit par celui du prince. Par exemple, les marchands Andrei et Stoichiță, mécontents de la décision donnée par les autorités de la ville de Craiova, dont ils sont originaires, font appel au jugement du prince, qui nomme dans ce but une commission constituée de trois marchands pour juger leur conflit. En demandant, pour clarifier la situation, que lui soit présentée «le compte de toutes les affaires menées avec leur capital», la commission constate que «leur entente n'a pas été en ordre». Étant donné la situation et ayant à l'esprit que les deux partenaires s'accusent réciproquement et «que l'un dissimule la

<sup>1</sup> D Z Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc (1473 - 1868)*, București, 1931, p 95 - 97, no 78

DANIC, ms 4, f. 28 v

<sup>2</sup> *Catal gul documentelor grecești din Arhivele Statului de la Brașov*, vol. 1, București, 1958 no 1003

DANIC, A N, MMDCCLXI 21.

<sup>4</sup> D Z Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia. Publicațiune de documente 1593 1855*, București, 1908, no. XXXIII, p. 59.

Idem, *Documente*, p 152 - 154.

vérité», la solution avancée par la commission est de demander à chacun de déposer serment<sup>16</sup>. Malheureusement, nous n'avons pas d'informations sur la manière dont ce conflit a été réglé et cette constatation est valable pour la plupart des cas.

Bien que les documents ne nous offrent pas de détails à ce sujet, le choix du futur partenaire en affaires n'est pas fortuit; sans doute, la décision d'un marchand de s'associer avec un autre est conditionnée par une série de considérations qui le plus souvent ne sont pas mentionnées dans les documents. A partir de cette réalité, nous allons essayer de répondre à la question suivante: quelles sont les formes d'associations et les critères par rapport auxquels les marchands valaques ont développé leur activité commerciale ?

a.1. Plus nombreuses sont *les associations familiales*, de type *fraterna*<sup>17</sup>, fondées sur la base de liens de parenté ou par la région natale. La prédominance de ce type d'associations – 14 sur un total de 47 que nous avons répertoriées – a été favorisée par les circonstances difficiles dans lesquelles s'effectuent les échanges économiques à cette époque: les difficultés de déplacement, l'absence de système bancaire et d'institutions chargées de régler les litiges entre les marchands. De telles institutions s'appuient sur des liens de confiance et ont privilégié l'apparition des associations fondées sur la base de liens de parenté ou d'origines communes. On ajoute également le caractère traditionnel de la société roumaine, dans laquelle *le mécanisme de la réputation*, pour utiliser l'expression d'Avner Greif, a favorisé un comportement commercial qui se base sur l'idée de confiance et de réputation<sup>18</sup>.

En général, ces associations réunissent les membres d'un même groupe religieux ou ethnique, ou ceux d'une même famille avec la possibilité pour les parents proches de s'y ajouter. En tout cas, les liens de parenté furent le plus souvent les fondements de ces associations et elles ont pour base, du moins dans une première étape, uniquement le capital que la famille peut mobiliser, les partenaires partageant soit de manière égale, soit en rapport avec le capital investi, tant les préjudices que les bénéfices.

Les marchands grecs ont joué un rôle à part dans l'établissement de telles associations. Par leurs relations, leur solidarité et leur position dans le commerce, ils ont réussi à couvrir et dominer l'Europe Centrale et la zone balkanique, grâce à un réseau d'intermédiaires qui relie tous les centres commerciaux importants; d'ailleurs, à notre avis, la reconstitution des dimensions de ce réseau reste un problème ouvert qui attend encore une réponse. Nous rappelons le cas du marchand Panaioti Hagi Nicu, originaire de Jannina, établi à Bucarest vers le milieu du XVIII<sup>e</sup> siècle, qui a été secondé dans ses affaires par ses neveux – Panu Dimitrie Hagi Nicu, Stavru Spiru, Panu Steriu, Dimitrie

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 95 - 96, no. 78.

<sup>17</sup> Une brève présentation des principes de ce type association chez Philippe Contamine, Marc Bompaire, Stéphane Lebecq, Jean-Luc Sarrazin, *L'économie médiévale*, Paris, Armand Colin, 1993, p. 194 - 195.

<sup>18</sup> Avner Greif, *Théorie des jeux et analyse historique des institutions Les institutions économiques du Moyen Âge*, dans *Annales HSS*, 1998, no. 3, p. 597 - 633; idem, *Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders*, dans *The Journal of Economic History*, t. XLIX, 1989, no. 4, p. 857 - 882; voir aussi Mária Pakucs Willocks, *op cit.*, p. 46, 50-51.

Chiriți. En même temps, grâce à ses relations avec des compatriotes qui se trouvent dans les principaux centres commerciaux d'Europe (Vienne, Constantinople, Seres, Venise) il a pu jeter les bases d'une florissante affaire<sup>19</sup>. Nous rencontrons la même situation dans le cas de Teodoran Constantin Cincu, lui aussi d'origine grecque, grand négociant de Bucarest à la fin du XVIII<sup>e</sup> siècle, qui a travaillé en association avec ses neveux, Elefterie Ioan et Teodor Anastasiu, son beau-frère, le marchand Gheorghe Constantin de Craiova et son cousin de la ville de Sibiu, Ioan Cincu.<sup>20</sup>

Dans quelques situations, la réalisation d'alliances matrimoniales est la conséquence de relations établies au temps des affaires de négoce; ces solidarités familiales ont le rôle de renforcer «les relations qui se nouaient naturellement au plan économique entre les gens exerçant des activités complémentaires»<sup>21</sup>, de les consolider et d'établir une plus forte solidarité économique et humaine entre les partenaires. Tel semble être le cas de Cristea Voinescu qui, après une période où il fait des affaires (*alișverșuri*) avec le riche marchand Șerban Fusea, va finir par épouser la fille de celui-ci; les documents mentionnent le fait que l'ample activité des deux marchands est enregistrée dans un registre et que les sommes en jeu dans leurs activités commerciales sont très importantes<sup>22</sup>. Après le décès du marchand Șerban Fusea, en 1761<sup>23</sup>, Cârstea Voinescu va continuer - cas rarissime - les affaires en association avec son beau-frère, Negoită Fusea; un document du 30 août 1777 mentionne le fait que les deux marchands ont fait les comptes «pour leur association du négoce du village de Pietroșița» et «ils ont réglé leurs comptes entre eux»<sup>24</sup>.

a.2. Bien que les associations de type *fraterna* soient les plus nombreuses, *les associations de type commenda* existent également. Dans celles-ci, l'un des partenaires, provenant surtout de l'extérieur du milieu marchand, fournit la totalité ou l'essentiel du capital, tandis que l'autre fournit à lui seul «le travail» (*osteneala*). *Commenda* devient aussi dans l'espace roumain une formule permettant d'investir le capital, tant de ceux qui disposent de petites économies et qui désirent obtenir un certain gain, que de ceux qui ont des disponibilités financières plus grandes, mais qui ne veulent pas être impliqués directement dans l'activité commerciale. Dans la première catégorie, nous rappelons l'entente réalisée le 12 mars 1676 entre deux individus, Dragomir Iogofât et Necula, et le marchand Nicula par laquelle les deux premiers avancent au dernier la somme de 250 thalers pour faire du «négoce»; en échange, ceux-ci doivent recevoir une part du

<sup>19</sup> E. et D. Limona, *Negustori bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Relațiile lor cu Brașovul și Sibiu*, dans *Studii*, t. XIII, 1960, n<sup>o</sup>. 4, p. 124 - 127; Dumitru Limona, *Les relations commerciales du Sud - Est de l'Europe à la fin du XVIII<sup>e</sup> siècle et au début du XIX<sup>e</sup> siècle reflétées dans les documents archivistiques de Bucarest, Sibiu, Brașov*, dans *Symposium. L'époque phanariote 21 25 octobre 1970. À la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Thessaloniki, 1974, p. 387.

<sup>20</sup> E. et D. Limona, *op. cit.*, p. 111 - 124.

<sup>21</sup> Pierre Thibault, *Mariage, office et marchandise à Paris à la fin du Moyen Âge*, dans *Le marchand au Moyen Âge, XIX<sup>e</sup> Congrès de la SHMES (Reims, juin 1988)*, Paris, 1992, p. 166.

<sup>22</sup> DANIC, A.N., MMDCLXIV/ 7.

<sup>23</sup> Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița*, vol. 1, *Municipiul Târgoviște, Târgoviște*, 1975, p. 148.

<sup>24</sup> M. Oproiu, *Târgoviște*, vol. 1, *Orașul și împrejurimile sale între 1600-1848*, Târgoviște, 1999, p. 111 - 112.

bénéfice<sup>25</sup>. Pour illustrer la deuxième situation, mentionnons notamment les ententes réalisées entre certains marchands et les grands boyards; ainsi, le 20 décembre 1776, le Deuxième Département du Divan juge la réclamation de la veuve du boyard Iordache Mavrodin, qui exige du marchand Coman l'argent avancé par son mari pendant la période durant laquelle ils ont tous deux été associés pour faire du négoce. Les recherches ont démontré que le boyard Iordache Mavrodin avait avancé en 1773 à Coman une somme d'argent «pour faire du négoce ici au pays..., mais le boyard avec l'argent et Coman avec l'effort». De plus, s'agissant d'un conflit financier, la solution est confiée à une commission de marchands qui, à la suite de recherches, constate non seulement que le marchand Coman «n'a pas tenu les comptes selon la règle marchande», ce qui a éveillé des soupçons, mais aussi qu'il a accordé une part de la marchandise à d'autres marchands sans avoir le consentement de son associé. Le prince, en suivant la suggestion des boyards qui ont jugé le litige, trancha en faveur de la veuve, qui devait recevoir l'argent avancé par son mari avec «l'intérêt», Coman devant récupérer seul la marchandise avancée ou sa contre valeur<sup>26</sup>.

En octobre 1789, un contrat d'association est conclu pour une période de trois années, qui sera prolongée encore pour deux années, entre le marchand Mihail Țumbru, son beau-père Ioan Boghici et le *postelnic* Hagi Stan Jianu; conformément à leur entente, Mihai Țumbru a l'obligation de s'occuper de négoce, de tenir la comptabilité des affaires, pendant que les deux autres partenaires contribuent chacun avec un capital de 10 000 florins. Dans la deuxième étape, à l'occasion du prolongement du contrat, ces derniers vont augmenter les sommes d'argent investies, en contribuant chacun à hauteur 15 000 florins, ainsi que par un capital investi avec intérêt le *postelnic* Hagi Jianu avec la somme de 3 000 florins et Ioan Boghici avec la somme de 5 000 florins -, le gain devant être partagé de manière égale<sup>27</sup>.

Nous englobons aussi dans la même catégorie les formes d'associations entre les marchands et certains propriétaires de grandes surfaces de terre, tant les boyards que les monastères, par lesquels ces derniers commercialisent les produits qu'ils fabriquent sur leurs domaines. Un document de 1731 enregistre l'association pour faire du négoce de bétail entre deux boyards et le marchand Temelie de Târnovo; ce dernier, qui a vendu ensuite les animaux dans «les pays allemands», refuse de revenir en Valachie et d'acquitter l'argent<sup>28</sup>. Un demi-siècle plus tard, le boyard Anghel Merișanul fait une réclamation auprès des autorités en ce qui concerne l'association de négoce conclue avec le marchand Petcuț *brașoveanul*. Le document mentionne qu'Anghel Merișanul a acheté des porcs d'une valeur de 14 324 thalers, qu'il aurait pu vendre à un marchand polonais qui avait manifesté de l'intérêt pour cette affaire, mais qu'il les a gardés en vertu de son entente avec Petcuț. Mais, au final, Petcuț refusera de respecter l'entente et d'acquérir les

<sup>25</sup> DANIC, ms. 479, f. 185 v – 186.

<sup>26</sup> *Acte judiciare din Țara Românească*, no. 234, p. 254 - 255.

<sup>27</sup> E. și D. Limona, *Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII lea. Negustorul aromân Mihail Țumbru*, dans SMIM, t. IV, 1960, p. 530. Nous rappelons aussi un document de 1781 par lequel le prince demande au prévôt de marchands d'enquêter sur le conflit entre le marchand Hagi Doncea et *biv vel medelnicerul* Mihalache, ce dernier exigeant du premier une dette contractée lors d'une association commerciale, *Acte judiciare din Țara Românească*, no. 910, p. 972.

<sup>28</sup> DANIC, Doc. ist., CCXLIV 112.

porcs, ce qui a causé un grand préjudice financier à Anghel Merișanul, et l'a obligé à demander l'intervention des autorités<sup>29</sup>.

a.3. Les documents enregistrent aussi *les associations mixtes* entre les marchands autochtones et étrangers, au premier rang desquelles se placent celles des marchands originaires des villes de la Transylvanie, Brașov et Sibiu; d'habitude l'un des associés s'occupe des achats des marchandises et l'autre de la vente. Nous rappelons, par exemple, le cas du marchand Stavros Hristu, membre de la compagnie grecque de Brașov, associé avec Gheorghe Mărgărit pour faire du négoce en Valachie<sup>30</sup> ou celui de Lepădat de la ville de Câmpulung, qui, en 1725, est mentionné en qualité d'associé avec un certain Grigore, membre de la compagnie commerciale grecque de Sibiu<sup>31</sup>. A ce propos, il convient de mentionner un autre cas intéressant, celui du marchand Gheorghe Pop qui, en 1781, par l'intermédiaire de ses associations dispose de plusieurs boutiques à Bucarest, Ploiești et Craiova, dans lesquelles il vend la marchandise apportée de Brașov et d'autres centres commerciaux européens<sup>32</sup>.

Bien qu'ils soient très rares, des documents mentionnent l'existence de telles associations entre des marchands de Valachie et des marchands ottomans. Un document de 1703 enregistre la demande des autorités ottomanes auprès du prince de Valachie pour aider un marchand musulman, Mehmed, et ses associés valaques à récupérer un acte qui leur a été soustrait par la force par un certain boyard valaque. Après le jugement, le boyard fut obligé par le prince à payer le dédommagement<sup>33</sup>.

Comme nous l'avons déjà mentionné, la plupart des informations sur les associations des marchands nous sont offertes par les documents qui enregistrent les litiges entre les anciens partenaires. L'absence de cadre institutionnel et la non-intervention des corporations expliquent ce grand nombre de litiges et en sont en même temps la cause. A partir de ces informations, nous allons essayer d'établir les motifs qui sont à l'origine des conflits entre les partenaires en affaires.

Comme l'acquisition de marchandises à crédit représente une pratique courante dans les documents de l'époque, de nombreux litigés sont causés par *les dettes enregistrées entre les partenaires*. Bien que les indices manquent, nous sommes convaincus que pour la plupart, ces litiges ont été réglés à l'amiable, sans l'intervention des autorités; en tout cas cela semble être la situation au XVII<sup>e</sup> siècle, période à laquelle,

<sup>29</sup> *Acte judiciare din Țara Românească*, no. 193, p. 210 - 212.

<sup>30</sup> Olga Căncăci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, 1982, p. 156; Mária Pakucs Willocks, *op. cit.*, p. 53-55; voir aussi le cas du marchand Stoica *postăvar* de la ville de Câmpulung, associé avec le marchand Tudoran de Șcheii Brașovului, Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, dans *Studii*, t. 21, 1968, no. 1, p. 43.

<sup>31</sup> Olga Căncăci, *op. cit.*, p. 154; en 1748, Radul *băcanul*, de la ville Râmnic, avait une correspondance avec son parrain, le marchand Ion Marcu de la ville de Sibiu, sur leurs affaires, N. Iorga, *Scrisori de negustori tipărite pentru Sfatul negustoresc*, București, 1925, p. 103 - 104, no. LX

<sup>32</sup> *Meșteșugari și neguțători din trecutul Craiovei. Documente (1666-1865)*, éds. Al. Balintescu, Ioan Popescu-Cilieni, București, 1957, p. 18; N. Iorga, *Acte românești și câteva grecești din arhivele Companiei de Comerț Oriental din Brașov*, Vălenii de Munte, 1932, p. 58.

<sup>33</sup> Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. 1, București, 1960, p. 48, no 114.

au niveau documentaire, de tels litiges sont très rares<sup>34</sup>. Dès le XVIII<sup>e</sup> siècle, le nombre de ces litiges va connaître une augmentation; ainsi, sur un total de 37 associations, nous avons 17 situations de conflit entre partenaires. En plus, les documents sont plus généreux en ce qui concerne la manière dont sont solutionnés de tels conflits entre partenaires. A partir de ces informations, il résulte que la résolution des litiges entre les partenaires est un procédé difficile, qui se prolonge sur une longue période; ils sont jugés par plusieurs commissions et souvent les partenaires demandent l'intervention du prince pour régler leur conflit. Par exemple, au début du XVIII<sup>e</sup> siècle, le marchand Baloș, beau-fils du feu marchand Dumitru, réclame la dette de 100 thalers, que les marchands Comșa et Vasile *brașoveni* ont contractée à l'égard de son beau-père, à la suite d'une ancienne association. Le document mentionne le fait que la décision de Baloș a été prise lorsque les marchands Comșa et Vasile ont cessé de payer l'intérêt annuel de cette dette. En 1784, suite à un ordre du prince, trois marchands de Bucarest nommés par le prévôt «avec d'autres marchands et avec des marchands de la guilde des marchands de Brașov» ont ouvert la boutique du marchand Oprea Stoicovici de la ville de Brașov et ont évalué sa marchandise «en détail», car il n'a pas acquitté sa dette à l'égard de Ioan, fils de Radul, et, étant «incapable de répondre, s'est enfui à Brașov»<sup>35</sup>.

Les différends entre partenaires à propos des comptes de l'association représentent également un motif fréquent de conflit. Nous trouvons des informations sur les avatars d'un tel procès dans un document de 1780, émis par une commission nommée par le prince, formée de grands boyards et de marchands, pour solutionner le conflit entre le prévôt Mărgărit et son associé, Ivan Chirul. Dans une première phase, les deux marchands ont recouru à l'autorité du prévôt des marchands, qui jugea le conflit de par avec une commission formée de marchands autochtones; mécontents de la solution émise, les deux associés demandent à être jugés par le Deuxième Département, mais, comme ils ne sont toujours pas satisfaits de cette nouvelle solution, ils demandent à nouveau à être jugés par une commission mixte, formée de deux boyards et de deux marchands étrangers. Finalement, les deux marchands soumettent une réclamation au prince, qui a nommé lui aussi une nouvelle commission qui, après un nouveau calcul, a réduit les obligations financières de Mărgărit envers son associé<sup>36</sup>.

Un autre exemple est celui du marchand Kiriaki Polizu, qui, le 22 octobre 1796, a conclu un contrat d'association avec le marchand Grigore Sfungaras, sujet autrichien, qui a pour but d'ouvrir une boutique à Bucarest. Conformément au contrat entre les deux

<sup>34</sup> La seule exception notoire est le cas du marchand Duca qui a obtenu, en 1684, l'accord du prince Șerban Cantacuzène (1678- 1688) pour vendre les biens de son neveu, Stătie le marchand, décédé entre temps, et qui lui est resté débiteur de la somme de 1 045 thalers, suite à leur association pour négoce; dans ce but, le prince nomme une commission de marchands, avec leur prévôt en tête, pour évaluer les biens du feu marchand qui, au final, vont représenter seulement la moitié de la dette. DANIC, Doc. ist., CCCLXXIV/ 268; I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 58 - 59.

<sup>35</sup> D.Z. Furnică, *Documente*, no. 83, p. 108 - 109. Un autre cas est celui du marchand Stoica de la ville de Câmpulung, qui va s'associer, au début du XVIII<sup>e</sup> siècle, à Tudoran provenant des Șcheii Brașovului. À la fin de leur collaboration, il résulte de la liquidation de leurs comptes que Stoica doit à Tudoran la somme de 800 thalers, assez importante pour l'époque; Stoica ne restituera pas l'argent à la mort de son associé survenue en 1708, voir N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 189.

<sup>36</sup> *Acte judiciare din Țara Românească*, no. 801, p. 858 - 859.

partenaires, Polizu avance un capital de 18 000 *groshens*, représentant l'équivalent de la marchandise qu'il a à Bucarest; Grigore Sfungaras participe à hauteur de 2 000 *groshens* et pour la différence, il s'engage à «travailler pour cette association» et à acheter avec son capital des marchandises à Lepzig, Breslau et Vienne<sup>37</sup>. Il semble que leur association n'ait pas fonctionné plus de 2-3 années, parce qu'à partir de 1799, les documents mentionnent déjà le litige entre les deux partenaires. Pour obtenir une solution favorable dans ce conflit, Kiriaki Polizu envoie de Vienne le 13 novembre 1799, au prince de Valachie, une lettre mentionnant qu'il a récupéré de son associé la somme de 5 000 *florins*; parce que Sfungaras est «sujet autrichien», il précise qu'il a envoyé aussi les documents concernant ce conflit aux consuls russe et autrichien. La commission de quatre boyards, nommée par le prince, constate que les prétentions de Polizu à l'égard de son associé sont exagérées, décision qui le détermine à demander, dans une nouvelle lettre, la fermeture et l'application de scellés sur sa boutique de Bucarest jusqu'au jugement du conflit dans le divan du prince. Parce que la décision du divan, par laquelle Grigore Sfungaras est obligé de payer sa dette, n'a pas été appliquée - des événements politiques conduisent le prince à changer d'avis -, le litige sera jugé une nouvelle fois par une nouvelle commission de grands boyards qui prend la décision de le confier à un tribunal de six marchands. Mécontent cette fois encore de la solution, Polizu demande au nouveau prince que soit appliquée la première décision du divan du pays, sans obtenir toutefois gain de cause. Selon la correspondance entre le marchand Polizu et diverses autorités de Valachie, il semble que ce litige a été réglé au plus tôt durant l'année 1804, après de nombreuses interventions des consuls de Russie et d'Autriche, par l'acquiescement de la dette par le marchand Cernovitz, l'un des garants de Grigore Sfungaras<sup>38</sup>.

### *b. Les maisons de commerce*

L'expansion commerciale de l'Autriche dans le sud-est de l'Europe, l'ouverture des bouches du Danube et dans ce contexte, l'orientation du commerce des pays roumains vers le marché de l'Europe Centrale, sont les facteurs qui ont causé l'apparition en Valachie, à partir de la deuxième moitié du XVIII<sup>e</sup> siècle, d'une nouvelle forme d'organisation du commerce: les *maisons de commerce*. Il faut noter le rôle essentiel tenu par des éléments allogènes, notamment «les Grecs» impliqués dans les activités multiples et entretenant des relations avec les principaux centres commerciaux d'Europe. D'ailleurs, cette prédominance de l'élément levantin s'explique par le rôle important joué à l'époque par celui-ci dans le commerce d'Europe Centrale et du Sud-Est, réussissant à couvrir ce territoire d'un vaste réseau de maisons commerciales, où la solidarité ethnique et les relations personnelles ont joué un rôle décisif<sup>39</sup>.

Bien qu'en général elles soient constituées sur la base des anciennes associations marchandes de type familial et aient fonctionné selon les mêmes règles, les

<sup>37</sup> Olga Căncă, *Rolul casei de negoș Polizu în comerțul internațional al țărilor române*, dans "Sud - Estul și contextul european. Buletin", I, 1994, p. 131 - 133.

<sup>38</sup> *Ibidem*, p. 130 - 132.

<sup>39</sup> Eadem, *Formes d'organisation de l'activité commerciale dans le Sud - Est de l'Europe aux XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècles jusqu'au commencement du XIX<sup>e</sup> siècle*, dans *Actes du I<sup>er</sup> Colloque International d'Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983). Economies méditerranéennes, équilibres et interactions XVII<sup>e</sup> - XIX<sup>e</sup> siècles*, t. I, Athènes, 1985, p. 86 - 90.

maisons de commerce ont constitué une forme supérieure d'organisation de l'activité commerciale, tant par le nombre élevé des marchands impliqués, que par l'ampleur des affaires commerciales développées. Toutes ces maisons commerciales, en dehors des membres de leurs familles, ont de nombreux marchands pour correspondants dans les principales villes commerciales d'Europe, ce qui explique les dimensions de leurs fonds d'archives. Par exemple, la maison commerciale Stamu a des correspondants à Bucarest (I. Stamu, Vasilache Stamu, Gheorghe Gima), à Constantinople (Chiriac D. Stamu, Dimitrei Stamu), à Odesa (Gheorghe Stamu), à Moscova (Trandafir Ciomagă)<sup>40</sup>, etc.

L'exemple le plus représentatif est celui du marchand Consta Petru, originaire de l'Épire, qui a réussi à poser les bases d'une des plus importantes maisons commerciales de l'Olténie, dont le siège se trouve dans la ville de Craiova, connue sous le nom de *Maison Consta Petru Hagi Ianuş et frères* et dont les archives ont été conservées dans leur majorité. A partir de l'année 1765, il est mentionné dans les documents, seul au début, puis en association avec ses quatre frères. Déjà, en 1767, comme l'indique un petit registre des comptes, Consta Petru est associé avec ses frères, Stefanis et Anastase, participant à la hauteur de 2 017 *piastres* (malheureusement, nous n'avons pas d'informations en ce qui concerne le capital déposé par ses frères) pour commercialiser des moutons. En 1771, il signe une association avec un autre frère, Dinos, cette fois-ci le capital investi s'élève à 2 265 piastres; puis, deux années plus tard (1773), le capital investi dans une nouvelle association avec son frère Dinos, atteint la somme de 2663 piastres. Dans les années qui suivent, le marchand Consta Petru entre en association avec les autres frères séparément, en signant avec chacun d'eux et chaque année un nouvel accord. A partir de l'année 1778, il s'associe à la fois à Dinos et à Ianakis, et la situation se répète de la même manière jusqu'à l'année 1781, quand Consta Petru commence une nouvelle affaire avec son fils aîné, Constantin - à qui il accorde la somme de 1 000 piastres, en précisant «avec ma bénédiction et celle de Dieu, ...qui lui appartient et dont je n'ai rien à lui demander» -, et avec un autre frère, Anastase. C'est la période pendant laquelle Consta Petru va tenter une diversification de ses affaires, en investissant tant dans le commerce des moutons, qui reste à l'avenir son principal domaine de placement, que dans le commerce du coton; il semble que les bénéfices obtenus dans le dernier cas n'aient pas été suffisamment grands, parce que dans les années qui ont suivi, il se concentre de nouveau sur le commerce des moutons, plus rémunérateur. A partir de l'année 1785, sans que nous ayons d'informations sur les motifs, Consta Petru renonce à ses affaires avec ses frères; en échange, par un acte signé le 24 juillet, il conclut pour la première fois une association avec trois autres de ses fils: Ianasis (connu plus tard, sous le nom de Hagi Ianuş et qui va assumer la direction des affaires après le décès de son père), Stefanis et Polihronis (Hronis); la somme entière s'élève à 13 016 piastres et l'association a pour but d'acheter des moutons. L'année suivante, une nouvelle association est conclue, le capital investi étant de 15 960 piastres, ce qui représente une augmentation d'environ 23 %.

Après la mort du marchand Consta Petru, événement qui a eu lieu probablement dans l'été de l'année 1793, les affaires de la famille sont prises en charge par Hagi Ianuş; à ce moment, un changement important est visible en ce qui concerne les stratégies

<sup>40</sup> D. Limona, Natalia Trandafirescu, *Documente economice din arhivele casei comerciale Ioan Şt. Stamu*, vol. 1, Bucureşti, 1983, p. 27.



économiques de la maison. Sans renoncer définitivement au système d'associations individuelles, qui a été utilisé avec succès par leur père, les quatre frères vont élargir leur espace d'activité, chacun en choisissant une certaine zone pour développer ses activités économiques. Pendant que Hagi Ianuș va administrer les affaires en Olténie, la zone où la famille se lance dans le négoce, Astrinos s'établit à Bucarest, Stefanis à Vienne, Polihronie à Sibiu, et Nicolas, pour une brève période, à Constantinople; de cette manière, les frères Consta Petru jettent les bases d'une forte maison commerciale, qui couvre un vaste territoire d'un important potentiel économique, dépassant le territoire de la Valachie.

Un autre élément de nouveauté dans l'activité des frères Consta Petru réside dans la diversification et la complémentarité de leurs affaires; ce qui eut pour rôle de maintenir la cohésion de la famille, une certaine indépendance, mais aussi de lui assurer une prépondérance économique, but d'ailleurs réalisé pour une certaine période. Comme dans d'autres situations, Hagi Ianuș manifeste une certaine fidélité au négoce pratiqué par son père, en commercialisant au sud du Danube divers produits, par exemple le sel, le coton, *cordovane* (peaux des animaux), etc., et il s'implique en même temps aussi dans l'affermage des revenus de l'Etat (impôts, poste, douanes, etc.), activité dont il va tirer d'importants profits. Astrino, en association avec d'autres marchands, s'implique dans le négoce avec la Russie, où il vend notamment de la laine, et dans une certaine mesure dans l'affermage des revenus de l'Etat. Le troisième frère, Polihronie, s'implique dans le commerce de moutons et l'approvisionnement de l'armée ottomane, pendant que Stefanis, dont le centre des affaires est à Vienne, fait des transactions monétaires, en vogue à cette époque, accorde des prêts dont il perçoit des intérêts.

Les relations entretenues avec certaines personnes importantes, appartenant tant au monde des affaires qu'à la société des grands boyards, constitue le troisième élément contribuant à la promotion de la famille Consta Petru parmi les plus importantes familles de marchands de Valachie; c'est le cas, par exemple, de Polihronie, qui est le beau-frère du marchand Ștefan Costa Lazu, et du fils de ce dernier, qui se mariera à son tour avec Vasılıkı, fille de Astrinos, frère de Polihronie. Malheureusement, les préjugés économiques dus à l'implication des membres de la famille dans les événements politiques des années 1821- 1822, et la disparition soudaine en 1823 de Hagi Ianuși, le leader et le moteur, sont les facteurs qui ont contribué de manière décisive à la faillite de la maison, en 1825<sup>41</sup>.

Nous retrouvons dans les grandes lignes ce modèle de fonctionnement et d'évolution dans le cas d'autres maisons commerciales, fondées par les marchands Ioan Hagi Moscu<sup>42</sup>, Aman de Craiova, les frères Crăciun ou celle des frères Pavlovici<sup>43</sup>, pour ne retenir que les exemples les plus représentatifs.

<sup>41</sup> Pour l'activité de cette maison commerciale, voir Ariadna Camariano - Cioran, *L'Épire et les pays roumains*, Jannina, 1984, p. 129 - 133; Nestor Camariano, *Quelques renseignements sur la vie et l'activité commerciale de l'épirote Consta Petrou en Olténie (Valachie)*, dans *BSt*, t. 19, 1978, no. 2, p. 313 - 326; Valentina Filip, *Un model de reușită al elitei negustorești Cazul familiei Costa Petre (1782 - 1825)*, dans Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarolta Solcan (eds), *Fațetele istoriei Existente, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu* București, 2000, p. 247 - 254.

<sup>42</sup> Dumitru Limona, Elena Moisuc, *Casa comercială Ioan Hagi Moscu*, dans *RA*, t. XXVII, 1975, no. 3, p. 266 - 271; t. XXXIX, 1977, no. 4, p. 376 - 404.

\*

En guise de *conclusion*, nous pouvons affirmer que la constitution d'associations entre marchands a représenté une formule grâce à laquelle ceux-ci ont réussi à mobiliser le capital et, en même temps, à faciliter l'échange économique, notamment dans le cas du commerce à grande distance. Bien que la vie économique de la Valachie n'ait pas connu de réglementations claires, les informations disponibles laissent entendre que certaines « règles » étaient appliquées dans la constitution de telles associations, notamment la solidarité des partenaires. En même temps, la dimension traditionnelle de la société valaque et l'absence d'institutions formelles (A. Greif) sont les facteurs qui ont favorisé l'apparition des associations de type *fraterna*, fondées sur la base de liens de parenté ou d'origines (ethniques ou géographiques) communes. Les changements d'ordre politique du milieu du XVIII<sup>e</sup> siècle – les réformes des princes phanariotes et la diminution du contrôle ottoman, bien que l'Empire ottoman ait continué à détenir une position prépondérante – ont également créé des conditions propices à une intégration croissante du commerce de Valachie dans le circuit économique de l'Europe Occidentale. Dans ce contexte d'ouverture du marché occidental pour la production agricole des pays roumains, nous assistons à l'apparition des maisons commerciales, forme évoluée de déploiement de l'activité économique. Bien qu'elles aient fonctionné sur la base des principes des associations marchandes, avec lesquelles elles ont même coexisté, il est évident que l'apparition des maisons commerciales a supposé de la part des marchands valaques un certain processus d'accommodation et d'assimilation des nouvelles réalités économiques. D'ailleurs, la même tendance est visible en ce qui concerne les techniques commerciales utilisées par les marchands de Valachie.

---

<sup>43</sup> Gigi Orman, *Hagi Crăciun și Crăciun Roșu*, dans AO, t. X, 1931, p. 234 - 237; idem, *Frații Pavlovici*, dans AO, t. VIII, 1929, p. 275 - 283.



„MARIA ASANINA PALEOLOGHINA,  
DOAMNA MOLDOVLAHIEI” (II)

ȘTEFAN S. GOROVEI

II. Rudeniile bizantine

Cercetarea înrudirilor celei de-a doua soții a lui Ștefan cel Mare, cunoscută îndeobște ca **Maria de Mangop** – a acelor înrudiri pe care ea le-a adus, în 1472, și soțului ei și care trebuiau să fie un temei puternic pentru viitorul copiilor lor – nu poate privi doar familia domnitoare de la Theodoro-Mangop<sup>1</sup>, a cărei dispariție i-a precedat, de altminteri, moartea. Doamna însăși își spunea *Asanina Paleologhina*, indicând apartenența la acea ramură a familiei imperiale a Bulgariei trecută în Imperiul Bizantin și „adoptată” de Paleologi. Ca urmare, doamna Moldovei a fost indexată nu numai (fără temei, cum s-a văzut<sup>2</sup>) între membrii familiei Gabras<sup>3</sup>, ci și între cei ai familiilor Asan<sup>4</sup> și Paleolog<sup>5</sup>. Pe de altă parte, solia trimisă Veneției de Ștefan cel Mare la 1477 a fost prezentată acolo de un *Ioannes Tzemplakon*, arătat ca *unchi al domnului*; cum nici tatăl,

---

<sup>1</sup> Prima parte a acestei cercetări a fost găzduită tot de această revistă, în urmă cu doi ani: Ștefan S. Gorovei, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, I, în SMIM, XXII, 2004, p.9–50. Îndeplinesc o plăcută datorie să amintesc, și aici, că partea cea mai importantă a materialului documentar am adunat-o în timpul stagiului de documentare în Grecia (noiembrie 2000 – mai 2001), oferit de Fundația „Alexander S. Onassis”, lucrând cu cel mai mare folos în biblioteca Școlii Franceze de Arheologie din Atena. Din păcate, oricât de impozant a părut, inițial, acest material adus acasă (fișe și xerocopii), el s-a dovedit, totuși, insuficient atunci când progresul natural al cercetării ar fi necesitat o extindere a informației, pentru mai multă precizie și siguranță. Împrejurările mă determină să mă limitez la ceea ce am la îndemână, lăsând altora, mai norocoși sau mai vrednici, să suplimenteze sau/și să corecteze ceea ce pot să dau acum.

<sup>2</sup> Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p.35–39

<sup>3</sup> Același punct de vedere a fost afirmat de istoricul rus V. P. Stepanenko, într-un articol publicat la Tver în 1990; am luat cunoștință de acest articol abia în primăvara anului 2004, însă până la data redactării acestor pagini nu l-am putut avea sub ochi: V. P. Stepanenko (В. П. Степаненко), *Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии*, în *Историография балканского средневековья*, Tver, 1990, p.87–95.

<sup>4</sup> Ivan Božilov (Иван Божилов), *Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, ed. II (anastatică; ed. I – 1985), 1994, p.416–418 (Asăneștii din Goția crimeană și Moldova, nr.2).

<sup>5</sup> Averkius Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453*, München, 1938, p.79, nr.127 a. Nu am văzut ediția anastatică a acestei lucrări, apărută în 1962, la Amsterdam.

nici mama lui Ștefan nu avuseseră conexiuni familiale în aristocrația bizantină, este de la sine înțeles că avem de-a face cu un unchi prin alianță, adică *un unchi al doamnei*.

Se cuvine, de aceea, să scormonim și puținul care se știe despre *înrudirile bizantine* ale Mariei de Mangop<sup>6</sup>, pentru a vedea dacă, eventual, nu au rămas, încă, fie și numai fărâme de informație nevalorificate în întregime, capabile să îngăduie formularea unor ipoteze noi sau măcar indicarea unor direcții pentru cercetare și reflecție.

Este o întreprindere necesară, însă extrem de dificilă, din pricina capcanelor specifice prosopografiei lumii bizantine, unde, alături de propriul nume de familie (și uneori chiar eclipsându-l), se puteau folosi și „patronime” ale unor înaintași pe linie feminină, uneori chiar dincolo de generația bunicilor sau străbunicilor<sup>7</sup> și unde se întretăiau, într-un chip care poate apărea haotic, ordinea ierarhică (funcțiile), cea onorifică („prezeanță”) și cea a înrudirilor<sup>8</sup>. Precum a spus mai demult d-l Matei Cazacu: „Nous sommes parfaitement conscient des difficultés d'orientation dans les arcanes du Gotha byzantin du XV<sup>e</sup> siècle, haut en couleur, où chacun était apparenté à tout le monde, ce qui conférait à ses membres un sens prononcé de solidarité de caste”<sup>9</sup>. Însă în ultima vreme, stimulate de semileniul Ștefan cel Mare, cercetările au condus la anumite constatări și lumini noi s-au proiectat asupra unor izvoare cunoscute mai din vechime. Acestea justifică, sunt convins, reexaminarea surselor și a ipotezelor care, de-a lungul anilor, s-au întemeiat pe ele.

Asăneștii bizantinizați (Asanii Paleologi) apar spre sfârșitul veacului al XIII-lea. Un nepot de fiică al împăratului bulgar Ioan al II-lea Asan (1218–1241), purtând chiar numele acestuia, s-a căsătorit, pe la 1278, cu Irina Paleologhina, una dintre fiicele împăratului Mihail al VIII-lea Paleologul<sup>10</sup>. Strădania împărătescului socru de a-l

<sup>6</sup> Despre legăturile principilor de Theodoro cu aristocrația bizantină, v. și V. P. Stepanenko, *Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în „Античная древность и средние века”, 32, 2001, p.335–353. Mulțumesc profesorului A. G. Gertsen, pentru xerocopia acestui articol, dăruită în aprilie 2004, cu prilejul Simpozionului de la Mănăstirea Putna. Urmărirea relațiilor genealogice merge, în general, pe direcțiile cunoscute.

<sup>7</sup> Cf. Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, edited by Michael Angold, Oxford, 1984 (BAR International Series 221), p.79–91; v. p.83: „The Byzantines had a strongly developed sense of family and family connexions. But a man would seldom trace his ancestry back for more than about three generations”. Însă un nume precum „Ioannes Dukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos Asanes” trebuie raportat, evident, la mai mult decât trei generații de înaintași ! Pentru personajul menționat (nepot de frate al Irinei Asan, soția împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino), v. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p.20, nota 66.

<sup>8</sup> V., în acest sens, Jean Verpeaux, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, în „Travaux et Memoires”, I, Paris, 1965, p.421–437.

<sup>9</sup> Matei Cazacu, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c 1423 – c.1470)*, în „Turcica”, XVI, 1984, p.111.

<sup>10</sup> Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.27–28, nr.44. Pentru urmașii imediați ai Irinei Paleologhina. F. I. Uspenskij (Ф. И. Успенский), *Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе” (Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople), XIII, Sofia, 1908, p l 16, Bariša Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în „Travaux et Mémoires”, 5, Paris, 1973, p.347–355; Erich Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik”, 25, 1976, p.163–177. Ansamblul

așeza pe Ioan pe tronul Bulgariei (1279) – între ai cărei suverani este socotit ca Ioan al III-lea Asan – nu a avut succes; alungat de la Târnovo, tânărul prinț s-a întors la familia soției sale. Ioan Asan și Irina Paleologhina, morți în primii ani ai veacului al XIV-lea, au lăsat șapte copii – două fete și cinci băieți, dintre care doi (Andronic<sup>11</sup> și Isac) au avut urmași numiți atât *Asan*, cât și *Paleolog Asan*; ei au ajuns până la vremea căderii Constantinopolului, și unii au supraviețuit tragediei din mai 1453, însă firul legăturii genealogice dintre ei nu se mai poate reconstitui.

Cu o Maria, din neamul vestit al Asanilor, care se trăgea din spița împărătească (*porfirogenetă*) a Paleologilor, se căsătorise un prinț de Theodoro, anume Ioan, fiul lui Alexios; această omonimă a doamnei Moldovei aparținea, după mamă, și minunatului neam Tzamlakon<sup>12</sup>. Cum aceleași înrudiri – cu neamurile Asan Paleolog și Tzamlakon – se vădesc și la doamna lui Ștefan cel Mare, s-a putut formula ipoteza că aceasta din urmă era fiica celei dintâi, ceea ce a condus la afirmarea identității lui Ioan cu Olobei de la Mangop<sup>13</sup>. Acum, identificarea părinților doamnei lui Ștefan cu *Manoil* și *Ana* din pomelnicul Mănăstirii Bistrița impune concluzia că și această Ana aparținea aceluiași neam de Asani Paleologi înscuși cu Tzamlakonii.

Însă nu este exclus ca neamul principilor de Theodoro să fi avut și înrudiri mai vechi cu familiile bizantine. Arborând vulturul bicefal al Paleologilor, Alexios voia, poate, să facă știută, prin acest limbaj al simbolurilor, o alianță matrimonială cu cei care domneau la Constantinopol<sup>14</sup>. În sensul unei înrudiri *mai directe* a Mariei de Mangop cu Paleologii par să pledeze și alte câteva informații, care trebuie readuse în discuție și reanalizate.

informațiilor la Ivan Božilov, *op. cit.*, p.249–255 (Asăneștii în Bizanț, nr.1). O reexaminare a surselor nu ar fi, totuși, inutilă.

<sup>11</sup> Căsătorit cu o membră a familiei Raoul (Ralli), de vreme ce unul dintre fiii săi este numit Manuel *Comnen Raoul Asan* – cf. Ivan Božilov, *op. cit.*, p.283, nota 124, 301 și 304, nota 2; S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul Ral(l)es*, Atena, 1973, p.73–75, nr.61. O fiică a acestui Andronic Paleolog Asan, Irina, a fost soția împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino.

<sup>12</sup> Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Monographs of the Medieval Academy of America, XI), Cambridge, Massachusetts, 1936, p.195–197; Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p. 79, nr.127; Ivan Božilov, *op. cit.*, p.414–416 (Asăneștii din Goția crimeană și Moldova, nr.1), cu toată bibliografia anterioară; referințele la neamul Gabras nu mai sunt, evident, de ținut în seamă. Epitetele folosite în acest paragraf provin din versurile epitafului pe care Ioannes Eugenikos l-a dedicat micului Alexios, fiul Mariei, mort la Trapezunt pe la 1446 (cf. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p.22 și nota 73).

<sup>13</sup> A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in Crimea ...*, în „Seminarium Kondakovianum”, IX, 1937, p.96; Averkios Papadopoulos, *op. cit.*, p.79. V. și comentariile lui Damian P. Bogdan pe marginea recenziei lui A. V. Soloviev, în AR, V, 1940 (s-au tipărit și ca extras, cu titlul *Mangupul în lumina unor noi cercetări*), p.365; Marcel Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, în „Hrisovul”, III, București, 1943, p.94.

<sup>14</sup> Presupunerea lui A. A. Vasiliev, *op. cit.*, p.217–218, că prezența vulturului bicefal în pisaniile lui Alexios s-ar datora căsătoriei fiului acestuia, Ioan, cu o Paleologă mi se pare de neluat în seamă, din punct de vedere atât logic (socrul utilizând însemnele nurorii ?!), cât și cronologic: nu este plauzibil ca Ioan să fi fost deja căsătorit la 1425 și 1427, de vreme ce copilul Alexios i se naște tocmai pe la 1440. Autorul citează, însă, întrebarea pe care și-o pune P. I. Köppen, dacă nu cumva Alexios însuși fusese căsătorit cu o Paleologă (*op. cit.*, p.218, nota 1).

În 1932, istoricul Ilie Minea a atras atenția asupra unei informații dintr-o veche cronică rusească (Hustynskaja Letopis'), după care soția lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei celebra Zoe-Sofia, fiica despotului Toma Paleologul, fratele cel mai mic al ultimului împărat bizantin ar fi avut o „soră a doua”, măritată cu Ștefan cel Viteaz, domnul Moldovei<sup>15</sup>. Este adevărat că Maria de la Mangop nu putea fi una dintre fiicele despotului Toma Paleologul<sup>16</sup>. Însă tot atât de adevărat este și faptul că nu știm ce putea să însemne, sub pana cronicarului rus, „soră de-a doua”: vară primară ori de-al doilea, vară de sange (după tată sau după mamă) ori prin alianță?! Întrebarea trebuie să se pună în acest chip, întrucât, pe de o parte, Toma Paleologul fusese căsătorit cu o prințesă geneveză, Caterina Zaccaria, căreia i se spunea și *Asanina*, după o străbunică din neamul Asanilor Paleologi căsătorită cu Centurione I Zaccaria<sup>17</sup>; Caterina Asanina Zaccaria avea un unchi în înrudire cu familia Tzemplakon, „mai mult un Chidonide decât Tzemplakon”, spune cronicarul Sphrantzes<sup>18</sup>, care trebuie să fi fost foarte bine informat în materia acestor înrudiri, fiind el însuși căsătorit cu „fiica secretarului împărătesc Alexie Paleologul Tzemplakon”<sup>19</sup>. Înrudirea despotului Toma cu neamul Tzemplakon se verifică și altfel: la 1455, un „Joannes Zamblaco”, văr (*cusinus*) al lui Toma, despotul Moreii, se afla la Florența, cerând ajutor împotriva turcilor<sup>20</sup>. Pe de altă parte, fratele mai mare al lui Toma, despotul Dimitrie Paleologul, a fost și el căsătorit cu o *Asanină*, anume Teodora, fiica lui Pavel Asan (gubernator al Constantinopolului în 1438–1439) și sora lui Matei Paleolog Asan<sup>21</sup>. Cercul înrudirilor este destul de restrâns, iar regăsirea

<sup>15</sup> I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, în CI, V–VII (1929–1931), 1932, p.426. Informația a fost preluată și folosită de I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, București, 1937, p.6. Fragmentele de interes românesc ale cronicii au fost publicate în 1952 de P. P. Panaitescu – Al. Grecu, *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, 5, 1952, I, p.142–144 – și reeditate recent în *Ștefan cel Mare și Sfântul 1504–2004 Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.224–226 (v. p.225).

<sup>16</sup> Cum a crezut I. C. Filitti, *op. cit.*

Cf. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques par ~*, Berlin, 1873 (ediție anastatică: Atena, 1961), p.502. Un fiu al lui Centurione I și-a spus Andronico *Asano* iar o fiică, Maria, era numită și *Asanina*; un nepot de fiu s-a numit, chiar, *Giovanni Paleologo*; un frate al Caterinei (fiu bastard) a fost *Giovanni Asano*. V și Ivan Bozilov, *op. cit.*, p.401–413.

<sup>18</sup> Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966, p.113. Asupra acestui amănunt a atras atenția P. P. Panaitescu în 1922: P. P. Panaitescu, *Iarăși „unchiul” lui Ștefan cel Mare*, în RI, VIII, 1922, 1–3, p.45–47.

<sup>19</sup> *Ibidem*, p.63. Acest amănunt a fost pus în evidență de N. Iorga, în 1932 – N. Iorga, *Încă un Tamblac*, în RI, XVIII, 1932, 10–12, p.303 – cu observația că „prin Tamblac, Ștefan era rudă și cu cronicarul întimităților dinastiei”. Aceluiași istoric i se datorează semnalarea și a altei legături între Tzemplakon și Paleologi: tutorele lui Andronic cel Tânăr a fost un Tzemplakon din Christopolis, localitate de lângă Constantinopol (N. Iorga, *Tot Tamblac*, în RI, XI, 1925, 1–3, p.13).

<sup>20</sup> Sp. P. Lampros, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, IV, 1930, p.246. D. A. Zakythinios îl socotea fiu al aceluși Tzemplakon despre care Sphrantzes spune că era unchiul soției lui Toma Paleolog (D. A. Zakythinios, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris, 1932, p.277, nota 2).

Cf. Ivan Bozilov, *op. cit.*, p.360–370 (nr.53), Pavel Asan; nr.54, Matei Asan) și 371–372 nr. 56, Teodora Asanina). Sphrantzes o numește pe fiica lui Pavel Asan „Asanina Teodora”

numelor Paleolog, Asan și Tzemplakon în cazul despotului Toma poate să indice că autorul letopisețului rusec deținea o informație, incompletă și imprecisă, dar referitoare la o realitate genealogică de cunoștință publică: Maria Asanina Paleologhina de la Theodoro era – prin mama ei<sup>22</sup>, desigur – rudă apropiată („soră a doua”) a fiicei despotului Toma și, implicit, a Paleologilor din Moreea. Este, de altminteri, destul de bizar faptul că Zoe și Maria s-au căsătorit în toamna aceluiași an 1472, cea dintâi plecând de la Roma spre Moscova cu o suită în care se afla, după cât se pare, și un Constantin, identificat ca fiind un prinț de la Mangop<sup>23</sup>.

Tot către Paleologii din Moreea conduce și un alt izvor, cunoscut și discutat în istoriografia românească de acum aproape un veac și la care trebuie să ne întoarcem pentru a-l reciti în lumina cunoștințelor și a observațiilor acumulate de atunci încolo.

La 27 ianuarie 1584 (*more veneto*, deci 1585 !), din Cefalonia, un anume *Demetrio Paleologo* trimite o jalnică și tulburătoare suplică dogelui Veneției, cerând ajutor în starea mizerabilă în care ajunsese. În sprijinul cererilor sale, el aduce ca argumente serviciile pe care înaintașii săi, vreme de un secol, le făcuseră Veneției. Al doilea în șirul celor astfel evocați este personajul care interesează istoria românească, *Zuane Paleologo*, calificat drept *cugino* al despotului de Morea și *cognato* al lui *Signor Stefano ... vaivoda della Valachia*<sup>24</sup>. Deși atât I. C. Filitti<sup>25</sup> cât și Marcel Romanescu<sup>26</sup> au dat pentru acest personaj anul 1469, textul însuși nu spune *chiar așa*, elementele cronologice la care el poate fi raportat cu certitudine fiind anii 1464 și 1482; doar acesta din urmă este menționat explicit.

iar pe Matei Asan – a cărui moarte o înregistrează la 29 martie 1467 – îl acuză că a fost „vinovatul de toate nenorocirile care au dat peste Morea” (Georgios Sphrantzes, *Memorii*, p.65 și 135).

<sup>22</sup> Dacă reconstituirea genealogică pe care am propus-o este corectă și mama doamnei Maria se numea cu adevărat Ana, atunci apare bizar că autorul letopisețului rusec dă fiicei lui Toma Paleolog tocmai acest nume, ca și cum nu s-ar fi știut că soția marelui cneaz al Moscovei se numea Sofia (Zoe). Este, oare, o confuzie provocată de existența numelui Ana între rudele despotului de Morea ?!

<sup>23</sup> Despre Constantin, sursele rusești spun că s-a călugărit, ceea ce nu l-a împiedicat pe un istoric grec să afirme că acest „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale [sic !] auf der Krim” s-a căsătorit cu o Maria, pentru care s-a lucrat acoperământul de mormânt de la Putna; în felul acesta, autorul a putut atribui broderia cu vulturi bicefali unui atelier moscovit: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland” – cf. Athanasios Fourlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în vol. *Θίασος τῶν Μουσῶν. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln-Viena, 1984, p.189. V. și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlas al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăușilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.84, nota 20.

<sup>24</sup> C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Paris, 1883, p.211–213. Fragmentul care interesează istoria lui Ștefan cel Mare a fost reprodus de Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p.283, nota 1, și de N. Iorga, „Unchiul” lui Ștefan cel Mare, în *RI*, V, 1919, 11–12, p.367–368. Un comentariu (fără aprofundarea informațiilor) la G. E. Typaldos (Tipaldos), *Oi απόγονοι τῶν Παλαιολογῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, în „Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος”, VIII, 1922, p.149–151.

<sup>25</sup> I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477)*, p.4.

<sup>26</sup> Marcel Romanescu, *op. cit.*, p.98.



Cred că este necesară recitirea documentului în întregime sa, pentru a avea o imagine mai clară a contextului în care *Demetrio Paleologo* evocă, la 1585, faptele lui Zuanne din urmă cu un veac.

Să observăm, înainte de toate, două lucruri. În primul rând, bogăția de amănunte *precise* cu privire la faptele Paleologilor menționați, în diverse lupte și întâmplări, nu poate fi nici trecută cu vederea, nici bănuită de laudăroșenie găunoasă: toate acestea fuseseră servicii aduse Veneției și erau cunoscute de cei cărora *Demetrio* se adresa la 1585; el nu făcea decât să le reamintească, lăsând, firește, posibilitatea verificării lor. De aceea, nu era câtuși de puțin în interesul suplicanților să spună vreo minciună sau vreo inexactitate în domeniul în care știa bine că o asemenea verificare era nu numai posibilă și ușor de realizat, dar și, fără îndoială, obligatorie. Așa se explică, probabil, de ce numai două detalii cronologice figurează alături de atâtea nume de locuri! Respectiv date puteau fi culese chiar din surse scrise: nu ne putem îndoii de faptul că *Demetrio* avea el însuși o mică arhivă cu hârtiile înaintașilor, iar în asemenea documente se obișnuia să se amintească nu numai meritele beneficiarului, dar și acelea ale înaintașilor. Lucrul se verifică, de altminteri în cazul de față.

În lumina acestei observații, o formulăm pe cea de-a doua. *Demetrio Paleologo* enumeră, numindu-i, șase membri ai familiei sale care au avut merite față de Republică, dar numai patru se leagă într-un mic arbore genealogic: bunicul *Demetrio* („mio avo”), unchiul *Andronico* („mio barba”), tatăl *Zuanne* („padre di me”) și el însuși, *Demetrio*. Ceilalți doi, cei mai vechi, din veacul anterior, sunt doar arătați ca aparținând aceleiași familii – așa zice chiar: *aceleiași ramuri* dar fără indicarea legăturii de rudenie. Este un punct la care ne vom întoarce.

Iată ce spune textul: „*Doppo la infelice caduta della fameglia Paleologa, tutta quella descendencia essercitò con tanto ardore la disciplina militare à essaltatione et diffusa di questo Ecc.<sup>mo</sup> Dominio, che le cose fatte da essa forno giudicate degne del suo Ecc.<sup>mo</sup> Senato, che fussero con beneficenza d'animo lodate et honorate. Al signor Andronico Paleologo, l'anno 1469, per l'opere fatte dall'autorita et valor sua all'impresa Xanili et di Corintho, fu donato il luogo di Castrin, che fu poi a spese sue fortificato et popolato*”<sup>28</sup>.

„Impresa Xanili et di Corintho” evocată aici este, desigur, încercarea venețienilor, în toamna anului 1466, de a reface eficiența celebrului Hexamilion – zidul menit să blocheze trecerea prin Corint pe când trupele comandate de Alvise Loredano și Bertoldo d'Este erau concentrate la Nauplia<sup>29</sup>.

<sup>27</sup> Toate plățile se consemnau, cum se vede din actele publicate de C. N. Sathas. Chiar pe aceeași pagină (C. N. Sathas, *op. cit.*, p.211) sunt indicații de la 1581, în sensul stricteții și consemnării plăților!

<sup>2</sup> C. N. Sathas, *op. cit.*, p. 211.

<sup>2</sup> Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, Viena, 1977, p.507. Pentru cronologia evenimentelor anterioare: R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, în „Archivio Veneto”, 5<sup>a</sup> ser., 15 (1934), p.45-131 (*apud* Peter Schreiner, *op. cit.*, p.508, nota 71). Nu am putut vedea acest studiu. O descriere contemporană a întâmplărilor din 1463–1469, la N. Iorga, *N. tes et extraits pour servir à l'hist. ire des croisades au XV<sup>e</sup> siècle*, IV, București, 1915, p.200–214, nr. CXXXVI. Despre aceste războaie, v. și Marie F. Viallon, *Venise et la Porte Ott. manne 453-1566) Un siècle de relations véneto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de S. liman*, Paris, 1995, p.149–150, v. și p.177, cu următoarea afirmație: „Une expédition

„Il luogo di Castrin” a aparținut, în adevăr, unor Paleologi. „Sotto di Napoli sono Castris et Tremis”, spune un raport din 1525 („Neapolis Romaniae”, Nauplia sau Nauplion de azi, a aparținut venețienilor până la 1540, când a trecut în stăpânirea Porțu). Raportul adaugă: „et [à] Castris sono signori i Alberti et Paleologi, per concession fattali per uno zeneral za molti anni, i qual se hanno fatto certe torre, che in vero sono refugio de li habitanti de quel locho ...”<sup>30</sup>. *Anii mulți*, care trecuseră de la concesiunea făcută unor membri ai familiilor Alberti și Paleolog, acoperă perfect răstimpul 1469-1525, după cum referirea la construirea fortificațiilor care îi apărau pe locuitori confirmă relatarea din 1585.

Al doilea personaj evocat e *Zuane Paleologo* al nostru. După felul relatării, s-ar deduce că era fiul precedentului; nu cred, însă, că s-ar putea accepta această concluzie.

„Ne fu minori la devotione di *Zuane Paleologo*, il quale, per facilitare i disegni del Clar.<sup>mo</sup> S. Alvise Loredan, all’hora general da Mare, gli donò liberamente l’isola de Stalimene, la qual egli havea havuta dal Despoto della Morea, suo cugino, dopo la consignatione della quale applicatosi al servitio di questo Ser.<sup>mo</sup> Dominio, essercitò la destrezza sua col Signor Stefano, suo cognato, all’hora Vaivoda della Vallachia, con grande beneficio delle cose publiche; l’anno 1482 essendo grandissimo il bisogno della guerra contra Ferrara, vene con molto seguito de Greci al servitio della Vostra Serenità, et fù in quella occasione gratissima et utilissima la servitù sua, si come anco nell’assedio di Padoa soccorendola con molto gente si fesce conoscer per servitor fidelissimo et pronto al morire per servitio di Vostra Serenità”<sup>31</sup>.

*Zuane Paleologo*, „cugino” al despotului de Morea și „cognato” al lui Ștefan cel Mare, are, în această relatare târzie, o biografie mai largă decât a propriului bunic al suplicantului („Demetrio Paleologo, mio avo”), despre care nepotul nu are de spus decât atâta: „nell’imprese fatte di Metilene e di Santa Maura e Ceffalonia, operò cose degne de memoria et di notal beneficio à quei progressi”<sup>32</sup>. Urmează *cinci rânduri* pentru unchiul Andronico și cam tot atâtea pentru tatăl Zuane. Omonimul acestuia de la 1482 a fost, evident, *figura centrală* a familiei, un punct de referință pentru urmași, atât prin faptele sale, cât și prin relațiile și înrudirile sale. Dacă evocarea lui se întinde pe tot atâta spațiu cât a tatălui și a unchiului la un loc, nu cred că putem bănui o tentativă de apropiere neîndreptățită, de uzurpare.

Înainte de a analiza biografia lui Zuane Paleologo, să urmărim, spre verificare, și mica istorie a familiei povestitorului. Bunicul, Demetrio, ilustrat în acțiuni militare din Lesbos (Mitilene), Santa Maura și Cefalonia – întâmplări care pot fi identificate, desigur, în istoria Veneției din primele decenii ale secolului XVI – a avut doi băieți: Andronico și Zuane (să observăm că ei *repetă prenumele* primilor doi evocați). Cel dintâi, „l’autorita e credito del quale era grandissimo in Morea”, s-a ilustrat în chip deosebit în luptele pentru apărarea Naupliei („assedio di Napoli di Romania”, pierzându-și viața, până la urmă, împreună cu doi veri ai săi, „in una grossa scaramuccia fatta sotto Argos”. Cel de-al doilea, luptător în aceleași împrejurări, a avut „miglier fortuna” – adică nu a

---

de 1481 soumet les Valaques du roi Stéfan et il [= Bâyezîd] lance ses sommations en Moldavie en lui réclamant un tribut, suivies d’une expédition militaire”. Comentariile sunt de prisos.

<sup>30</sup> C. N. Sathas, *op. cit.*, VI, Paris, 1884, p.246; v. și p.247 și 254.

<sup>31</sup> *Ibidem*, V, p.211–212.

<sup>32</sup> *Ibidem*, p.212.

murit, ci a continuat lupta „con singular benefitio” până când Nauplia a fost predată („fu consignata alli nemici”). Cu acel prilej, Signoria a arătat lumii întregi cât de mult a prețuit strădaniile lui Zuanne Paleologo (II): acesta a fost făcut cavaler și, în schimbul bunurilor pierdute la Napoli (Nauplia), în valoare de 5000 de scuzi, a primit un domeniu în Cipru și o misiune militară acolo – „come il tutto chiaramente si vede dall’attestazione dell’ Ecc<sup>mo</sup> Senato”. Această ultimă precizare arată limpede că autorul jalbei avea la îndemână acte scrise, pe care le putea înfățișa în sprijinul afirmațiilor sale. Pe de altă parte, menționarea bunurilor pierdute la Nauplia („i beni abbandonati ... a Napoli”) îndreptățește presupunerea că spița lui Demetrio Paleologo cobora din acel prim Andronico, așezat în 1469 la Castrin și ai cărui urmași, nenominalizați, sunt atestați acolo precum am arătat la 1525.

*Adevărul celor relatate până aici se poate controla și prin alte documente.* Pentru etapa anterioară căderii Naupliei, Demetrio (I) este atestat la 1500 și la 1506, cu calitatea sa de comandant de stratioți din „Neapolis Romaniae”<sup>33</sup>. Etapa cipriotă este încă și mai bine documentată.

La 1544, în Cipru, este menționată „domina Maria, relitta del quodam fidelissimo nostro Andronico Paleologo da Napoli di Romania”<sup>34</sup>; apariția văduvei este, desigur, o confirmare a morții soțului în condițiile descrise de nepotul de frate al acestuia. Un an mai târziu, în iulie 1545, conducerea unei companii de călăreți din Cipru a fost încredințată lui Zuanne Paleologo: documentul dă informații care, și ele, confirmă pe acelea din jalba omonimului de la 1585. „Il fidelissimo nostro D. Zuanne Paleologo, nobile da Napoli di Romania”, se afla în Cipru de patru ani și fusese deja răsplătit de guvernul venețian „per li meriti soi et per li beni abbandonati in detta città di Napoli”; slujise „nella militia equestre” și dorea să slujească în continuare, în același mod „precum au făcut-o întotdeauna înaintașii săi, care au fost foarte devotați Republicii noastre” (*che hanno fatto sempre li maggiori soi, li quali sono stati devotissimi della Republica nostra*). În adevăr, Zuanne Paleologo „per il Serenissimo Principe nostro sia creato Cavalliero” și, avându-se în vedere că pierduse la Napoli bunuri în valoare de 4155 de ducați, i s-au dat, în aprilie 1541 – ca să poată trăi „cu numeroasa lui familie” (*con la numerosa fameglia soa*) – terenuri care urmau să rămână în stăpânirea urmașilor săi, însă fără a putea fi vândute sau înstrăinate în vreun fel. Fiului său, Manoli, i se asigura un loc în compania tatălui său<sup>35</sup>.

Etapa cipriotă a durat până când și această insulă (posesiune venețiană din 1489) a fost cucerită de otomani, în 1571<sup>36</sup>. Și din nou Paleologii și-au pierdut bunurile

<sup>33</sup> Cf. N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p.XIX, nota 1 (17 iunie 1500: „strenuus et fidelissimus noster Dimitrij Paleologus, caput stratiotarum”) și nota 4 (1506: „Demetrius Paleologus, caput stratiotarum Neapolis Romaniae”). Primul document și în idem, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XV<sup>e</sup> siècle*, V, București, 1915, p.285, nr CCCXXV.

<sup>34</sup> C. N. Sathas, *op. cit.*, VIII, Paris, 1888, p.389 (volumul VIII este numerotat în continuarea volumului VII; din această cauză, este citat, uneori, ca volumul VII).

<sup>35</sup> *Ibidem*, p 401–402.

<sup>36</sup> Etienne de Lusignan, în a sa *Description de toute l’isle de Cypre*, scrisă în 1572 și tipărită la Paris în 1580, dă o serie de informații despre Paleologii din Cipru, cu care dinastia de Lusignan a avut trei înrudiri (p.208 recto: „les Paléologues, maison Impériale, trois”), dintre care una o reprezintă căsătoria propriei sale surori Elena cu cavalerul Dimitrie Paleolog (p.204 verso). Numele acestuia figurează și în lista căpitanilor de stratioți (p.246 recto: „Le chevalier Demetrie

și viețile; cu acel prilej au murit cavalerul Zuanne Paleologo și unul dintre fiii săi (poate acel Manoli) iar altul – autorul jalbei – a fost luat în sclavie și a petrecut șase ani în lanțuri înainte de a ajunge să se regăsească viu, la umbra Serenissimei, dar fără bani și oameni, *după o slujire de 20 de ani*.

Ultimul detaliu indică, oarecum, vârsta personajului: în jur de 40 de ani oricum, un om în toată puterea, de vreme ce încă își oferea serviciile. Admitem că era născut pe la 1545, ceea ce duce, pentru generația anterioară (Andronico II și Zuanne II) la anii 1515–1520 iar pentru cealaltă („Demetrio ... avo”) la anii 1480. Această reconstituire a generațiilor genealogice arată că Andronico (I) de la 1469 și Zuanne (I) de la 1482 nu puteau să aparțină generației tatălui primului Demetrio („Demetrio ... avo”), născută pe la 1450, ci mai degrabă uneia anterioară, născută pe la 1420–1430.

Generația necunoscută, încadrată între *circa 1455–1465* (naștere) și *circa 1515/1525* (moarte) – veriga de legătură între Andronico I și Demetrio I (bunicul suplicantului de la 1585) – e reprezentată, mai mult decât probabil, de Paleologii menționați la Castrin, la 1525.

Se vede bine că Paleologul de la 1585 cunoștea suficient de amănunțit isprăvile înaintașilor săi și răsplățile primite de aceștia; se vede, de asemenea, că avea la îndemână acte scrise, în care citea despre toate aceste fapte și răsplăți. Expunerea sa fiind controlabilă într-o mare parte a ei, trebuie să acceptăm că ea este veridică și în partea pentru care controlul nu este (sau nu pare a fi) posibil; însă pentru venețienii veacului al XVI-lea, puțința acestui control exista, iar eventualele afirmații neîntemeiate puteau fi lesne sancționate. Cu alte cuvinte, nu cred că avem vreun motiv să punem la îndoială relatarea lui Demetrio Paleologo tocmai în punctul care privește legăturile genealogice ale înaintașului său și colaborarea lui cu un prinț așa de îndepărtat, în spațiu și în timp, cum era domnul Moldovei.

În lumina acestor observații, să revenim la biografia lui Zuanne Paleologo, „cumnatul” lui Ștefan cel Mare.

Urmașul său afirmă că acesta, ca să-i ușureze lui Alvisse Loredano atingerea țelurilor sale (întâmplarea se petrece la începutul războiului veneto-otoman din 1463

---

Paleologue, Gentil-homme de Cypre & vostre beau-frere”), listă încheiată cu un omonim, „Le capitaine Demetrie Paleologue”, care este, cred, **chiar autorul jalbei din 1585**. Pentru Paleologii din Cipru, v. și C. N. Sathas, *op. cit.*, VII, Paris, 1888, p.117–118, despre *cavalier* Filip Paleologul (mort în 1514), tatăl lui Anibal Paleologul și al lui Matei Paleologul. Anibal s-a căsătorit cu Pantasilea d’Acre, vară primară a tatălui Elenei de Lusignan, soția lui Dimitrie Paleologul și a avut o fiică numită *Lusignan Paleologue*, ajunsă la Veneția (Etienne de Lusignan, *op. cit.*, p.203 verso). Fratele lui Anibal, Matei, a avut un fiu numit Achille, și el în corpul stratioților la 1546 (C. N. Sathas, *op. cit.*, VIII, p.424). Încă din 1468 un Paleolog – *Yorgu Paleologo* – era așezat în Cipru: *Le livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468–1469)*, publié par Jean Richard avec la collaboration de Théodore Papadopoulos (Sources et études de l’histoire de Chypre, X), Nicosia, 1983, p.109 („Messer Annibal Paleologo”, p.500); el este tatăl lui Filip Paleologul, desemnat drept „Filippo Giorgati”; despre acești Paleologi, v. și Fani Mavroidi, *Appalti e produzione a Cipro nel 500. Il caso della famiglia dei Paleologi*, în „Rivista di Studi Bizantini e Slavi”, II, 1982 (Miscellanea Agostino Pertusi, 2), p.219–232. V. și Pietro Valderio, *La Guerra di Cipro*, publié par Gilles Grivaud et Nasa Patapiou (Sources et études de l’histoire de Chypre, XXII), Nicosia, 1996, p.103–104: Speranza Paleologa, căsătorită cu Andrea Rondachi, comandantul stratioților din Limasol (m. 1559); unul dintre fii se numește *Paleologo Ron I I*

1478), i-a cedat sau i-a pus la dispoziție – insula Stalimene, adică Lemnos, pe care el o avea de la vărul său, despotul Moreii.

Ce spune istoria? Insula Lemnos a fost cedată otomanilor de venețieni prin tratatul din 25 ianuarie 1479<sup>37</sup>, după mai mulți ani de situație nesigură și schimbătoare: Mehmed al II-lea o lăsase, în 1460, despotului Dimitrie (unul dintre frații ultimului împărat), împreună cu insula Imbros, contra unui tribut de 300.000 de aspri<sup>38</sup>, pentru ca din 1466 să înceapă a cere ambele insule. Alvise Loredano a avut, în adevăr, de-a face cu insula Lemnos, pe care a ocupat-o în iarna 1463–1464<sup>39</sup>, dar la vremea aceea „posesorul” ei de drept era, prin bunăvoința sultanului, despotul Dimitrie Paleologul, rămas la Adrianopol, și nu Ioan Paleologul, cum afirmă urmașul acestuia din 1585.

Și totuși, s-ar putea ca faptele descrise de *Demetrio Paleologo* (după mai bine de un secol de la petrecerea lor) să corespundă unei realități.

Avem la dispoziție un document de la Mănăstirea Sf. Pavel de la Athos, pe care îl cunoaștem după ediția (rezumată) dintr-o carte apărută postum a lui Stéphane Binon. Documentul datează din 11 ianuarie 1463 și cuprinde „le relevé cadastral de l'île de Lemnos”, cu lista proprietăților pe care le avea acolo Mănăstirea Sf. Pavel din Muntele Athos<sup>40</sup>. Porunca pentru o asemenea cercetare venise chiar din partea despotului și a cumnatului său (fratele soției), Matei Asan Paleolog – de fapt, *Paleolog Asan*, cum e și menționat în act, și cum și semna, de altfel<sup>41</sup> – dar, în chip ciudat, cercetarea a fost făcută de cineva care se numea *Ιωάννης Παλαιολόγος* și care semna cu **cerneală roșie**<sup>42</sup>. Se adăuga iscălitura episcopului Dionysios de Lemnos.

Ioan Paleologul din ianuarie 1463 nu putea fi un mărunț funcționar în serviciul despotului, chiar dacă a îndeplinit misiunea de „apographeus” (recenzor). Oricum, unul ca acela *n ar fi semnat cu cerneală roșie*.

<sup>37</sup> Armistițiul s-a încheiat în octombrie 1478, pentru o perioadă de șase luni (N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*. III. *Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p.294, nr.LIII: „de indutiis factijs per nos per sex menses cum Turco”); tratatul a fost semnat la Istanbul la 25 ianuarie 1479 (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Roma, 1957, p.549–550), dar n-a fost făcut public la Veneția decât trei luni mai târziu, la 25 aprilie 1479, în ziua Sfântului Apostol și Evanghelist Marcu, patronul cetății (N. Iorga, *op. cit.*, p.295, nr.LIV; Franz Babinger, *op. cit.*, p.551).

<sup>38</sup> Franz Babinger, *op. cit.*, p.271.

<sup>39</sup> *Ibidem*, p.349. V. și Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. Vasile Grecu, București, 1958, p.315 (ultimele informații din scrierea sa) și A. H. de Groot, *Limni*, în *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, V, 1986, p.769.

<sup>40</sup> Stéphane Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942, p.299–300. O mai veche ediție intitulase, din eroare, documentul ca aparținând „despotului de Lemnos, kyr Ioan Paleolog” (*ibidem*, p.300); poate această eroare a determinat înscrierea unui „Joannes (principe di Lemnos)” ca fiu – cu semn de întrebare, e drept – al lui Manuel, al doilea fiu al despotului Toma (Peter Mallat, *The Palaiologos Family After 1453: The Destiny of an Imperial Family*, în „Macedonian Studies”, VII, 1990, 1, p.57), dar cronologia nu se potrivește. Un frate al acestui Ioan, Andronic (c.1510–1548) ar fi fost căsătorit cu o anume *Theodora Zamplakon Palaiologa* (*ibidem*, p.59). Nu pot controla acum aceste informații, dar nici nu pot să nu relev coincidența prenumelor (frații Ioan și Andronic) și relația de rudenie cu neamul Tzamlakon

<sup>41</sup> Stéphane Binon, *op. cit.*, p.300–301.

<sup>42</sup> *Ibidem*, p.300.

Deși nu am la îndemână mai multe date despre acest personaj (în jurul căruia se întrevede o controversă<sup>43</sup>), sunt înclinat să-l identific pe acest Paleolog care la Lemnos, în 1463, semna cu cerneală roșie, cu acel *Zuanne Paleologo* arătat la 1585 ca „posesor” al insulei Lemnos. În împrejurări așa de tulburi, fostul despot al Moreii a putut transmite guvernarea insulei unei rude, anume *acestui* Ioan Paleolog (probabil un văr nu foarte depărtat, de vreme ce mai semna cu cerneală roșie !). Se poate să nu fie nici o altă probă documentară în acest sens, dar coincidența e prea mare pentru a nu lua în considerare o asemenea ipoteză. Pe de altă parte, însă, sunt cunoscute mai multe cazuri în care guvernarea unor cetăți sau a unor orașe importante a fost încredințată unor Paleologi; astfel, Monembasia a avut ca guvernator pe un anume **Manuel Paleolog**, care la 1460 a

<sup>43</sup> După o cercetare care se pare că nu s-a mai publicat, cu documente încă inedite, răposatul istoric N. Oikonomides a identificat personajul cu un Cantacuzin, *Ioan Paleolog Cantacuzino*: „un praktikon émis en faveur du monastère athonite de Saint-Paul, en janvier 1463, par le fonctionnaire Jean Paléologue [Cantacuzène: je complète la signature d’après un acte inédit du même fonctionnaire en faveur de Vatopédi: photographie Sigalas]” – *Actes de Dionysiou* (Archives de l’Athos, IV), ed. Nicolas Oikonomidès, Paris, 1968, p.137. Cu *acest* nume „întregit” (arbitrar ?) – Ioan Paleolog Cantacuzino – este desemnat recenzorul din Lemnos într-un rezumat al actului din 11 ianuarie 1463 înserat în catalogul redactat de istoricul Kriton Chrysochoïdes pentru arhiva Mănăstirii Sf. Pavel (Ἱερά Μονή Ἀγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου, în „Σύμμεικτά”, IV, 1981, p.261, nr.9), însă ca o certitudine și fără nici o explicație pentru completarea numelui. Aceluiași „Ioan Paleolog Cantacuzino” i s-a atribuit, apoi, un recensământ al bunurilor Mănăstirii Pantocratorului din insula Lemnos, datând din 1464 și autentificat de același mitropolit Dionisie – cf. *Actes du Pantocrator* (Archives de l’Athos, XVII), ed. Vassiliki Kravari, Paris, 1991, p.26. Identificarea propusă de N. Oikonomides în 1968 a fost preluată, sub semnul întrebării, în 1973 de Donald M. Nicol (*The Byzantine Family of Kantakouzenos. Some Addenda and Corrigenda*, în *DOP*, 27, 1973, p.313), iar în 1981, de *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP, nr.10.974), presupunându-se că personajul ar fi unul și același cu Ioan Paleolog Cantacuzino, guvernator la Patras și la Corint, dar și cu un Ioan Cantacuzino scăpat din Constantinopol chiar la 29 mai 1453. Cercetările prosopografice foarte serioase, întreprinse în ultima vreme de istoricul francez Thierry Ganchou arată, însă, că personajul care fusese guvernator la Patras și la Corint și-a pierdut viața apărând capitala, la 29 mai 1453 – cf. Thierry Ganchou, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs de Constantinople en 1453*, în „Thesaurismata”, 25, 1995, p.67-70. Pe de altă parte, este foarte puțin probabil ca un Cantacuzin să fi semnat vreodată doar „Paleolog”, când se știe bine ce mândri erau Cantacuzinii de numele lor, chiar dacă îl adăugau și pe acela al Paleologilor, la care erau îndreptățiți, după obiceiul bizantin, prin ascendența lor feminină; este aplicabilă, aici, observația d-lui Thierry Ganchou, formulată cu privire la un alt personaj controversat, a cărui identificare a impus, și ea, alegerea între un Paleolog și un Cantacuzin: „si par son père [...] ce protostrator était bien un Paléologue Cantacuzène, *il est impossible qu’il se soit fait seulement appeler Paléologue*, ce patronyme certes prestigieux étant, pour ces Cantacuzènes, *parfaitement secondaire*. En effet, le prestige de leur nom véritable était tel, au XV<sup>e</sup> siècle, qu’ils n’avaient pas, *comme d’autres familles alliées à la dynastie mais moins illustres, la tentation de lui substituer celui de la maison régnante*. Leur double nom apparaît toujours dans les actes officiels; mais les chroniques les désignent simplement comme des Cantacuzènes, et jamais comme des Paléologues” (Thierry Ganchou, *op. cit.*, p.76; subl. mele). Ca atare, și în lipsa „dosarului” constituit de istoricul N. Oikonomides, nu pot decât să mi păstreț ipoteza formulată aici: Ioan Paleologul, recenzorul din 1463, este un membru al neamului Paleologilor, nu un Cantacuzin, și ar putea fi identic cu strămoșul invocat la 1585.

predat o despotului Toma<sup>44</sup>, localitatea Caritena era condusă de un Matei Paleolog Sguromali<sup>4</sup>, iar la Salmenikon a guvernat viteazul Constantin Paleolog Graitzas (Gretza), cel care a rezistat luni în șir asediului otoman și despre care Mehmed al II-lea a spus că a fost singurul om pe care l-a întâlnit în Morea (restul fiind sclavi ...)<sup>46</sup>; o rudă a acestuia din urmă, Andrei Paleolog Graitzas (Gritzias) a îndeplinit aceeași misiune la Muchli, în Peloponez<sup>4</sup>. Și în perioade mai vechi câte un Paleolog era trimis guvernator (κυβερνήτης) în Lemnos, precum un Teodor, văr primar al împăratului, la 1328<sup>48</sup> și un alt Teodor, unchi al împăratului, pe la 1381–1394<sup>49</sup>. Mai toți acești Paleologi implicați după 1453 în rezistența antiotomană au ajuns în slujba Veneției, conducând detașamente de stratioti (cavalerie ușoară), de o bravură continuu subliniată de documente. Nu văd de ce unul dintre numeroșii veri mai îndepărtați – unii dintre ei indicați în acte drept οἰκεῖοι, familiares ai împăratului – n-ar fi putut fi desemnat, chiar (și mai ales) în împrejurările de după 1453, de către despotul Dimitrie, ca un fel de guvernator al insulei Lemnos (deținută din mila sultanului), lui revenindu-i, ca urmare, și misiunea de a o preda venețienilor.

\*

În discutarea acestor amănunte, este, poate, potrivită o paranteză pentru a încerca să le vedem și în lumina proiectată de istoria generală a Paleologilor (dacă este îngăduită această sintagmă !). O asemenea cercetare mi se pare necesară pentru a ne apropia de înțelegerea statutului pe care, după prăbușirea imperiului, putea să-l aibă, în spațiul care tocmai înceta de a mai fi bizantin, un Paleolog, membru al unei ramuri colaterale a fostei familii domnitoare. Din acest punct de vedere, actul din 1463 oferă doar două indicii, însă ambele semnificative și prețioase: personajul semnează cu cerneală roșie și se află alături de Matei Paleolog Asan, cumnatul despotului Dimitrie, dar care nu semnează cu cerneală roșie.

Identificarea Paleologilor mai depărtați de linia imperială este extrem de dificilă, cu tot ajutorul pe care îl oferă, acum, monumentalul lexikon prosopografic al

<sup>44</sup> Georgios Sphrantzes, *Memorii*, p.119; Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.93–94, nr.183; Franz Babinger, *op. cit.*, p.266. Spandugino dă numele lui Nicolae Paleolog, care ținea Monembasia „în nome del despoto”, vânzând-o apoi venețienilor (*Theodoro Spandugino, Patrio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordini dela corte, forma del guerrigare loro, religione, rito et costumi dela natione*, ed. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p.158). V. și PLP, nr.21.532 (Nicolae Paleolog).

<sup>45</sup> Georgios Sphrantzes, *Memorii*, p.123; Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.92, nr 177

<sup>46</sup> D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, p.272; Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.93, nr.180. Franz Babinger, *op.cit.*, 269–270). V. și PLP, nr.21.497. V. scrisoarea pe care acest Constantin Paleolog a adresat-o la 1 octombrie 1460 ducelui și ducesei de Milano, cerând ajutor pentru a-și apăra posesiunea (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XIV<sup>e</sup> siècle*, IV, p.188, nr.CXIX).

<sup>4</sup> „Andrea Paleologo di Grizza, valentissimo huomo”, era „li signore” la Muchli; predând locul, a plecat la Veneția, unde a fost bine primit și a fost făcut „capitano generale de tutti loro cavalli leggeri”, dar a murit în scurtă vreme – scrie Teodor Spandugino (*loc. cit.*, p.157–158); v și Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.93, nr.181.

<sup>48</sup> PLP, nr 21.463.

<sup>4</sup> PLP, nr 21.461.

epocii Paleologilor (PLP). Cartea lui Averkios Th. Papadopoulos din 1938 rămâne utilă, fără discuție, dar ea este, totuși, depășită ca informație și devine periculoasă raportarea la ea fără verificarea cu alte surse sau studii ulterioare. În plus, ea privește foarte puțin etapa de după 1453. O carte apărută în Malta, în 1985<sup>50</sup>, vădește mai degrabă tentația de a legitima legătura diversilor purtători de azi ai marelui nume cu Paleologii bizantini, decât strădania de a identifica, prin documente, pe urmașii adevărați ai acestora. Așa se face că s-a adunat mai multă informație cu privire la Paleologi foarte târzii și, după cum se pare, destul de îndoielnici, discreditând inevitabil pe cei care, după 1453, reprezentau încă filonul autentic. Evident că toți aceștia proclamau legătura cu Morea, pentru că Morea și despoții ei reprezentau ultima verigă a legitimității, cunoscută și recunoscută de toată lumea. Însă istoria și genealogia Paleologilor sunt, încă, pline de necunoscute, și pentru deceniile care au urmat prăbușirii imperiului<sup>51</sup>, dar și pentru cele două secole anterioare.

Izvoarele sunt mai generoase cu linia imperială – împărații, fiii și fiicele lor<sup>52</sup>. Însă nu erau, adevărați Paleologi, doar aceștia. În fond, ar trebui să definim ce să înțelegem prin formula *neamul Paleologilor*: numai linia imperială, sau pe toți purtătorii numelui, uniți prin știute sau neștiute fire de rudenie cu tatăl lui Mihail al VIII-lea ? Din acest punct de vedere, mi se pare deosebit de sugestiv faptul că Averkios Th. Papadopoulos a înregistrat un număr de 104 persoane cu loc cert în arborele genealogic al lui Mihail al VIII-lea și nu mai puțin de 91 de persoane al căror loc în același arbore nu l-a mai putut stabili. Șirul acestor persoane – certe rude colaterale ale familiei imperiale

<sup>50</sup> Charles A. Gauci, Peter Mallat, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985 (132 p., 28 de tabele genealogice și 34 de ilustrații).

<sup>51</sup> Constatarea este valabilă pentru toate marile familii bizantine care au avut șansa de a fi reprezentate în exilul impus de căderea Constantinopolului. N. Iorga a încercat o trecere în revistă a acestor refugiați (*Bizanț după Bizanț*, București, 1935), însă o cercetare exhaustivă din punct de vedere strict prosopografic și genealogic ar fi extrem de folositoare, după cum se întreve din materialele puse în circulație în ultimele decenii; citez câteva pe care le-am putut avea la îndemână: Constantin Marinesco, *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs*, în *Mélanges Henri Grégoire*, II (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, X), Bruxelles, 1950, p.419–428; Gustave Alef, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Etudes Byzantines”, 6, 1979, 1–2, p.26–34 (textul pare a fi fost reluat, cu același titlu, în volumul *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, Londra, 1983, pe care însă nu l-am văzut); Henri Taparel, *Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople*, în „Balkan Studies”, 28, 1987, p.51–58; Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p.33–56. Un pas foarte important în direcția aceasta îl constituie o lucrare al cărei autor a adunat un imens material inedit din felurite arhive – Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West*, Camberley, „Porphyrogenitus”, 1995, 272 p. – dar care nu și-a propus un studiu prosopografic (după cum a observat și un recenzent, K. Douramani, în „Orientalia Christiana Periodica”, 66, 2000, 1, p. 207).

<sup>52</sup> Dar și în acest caz par a fi goluri de informație; de pildă, un frate al împăratului Ioan al V-lea, despotul Mihail, pare a fi avut un fiu, Alexie, de pe urma căruia au rămas doi copii, crescuți de o mătușă, Teodora Paleologhina Philanthropina; După cât se pare, nu s-au putut identifica nici numele, nici soarta acestor copii (Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.47, nr.75 și p.50, nr.79), care erau, totuși, veri de gradul al doilea ai ultimilor împărați bizantini !



începe chiar cu un văr al lui Mihail al VIII-lea, protostratorul Andronic Paleologul, despre al cărui grad de înrudire cu împăratul mărturisește cronicarul Pachymeres !

În Constantinopol – și în afara lui, fără îndoială – trăiau mulți alți nobili purtând numele de Paleologi, urmași prin bărbați sau prin femei din împăratul Mihail al VIII-lea, din frații sau verii acestuia, ori dintr-un înaintaș comun; cronicarul Ducas povestește că la 1354, revenind în taină la Constantinopol pentru a-și relua tronul, Ioan al V-lea Paleologul „a trimis de îndată din cei mai de aproape ai săi *pe la locuințele Paleologilor*”<sup>53</sup>. Or, privind arborele genealogic al Paleologilor, se vede că în linia imperială nu prea mai erau purtători ai acestui nume pe linie bărbătească și doar câțiva care, ca urmași prin femei, foloseau acest „patronim”. Pare neîndoios că Ducas a avut în vedere urmașii unor ramuri colaterale, socotiți totuși în legătură cu ramura domnitoare<sup>54</sup>.

Regestele actelor patriarhale arată, de pildă, pentru anii 1377–1410<sup>55</sup>, un număr de Paleologi care pot fi socotiți mai mult sau mai puțin depărtați de ramura porfirogeneților<sup>56</sup>.

Mai este, apoi, o categorie care, de obicei, nu este luată în seamă atunci când se evaluează ansamblul familiei: bastarzii. Pare să fi existat și în lumea bizantină, ca și în cea occidentală, obiceiul de a legitima unii bastarzi, fete și băieți, crescuți sub îngrijirea tatălui și destinați unor cariere și căsătorii pe potriva rangului lor. Arborele genealogic al Paleologilor întocmit de Averkios Th. Papadopoulos arată, în fiecare generație a descendenței lui Mihail al VIII-lea, copiii din această categorie. Câteva cazuri sunt ilustrative pentru soarta lor. Astfel, Irina, fiica bastardă a împăratului Andronic al III-lea, s-a căsătorit cu Vasile I Mare Comnen, împărat al Trapezuntului. Ioan al V-lea a avut un fiu nelegitim numit Manuel (ca și cel legitim, viitorul împărat Manuel al II-lea), învingător al turcilor într-o bătălie navală din 1411; mama sa, Eudochia, era fiica unui *caesar* și a unei porfirogenete<sup>57</sup>, deci o fată care aparținea tot familiei imperiale.

Un caz și mai interesant este acela al lui Pavel Paleologul, patriarh latin al Ierusalimului și al Constantinopolului. După tată, aparținea familiei Tagaris, dar mama

<sup>53</sup> Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1958, p.68; subl. mea.

<sup>54</sup> Un *Andrei Paleolog*, „familiar” (οἰκεῖός) al lui Ioan al V-lea, la 1345 (*Actes de Lavra*, III (1329–1500) (Archives de l’Athos, X), ed. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris, 1979 p.27, nr.124), menționat și la 1346 (Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.75, nr.114); un *Dimitrie Paleolog*, recenzor în insula Lemnos, la 1355 (*Actes de Lavra*, III, p.57–66, nr.36); un *Teodor Paleolog*, văr al împăratului, guvernator al insulei Lemnos (la 1405, după Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.89, nr.168; la 1328, după PLP, nr.21.463).

<sup>55</sup> Jean Darrouzès, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, fasc.VI. *Les registres de 1377 à 1410*, Paris, 1979.

<sup>56</sup> V., de exemplu, Jean Darrouzès, *op. cit.*, p.380, nr.3139 (1400: Teodora Paleologhina și fratele ei, Petru Paleologul); p.358–359, nr.3109 (1400: frații Mihail, Gavril și Ioan Paleolog își lichidează patrimoniul pentru a-și plăti datoriile; toți trei fac parte din categoria „familiarilor” împăratului, așa-numiții οἰκεῖοι; v. și p.461–463, nr.3240 și 3241, și PLP, nr.21.442 și 21.443). Pentru categoria „familiarilor” – Jean Verpeaux, *Les oikeioi. Notes d’histoire institutionnelle et sociale*, în REB, XXIII, 1965, p.89–99 (mai ales p.96–98). V. și Paul Magdalino, *The Byzantine Aristocratic Oikos*, în volumul *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, cit., p.92–111.

<sup>57</sup> Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.58, nr.89; Antonio Carile, *Manuele Nothos Paleologo Nota prosopographica*, în „Thesaurismata”, 12, 1975, p.137–147.

era „une Paléologue apparentée à la maison régnante”<sup>58</sup>. În 1380, la Ancona, el era însoțit de un Alexie Paleolog, menționat astfel în două documente: „spectabilis dominus, dominus Alexius, natus serenissimi principis et domini, domini ... imperatoris Constantinopolitani”<sup>59</sup>; în ambele documente, el semnează cu cerneală roșie, spunându-și *despot Paleolog*<sup>60</sup>. Un izvor mai târziu arată că Alexie Paleologul era nepotul lui Pavel și se intitula *despot de Morea*<sup>61</sup>. Amândoi au revenit la ortodoxie, în 1394–1395<sup>62</sup>. Soarta ulterioară a lui Pavel Paleologul<sup>63</sup> și a nepotului său, *despotul* Alexie Paleologul<sup>64</sup>, nu este cunoscută.

Aceste constatări au menirea să restrângă și să precizeze cercul în care va fi de căutat și de identificat – dacă viitorul o va îngădui – ramura de Paleologi căreia îi aparținea doamna Maria. Trebuie să adaug, imediat, și să subliniez faptul că apartenența la Asanii Paleologi nu exclude și o înrudire directă cu Paleologii; din contra: dat fiind cercul foarte strâmt în care se făceau aceste căsătorii, ea este chiar de presupus.

\*

Anii care au urmat predării insulei Lemnos către venețieni și în care memoriul din 1585 arată că Zuanne Paleologo și-a exercitat influența asupra cumnatului său, Ștefan al Moldovei, sunt tocmai anii când acesta din urmă s-a căsătorit cu Maria de Mangop (14 septembrie 1472) și a declanșat războiul împotriva Porții; în acest interval cronologic cade (1477) și solia la Veneția a „unchiului” lui Ștefan cel Mare, *Zuan Zablacho*. În cele din urmă, în 1482, în vremea războiului dintre Veneția și Ferrara, Zuanne Paleologo a venit cu mulți greci de-ai săi în sprijinul celei dintâi, remarcându-se în chip deosebit la asediul Padovei. Aceste isprăvi militare la 1482 pot să indice, eventual, un om matur, dar nu încă bătrân: presupunerea că era născut pe la 1430–1435 rămâne justificată.

**Este, însă, acest personaj identic cu solul lui Ștefan cel Mare la Veneția, în 1477 ?**

<sup>58</sup> Raymond-J. Loenertz, O.P., *Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du Pape, dans le Patriarcat de Constantinople (1332–34 et 1380–87)*, în *REB*, XXIV, 1966, p.228. Pavel Paleolog spunea despre tatăl său că era unul dintre *familiarii* împăratului, prieten al său, ba chiar de rangul său, „în virtutea căsătoriei sale și pentru că intrase ca ginere în familia imperială” (*ibidem*, p.228, nota 3). V. și Bariša Krekić, *Deux notes concernant le patriarcat latin de Constantinople au XIV<sup>e</sup> siècle*, în *REB*, XX, 1962, p.205–209.

<sup>59</sup> *Ibidem*, p.245 și 249.

<sup>60</sup> *Ibidem*, p.246 și 250.

<sup>61</sup> J. Gill, S.J., *Paul Palaeologus, Patriarch of Jerusalem and Constantinople*, în *OCP*, XXXIV, 1968, p.129.

<sup>62</sup> Raymond-J. Loenertz, O.P., *op. cit.*, p.230; J. Gill, S.J., *op. cit.*, p.132, nota 1.

<sup>63</sup> În 1938, Averkius Th. Papadopoulos îl înregistra după Ducange, consacrandu-i două rânduri (Averkius Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p.75, nr.117); biografia i s-a completat abia după trei decenii.

<sup>64</sup> Ar fi foarte ispititoare ipoteza că acest Alexie, un Paleolog bastard, trecut de la ortodoxie la catolicism și revenit la ortodoxie, ar fi viitorul principe de Theodoro: din punct de vedere cronologic, nu este nici un impediment iar arborarea vulturului bicefal la 1425 și 1427 ar sprijini o asemenea identificare. O socotesc, totuși, extrem de hazardată.

Am impresia că, din cauza materialului documentar, o confuzie s-a produs în acest punct. Solul de la Veneția e numit, în document<sup>65</sup>, *Zuan Zamblacho*, deci era un **Ioannes Tzemplakon** și același izvor spune că era *barbo*, adică unchi, al lui Ștefan cel Mare. Două decenii mai devreme, la 1455, un *Ioannes Zamblaco*, văr al despotului Toma Paleolog, era sol al acestuia la Florența<sup>66</sup>. *La rigoare*, aceste două personaje ar putea fi identificate ca unul singur: un *Ioannes Tzemplakon*, „orator” la 1455 la Florența pentru vărul său Toma Paleologul și la 1477 la Veneția pentru nepotul său, Ștefan al Moldovei. Dar putem pune semnul egalității între acesta și *Zuane Paleologo* evocat de memoriul din 1585 pentru anii 1463–1482 cu indicarea calității de *cumnat* al lui Ștefan cel Mare?

S a crezut că se poate da un răspuns pozitiv<sup>67</sup>, întemeiat pe două argumente:

1) *Zuane Paleologo* e arătat și el ca văr al despotului Moreii (Dimitrie), desigur, fiind în legătură cu insula Lemnos;

2) un anume *Iohannes Paleologus Zambelaco* apare la 1461 ca beneficiind de ajutorul papei Pius al II-lea, întrucât își pierduse multele sale posesiuni din cauza otomanilor<sup>68</sup>.

Având, aproximativ la aceeași vreme, doi *Ioannes Tzemplakon* (1455, 1477), un *Ioannes Palaiologos* (circa 1463–1482) și un *Ioannes Palaiologos Tzemplakon* (1461), a fost, desigur, ușor de conchis asupra identității lor și de contopit într-o singură persoană. Analiza documentului din 1585 arată, însă, că o asemenea identitate nu s-ar putea susține. Nu văd pentru ce, odată plecat din Constantinopolul ocupat de turci și salvat în Italia, Ioan Paleolog Tzemplakon (1461) s-ar fi întors în insula Lemnos, semnând numai *Paleolog* și făcând apoi isprăvile pe care i le atribuie memoriul din 1585. În plus – ceea ce mi se pare decisiv – un *Tzemplakon* (chiar Paleolog Tzemplakon!) *nu ar fi putut semna cu cerneală roșie*. Mi se pare mult mai aproape de realitate presupunerea că avem de a face cu *cel puțin* două persoane diferite: la rigoare (din nou!), *Ioan Tzemplakon*, vărul despotului Toma, de la 1455, *Ioan Paleolog Tzemplakon* de la 1461 și *Ioan Tzemplakon*, unchiul lui Ștefan, de la 1477, ar putea fi unul și același personaj<sup>69</sup> (un *Tzemplakon* adăuga cu mândrie numele Paleologilor la al său; invers nu avea rost!), dar nu identic cu *Zuane Paleologo* din Lemnos (1463–1464), în slujba Veneției pe la 1472, comandant năvălar la 1482 și a cărui biografie, recuperată din jalba urmașului său (direct

<sup>6</sup> Folosesc textul stabilit de profesorul G. Mihăilă, *Importanța istorică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p.176–179.

V mai sus.

I C Filitti, *op cit*, p.4; Marcel Romanescu, *op.cit.*, p.98.

N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV<sup>e</sup> siècle*, IV, p 191, nr CXXIII „Moti compassione erga *Magnificum dominum Iohannem Paleologum Zan be aco*, Constantinopolitanum, spoliatum dominio terrarum multarum, quas possidebat, ab immanissimo rege Turcorum, qui etiam nonnullos eius filios crudeliter in vinculis detinet ...”. Reproduș și în idem, „*Unchiul*” lui Ștefan cel Mare, p.369.

Identitatea celor doi Ioan Tzemplakon, de la 1455 și 1461, este afirmată și de Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West*, p 56 (autorul îl arată pe Ioannes Tzemplakon de la 1455 ca fiind în slujba despotului Dimitrie, nu dă și numele *Paleolog* celui de la 1461 și pare a nu cunoaște existența lui *Zi an Zamblacho* de la 1477: „John Tzambakon ... who visited Florence on behalf of Demetrius Palaiologus in 1455, reappeared in Italy as a refugee in 1461”).

sau colateral) de la 1585 îl arată ca *văr* al despotului Moreii și *cumnat* al domnului Moldovei<sup>70</sup>.

Sunt, apoi, și argumente de ordin logic care pledează împotriva unei asemenea identități. *Ioannes Zamblaco* de la 1455 și *Zuan Zamblacho* de la 1477 sunt oameni versați în diplomație, calificați drept „egregius vir ... orator” cel dintâi, „orator illustris”, cel de-al doilea<sup>71</sup>; *Zuane Paleologo* apare, din evocarea de la 1585, mai ales ca om de arme.

În al doilea rând, trebuie să acceptăm că solia domnului Moldovei a fost încredințată, la 1477, unui personaj nu numai instruit și priceput în asemenea treburile, ci mai ales cu un statut care să nu-l pună într-o situație neconvenabilă în fața Senatului venețian. Documentul care conține celebrul său discurs a consemnat și răspunsul Senatului; în acest mic text – care de obicei trece neobservat<sup>72</sup> – se arată că senatorii și-au exprimat îndoita bucurie de a-l vedea pe „Caloianis Valacus”<sup>73</sup>, întâi pentru că era purtător al soliei domnului Moldovei și apoi pentru *respectul pe care îl aveau față de el personal*: „Quod duplici causa multum jocunde vidimus personam suam, mittentis scilicet domini et proprio suo respectu”<sup>74</sup>. Este de presupus că acest *Ioannes Tzemplakon* nu adresase anterior cereri de ajutor financiar la Veneția și că era un personaj cunoscut și care se bucura de un anumit prestigiu – **orice altă situație ar fi diminuat personalitatea solului și, implicit, importanța soliei**. De altfel, este sugestiv faptul că această solie a fost încredințată unui *Tzemplakon* și nu unui Paleolog, chiar și de neam împărătesc, dar sărac și obligat materialmente Signoriei (toți Paleologii erau stratioți, ostași în slujba Veneției). Din aceste puncte de vedere, s-ar putea lua în considerare posibilitatea ca solul lui Ștefan cel Mare să fie identic cu acel Ioan Paleolog *Tzemplakon*, adăpostit în 1461 la Roma, unde – cum se va vedea imediat – sunt menționați și alți membri ai acestei familii, până spre începutul secolului următor.

În fine, în al treilea rând, trebuie să observăm că, la distanță de un secol, sursele dau indicații diferite privind înrudirea acestor personaje cu Ștefan cel Mare: unul, *Ioannes Tzemplakon*, e desemnat, la 1477, drept *unchi* („barbo”), celălalt, *Zuane*

<sup>70</sup> Într-o succesiune de identificări ipotetice, N. Iorga a pus semnul egalității întâi între personajele atestate la 1461 și 1477 – «Il est très probable que c'est le même Jean „Zamblacco”, „oncle” (*barba*) d'Etienne le Grand, prince de Moldavie, qui vint à Venise demander secours au nom de celui-ci, en 1477 ...» (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV<sup>e</sup> siècle*, IV, p.191, nota 1) – și apoi între acestea și cel menționat la 1585 (N. Iorga, „*Unchiul*” lui Ștefan cel Mare, p.368–369).

<sup>71</sup> Preiau interpretarea editorului respectivului document, deși, în context – *Expositio domini Ioannis Zamblacho, oratoris illustris domini Stefani vayvode Moldavie* – adjectivul *illustris* pare să determine, mai degrabă, pe *domini Stefani*. Traducerea din ediția folosită dă „sol strălucit al domnului Ștefan ...” (G. Mihăilă, *op. cit.*, p.179).

<sup>72</sup> Întrucât nu a fost inclus de Ioan Bogdan în culegerea sa de documente ale domniei lui Ștefan cel Mare, acest text a fost omis și din ediția lui G. Mihăilă, rămânând, astfel, în afara cunoașterii mai largi – v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p.180, nota 430.

<sup>73</sup> Folosirea termenului „Valacus” și-ar putea avea explicația în înțelegerea confuză a numelui de familie, care a mai determinat și alteori ruperea acestuia în două părți – „Zan Blacho”; v. *infra*.

<sup>74</sup> N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, p.291.

*Paleologo*, e desemnat, la 1585, drept cumnat („cognato”). Oricât ar fi de preciși acești termeni pentru noi, astăzi, e cert că, la vremea aceea, această precizie nu exista<sup>75</sup>. Un văr mai varstnic putea fi numit unchi, după cum un unchi mai de aceeași vârstă putea trece drept văr. Cumnații se socoteau ca atare și la verii primari. În plus, ambii termeni – cum a sugerat și Marcel Romanescu<sup>76</sup> – pot fi folosiți și pentru a indica, într-un chip mai vag, o înrudire; o înrudire *apropiată*, desigur, căci altminteri n-ar mai fi fost adusă în discuție! Având în vedere precizia generală a relatării, cu date și nume de persoane și de locuri verificabile prin alte surse, cred că trebuie să acceptăm și informația despre gradul de rudenie așa cum figurează în document, lăsând termenului „cumnat” sensul său propriu, nuanțat, însă, în context, ca fiind un *cumnat de vară*.

Spunând acestea, nu am intenția să relativizez valoarea unor informații, ci numai să îndemn la prudență și să preven eventuala lor absolutizare. Altminteri, nu ne putem îndoi că *Zuane Paleologo* a fost, în adevăr, un om aflat în relații cu „cumnatul” său din Moldova: dacă n-ar fi fost așa, Demetrio de la 1585 nu avea de ce să menționeze faptul ca pe un *argument folositor cererii sale*, într-o vreme când numele și faptele lui Ștefan cel Mare se ștergeau din amintirea oamenilor pentru a rămâne doar în aceea a hârtiilor. E, aici, un amănunt care privește „soarta faimei” marelui domn.

Pentru a conchide în acest subiect: cred că avem de-a face cu **două personaje diferite** – un *Ioannes Palaiologos*, oștean în slujba Veneției, stratiot de frunte și cu merite militare, venit poate în Moldova după căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop în calitate de rudă a doamnei și putându-se numi, astfel, „cumnat (de vară)” al domnului, și un *Ioannes Tzamplakon*, „unchi” al domnului tot după soția sa, locuind probabil în Italia și meșter în arta oratoriei și a diplomației. Ambii înrudiți cu despoții Moreii, ei au răspuns, desigur, la chemarea pe care trebuie să le-o fi adresat ruda lor devenită doamnă a Moldovei. Va fi de văzut ce lămuriri mai poate să aducă această constatare. În ceea ce privește, însă, posteritatea Paleologilor, cred că menționarea, la 1585, a înrudirii cu domnul Moldovei este un argument peremptoriu pentru a se acorda spîței lui Demetrio Paleologo „certificatul” de autenticitate.

Din păcate, neamul Tzamplakonilor nu s-a bucurat de aceeași atenție ca alte fanulii bizantine. Câteva studii<sup>77</sup> și *vocile* din *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP) înregistrează informații mai degrabă disparate, care nu pot da o imagine coerentă din punct de vedere genealogic decât pentru veacul al XIV-lea. Un Tzamplakon a fost pe zidurile Constantinopolului în ultima bătălie, apărând una dintre porți (Theodosia); numele lui a fost înregistrat sub forma *Bamblachus*, deformat apoi în

<sup>75</sup> După G. E. Typaldos (*op. cit.*, p.150) italianul „cognato” poate să însemne și cumnat (*γυναικαδέλφος*), dar și ginere (*γαμβρός*). Despre ambiguitatea termenului *γαμβρός*, v. și: L. Stiernon, *Notes de titulatures et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, în *REB*, 23, 1965, p.222-243; Steven Runciman, *Lucas Notaras, „γαμβρός τῷ βασιλέως”*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p.447–449; Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, p.84.

<sup>76</sup> Marcel Romanescu, *op. cit.*, p.98.

<sup>77</sup> Cf. N. Bănescu, *Peut on identifier le Zambachus des documents ragusains?*, în *Melanges Charles Diehl*, I, *Histoire*, Paris, 1930, p.31–35; G. I. Theodorides, *Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολή εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος*, în „*Μακεδονικά*”, 5, 1963, p.125–183, idem, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzamplakon*, în *Polychronion Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, p.486–495; *PLP*, nr.27741–27763.

*Zan Blacho* – constatarea că sursele occidentale au deformat aproape fără excepție numele bizantine este aproape banală<sup>78</sup> – dar o cercetare recentă i-a restituit adevărata identitate și, implicit, apartenența la această familie, „célèbre depuis le XIV<sup>e</sup> siècle”<sup>79</sup>.

**Dar alții se aflau în insula Lemnos în 1463:** informația o dă Laonic Chalcocondil în chiar ultimele rânduri ale scrierii sale, notând că în 1463, când au luat insula Lemnos, venețienii „au ocupat orașul Cercida și au izgonit pe marii dregători Țamplaconi”<sup>80</sup>. Așadar, în Lemnos, acolo unde *Demetrio Paleologo* din 1585 îl așeza pe înaintașul său *Zuanne* înrudit cu Ștefan cel Mare (în împrejurări legate tocmai de trecerea insulei sub stăpânire venețiană) și unde chiar în acest an 1463 un *Ioannes Palaiologos* semna cu cerneală roșie un act cadastral, membri ai familiei Țamplakon erau „marii dregători” ai orașului Cercida. Într-o notă cu litere minuscule, pierdută în josul unei table genealogice a Gattilusilor, Charles Hopf a dat, în 1873, câteva informații disparate despre insulele unde stăpâniseră acești seniori, între care și Lemnos, primită de Dorino I Gattilusio pe la 1430 de la bizantini; iată informația care poate fi interesantă pentru cercetarea de față: „à Lemnos, George Paléologue-Connène Dromocaites Examplaco (peut-être fils d’Alexius) 1457”<sup>81</sup>. Indicarea sursei lipsește, așa încât controlul îmi este, deocamdată, imposibil. Însă mi se pare neîndoielnic faptul că *Examplaco* nu este altceva decât *Țamplakon* și, în consecință, plasarea personajului între „dregătorii” de la Cercida nu cred că poate întâmpina vreo dificultate. Numele multiplu al acestui personaj indică înrudiri în cele mai înalte cercuri ale aristocrației bizantine<sup>82</sup>. Coincidența este tulburătoare: „izgonirea” nobililor bizantini a putut să

<sup>78</sup> Ilustrativ mi se pare cazul familiei Dishypatos: un Gheorghe Paleolog Dishypatos s-a așezat în Franța, unde numele său a devenit Bissipac sau Bissipat (Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West*, p.175 180, 199; citează un studiu special dedicat acestei familii: M. Renet, *Les Bissipat du Beauvaisis*, în „Mémoires de la Société Académique d’Archéologie, Sciences et Arts du Département de l’Oise”, 14, 1889, p.31 98).

<sup>79</sup> Thierry Ganchou, *op. cit.*, p.62 64.

<sup>80</sup> Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, p.315.

<sup>81</sup> Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, p.502. La această vreme, un Gheorghe „Dromocates” stăruia la Veneția și la Roma pentru salvarea insulelor Imbros și Samothrace (Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West*, p.106, nota 103), aflate în stăpânirea celeilalte ramuri a familiei Gattilusio; ne putem întreba dacă nu este același personaj. Aceeași întrebare trebuie să se pună și cu privire la „George Dromokates Palaiologos”, guvernator al insulei Imbros, cu un rol în predarea insulelor Imbros și Lemnos către venețieni (Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Dermokaites circa 940–1453*, în *BS*, XXXV, 1974, 1, p.9 10, nr.23). Alexios Dermokaites, menționat de Hopf ca prezumtiv tată al lui Gheorghe „Examplaco”, este atestat la Lemnos în 1401 (*ibidem*, p.7, nr.17).

<sup>82</sup> Este, poate, locul să reamintesc, aici, că în biserica fostei mănăstiri Chora din Constantinopol (azi, Kariye Djami din Istanbul) s-au mai păstrat – în arcosoliul de deasupra unui mormânt dispărut – fragmente din portretele celor îngropați acolo (un copil cu părinții săi); aceste fragmente înfățișează poalele veșmintelor. Personajul din stânga privitorului (probabil tatăl) are veșmântul împodobit cu vulturi bicefali și monograma Paleologilor în medalion; veșmântul personajului din dreapta este împodobit cu medalioane conținând monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites (cf. – cu bibliografie și imagine – Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, p.85 și fig.5). Ar fi, deci, un Paleolog „imperial” căsătorit cu o fată al cărei nume o califică drept Asanina Paleologhina Dermokaitissa. V. și Donald M. Nicol, *op. cit.*, p.6, nr.12 și Ivan Božilov, *op. cit.*, p.499 (la Addenda) – personajele ar fi trăit pe la 1330.

însemne, implicit, retragerea lor la Veneția. Era, oare, „unchiul” lui Ștefan cel Mare unul dintre acești „mari dregători” din Lemnos ?! Un eventual răspuns pozitiv ar putea explica respectul pe care i l-au arătat senatorii venețieni când a venit înaintea lor, în mai 1477.

Membri ai acestei familii sunt atestați la Veneția și în anii următori; astfel, un document din 24 februarie 1488 (*more veneto*: 1489) vorbește despre moartea foarte recentă („li superior zorni”) a lui *Micho Zamblaco*, cu mari merite, cunoscute de toți, față de Signorie; în urma lui, rămâneau soția, două fiice și un fiu, *Antonio*, care urma să primească subvenția, ca și tatăl său, la Corfu<sup>83</sup>. În aceeași insulă este atestat, la 1533, un *Alexio Jamblacho*, martor alături de doi Ralli și doi Sofiano – într-o afacere de moștenire între Cantacuzini și Paleologi<sup>84</sup>. Dată fiind prezența personajelor în același loc, se poate presupune că Mihail Tzamplakon de la 1488/1489 este înaintașul lui Alexie Tzamplakon de la 1533.

În aceeași vreme, beneficiind de pensii acordate de Sfântul Scaun, trăiau la Roma alți membri ai acestei familii, precum un *Teodor „Semblaco”*, atestat în 1479–1493 și arătat ca „olim de familia domini dispoti Moree” și o *Caterina „Zamplakonissa”* (în 1489 1504)<sup>85</sup>.

\*

Explorarea surselor scrise pune în evidență, după cum se vede, înrudiri în spațiul aristocrației bizantine, pe o arie mai extinsă decât o mărturiseau aparențele: cu Asanii Paleologi, cu Tzamplakonii Paleologi și – *nu mai am nici o îndoială* – cu Paleologii înșiși într-un chip mai direct. Liniile ale acestor neamuri au supraviețuit tragediei din 1453 și urmele lor se regăsesc până mai târziu în statele italiene<sup>86</sup>. Dacă înrudirile înaintașilor Mariei de Mangop – prin căsătorii care s-au realizat până cel mai târziu în *primele trei decenii ale veacului al XV-lea*<sup>87</sup> – mai produceau efecte un sfert de

<sup>83</sup> C. N. Sathas, *op. cit.*, VII, Paris, 1888, p.46. Despre o *Theodora Zamplakon Palaiologa*, care s-ar fi căsătorit (în prima jumătate a veacului XVI) cu un Andronic Paleolog, cf. *supra*, nota 40.

<sup>84</sup> K. D. Mertzios, *Περι Παλαιολόγων και άλλων εὐγενῶν Κωνσταντινουπολιτῶν*, în volumul *Γερασ Ἀ. Κεραμοπούλλου*, Atena, 1953, p.366. Autorul încerca să identifice acest personaj – singurul calificat drept *nobil*: „nob. messer ...” – în funcție de „Zuan Blacho” de la 1453 (*ibidem*, p 358). Apartenența la aceeași familie este evidentă, numai că este vorba de Tzamplakoni. Teodor Paleologul a cărui soție, Maria Cantacuzino, adusese zestrea în discuție – este una dintre marile figuri ale aristocrației bizantine ajunse în slujba Veneției, militar și diplomat iscusit; v. Marianna Koliva, *Θεόδωρος Παλαιολόγος, ἀρχηγὸς μισθοφόρων «στρωπαῶν» καὶ διερχομένης ἐπὶ τῆς ὑπηρεσίας τῆς Βενετίας*, în „Thesaurismata. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 10, Veneția, 1973, p.138 162, cu rezumat în limba italiană, p.412–413.

<sup>85</sup> Jonathan Harris, *A Worthless Prince ? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, în *OCP*, 61, 1995, p.546–547; idem, *Greek Enigres in the West*, p.115.

<sup>86</sup> Pentru Asanii Paleologi așezați la Napoli, v. Ivan Božilov, *op. cit.*, p.420-425 și documentele în „Νέος Ἑλληνομνήμων”, 8, 1911, p.397–403, 408 (1507: Toma Asan Paleolog; 1525: același, cu văduva lui Federico Asan Paleolog; 1529: „rebellione comessa per Thomase Assani contra il stato et servizio de la prefata Maiesta”); Toma și fratele său Gheorghe erau „signori di Corinto” Pentru Tzamplakonii Paleologi – v. mai sus, în text.

<sup>87</sup> Soția lui Ștefan cel Mare trebuie să fi fost născută pe la 1435–1440 (poate și mai devreme, dar nu mult mai devreme); singurul indiciu (destul de relativ, de altfel) asupra vârstei sale îl constituie nașterea unor copii (Bogdan și Ilie) după căsătoria din septembrie 1472.

secol după căderea Constantinopolului și mai erau socotite argumente cu greutate și demne de amintire după încă un veac<sup>88</sup>, înseamnă că ele fuseseră foarte puternice la vremea lor, ceea ce presupune și relații politice destul de strânse între principatul de Theodoro și lumea romeilor.

Dar despre relațiile prințesei de Theodoro (de Goția și Chazaria !) cu conducătorii acestei lumi vorbesc nu numai cele câteva surse scrise, ci și altele, din categoria mărturiilor vizuale. Deslușirea sensului unora dintre ele conduce în aceeași direcție ca și cele scrise. Nu sunt numai monogramele din colțurile acoperământului de mormânt, încifrând numele Asan și Paleolog, intercalate de câte un vultur bicefal. Arcada sub care se vede chipul doamnei, „înfățișată ca împărăteasă”<sup>89</sup>, este decorată nu numai cu binecunoscuta monogramă a Paleologilor, ci și cu alte însemne<sup>90</sup>, a căror folosire nu se constată decât la membrii familiei imperiale: în special așa-numitul motiv al grilajului și cei doi C („le losange ouvert”) apar, din documentația existentă, ca apanaj al împăraților. Broderia însăși, în ansamblul ei, a fost caracterizată ca înfățișând „an imperial program *par excellence*” (Hugo Buchtal, 1984<sup>91</sup>) Aici nu poate fi vorba de contrafacere, de pretenții etc. E greu de crezut că aceste însemne – a căror legătură cu împărații a ieșit la iveală abia în veacul al XX-lea și pentru a căror identificare corectă broderia de la Putna a servit, constant, drept *unic reper sigur* – ar fi fost cunoscute în Moldova anulului 1478 (când se va fi cusut magnifica broderie) *altfel decât prin mijlocirea Mariei de Mangop*. E limpede că aceste însemne le-a adus doamna însăși: ele erau certificatele, „diplomele”, care-i atestau originea și înruderile.

Monograma Paleologilor<sup>92</sup>, adunând literele P, A, L, și G, a fost folosită și de descendenți prin femei, la care se poate regăsi și „patronimul” respectiv, însă – din câte se cunoaște până acum – celelalte însemne („de stăpânire”, cum au fost caracterizate: Herrschaftzeichen) nu s-au găsit în relație nici cu vreun Asan, nici cu vreun Tzemplakon; doar la Mistra s-au aflat, sculptate pe plăci de marmură, unul dintre aceste însemne (grilajul) și monograma Paleologilor înconjurând o mare monogramă a Cantacuzinilor, într-o sugestivă diferență de dimensiuni<sup>93</sup>... Alăturarea evocă vremea când (1349-1380) la Mistra a guvernat despotul Manuel Paleolog Cantacuzino, unul dintre fiii împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino. Însemnele au rămas, după cum se vede, în spațiul deținătorilor (sau beneficiarilor) puterii imperiale.

Discutând despre prezența monogramei Paleologilor pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, este, poate, locul potrivit pentru a limpezi o chestiune

<sup>88</sup> Nu pot să nu observ că spre sfârșitul veacului XVI, la scurtă vreme după ce amintirea lui Ștefan cel Mare a fost evocată de un Paleolog în Cefalonia, câțiva Paleologi (Manoil, Pavel, Gheorghe și Dumitrache) apar în Moldova, în domnia lui Ieremia vodă Movilă – cf. Maria Magdalena Székely, *Paleologii din Moldova* (sub tipar, în volumul *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc* (Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași). Unul dintre ei, Dumitrache, s-a căsătorit chiar cu sora doamnei Elisabeta Movilă. Erau, oare, veniți *toți* din Imperiul Otoman ?!

<sup>89</sup> N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, p.16.

<sup>90</sup> Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, p.81–112 și ilustrațiile.

<sup>91</sup> Caracterizările date de renumiți specialiști străini însemnelor de pe acoperământul doamnei Maria – *ibidem*.

<sup>92</sup> Pentru prezența ei în lumea bizantină, *ibidem*, p.93–94 și notele 50–57.

<sup>93</sup> *Ibidem*, p.101 și fig.33 a și 33 b.



care a rămas în suspensie de peste șapte decenii. Ilie Minea scria în 1932: „Dar în *Byzantinische Zeitschrift* an. pag.<sup>94</sup> s-a publicat și alt monogram al Paleologilor, așa că discuția despre originea Mariei de Mangop ar fi putut continua și mai ales asupra ramurii din care făcea parte”<sup>95</sup>. Întrucât observația mi s-a părut întemeiată, am crezut, la începutul cercetărilor, că ea poate să indice o direcție corectă și, eventual, rodnică.

Nu am avut șansa de a identifica monograma publicată în „*Byzantinische Zeitschrift*” până la începutul anilor '30. E drept că numele Paleologilor a mai fost scris în monogramă și în alt chip decât acela de pe broderia de la Putna<sup>96</sup>. Însă în secolele XIV XV, de folosință curentă era doar monograma *noastră*, și nu alta. Or, regăsirea la Putna tocmai a acestei monograme – reproducă de trei ori (o dată chiar în rarissima formă inversată, așa-zis *retrogradă*) elimină orice temeie pentru a continua discuția în sensul sugerat de Ilie Minea, adică de a căuta vreo anumită ramură a Paleologilor, identificabilă prin folosirea altei monograme decât cea „imperială”. Pe de altă parte, asocierea monogramei cu celelalte însemne, ale *împăraților* Paleologi, arată că este vorba de o apropiere foarte mare de aceștia din urmă, deținători ai puterii imperiale, și nu de cine știe ce ramuri colaterale, foarte îndepărtate. Astfel, izvorul „heraldic” (mărturie vizuală) se află în deplină concordanță cu mențiunea cronicii rusești și acestea două confirmă, explicit, afirmația Paleologului din 1585. Cu alte cuvinte, între cele trei surse nu este nici o contradicție: ele se sprijină reciproc și se confirmă reciproc.

Folosirea unor însemne legate de familia imperială și de puterea imperială în cazul Mariei Asanina Paleologhina („de Mangop”) îmi evocă, însă, o analogie. În istoria lumii bizantine, familia Gattilusio are un loc aparte. În schimbul ajutorului primit pentru recuperarea tronului, Ioan al V-lea Paleologul l-a răsplătit în

<sup>94</sup> Așa în textul tipărit !

<sup>95</sup> I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, p.426.

<sup>96</sup> O asemenea monogramă, raportată la Mihail al VIII-lea, reprezintă litera Π, repetată de trei ori, cea din mijloc de dimensiuni mai mari și având în interior litera A (cf. Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecimi*, ed. Im. Bekker, I, Bonn, 1835, p.688; Georges Pachymères, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p.667). Vitalien Laurent a descris-o ca fiind „formé de trois Π1 accolés” (Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paleologues ?*, in „Cronica Numismatică și Arheologică”, 17, 1943, nr.127–128, extras, p.16). Într-o monogramă și mai veche, de la sfârșitul veacului al XI-lea, aflată pe inelul atribuit unei strămoașe a Paleologilor, Anna Doukaina Paleologhina, se regăsește o jumătate din forma celeilalte, în brațul stâng, în timp ce brațul drept a fost consacrat numelui de botez – cf. Vitalien Laurent, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, in „Επετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν”, 39–40, 1972–1973, p.330–333. După cum a explicat același autor, această monogramă „parut meme si fruste à ses premiers propriétaires, qu'on ne tarda pas à le transformer en cet autre, plus compliqué, mais plus esthétique, que les miniatures et les sculptures ont largement fait connaître” (Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, p.16). Momentul transformării pare să fie după dobândirea tronului imperial, și e posibil ca unele surse numismatice să surprindă acest moment: o monedă emisă la Rhodos înfățișează pe o față monograma cea nouă, în timp ce pe cealaltă față pare să se descifreze monograma cea veche – G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les Chevaliers de Saint-Jean*, in „Revue Archéologique”, XXXI (17<sup>e</sup> année), 1876, 1, p.308, nr.21 și pl.VI, nr.17; aceeași monedă la Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi* [= Atti della Società Ligure di Storia Patria, N S, vol XX (XCIV), fasc.1], Genova, 1980, p.149 (datată în intervalul 1278–1307); v. și p.150 și 151

adevăr împărătește (s-ar putea spune, chiar, ca în basme!) pe genovezul Francesco Gattilusio: i-a dat în căsătorie pe sora sa Maria Paleologhina „și ca zestre insula Lesbos”<sup>97</sup> sau Mytilene. Urmașii săi<sup>98</sup> au dobândit și alte posesiuni (stăpânind la Lesbos, Thassos, Ainos, Samothrace, Imbros) și au contractat căsătorii atât în lumea bizantină<sup>99</sup>, cât și în cea latină; ei au unit stema lor proprie – un scut acoperit cu solzi – atât cu acvila bicefală a imperiului, cât și cu enigmaticul „blazon al Paleologilor”, crucea cantonată de cei patru B<sup>100</sup>. Chiar Francesco I Gattilusio a bătut monede având pe o față „blazonul

<sup>97</sup> Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. cit., p.66–72.

<sup>98</sup> Genealogia dată de Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, p.502, trebuie corectată, după observațiile și îndreptările aduse de F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusii*, în „The Annual of the British School of Athens”, XV, 1908–1909, p.266–269. V. și Anthony Luttrell, *John V's daughters: A Palaiologan Puzzle*, în *DOP*, 40 1986, p.103–112 (v. p.109–112 și spița de la p.108).

<sup>99</sup> Împărații Ioan al VII-lea, Constantin al XI-lea și Alexandru Mare Comnen, precum și cneazul sârb Ștefan Lazarevici au avut ca soții fete din familia Gattilusio. N. Iorga a presupus, în treacăt, că aceleiași familii i-ar fi putut aparține și doamna Marina, ultima soție a lui Alexandru cel Bun, pe care cronică o arată ca fiind fiica unui *Mearea* (la genitiv: Μέρηνα), interpretat, însă, ca fiind un *Marin* (N. Iorga, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun* (1932), în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p.150); marel istoric nu a revenit la această „părere” (de nesustențabil, în adevăr). O interpretare mai nouă leagă familia doamnei Marina de boierii de la Merești (pe Șomuz), urmașii unui *Merea*, ipoteză mai plauzibilă, chiar dacă necesită, încă, verificări serioase cf. Leon Șimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p.189–191 (reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.51–54).

<sup>100</sup> Consemnând protocolul ceremoniilor aulice, Pseudo-Kodinos menționează (c.1350–1360) steagul imperial (τὸ βασιλικὸν φάλακρον) arborat de comandantii galerelor și care înfățișa o cruce cu amnare (σταυρός μετὰ πυρεβόλων) – Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, ed. Jean Verpeaux, Paris, 1966, p.167 (pentru datare, v. p.39); alte izvoare, tot anterioare anului 1453, preluate și de Ducange (1680), au descris „Constantinopolis insignia” ca fiind, în câmp roșu, o cruce de aur având între brațe câte o literă B. Aceste două descrieri diferite stau la baza unei controverse între istorici, numismați și heraldiști, pentru identificarea atât a semnelui (literă sau obiect), cât și a sensului compoziției: emblemă de familie („blazonul Paleologilor”) sau emblemă a statului – cf. cf. Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post byzantine*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 32/2, 1982, p.415–418, cu multă bibliografie). O îmbogățire substanțială a dosarului s-a produs prin atestarea crucii tetragramate înainte de sfârșitul veacului al XIII-lea, în partea finală (datată în 1270–1285) a Armorialului Wijbergen (Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p.415). Din bibliografia chestiunii (pentru care v. Dan Cernovodeanu, *op. cit.*), dau aici numai câteva titluri, care pot forma o idee despre amploarea controversei: Julius Friedländer, *Beiträge zur älteren Münzkunde*, Berlin, 1851, p.29–60; W. H. Waddington, *La lettre B sur les monnaies de Byzance*, în *Mélanges de numismatique*, deuxième série, Paris, 1867, p.73–76; G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les Chevaliers de Saint-Jean* (1876), p.308–314; C. Sathas, *Sur les quatre B. Lettre à M Schlumberger*, în „Revue Archéologique”, XXXIII (28<sup>e</sup> année), 1877, 1, p.92–101; P. Lambros, *Les Gattilusio, seigneurs de Mételin et d'Ænos*, în Gustave Schlumberger, *La numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878, p.437–438; G. E. Tipaldos, *Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα*, în „Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν”, 3, 1926, p.206–222 (v. p.209–221); A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în „Seminarium Kondakovianum”, VII, Praga, 1935, p.119–164 (v. cap.7, *Le blason des Paléologues*, p.155–162); H. C. Comte Zeininger, *Feuerstahl oder*

Paleologilor”<sup>1</sup>, iar pe cealaltă, stema familiei sale; urmași de-ai săi, păstrând crucea tetragramată, au așezat stema de familie pe pieptul vulturului bicefal<sup>102</sup>.

Folosirea acestor simboluri se constată și în inscripții, dimpreună și cu monograma Paleologilor. Săpate în piatră, stema cu solzii Gattilusilor și „blazonul Paleologilor” au fost combinate într-un mod specific heraldicii: crucea cu cei patru B, așezată orizontal, a devenit un fel de *chef* al noii steme. Această combinație a fost identificată în mai multe locuri<sup>3</sup>: la *Ainos*, pe o inscripție păstrată fragmentar și care datează din 6930 (1421-1422) în desen, se văd cifrele anului: ςϩλ<sup>104</sup>; la *Samothrace*, în două în criptu puse de Palamede Gattiluso în 1431 și 1433<sup>105</sup>; la *Kastro*, în insula *Thassos*, într-o inscripție pusă în 1434 de Oberto Grimaldi, omul și ruda lui Dorino Gattiluso, flancată de stema familiei Grimaldi (pe care o poartă și azi familia domnitoare din Monaco)<sup>106</sup>; în insula *Imbros*, pe o inscripție pusă, în noiembrie 1455, de „robul prea puternicului stăpân [și] domn”, Ioan Lascaris Rontakenos<sup>107</sup>. La *Mytilene* (Lesbos), crucea cu cei patru B apare și ca *chef* al unui scut despical, cu solzii în 1 și un vultur monocefal, încoronat, în 2<sup>108</sup>, și pe pieptul unui vultur bicefal<sup>109</sup>, dar și de-sine-

*Buchstabe* ?, în „Der Herold”, II, 1941, p.88-100; Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paleologues* ?, în CNA, 17, 1943, nr.127-128, p.134-148 (extras, 17 p.); E. Dalleggio d'Alessio, *Galata et la souveraineté de Byzance*, în REB, XIX, 1961, p.320-325; Dan Cernovodeanu, *Contribuțiunile la studiul heraldicii bizantine între secolele XII și XV*, în BBRF, VIII (XII), 1980-1981, p.237-256 (v. p.246-250, cu notele aferente în p.254-256); idem, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XI<sup>e</sup> au XV<sup>e</sup> siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în vol. *Genealogica & Heraldica Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25-29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p.339-358 (v., mai ales, p.345-348, cu notele aferente în p.356-357); idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, cit. Pentru chestiuni generale, v. și Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'byzantine heraldry'*, în „Διπλωμα 'Εταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν”, 6, 1994-1995, p.71-77.

<sup>10</sup> Cf. P. Lambros, *Les Gattiluso, seigneurs de Mételin et d'Ænos*, loc. cit., p.435-444; Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, p.247.

<sup>11</sup> Cf. Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p.243 și urm.

<sup>3</sup> Exemplificările sunt condiționate de materialul bibliografic pe care îl am la îndemână, adunat selectiv pentru alt scop decât studierea heraldicii Gattilusilor!

<sup>14</sup> F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusi*, p.255, fig.5; v. și C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XI<sup>e</sup> - XV<sup>e</sup> siècles). Présentation et commentaire historique*, în „Αρχαιολογικὸν Δελτίον”, 43 (1988), 1995, nr.32 și 33.

<sup>1</sup> A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p.37 și planșa III, nr.7 și 8, C. Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIII<sup>e</sup> - XV<sup>e</sup> siècles) Edition et commentaire historique*, în „Αρχαιολογικὸν Δελτίον”, 35 (1980), 1986, p.271-276, nr.30 și 31 (planșele 76 b și 77).

A. Conze, *op. cit.*, p.37-38 și planșa III, nr.4; Ch. Bakirtzis, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos)*, în „Bulletin de Correspondance Hellénique”. Supplément V, *Thasiaca*, Atena, 1979 p.464-465 și fig.5

A. Conze, *op. cit.*, p.82 și planșa III, nr.11; C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros*, nr.46. Același Ioan Lascaris Rontakenos a supravegheat lucrări și la *Samothrace*

<sup>8</sup> F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusi*, p.264 („remarkable piece of heraldry”), nr.11, fig.14. Lui F. W. Hasluck i se datorează încercarea de a sistematiza heraldica Gattilusilor (*ibidem*, p.265-266)

stătătoare, pe o mare placă de marmoră albă, flancată de un vultur monocefal și de solzii Gattilusilor<sup>110</sup>. O analiză recentă a arătat că folosirea acestor însemne era menită să exprime voința dinaiștilor respectivi de a se înfățișa ca succesori ai împăraților<sup>111</sup> în stăpânirile lor, de vreme ce inscripțiile datează chiar dinainte de dispariția imperiului.

Mi se pare, însă, interesant de constatat că Gattilusii folosesc monograma Paleologilor, vulturul bicefal și crucea tetragramată, *dar nici unul dintre celelalte trei „însemne de stăpânire”*, în timp ce Maria Asanina Paleologhina folosește monograma Paleologilor, vulturul bicefal și cele trei însemne, *nu însă și crucea tetragramată*. Deosebirea este de mesaj sau de epocă?! Pentru că, altminteri, întâmplare nu poate fi.

Vitalien Laurent a văzut în crucea tetragramată *emblema Imperiului Bizantin* (extinsă de la cea a capitalei), și nu a dinastiei Paleologilor, ceea ce explică prezența ei ca însemn de suveranitate – nu numai la Bizanț, dar și în alte orașe, precum și în cartierul genovez, la Galata<sup>112</sup>, și, în largă măsură, pe monede. Ipoteza aceasta poate să explice cazul Mariei de Mangop, care, la rându-i, devine o strălucită confirmare a intuiției lui Vitalien Laurent. Crucea tetragramată nu pare să fi fost folosită în principatul de Theodoro, ceea ce arată că această formațiune nu se afla în hotarele sau sub suveranitatea Imperiului Bizantin – realitate pe care nu o infirmă, se pare, nici sursele scrise. Ca emblemă a imperiului, ea nu avea de ce să fie folosită de Maria Asanina Paleologhina<sup>113</sup>, care, însă, a preluat toate celelalte embleme care îi marcau înrudirile, originea familiei și a puterii sale: vulturul bicefal, monogramele și „însemnele de stăpânire”.

\*

În sursele care privesc istoria lui Ștefan cel Mare se găsesc, după cum s-a văzut, dovezi ale legăturilor reale cu Paleologii și Tzamplakonii bizantini și post-bizantini. O monogramă și numele de pe icoana de la Mănăstirea Grigoriu amintesc și pe strămoșii din neamul Asăneștilor bizantinizați. Dar s-ar putea să mai existe o mărturie despre perpetuarea sau receptarea amintirii Asăneștilor la curtea lui Ștefan cel Mare: faimosul *Tetraevanghel* din 1356 al împăratului bulgar Ioan Alexandru, aflat azi la British Museum, după ce trecuse pe la Mănăstirea Sf. Pavel din Muntele Athos și, anterior, prin Țările Române. O însemnare arată că, la o dată care nu a fost consemnată, „Ioan Alexandru, în Hristos Dumnezeu credincios voievod și domn a toată Țara Moldovei, a răscumpărat acest *Tetraevanghel*, care a fost în zălog”; deasupra numelui Alexandru, s-a adăugat precizarea „fiul lui Ștefan voievod”. În jurul personajului care a răscumpărat cartea s-a născut o controversă, la capătul căreia specialiștii acceptă că este vorba de

<sup>109</sup> *Ibidem*, p.263–264, nr.7.

<sup>110</sup> F. W. Hasluck, p.264, nr.8; foto la Michel Balard, *La Romanie génoise (XII<sup>e</sup> début du XV<sup>e</sup> siècles)*, Roma-Genova, 1978, planșa III a). V.și A. Conze, *op. cit.*, p.5.

<sup>111</sup> Catherine Asdracha, *Les prétentions politiques de Palamède Gattilusio (1409 1455), seigneur d'Ainos, d'Imbros et de Samothrace*, în *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Baletto, I, Genova, 1997, p.41–45.

<sup>112</sup> E. Dalleggio d'Alessio, *op. cit.*

<sup>113</sup> S-a semnalat prezența acestei embleme și în armoariile altei familii genoveze, Cattaneo (E. Dalleggio d'Alessio, *op. cit.*, p.321). Acestei familii i-a aparținut unul dintre importanții colaboratori ai lui Ștefan cel Mare, Dorino Cattaneo, om de finanțe și diplomat (cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior O istorie a lui Ște an cel Mare*, p.56 și 143).

Alexandru (m 1496), fiul lui Ștefan cel Mare<sup>14</sup>. Am impresia că, în această dispută, ar putea cântări în favoarea menționatei identificări și un argument psihologic. Fiul lui Ștefan se numea la fel ca împăratul bulgar, iar unul dintre fiii acestuia din urmă se numea A an Fiu al Evdochiei de Kiev, moartă pe când el avea vreo trei ani, Alexandru a trecut de la copilărie la adolescență sub privegherea Mariei Asanina Paleologhina, al cărei nume întreg și a cărei istorie nu au putut să-i rămână enigmatice; broderia așternută pe mormantul ei a stat și sub ochii lui și nu a putut să nu primească explicațiile cuvenite pentru însemnele cusute pe ea. A fost impresionat găsind, într-o împrejurare care ne rămâne necunoscută, acest manuscris, în care un împărat bulgar purta chiar numele său iar unul dintre fii pe acela cunoscut de la fosta soție a tatălui său<sup>15</sup>. Argumentele pot fi socotite „impresioniste”, dar cred că au greutate tocmai pentru că țin de latura umană a unei personalități despre care, altminteri, nu știm mai nimic.

\*

Nădărduesc că prin cercetarea care se încheie aici am putut duce măcar cu un pas mai departe cunoașterea mediului de relații familiale din care a pornit Maria Asanina Paleologhina, doamnă a Moldovei din septembrie 1472 până în noiembrie 1477. Apropierea de ultimii Paleologi, înrudiți cu Asanii și cu Tzemplakonii, este, cred, un punct câștigat. Aceste relații de familie ar trebui luate mai serios în considerare, atunci când se cercetează evenimentele din 1473-1477, cu planurile și acțiunile întreprinse de Ștefan cel Mare. O rețea de înrudiri de o întindere considerabilă – acoperind, la vremea aceasta, un spațiu care cuprindea și Peloponezul, și Italia – nu putea să nu aibă un reflex în politica gândită la Suceava.

Se vede, pe de altă parte, câte direcții trebuie abordate, câte unghere trebuie scormonite, câte conexiuni trebuie urmărite până la cea mai îndepărtată (și poate, uneori, ineficientă) verigă pentru a încerca lămurirea în continuare a acestor chestiuni. Din acest punct de vedere, nu va fi neîndreptățită speranța că izvoare noi vor ieși la iveală, mai puțin importante, poate, pentru specialiștii în bizantinistica propriu-zisă, dar îmbucurătoare pentru cercetătorii aceluia *Bizanț după Bizanț*, care încearcă să identifice ultimele sculpturi autentice ale stăvilucirii imperiului apus. În acest efort, se vede acum mai limpede importanța mărturiilor vizuale: însemnele brodate pe acoperământul de mormant de la Putna sunt adevărate purtătoare de mesaje autentice, care pot fi o călăuză sigură în cercetarea întemeiată pe izvoarele scrise.

<sup>4</sup> Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești* (1942), în idem, *Oare și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p. 181-190; G. Popescu-Vilcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea* București, 1984; idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984; Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Eretgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chișinău, 2004. Importante argumente pentru identificarea lui Alexandru voievod cu fiul lui Ștefan cel Mare la Constanța Costea, *Referințe literare în pictura murală moldovenească de la sfârșitul secolului XV*, în *AI, XXI, XXIX*, 1992 p. 278-283. V. și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 316-318.

<sup>5</sup> Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 318. Identificarea epitrahilului de la Putna, cu portretele lui Ștefan voievod și al lui Alexandru, fiul lui Ștefan voievod, ca fiind o posibilă lucrare comandată de doamna Maria (Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *În secolul imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, p. 108-109 și fig. 41 și 42?), nuanțe încă mai mult, din punct de vedere psihologic, contextul în care s-a putut petrece răscumpărarea manuscrisului

# EPISOADE DIN ISTORIA MOLDOVEI REDATE PE CAHLE DESCOPERITE LA CURTEA DOMNEASCĂ DE LA VASLUI: NUNTA LUI ȘTEFAN CEL MARE CU MARIA DE MANGOP\*

MARIA-VENERA RĂDULESCU

Reședința voievodală încă din prima jumătate a secolului al XV-lea<sup>1</sup>, Curtea Domnească de la Vaslui cunoaște o înflorire deosebită în timpul lui Ștefan cel Mare, situându-se, ca importanță, imediat după Suceava. Voievodul emite din această reședință un mare număr de documente<sup>2</sup>. În ultimele decenii ale secolului al XV-lea, Curtea Domnească va necesita serioase refaceri, prilej cu care domnul Moldovei va ctitori aici, în anul 1490, o impunătoare biserică, cu hramul *Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul*<sup>3</sup>.

Ansamblul aspectelor vieții de curte, mai greu de reconstituit astăzi, poate fi măcar bănuț, prin mărturiile aduse de cercetarea arheologică<sup>4</sup>. Resturile de zidărie ale unei construcții masive din piatră și cărămidă<sup>5</sup>, cu fundație groasă de 1,70 m, fragmentele din blocuri de piatră îngrijit profilată, cu muluri gotice, provenind de la ancadramentele unor ferestre<sup>6</sup>, capitelul de piatră decorat cu scuturi<sup>7</sup>, fragmentele unor cărămizi parțial smălțuite și ale unor butoni triunghiulari din ceramică smălțuită ce folosiseră la decorarea

---

\*Studiul a fost prezentat la Sesiunea națională de comunicări științifice organizată de Muzeul județean "Ștefan cel Mare"- Vaslui, 4 - 5 decembrie 2003 și la simpozionul *Arhitectură, Restaurare, Arheologie* de la Institutul de Arheologie "V. Pârvan" din București, 22-24 aprilie 2004.

<sup>1</sup> DRH, A, vol. I (1384 - 1448), București, 1975, nr. 148 - 150, 154, 155, 157, 158, 160, 165, 167, 170, 172, 174, 181, 185, 188, 189, 195, 199, 211, 212, 222, 267; Al. Andronic, E. Neamțu, F. Banu, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, MCA, VIII, 1962, p. 797 - 800.

<sup>2</sup> DRH, A, vol. II (1449 - 1486), București, 1976, nr. 120, 121, 127, 185, 186, 198; DIR, A, XV 2, București, 1954, nr. 169, 196 - 200, 202 - 205, 210, 212, 214, 216, 236, 240, 246 - 265.

<sup>3</sup> *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 87, fig. 51 - 53.

<sup>4</sup> Cercetările arheologice la care ne vom referi în lucrare au fost efectuate în perioada 1976 - 1979 de către un colectiv al Muzeului județean Vaslui, în colaborare cu Institutul de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" din Iași.

<sup>5</sup> Al. Andronic, I. Bauman, M. Istrati, R. Maxim-Alaiba, R. Popescu, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1976 - 1977*, AMM, I, 1979, p. 113; Al. Andronic, Rica Popescu, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Vaslui - Curțile domnești - din anul 1978*, AMM, I, 1979, p. 119 - 124, fig. 1 - 2.

<sup>6</sup> Al. Andronic, R. Popescu, *op. cit.*, p. 124, fig. 4 1 - 6.

<sup>7</sup> Vezi supra nota 3, p. 237, foto frontispiciu, p. 231.

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXIV, 2006, p. 81-100

interioarelor fragmentele de frescă, unele cu inscripții<sup>9</sup>, recompun, măcar în parte, imaginea mediu vală a marelui edificiu de cult, ca și a celui laic cu aspect probabil de castel fortificat alcătuit din pivnițe, parter și etaj.

Amenajarea interioarelor palatului domnesc, cu mobile, piese de orfevrărie, covoare brodate, obiecte de ceramică, se dorea, desigur, la nivelul fastului impus curților aulice ale epocii.

Teracotele ce împodobeau sobele acelor încăperi constituie, prin decorul lor, importante surse de informare istorică. Nesmălțuite sau smălțuite în verde, galben, galben auriu sau brun auriu, aceste piese înscriu un vast repertoriu ornamental: cahle de coronament cu latura superioară decupată în formă de creneluri și merloane în trepte, sugerând zidul de incintă al unei cetăți<sup>10</sup>, plăci de teracotă pentru camera de ardere sau de încălzire, cu decor geometric<sup>11</sup>, animalier, ornate cu *Melusina*<sup>12</sup>, *Leul rampant*<sup>13</sup> sau *Sfantul Gheorghe ucigând balaurul*<sup>14</sup> - simbol al ostășimii moldovenești. De o importanță excepțională sunt cahleele cu decor heraldic în care se descifrează *stema Moldovei* asociată cu *stema dinastică*<sup>15</sup>.

Inspirate din viața de curte sunt compozițiile pe care apar figurați doi cavaleri medievali, pedestri, purtători de flamură și buzdugan, redați față în față (străjerei?), având ca fundal un palat medieval cu caracteristici arhitecturale gotice<sup>16</sup>, perechi de îndrăgostiți, de rang nobiliar, ținându-se de mână<sup>17</sup>, în momentul începerii unui dans, meciând un crin stilizat - simbol al alegerii și opririi la ființa iubită<sup>18</sup> sau poate element inspirat din heraldica ștefaniană, o altă scenă de dans executată de un cuplu, pe muzica

<sup>8</sup> Vezi supra nota 6, p. 124.

Al Andronic, I. Bauman, M. Istrati, R. Maxim-Alaiba, R. Popescu, *op. cit.*, p. 115, fig. 8/1-2, Ruxandra Maxim - Alaiba, *Pictura murală medievală descoperită la Vaslui*, **AMM**, I, 1979 p. 275 - 282 fig. 2/1-4.

Al Andronic, I. Bauman, M. Istrati, R. Maxim - Alaiba, R. Popescu, *op. cit.*, fig. 3; R. Popescu *Ca harelele din secolul al XV-lea de la "Curțile domnești" - Vaslui (I)*, **AMM**, III-IV 1981-1982, fig. 15/1-2; fig. 16/1-3.

R. Popescu, *op. cit.*, p. 111 - 116, fig. 1 - 12.

Al Andronic, R. Popescu, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din 1979 de la Curtea Domnească*, **AMM**, II, 1980, p. 197, fig. 3/1.

<sup>11</sup> *Idem*, fig. 2/7.

<sup>14</sup> Al Andronic, R. Popescu, vezi supra nota 5, p. 122 - 124, fig. 3/9; *Idem*, vezi supra nota 12, p. 204 fig. 3/5.

R. Popescu *Cahle și plăci decorative descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui*, **RMM - MIA** (Monumente Istorice și de Artă), 1978, 2, p. 63 - 65, fig. 3/1 - 2. Pentru datarea cahleele de la Vaslui, decorate cu stema dezvoltată a Moldovei, vezi Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna *Ucigărea cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare* **AIAM** 74, Iași, 1987, I, p. 110 și nota 76.

Al Andronic, R. Popescu, vezi supra nota 12, p. 204, fig. 5/1 - 4, fig. 6.

R. Popescu vezi supra nota 15, p. 63, fig. 1/1 - 4.

Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, București, 1994, I, p. 388.

unui cântăreț la cimpoi<sup>19</sup>; toate acestea formează compoziții ce încântă prin eleganța mișcărilor și a costumelor personajelor<sup>20</sup>.

\* \* \*

Dintre teracotele datate în a doua jumătate a secolului al XV-lea, descoperite la Curtea Domnească, prin ineditul ornamentului și valoarea documentară, atrag atenția două dintre compoziții. Reanalizarea de către noi a elementelor decorative ale acestor piese oferă o nouă interpretare a intențiilor narative ale scenelor. Exemplele (fragmentare) se încadrează, ca formă, în tipologia cahlelor-placă, de formă dreptunghiulară, cu decor în relief, obținut prin stanțarea lutului cu ajutorul unui tipar de lemn. Pentru fixarea în peretele sobei, cahlele sunt prevăzute pe spate cu o rumpă (ramă de prindere). Unele fragmente sunt nesmălțuite, altele acoperite cu angobă albă iar altele sunt smălțuite în verde<sup>21</sup>.

Una dintre compoziții<sup>22</sup> (Fig. 1, 2), redată pe o cahlă-placă dreptunghiulară (29 x 21 cm), înfățișează, central, silueta unui personaj masculin, văzut din profil, ecvestru spre stânga. Personajul poartă o barbă scurtă și ascuțită și este echipat în armură. Se pot distinge: cămașa de zale, grumăjerul, cuirasa peste care se profilează o cruce greacă, braconiera, tasetele, armura de coapse, încălțămîntea cu vârf ascuțit și pintenii cu rozetă. De cârligul cuirasei este fixată lancea de care este prins gonfalonul ce are ca însemn o cruce cu brațele egale, urmată de o rozetă. Pe unele exemplare, după rozetă, sunt incizate câteva linii ce se întretaie, schițând, se pare, o altă cruce. Capul cavalerului este acoperit de un gen de coif conic, surmontat de o cruce (mitră?). Acest component al vestimentației, ca și crucea pectorală ce pare a fi un engolpion, sugerează un prelat cu un înalt rang în ierarhia ecleziastică. Vestimentația acestui personaj este adaptată, însă, împrejurărilor în care se desfășoară scena, împrejurări pe care vom încerca să le lămurim în cele ce urmează. Ornamentul coifului (mitră?), pentru care nu am găsit analogii în literatura de specialitate cunoscută, ne amintesc, cu prudența cuvenită, crucea ce împodobește coroanele împăraților Bizanțului. Imaginea lor este lăsată moștenire posterității în mozaicurile bisericii Sfânta Sofia din vechiul Constantinopol<sup>23</sup>. Compoziția de pe cahlă primește, astfel, tușa unei cete de cavaleri de rang înalt, cu trimiteri, prin redactarea plastică, la plecările la cruciadă. Personajul central pare să exprime, în

<sup>19</sup> R. Popescu, *op. cit.*, p. 63, fig. 2/1 - 4.

<sup>20</sup> Unele teme din repertoriul ornamental al cahlelor de la Vaslui, redând stema dezvoltată a Moldovei sau scenele de dans, în redactări asemănătoare, se reîntâlnesc și pe piesele descoperite la Suceava, Iași sau Bacău, vezi P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală, secolele XIV - XVII*, Suceava, 1999, fig. 44 1 - 4, fig. 56 2, 4, 6.

<sup>21</sup> Piese se păstrează la Muzeul județean "Ștefan cel Mare" din Vaslui.

<sup>22</sup> R. Popescu, *Cahle din vremea lui Ștefan cel Mare cu reprezentări de cavaleri medievali descoperite la Curtea Domnească din Vaslui*, AMM, I, 1979, p. 129 - 133, fig. 1; Eadem, *Cahle și plăci decorative descoperite la Curtea Domnească din Vaslui*, RMM - MIA, p. 65 - 67, fig. 4/1 - 5; fig. 5, 6. În studiile citate, autoarea interpretează scena drept "o ceată de cavaleri cu flamuri și bandiere, pregătindu-se de luptă". Compoziția a mai fost înțeleasă și ca "o scenă de vânătoare", vezi: Al. Andronic, I. Bauman, M. Istrati, R. Maxim - Alaiiba, R. Popescu, *op. cit.*, p. 113, fig. 7 1-3; Cristian Pântea, *Restaurarea și conservarea unei cahle din secolul al XV-lea descoperită la Curtea Domnească din Vaslui*, AMM, III-IV, 1981-1982, p. 267.

<sup>23</sup> D. Talbot Rice, *Art byzantin*, Paris-Bruxelles, 1959, pl. XIII, XXIII.



viziunea meșterului ceramist, speranța victoriei creștinismului, speranța revigorării marii puteri ortodoxe ce trebuia să continue spiritul Imperiului Bizantin, distrus în 1453, prin cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani conduși de sultanul Mehmed al II-lea

Pe cahla analizată, calul, cu harnașamentul împodobit, apărat, pe spate, de o armură, este redat într-un mers de paradă ce subliniază caracterul oficial, solemn, al scenei.

În planul secund, văzut în perspectivă, un alt personaj este redat ecvestru, echipat cu un coif ascuțit, cămașă de zale și cuirasă. În mâna stângă ține un buzdugan fațetat, de călăreț, iar în mâna dreaptă, o suliață de care este fixat gonfalonul din al cărui ornament nu se distinge decât o cruce.

Revenind la personajul central, subliniem că ornamentul gonfalonului purtat de acesta nu este întâmplător. Prima serie de emisiuni monetare (1457 - 1476) din timpul lui Ștefan cel Mare redă pe avers stema statului: capul de bour însoțit de atributele obișnuite, iar pe revers armele dinastice, ilustrate printr-un scut despăcat, fără linia despărțitoare trasată, având la dextera o cruce simplă, cu brațele egale, și o rozetă cu cinci petale, așezate în pal, iar la senestra trei fascii<sup>24</sup> (Fig. 3/a). Stema Moldovei, ca și scutul dinastic, într-o redactare asemănătoare, apar și pe cădelnița dăruită în anul 1470 de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna. Pe unul dintre lobii piciorului acestei capodopere de orfevrărie, stema dinastică este reprezentată printr-un scut despăcat, mobilat în primul câmp de o cruce și de o rozetă cu șase petale, așezate în pal, iar în cel de-al doilea de trei fascii<sup>25</sup> (Fig. 3/b).

Până în prezent nu s-a sesizat faptul că redarea gonfalonului purtat de personajul central figurat pe această cahlă ar putea reprezenta *steagul domnesc* al marelui voievod, teacota păstrand astfel, peste veacuri, o importantă informație istorică. În algoritmul însemnelor dinastice, ca și în grafia acestora, admitem o oarecare relativitate datorată inspirației meșterului ce a creat tiparul teracotei sau, poate, imprimării defectuoase a matriței.

Existența steagului domnesc, deosebit de steagurile celorlalte cete de luptători ai armatei moldovene, a fost menționată, fără însă o descriere a însemnelor ce-l decorau, în *Cronica moldo germană*, atunci când se relatează confruntarea din anul 1473, de la Milcov, dintre Ștefan cel Mare și Radu cel Frumos: "*În luna noiembrie, în ziua 8, într-o luni, a așc at Ștefan voievod oastea lui în tabără și steagul său, în Muntenia, la Milcov, pe partea lui, cu 48 de steaguri și au pornit în 12 cete, împreună cu Basarab voievod (Basarab Laiotă n. n.), împotriva lui Radul voievod (...)*"<sup>26</sup> (subl. V.R.).

Pe cahla vasluiană, între cele două flamuri, ornate, probabil ambele, cu însemnele dinastice ale lui Ștefan cel Mare, este redat un steag rectangular decorat cu

<sup>24</sup> Octavian Iliescu, *Emisiuni monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare* în vol *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M Berza București, 1964, p 193-199; Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare* SCIA, II, 1955, 1-2, p 70, 80.

Corina Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, p. 30, cat. 31, fig 33

*Cr n cile slavo - române din sec. XV - XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. de P. P. Panaitescu, București, 1959, p 30

patru steluțe. Hampa se termină în vârf cu o cruce, ceea ce îi dă caracterul unui steag purtat la servicii religioase, un *prapur*. Probabil, acesta reprezenta steagul de nuntă, folosit în unele zone ale țării până în secolul al XIX-lea<sup>27</sup>.

În centrul compoziției, o cruce greacă concentrează atenția asupra caracterului întregii narații - cel creștin.

Registrul inferior al cahleii este decorat cu un mic pom și mai multe animale, în fugă, ce par a fi căprioare și iezi. Animalul cel mai mare este acoperit pe spate cu o țesătură pretențioasă sau poate apărat cu un gen de armură.

Compoziția asociază scenei care redă solia domnească ce pleacă în peșit, așa cum vom demonstra mai departe, o imagine proprie alegoriei rostite la ceremoniile de logodnă sau de nuntă de către capul peșitorilor (staroste), alegorie în care fata peșită este asemuită cu o căprioară sfioasă și cuminte: *"Înaintașii noștri, moșii și strămoșii, umblând la vânătoare prin păduri au găsit ținutul pe care-l locuim astăzi și-n care trăim acum, nutrindu-se și desfătându-se cu laptele și cu mierea lui. Atras de exemplul lor, prea măritul nostru stăpân cutare, umblând după vânat pe câmpii, în păduri și-n munți, a dat peste o ciută sau căprioară care, sfioasă și cuminte, nu i-a îngăduit nici măcar s-o privească, ci a luat-o la fugă și s-a ascuns în culcușul ei. Noi, ținându-ne pe urmele ei și duși de ele, am ajuns la această casă; de aceea trebuie fie să ne predați vânatul pe care cu ostenețile și sudorile noastre l-am găsit prin pustietăți, fie să ne arătați pe unde a luat-o"*<sup>28</sup>.

Scena încărcată de solemnitate, atmosferă ce reiese din atitudini și mișcări maiestuoase, din piese de vestimentație și elemente "simbol", capătă dinamism prin redactarea în registrul inferior a animalelor în fugă. Acest registru a dus, de altfel, la unele concluzii greșite în interpretarea compoziției drept "o scenă de vânătoare"<sup>29</sup>.

În registrul superior, în stânga, o pasăre în zbor, cu aripile desfăcute, orientată în sensul de mers al soliei de cavaleri, pare a deschide și binecuvânta drumul.

Cerul este mobilat, pe una dintre variantele compoziției, cu stele și o semilună ce are în interior o steluță cu șase raze, iar pe cea de a doua variantă a compoziției este redat și un soare cu opt raze. Alăturate, scenele sugerează parcurgerea de către solia domnească a unui drum lung, de zile și nopți, până la o anumită destinație.

Înțelesul unor elemente compoziționale trebuie descifrat făcând apel atât la evenimentele epocii, dar acceptând, totodată, și nota personală a artistului popular. Semiluna în interior cu o steluță pare inspirată de unele componente ale stemei Moldovei din epoca lui Ștefan cel Mare. Astfel reprezentată, plasată între coarnele capului de bour, o regăsim pe stema de piatră, cu pisanie, datată 1477, provenind de la Cetatea de Scaun

<sup>27</sup> Despre steagul de nuntă vezi: S. FL. Marian, *Nunta la români*, București, 1890, cap. XXVII, p. 266 - 269; despre stegari, p. 227; El. Sevastos, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București, 1889, p. 228, 231.

<sup>28</sup> Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (traducere Gh. Guțu), București, 1973, cap. XVIII - "Despre ceremoniile de logodnă și de nuntă", p. 321.

<sup>29</sup> Pictura renașterii cunoaște îmbinări ale scenelor principale, uneori solemne, de inspirație religioasă, cu scene secundare. În capela palatului Riccardi din Florența, pe care Benozzo Gozzoli a decorat-o în 1457 pentru Pietro dei Medici, fresca "*Cortegiul Regilor Magi*" redă în planul secundar o scenă de vânătoare.

Suceava<sup>30</sup>. Tot la Suceava, o cahlă descoperită la biserica Sf. Nicolae, redă foarte asemănător acest component al stemei amintite<sup>31</sup>. Pe altă teracotă de la Suceava, ce înfățișează stema Moldovei, semiluna în interior cu o steluță este plasată la dextra capului de bour<sup>32</sup>. O cahlă descoperită la Baia, în locuința V, interpretată a data din anul 1476, are la dextra capului de bour din cimier o semilună în interior cu o stea cu șase raze, ambele în poziție răsturnată<sup>33</sup>. Creatorul tiparului cahlilor vasluiene de care ne ocupăm în lucrarea de față a fost influențat în compoziția sa de unele elemente heraldice ale epocii, pe care le interpretează<sup>34</sup>.

Decorul din partea dreaptă lămurește menirea soliei domnești. Bradul împodobit, surmontat de o cruce, sprijinit pe un soclu - *bradul de nuntă*, șoimul și spada cu gardă dreaptă și vârful lățit<sup>35</sup> - armă redată ca element disparat în compoziție, puteau constitui simboluri ale darurilor de nuntă ce trebuiau oferite persoanelor aflate la destinația călătoriei, deci familiei miresei.

Conchidem că scena reprezintă o solie din care făceau parte personaje cu un înalt rang în ierarhia ecleziastică și cavaleri în armură, probabil boieri din divanul domnesc, demni să poarte steagul cu însemnele dinastice ale lui Ștefan cel Mare. Misiunea lor era de a merge în pețit, ducând bradul și steagul de nuntă, precum și daruri.

Am anticipat voit interpretarea care, de altfel, poate fi înțeleasă mai bine în relație cu cealaltă compoziție redată pe teracote.

A doua compoziție, păstrată tot pe o cahlă-placă, dreptunghiulară (fragmentară, 1-19 cm), narează un alai domnesc de nuntă<sup>36</sup> (Fig. 4).

Pasărea în zbor din colțul din stânga-sus este, de astă dată, cu capul întors spre scenă, parcă binecuvântând înapoierea acasă. Un ostaș pedestru, echipat cu o cămașă de zale și un coif ascuțit, înarmat cu o halebardă prevăzută cu cârlig și sulită<sup>37</sup>, asigură

<sup>30</sup> M. D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, SCIV, 2 1973, p. 323 - 329, fig. 1.

<sup>31</sup> M. Nicorescu, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV - XVI la Suceava*, AM, IV, București, 1966, p. 320 - 321, fig. 4/1.

<sup>32</sup> P. V. Batariuc, *Elemente heraldice pe cahlă descoperite în Moldova (secolele XV - XVI)*, AG, II (VII), Iași, 1995, 1 - 2, p. 317, fig. 2/2.

<sup>33</sup> Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 100 - 101, fig. 1.

<sup>34</sup> Pe o serie de cahlă descoperite la Curțile Domnești de la Suceava, Iași și Bacău, sau la Cetatea Neamțului, semiluna, ca atribut al stemei de stat asociată cu stema dinastică, apare tratată antropomorf, în dreapta cimierului, vezi: P. V. Batariuc, *op. cit.*, fig. 2/1, 3/1, 4/2 și 5/2.

<sup>35</sup> Cristian Vlădescu, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV - XVIII)*, "Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară" (SMMIM), 1, 1968, p. 77 - 82, fig. 1 - 3. Spada redată pe cahlă descoperită la Curtea Domnească de la Vaslui se remarcă prin proporțiile mari față de restul compoziției; desenul schematic nu face, însă, posibilă încadrarea ei tipologică.

<sup>36</sup> R. Popescu, *Cahlă și plăci decorative descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui*, RMM - MIA, 1978, 2, p. 68 - 69, fig. 7. Autoarea s-a apropiat de definirea subiectului narației: un alai domnesc. Interpretarea insuficientă a unor elemente decorative din compoziție ca și nedeslușirea altora au împiedicat finalizarea concluziilor.

<sup>37</sup> Cristian Vlădescu, *Arme albe și armuri folosite de oștile române în secolul al XVI-lea*, SMMIM, tom. 7 - 8, 1974 - 1975, p. 157 - 158, fig. 6.

securitatea drumului. Central sunt înfățișate două personaje ecvestre, pe același cal: un suveran și o domniță.

Personajul masculin prezintă unele diferențe față de cel figurat în prima compoziție, atât în redarea fizionomiei cât și a unor detalii legate de tipul și decorul armurii. Remarcăm, de asemenea, forma conică, înaltă, și ornamentul foarte elaborat al piesei ce-i acoperă capul. Presupunem că s-a dorit redarea unei coroane, posibil compusă din mai multe elemente, iar în acest caz personajul indică un suveran. Acesta susține o sulită de care este prins gonfalonul decorat cu însemnele atribuite de noi steagului domnesc al lui Ștefan cel Mare.

Sunt redată cu atenție elementele de armură ale calului din primul plan și ale calului din planul secund (calul de schimb, fără călăreț), și anume fruntarul cu țepi pentru apărarea capului, armura pentru gât și cea pentru partea dorsală.

Personajul feminin este o prințesă, așa cum o definește coroana ce o poartă pe cap. Vestimentația acesteia constă dintr-o rochie susținută sub bust de o centură lată, de sub care pornesc falduri dese. În spatele prințesei, pentru a o apăra, este schițată o bardă cu mâner lung, o bardîșe<sup>38</sup>.

În dreptul personajelor centrale sunt redați doi brazi împodobiiți, *brazii de nuntă*<sup>39</sup>, obicei menținut până astăzi în satele românești și care are la origine, desigur, *pomul vieții*. Deasupra bradului prințesei este redat un steag rectangular, cu ciucuri pe laturi, ornat cu șiruri de pătrățele, *steagul de nuntă*. Alaiul este urmat de o pasăre cu picioare lungi, probabil o barză, purtând în cioc un inel. Dicționarele de simboluri menționează în legătură cu această pasăre de bun augur: "*În anumite regiuni se susține că ea ar aduce copiii, ceea ce ar putea fi pus pe seama obiceiurilor ei de pasăre migratoare, întoarcerea ei corespunzând cu renașterea naturii. Dar în aceeași perspectivă și din același motiv i se atribuie capacitatea de a înlesni zămisirea doar prin forța privirii*"<sup>40</sup>. Redarea berzei ținând în cioc un inel de logodnă sau de căsătorie este o încercare a meșterului ceramist moldovean de a mări valoarea sugestivă a episodului narat.

Identitatea personajului feminin încoronat este lămurită de un alt element decorativ. Compoziția are redată, în colțul din dreapta-sus, o *acvilă bicefală* - stema dinastică a principesei adusă de un alai fastuos. Se cunoaște faptul că acvila bicefală bizantină era folosită ca stemă și de micul principat din Crimeea, Mangop, ai cărui stăpânitori se înrudeau cu Paleologii din Constantinopol<sup>41</sup>.

Din cele de mai sus reiese că cele două scene redată pe cahlele vasluiene nu pot reprezenta decât, prima, solia trimisă de Ștefan cel Mare la Theodoro - Mangop pentru a o peți pe principesa Maria Asanina din familia Paleologilor, iar cea de a doua, alaiul

<sup>38</sup> *Ibidem*, p. 156.

<sup>39</sup> S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 267; El. Sevastos, *op. cit.*, p. 151 - 152, 154.

<sup>40</sup> Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, p. 181.

<sup>41</sup> A. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească*, p. 162; N. Iorga în *Portretele doamnelor române*, București, 1937, p. VI - VII, recunoaște legăturile Mariei de Mangop atât cu Comnenii, cât și cu Paleologii; A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge-Massachusetts, 1936, p. 213; N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro - Mangoup en Crimée*, BZ, 1935, p. 37 (extras).

domne c, aducand in Moldova, cu tot fastul, pe această a doua soție a lui Ștefan cel Mare

Stabilirea identității personajului masculin aflat în fruntea soliei domnești ce trebuia să o aducă în Moldova pe prințesă rămâne o problemă deschisă viitoarelor cercetări istorice. Nu putem decat presupune rangul înalt, ecleziastic, al acestui personaj, probabil un episcop, primul în această ierarhie, după mitropolit, fiind Tarasie, episcopul Romanului.

Dimitrie Cantemir arăta că episcopul de la Roman, fiind numit **arhiepiscop**, avea permisiunea de a purta la slujba bisericească mitra arhierască<sup>42</sup>. Același autor ne mai informează că, atunci când mirii sunt copii de boier, nu se poate face nici logodna și nici cununia religioasă fără învoirea domnului și fără dovada episcopului<sup>43</sup>.

Atributele de suveran (coroana) par să definească în personajul masculin din a doua compoziție chiar pe **Ștefan cel Mare**, sosit la Curtea Domnească de la Vaslui pentru a și întâmpina viitoarea soție. Numai în această ipostază personajul masculin putea fi reprezentat pe același cal cu prințesa. Actele vremii atestă prezența voievodului Moldovei aici, în iunie 1472<sup>44</sup>, probabil pentru pregătiri. Ipotezele de mai sus vor continua să fie verificate prin cercetarea documentelor scrise, dacă ele se vor fi păstrat.

\* \* \*

Căsătoria dinastică de la 14 septembrie 1472 a lui Ștefan cel Mare cu Maria Asanina Paleologhina, prințesă de Mangop<sup>45</sup>, sora lui Isaac, suveranul micului stat de lângă Marea Neagră, rămâne marcată de interes politic. Ziua de 14 septembrie, *Ziua Înălțării Sfintei Cruci*, importantă sărbătoare creștină, nu era nici ea aleasă întâmplător.

Aducem în atenția istoricilor, pentru prima dată, ipoteza noastră conform căreia voievodul moldovean i s-ar fi putut sugera viitoarea soție de către Ioan Țamblac Paleologul, rudă a prințesei<sup>46</sup>. La scurt timp după căderea Imperiului Bizantin, acest personaj, numit de izvoarele italiene Zuan Zamblacho sau Zambelaco din Constantinopol, în iunie 1455, în calitate de apărător al cauzei bizantine, cerea ajutor Comunei din Florența, împotriva otomanilor. În 1461 Ioan Țamblac căutase și primise sprijin financiar la Roma, din partea Cancelariei papale<sup>47</sup>. În același timp, în atenția sa

<sup>42</sup> Dimitrie Cantemir, *op cit*, p. 351.

<sup>43</sup> *Ibidem*, p. 323.

<sup>44</sup> DRH, A, vol. II (1449 - 1486), doc. nr. 185, 186.

<sup>45</sup> Cronicile moldovene amintesc foarte lacunar acest eveniment: "*În anul 6980 (1472), septembrie 14, și a luat Ștefan voievod doamnă, pe cneghina Maria de la Mangop*", Cf. *Letopisețul aș născut al Moldovei*, în vol. *Cronicile slavo-române din sec. XV - XVI publicate de I. N. B. din*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17; I. C. Filitti, *Marie Paléologue (†1477) et use de Etienne le Grand, prince de Moldavie*, Bucarest, 1937.

<sup>46</sup> Maria de Mangop era înrudită, prin mamă, atât cu neamul Asăneștilor cât și al Țamblacilor, Cf. Al. Elian, *op cit*, p. 160, nota 7; vezi și Averkius Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259 - 1453*, <fl.>, 1938, p. 79, nr. 127 și 127 a.; după D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, Paris, 1932, p. 277, Ioan Țamblac ar fi, probabil, fiul unui unchi al soției lui Toma Paleologul

<sup>47</sup> N. Iorga, *Unchiul" lui Ștefan cel Mare*, RI, V, 1919, p. 367 - 370; P. P. Panaitescu, *Iarăși unchiul lui Ștefan cel Mare*, RI, VIII, 1922, nr. 1 - 3, p. 45 - 47; N. Iorga, *Tot Țamblac*, RI, XI, 1925, p. 13

trebuie să fi stat și ajutorul militar pe care l-ar fi putut obține din partea viteazului domn al Moldovei.

În mai 1478, același Ioan Țamblac Paleologul, intitulându-se "unchiu" (*barba*) al voievodului Ștefan cel Mare, pleda în fața Senatului Venetiei, în calitate de sol (*ambassador*), cauza Moldovei, solicitând, printr-un lung memoriu, sprijin în lupta pentru apărarea creștinătății<sup>48</sup>.

În alegerea soției de către domnul Moldovei, aducem în discuție și rolul pe care l-ar fi putut juca acel *Vlad "prea apropiatul (sfetnicul) fericitului (răposatului) Isaac, domnul de Teodoro și a toată Cazaria"*<sup>49</sup>.

Ștefan cel Mare căuta căi de formare a unor coaliții în stare să stăvilească puterea crescândă a Imperiului Otoman. Spada figurată pe cahle, în compoziția ce redă plecarea soliei moldovene, era probabil un cadou real - un cadou simbol a ceea ce voievodul de la Suceava aștepta din partea viitorului cumnat, suveran al Mangopului, și anume vitejia în luptă. Nu este exclus ca voievodul Moldovei să fi trimis la Mangop și alte arme, în același scop. Evenimentele aveau să se deruleze însă după alte scenarii. Isaac de Mangop se va supune turcilor cărora le va plăti haraciul. Caffa era cucerită de otomani la 6 iunie 1475. Cetatea Albă și Chilia erau amenințate de către Mehmed al II-lea. Învingătorul de la Vaslui (Podul Înalt) din 10 ianuarie 1475 privea cu multă îngrijorare, la jumătatea aceluiași an, evenimentele din Crimeea. Domnul moldovean intervine în răsturnarea lui Isaac pe care îl considera prea neputincios. Trei sute de oșteni moldoveni vor fi trimiși în 1475 la Mangop pentru a-l sprijini pe Alexandru, celălalt cumnat al său, să preia domnia și să apere cetatea. Isaac a fost îndepărtat de la tron și omorât<sup>50</sup>. Manevrele nu au avut decât rezultate efemere. În decembrie 1475 Mangopul se va preda sultanului iar Alexandru va pieri în timpul acelor confruntări<sup>51</sup>.

\* \* \*

În legătură cu evenimentele relatate, ne permitem formularea unei noi ipoteze privind împrejurarea în care ar fi putut ajunge, la Muzeul Topkapı din Istanbul, cele trei spade moldovenesti din secolul al XV-lea<sup>52</sup>.

Una dintre acestea, la care din nefericire sunt pierdute aplicile, are încrustată, pe cele două fețe ale discului, *cu slove săpate în aur*, inscripția slavonă: **"IOAN ȘTEFAN VOE<VO>DA G" - "OSPODAR ZEMLI MOLDAVS <CO> "** ("EU ȘTEFAN VOEVOD D/OMNUL ȚĂRII MOLDOVEI") (Fig. 5).

Celelalte două exemplare păstrează, pe o față a aplicelor discului mânerului, stema Moldovei, capul de bour.

<sup>48</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 342 - 351.

<sup>49</sup> Inscriptia, în limba greacă, se află pe piatra de mormânt a lui Vlad († 1480), găsită la Suceava, cf. P. Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în vol. *Omagiul lui P. Constantinescu Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 261 - 266.

<sup>50</sup> I. Ursu, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, p. 99 -100; A. A. Vasiliev, *op. cit.*, p. 244, 260 - 261.

<sup>51</sup> *Ibidem*, p. 246.

<sup>52</sup> Au fost propuse diverse explicații, insuficient susținute, vezi: M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1937, p. 102 (cu ilustrație); Romeo Crețu, *Prezențe românești la Istanbul*, București, 1973, p. 36 - 37.

La aceste ultime spade menționate ne-au atras atenția stemele dinastice, incizate pe cea de a doua față a discului, și anume scutul despicat, mobilat în primul cartier cu o cruce având capetele lătite (*croix pattée*), ce asuprește un crai nou întors, iar în cel de-al doilea cartier cu trei fascii, și respectiv, scutul decorat cu o semilună culcată, asuprită de o săgeată ce este flancată în colțuri de două steluțe (Fig. 6).

Prima stemă prezintă unele asemănări, ca tip de scut, cu redactările aflate pe primele emisiuni monetare ștefaniene sau pe cădelnița dăruită în 1470 Mănăstirii Putna, ceea ce delimitează în timp perioada confecționării acestor arme<sup>53</sup>. Stemele descrise mai sus, ca de altfel și cele patru cruci încrustate cu aur pe lama spadei ce păstrează inscripția cu numele marelui voievod, par a transmite un mesaj cât se poate de clar asupra intențiilor de luptă pentru apărarea credinței creștine. Realizarea pretențioasă a manerelor, înfășurate în sârmă de aur, ca și slovele săpate în aur cu numele voievodului moldovean pe una dintre spade, pledează pentru caracterul special al pieselor menționate, și anume acela de daruri oferite de Ștefan cel Mare unor personalități ale epocii<sup>54</sup>, în cazul de față suveranului statului Theodoro - Mangop și celor cu care se înrudea în mod direct.

În momentul ocupării Mangopului de către otomani, în decembrie 1475, aceste spade puteau fi luate de către cuceritori, ca un trofeu de război, și păstrate ca un simbol al victoriei și supunerii unui nou stat. Ipoteza pe care am avansat-o sperăm să aibă argumentația logică.

Intâmplările dureroase din familia Mariei de Mangop, la care se vor fi adăugat poate și altele, personale, au avut, desigur, un impact puternic asupra tinerei prințese.

După cinci ani petrecuți în Moldova alături de viteazul voievod, la 19 decembrie 1477, Maria de Mangop, nefericita domniță, "se strămuta spre lăcașurile de veci"<sup>55</sup>. Va fi înmormântată în necropola voievodală de la Putna.

O lespede de mormânt meșteșugit sculptată, ornată cu ramuri, flori, frunze și două păsări ce ciugulesc fiecare din caliciul câte unei flori<sup>56</sup> (Fig. 7), precum și o minunată broderie pe satin roșu-vișiniu, cu fir de aur, argint și mătase roșu-grena, verde și albastru-argintiu, piese de o mare valoare artistică, poartă peste veacuri amintirea unei vieți de prințesă<sup>57</sup> (Fig. 8).

<sup>53</sup> Mihai Berza, *op. cit.*, p. 81; Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 102, fig. 3/1.

<sup>54</sup> N. Iorga, într-o notă din *RI*, XXI, 1938, p. 164, era de părere că cele trei săbii "sunt desigur toate trei ale lui Ștefan cel Mare, deși numai una-i poartă numele". Această apreciere vine în sprijinul ipotezei noastre. Vezi și Emil Vărtosu, *Odoare românești la Istanbul*, *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 17 - 18, fig. 16, 17.

<sup>55</sup> "În anul 6985 (1477), decembrie 19, a răposat roaba lui Dumnezeu, doamna Maria de la Mangop". Cf. *Letopisețul anonim al Moldovei*, în vol. *Cronicile slavo - române din sec. XV-XVI publicate de I Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 18.

<sup>56</sup> *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 247-248, nr. 51, fig. 175.

<sup>57</sup> O Tafrah, *Le tresor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925, p. 51 - 55, nr. 90, atlas, pl. XLII - XLV; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 288 - 290; I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în vol. *Cultura moldovenească*, București, 1964, p. 504 - 506

Chipul ei, așa cum este realizat pe broderia acoperământ de mormânt, împrumută trăsăturile sfinților din icoanele bizantine. Veșmintele scumpe, podoabele și minunata coroană îi definesc rangul purtat în ierarhia lumească. În colțul inferior din stânga apare, cu litere grecești, monograma **Paleologilor**, iar în colțul superior din dreapta, monograma **Asanis**<sup>58</sup>. Stema Paleologilor, acvila imperială bicefală, cu o coroană între capete, este brodată în medaliaoane circulare, în două colțuri opuse, stânga-sus și dreapta-jos (Fig. 9).

Principesa Maria de Mangop rămâne, așa cum o numește inscripția laterală în slavonă, *pioasa și iubitoarea de Hristos, doamna lui Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*.

\* \* \*

Cahlele descoperite la Vaslui, producții ale unui atelier local, se remarcă prin iconografia de unicat în repertoriul ornamental al pieselor de artă ale vremii<sup>59</sup>.

Autorul compozițiilor fusese, foarte probabil, martor ocular al evenimentelor, al acelei "entréee royale" a voievodului Moldovei și a prințesei aduse de la Mangop. Curtea Domnească de la Vaslui constituise, desigur, principalul loc de popas și petreceri pentru alaiul domnesc de nuntă, în drumul său spre Suceava. Piese de teracotă la care ne-am referit au decorat, posibil, o sobă preexistentă, dar puteau constitui și elemente importante ale unei instalații de încălzit creată *ad hoc*.

Compozițiile echilibrate acordă atenție detaliilor semnificative. Desenul încearcă să respecte proporțiile și să redea mișcarea. Piese oferă informații inestimabile asupra costumului ostășesc, a armelor și armurilor, a steagului domnesc, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Coroana imperială și însemnele heraldice (acvila bicefală) ale prințesei adusă de la Mangop l-au inspirat pe creatorul popular al cahlelor vasluiene; aceleași atribute princiare le vom regăsi rediate, la scurt timp, într-o capodoperă a artei aulice, în broderia *gisant* a Mariei Asanina Paleologhina, de la Mănăstirea Putna.

Soba se pare că a fost demontată în momentul dispariției personajului feminin ce inspirase decorarea teracotelor.

Stilul narativ, încărcat de simboluri, într-o scenografie de artă naivă și într-o tehnică mai puțin pretențioasă, dezvăluie însă, pe aceste cahle, importante informații în dezlegarea unor taine ale istoriei naționale.

---

<sup>58</sup> Un studiu recent, amănunțit și bine documentat, despre genealogia Mariei de Mangop la Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovei* (I), SMIM, XXII, 2004, p. 9-48; pentru descifrarea monogramei **Asanis** v. *loc. cit.*, p. 17-20, n. 21, 61, 62.

<sup>59</sup> La Dejuțiu, jud. Harghita, a fost descoperită o cahă asemănătoare, din sec. XVI, redând, însă, o scenă de vânătoare, Cf. B. Elek, U. István, *Székelykeresztúri kályhacsempék*, Bukarest, 1984, fig. 17. Pe această piesă, ceva mai târzie, sunt combinate, la întâmplare, elemente decorative din cele două compoziții ale cahlelor vasluiene, simbolurile pierzându-și sensul inițial.



**LE CORTÈGE NUPTIAL D'ETIENNE LE GRAND ET  
DE MARIE DE MANGOP.  
IMAGES SUR DES CARREAUX DE PÔELE DÉCOUVERTS DANS LA  
RÉSIDENCE PRINCIÈRE DE VASLUI**

*Résumé*

Les recherches archéologiques faites à Vaslui, dans la résidence princière d'Etienne le Grand, ont eu comme résultat, entre autres, la découverte de plusieurs carreaux de poêle, remarquables par leur valeur historique et documentaire.

Parmi ceux-ci sont re-analysées deux scènes, inédites par leurs représentations. La première composition montre une suite de chevaliers, en armure, ayant des armes d'époque et la bannière princière. Les chevaliers portent des cadeaux de noces: le sapin orné, des chevrettes, un faucon et une épée.

L'étude analyse les analogies entre les insignes de la bannière représentée sur les carreaux de poêle - la croix et la rosette - et les armoiries dynastiques du prince Etienne le Grand, connues de ces premières émissions de monnaies (1457 - 1476) et l'encensoir donné par le prince au Monastère de Putna le 12 avril 1470.

De même, l'auteur fait des commentaires concernant les armoiries dynastiques incisées sur le disque du poigné d'une épée moldave gardée au Musée Topkapı d'Istanbul.

La deuxième composition rencontrée sur les carreaux de poêle représente le retour de la suite princière apportant une princesse, qui a comme blason l'aigle bicéphale byzantin sur le coin droit, en haut de la pièce. L'auteur est d'avis que la princesse représentée est Marie de Mangop, la deuxième épouse du prince Etienne le Grand.

Ce blason se trouve aussi représenté, brodé, sur le voile funéraire de la princesse au Monastère de Putna.



Fig. 1. Cahlă descoperită la Curtea Domnească de la Vaslui, sec. XV.  
Solia domnească de nuntă a lui Ștefan cel Mare.



Fig 2 Cahla descoperită la Curtea Domnească de la Vaslui, sec. XV.  
 Solia domnească de nuntă a lui Ștefan cel Mare  
 (reconstituire grafică de Simona Movilă).

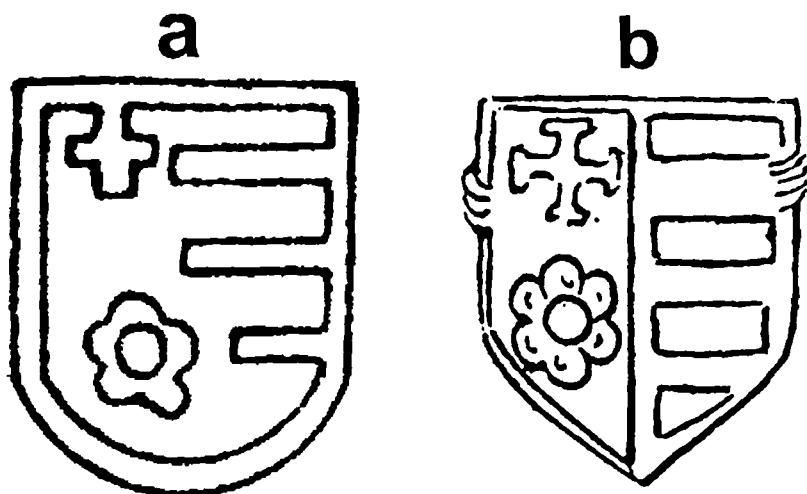


Fig. 3. Steme dinastice ale voievodului Ștefan cel Mare redatate pe:  
a. primele emisiuni monetare (1457 - 1476);  
b. cădelnița dăruită la 12 aprilie 1470 Mănăstirii Putna.

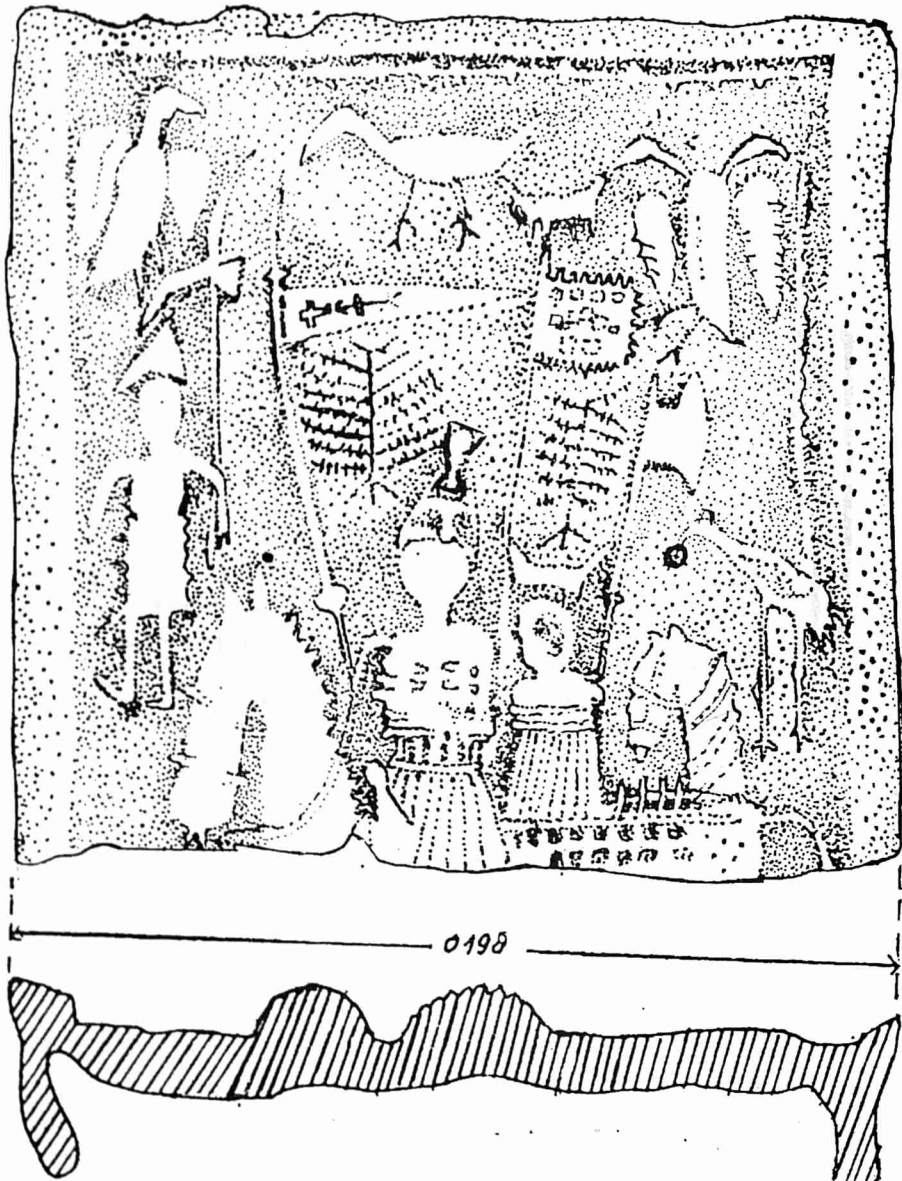


Fig 4. Cahlă descoperită la Curtea Domnească de la Vaslui, sec. XV.  
Aducerea prințesei Maria de Mangop în Moldova (după R. Popescu, 1978).



Fig. 5. Spadă cu inscripție slavonă păstrând numele voievodului Moldovei, Ștefan cel Mare. Muzeul Topkapı Sarayı din Istanbul, sec. XV.

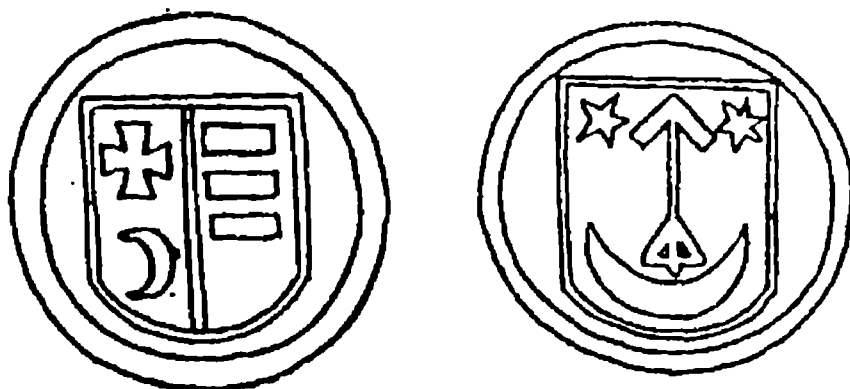


Fig. 6. Steme dinastice încrustate pe discurile mânerelor a două spade moldovenești, păstrate la Muzeul Topkapı Sarayı din Istanbul, sec. XV.



Fig 7 Piatra de mormânt a Mariei de Mangop, M-rea Putna  
(detaliu, desen, după Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă  
din timpul lui Ștefan cel Mare, Fig. 175).



Fig. 8. Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop (broderie, sec. XV, M-rea Putna).





# DIN RELAȚIILE ȚĂRILOR ROMÂNE CU EPIRUL: CTITORIILE BUCUREȘTENE ALE LUI GHIORMA DIN POGONIANI\*

ȘTEFAN ANDREESCU

În monografia sa *L'Épire et les Pays Roumains*, apărută la Ioannina în anul 1984, Ariadna Camariano-Cioran a susținut că în Țara Românească, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ar fi existat nu unul, ci doi boieri greci purtând numele Ghiorma: "Ghiorma le «ban» (...), fondateur de l'église qui portait son nom, ne doit pas être pris pour Ghiorma le «postelnic» (...), lequel, avec sa femme Caplea, a fait bâtir une église qu'on a nommée ensuite l'église de Saint-Nicolas de la «jupâneasa» Caplea". Este vorba de două biserici care într-adevăr au existat în București astăzi amândouă sunt dispărute-dar despre care alți istorici, printre care și subsemnatul, au scris că au avut unul și același ctitor<sup>1</sup>.

Argumentul care ne-a convins atunci când ne-am ocupat de acest subiect ne-a fost oferit de un hrisov din 5 aprilie 1635, emis la București. Prin acest act voievodul Matei Basarab al Țării Românești confirma stăpânirea bisericii "numite a Ghiormii banul, unde este hramul Nașterii lui Hristos, care este metoh și sub ascultarea arhiepiscopiei de Pogoniani, în Țara Grecească" peste un loc din București "care a fost mai dinainte vreme curtea bisericii", căci a fost "dat și dăruit sfintei biserici de Ghiorma banul". Ceva mai apoi, în cuprinsul aceluiași act este pomenit un incident: în timpul domniei lui Alexandru vodă Mircea (1568-1577), un favorit al său, boierul Dragomir vornicul, a cerut acel loc de la domn, care "i l-a dat lui". Drept urmare, Dragomir vornicul "a tăiat gardul bisericii și a făcut prăvălii pe locul bisericii". Iar ulterior, după moartea sa, fiul lui a vândut acele prăvălii "popei Evghenie monahul, care a fost egumen la mănăstirea lui Ghiorma banul, care este lângă via hramului Sfântului Nicolae, care este acum metoh la mănăstirea lui Mihail voievod"<sup>2</sup>. Iată deci un document în care ambele fundații sunt atribuite în chip explicit unuia și aceluiași ctitor: *Ghiorma banul*. În plus, trebuie subliniat că acest document provine din cancelaria domnească și nu avem nici un motiv să bănuim că, sub acest aspect, ar fi deformat adevărul ... Nu putem deci accepta concluzia Ariadnei Camariano-Cioran, care sună așa: "Nous avons donc deux églises, ou monastères, fondées par deux Épirotes de la famille Ghiorma, l'un «ban»,

---

\* Comunicare prezentată în cadrul colocviului internațional pe tema relațiilor între Epir și țările române, desfășurat în zilele de 27-30 iunie 2002, la Ioannina-Konitsa (Grecia).

<sup>1</sup> Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays Roumains*, Ioannina, 1984, p. 18, n. 20 citează numai lucrările lui Nicolae Stoicescu și Dan Berindei. Nu cunoaște articolul nostru, intitulat *Câteva precizări despre ctitoriile bu ure tene al lui Ghiorma banul*, în *GB*, XXIII, 1964, 5-6, p.547-567.

<sup>2</sup> DRH, B, vol. XXV, București, 1985, nr. 47, p. sublinierile noastre Șt. A )

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXIV, 2000, p. 101-109

fondateur de l'église et de l'Auberge Greci, dédiées à l'évêché de Pogoniani d'Épire, l'autre, «postelnic», fondateur, avec sa femme Caplea, de l'Église Saint-Nicolas, dédiée au monastère d'Athos, Simopetra, avec une série de propriétés, de moulins, d'étangs, et autres”.

Actul pomenit mai sus are și meritul că ne vădește care a fost sfârșitul lui Ghiorma banul: “... când a fost în zilele lui Alexandru voievod cel Bătrân, iar Ghiorma banul el a pierit de sabie”<sup>3</sup>. Este de presupus că execuția cu pricina a avut loc la începutul domniei lui Alexandru vodă Mircea, foarte probabil la 1 septembrie 1568, când au fost măcelăriți și alți mari boieri<sup>4</sup>, dacă nu chiar mai devreme.

Cine a fost Ghiorma ? Datorită unui poem în limba greacă, scris de Gheorghe Etolianul - “un om al lui Șaitanoglu” (N. Iorga) - știm că el și-a datorat ascensiunea faptului că a fost favoritul Doamnei Chiajna, mama lui Petru vodă cel Tânăr (1559-1568). Iată cuvintele prin care Gheorghe Etolianul incrimina această legătură: “Pentru că ți se părea că sunt toți de o seamă cu Ghiorma care-ți slujia ție <Doamnei Chiajna> și erai a lui toată”<sup>5</sup>. Acesta a fost desigur și motivul execuției sale, după ce scaunul domnesc a fost ocupat de Alexandru vodă Mircea, care aparținea unei ramuri dinastice rivale. Ceea ce se mai știe sigur despre el este că a avut titlul de mare postelnic, în răstimpul 31 martie 1564 - 8 iunie 1568, deci practic până la mazilirea lui Petru vodă cel Tânăr<sup>6</sup>.

Ce este însă cu dregătoria de “ban” ? Fiindcă trebuie spus de îndată că Ghiorma apare cu acest titlu nu numai în izvoare ulterioare morții sale, ci și într-unul contemporan. Este vorba de pomelnicul mănăstirii Argeșului, în care la un moment dat ne întâmpină o listă a “grecilor țarigrădeni”. Iar printre primele nume din cuprinsul ei apare un “Ghiorma ban”, care nu poate fi decât boierul nostru. Cu alt prilej am dat această listă inclusă în pomelnicul de la Argeș în răstimpul domniei lui Petru cel Tânăr și asta pe temeiul titlurilor cu care au fost înregistrați în ea o serie de boieri<sup>7</sup>.

După părerea noastră, Ghiorma nu a fost niciodată “mare ban”, așa cum i se spune, de pildă, în pisania grecească din 1 octombrie 1719 a bisericii cu hramul Nașterea lui Hristos, întemeiate de el în București<sup>8</sup>. Există un temei logic al acestei concluzii:

<sup>3</sup> *Ibidem*

<sup>4</sup> *Istoria Țării Românești (1290-1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 51-52. Cronica precizează că a fost vorba de boieri “pribegi”, care au fost amnistiați de noul domn și invitați să revină în țară. Pare deci să se refere în primul rând la gruparea boierească favorabilă familiei lui Pătrașcu vodă cel Bun (1554 - 1557)

<sup>5</sup> E de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIV/1, București, 1915, nr. CXXX, p. 56; vezi și N. Iorga, *Un poem grec privitor la istoria noastră*, în “Neamul Românesc Literar”, an V, 1912, p. 578.

Vezi *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV-XVII*, în SMIM, IV, 1960, p. 581

<sup>7</sup> Vezi A. Sacerdoțeanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeș*, în BOR, LXXXIII, 1965, 3-4, p. 313, N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971, p. 60, Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai V teazul* București, 1997, p. 30-31.

<sup>8</sup> Vezi George D. Florescu, Petre Ș. Năsturel, Paul Cernovodeanu, *Lapidariul bisericii Stavropoleos din București*, în BOR, LXXXIX, 1961, 11-12., p. 1086; *Inscripțiile medievale ale*

treapta de “mare ban” era superioară celei de “mare postelnic”. Or, dacă el și-a pierdut viața curând după 8 iunie 1568, este greu de presupus că a putut fi “mare ban” înainte de a fi fost “mare postelnic”, adică înainte de 31 martie 1564. Aceasta ar fi încălcat orice firesc *cursus honorum*. Nu ne rămâne așadar decât să conchidem că înainte de 1564 Ghiorma a putut fi doar ban mic, ban de județ, o dregătorie inferioară, dar foarte mănoasă. Probabil că a ocupat-o un răstimp destul de îndelungat, ceea ce a făcut ca posteritatea să-i păstreze amintirea sub forma *Ghiorma banul*. Nu ar fi singurul caz de acest fel...

În același pomelnic de la Argeș, menționat mai sus, am văzut că Ghiorma este trecut printre “grecii țarigrădeni” trăitori în Țara Românească. Dar aceeași pisanie din 1 octombrie 1719 spune despre el că era originar “din Pogoniani”, adevăr confirmat și pe altă cale. De aceea se poate, eventual, presupune că înainte de a ajunge în Țara Românească Ghiorma va fi petrecut o vreme la Constantinopol. Numai așa se pot împăca cele două izvoare !

Pisania din 1719 are și marele merit că ne indică și o dată pentru ridicarea “din temelii” a bisericii cu hramul Nașterea lui Hristos: anul “7073”, care corespunde intervalului 1 septembrie 1564 – 31 august 1565<sup>9</sup>. Dar cel dintâi document care o pomenește este abia din 12 martie 1580. El privește tocmai acel loc dăruit lui Dragomir vornic, pe care între timp acesta construise nouă prăvălii. Mihnea vodă, prin acest act, întărea stăpânirea boierului Dragomir asupra lor, fără să amintească în nici un fel cui aparținuse inițial locul cu pricina. În act se precizează doar că acele prăvălii sunt “pe ulița de cătră besérica Gheormei”. Abia spre sfârșitul textului aflăm un amănunt în plus: locul a fost dăruit de vodă Alexandru deoarece încăpuse pe mâna unor turci, care ar fi făcut “mare răotate și multă curvie și spurcăciune prin prejurul aceii beséareci”...<sup>10</sup>.

În 23 aprilie 1631, printr-un act scris în limba greacă, Despa Pană vistiereasa, fiica lui Manta, fiul fostului ban Ghiorma” a închinat biserica din București zidită de bunicul ei, împreună cu toate proprietățile, “la biserica noastră mamă, arhiepiscopia Pogonianeii, care este biserică a Sfinților, slăviților și preaînțelepților Apostoli”. Dania s-a făcut în fața lui “Sofronie, arhiepiscop al Pogonianeii”<sup>11</sup>. Este, însă, de observat că încă înainte, în 18 ianuarie 1631, Leon vodă Tomșa a închinat biserica “numită a lui Ghiorma banul”- “cu voia Despei, nepoata lui Ghiorma banul”-, la “mănăstirea din Țara Grecească, numită arhiepiscopia Pogonianeii”<sup>12</sup>. Pare deci probabil că domnul însuși a pus la cale această închinare.

---

*României*, vol. I, *Orașul București*, redactor responsabil Alexandru Elian, București, 1965, nr. 588, p. 486.

<sup>9</sup> Iată, în traducere, care este conținutul acestei inscripții, care astăzi se păstrează la Muzeul de Artă din București: “ȚAceastă precinstită și dumnezeiască biserică a Nașterii după trup a Domnului nostru Iisus Hristos s-a clădit din temelie în anul 7073 cu cheltuiala preaslăvitului boier marele ban Ghiorma din Pogoniana și s-a zugrăvit în anul 7224 (sic), domnind preaevlaviosul domn domnul Ioan Constantin Basarab voievod, cu cheltuiala preasfințitului arhiepiscop al Pogonianeii chir Eftimie din Dipalița, iar așezarea <pisaniei> deasupra ușii <s-a făcut> în anul 1719 actombrie 1” (*Inscripțiile medievale ale României*, I, loc. cit.).

<sup>10</sup> DRH, B, vol. VIII, București, 1996, nr. 288, p. 473.

<sup>11</sup> *Ibidem*, vol. XXXIII, București, 1969, nr. 231, p. 370.

<sup>12</sup> *Ibidem*, nr. 196, p. 322-333.

Chiar în același moment pe care abia l-am evocat, un anume ieromonah Porfirios, care se găsea în Țara Românească și care se pare că a fost ucenicul episcopului Luca al Buzăului, a isprăvit de scris și împodobit cu miniaturi un manuscris grecesc, un *Liturghier*. Acest manuscris, ce poartă data mai 1631, a fost dăruit arhiepiscopiei din Pogoniani de către “prea nobilul arhonte Procos Paros din satul Valovista”. Personajul care a comandat executarea acestui manuscris se găsea deja în Țara Românească în 16 septembrie 1623 când numele lui este menționat ca martor la o vânzare de moșie. De bună seamă așa cum s-a prețuit, *Liturghierul* în discuție s-a păstrat la biserica lui Ghiorma banul din București, care tocmai atunci fusese închinată la arhiepiscopia din Pogoniani. În prezent manuscrisul se conservă la Muzeul de Artă din București.

Am văzut că în al doilea citat reprodus din lucrarea Ariadnei Camariano-Cioran pentru biserica lui Ghiorma banul din București a fost folosită denumirea biserica *Greci*. Este adevărat, după închinarea din 1631 la arhiepiscopia din Pogoniani, biserica începe, treptat, să fie cunoscută sub această nouă denumire de biserica Grecilor. Așa este menționată în documentele din 8 aprilie 1638, 28 octombrie 1640, 15 mai 1641, 30 iunie, 2 iulie și 25 august 1667, 28 ianuarie 1671, 19 februarie și 18 martie 1677, 6 aprilie 1678, 28 februarie și 18 martie 1680, 20 august 1696, 5 iunie 1720, 22 martie 1754, 26 octombrie 1755, 25 noiembrie 1776, 2 aprilie 1777 și 19 decembrie 1784<sup>14</sup>. Sigur că această denumire a provenit de la prezența reprezentanților arhiepiscopiei din Pogoniani.

S-a păstrat totuși și vechiul nume al lăcașului, deși el a fost întrebuintat din ce în ce mai rar. Amintim drept exemple documentele din 28 septembrie 1642, 4 ianuarie 1644, 10 martie 1650, 1 iulie 1665, 9 februarie 1668, 20 noiembrie 1671, 17 iunie 1713 și 16 octombrie 1719<sup>15</sup>. După cum se vede, pe măsură ce înaintăm în timp, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea și în prima jumătate a celui următor, numărul actelor în care figurează “biserica Ghiormii banul” scade invers proporțional cu cele care pomenesc “biserica Grecilor”.

Trebuie subliniat în chip special că există două acte din veacul al XVIII-lea în care biserica este citată cu amândouă numele, unul din 12 mai 1732, iar celălalt din 5 februarie 1759<sup>1</sup>. Este menționată în aceste acte biserica “Ghiormii banul ce să numește biserica Grecilor”. Identitatea lor este așadar în afară de orice îndoială.

<sup>13</sup> Vezi *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească*, vol. I, *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii*, catalog de Liana Tugearu, cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, paleografie greacă Mihail Caratașu, paleografie slavonă Pavel Mircea Florea, glosar și indici Carmen Tanăsoiu, București, 1996, p. 135-136, 142-143 și p. 147, n. 2

<sup>14</sup> George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594-1821)*, București, 1961, nr. 13, p. 94, nr. 17, p. 98; nr. 19, p. 99; nr. 56, p. 134-135; nr. 75, p. 156-157; nr. 92, p. 174-175, nr. 193, p. 289; nr. 337, p. 430-431; nr. 399, p. 489-490; nr. 401, p. 491-492; nr. 423, p. 517-518, idem, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634-1800)*, București, 1982, nr. 15, p. 65-66 și nr. 166, p. 202-203; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, nr. VI, p. 560-561; nr. VIII, p. 562, nr. IX XIII, p. 563-566.

George Potra, *Documente (1594-1821)*, nr. 21, p. 100-101; nr. 22, p. 101-103; nr. 42, p. 120, nr. 51, p. 128-129, nr. 80, p. 160-161; nr. 173, p. 258-259; nr. 192, p. 283-285; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, nr. VII p. 561.

George Potra, *D. cu nente (1594-1821)*, nr. 244, p. 333-335 și nr. 350, p. 443-445.

Documentele din 9 februarie 1668 și 20 noiembrie 1671, pe care le-am amintit mai sus, cuprind reînchinarea bisericii la mănăstirea din Pogoniani, sediu de arhiepiscopie.

În timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), înainte de august 1696, lăcașul a avut de suferit de pe urma unui mare incendiu. Documentul din 20 august 1696 furnizează o serie de informații prețioase în legătură cu acest eveniment și cu reparațiile ce s-au adus construcției. Astfel, aflăm că zidurile s-au stricat atât de rău încât cheltuielile mari pe care le necesitau reparațiile nu au putut fi acoperite numai din veniturile bisericii. A trebuit să fie vândut un loc din mahalaua Bălăceanului lui Asan cămărașul și fratelui său Ianache. “Ispravnici pentru diresul sfintii bisearici” sunt indicați a fi fost: “Ionuț starostea la neguțători i Iorga biv staroste i Manul neguțătorul”. Cel ce a “supervizat” însă atât vânzarea locului, cât și desemnarea grupului de negustori ce s-au ocupat de repararea bisericii a fost “părintele Malahia episcopul” de la Pogoniani, aflat temporar în Țara Românească. Ar mai fi poate de adăugat că locul din București, vândut acum, fusese dăruit la origine bisericii tot de un grec, “Mihul pitariul, diacon de la Rumeli de’la Arghirocastro”<sup>17</sup>.

Înțelegem așadar de ce, în anul 1719, “cu cheltuiala preasfințitului arhiepiscop al Pogonianeii chir Eftimie din Dipalița”, a fost nevoie de zugrăvirea bisericii. A fost vorba, de fapt, foarte probabil, de o repictare, ca urmare a incendiului pomenit în actul din 20 august 1696 și a reparațiilor efectuate ulterior<sup>18</sup>.

\*

Mănăstirea lui Ghiorma banul, cu hramul Sf. Nicolae, este menționată întâia oară într-un act ce are data de zi și lună (8 aprilie) probabil corecte, dar anul evident greșit (7066–1558). Pe temeiul altor elemente, mai exact numele boierilor din componența sfatului domnesc, actul a fost atribuit intervalului 1564-1568. Aceasta bineînțeles și fiindcă Ghiorma figurează în text cu titlul de *mare postelnic*. Ceea ce merită relevat din capul locului este faptul că în documentul respectiv Ghiorma este cel arătat în chip limpede ca întemeietor al mănăstirii, iar nu soția lui Caplea, așa cum au crezut unii istorici<sup>19</sup>. Despre aceasta ni se spune doar că a fost îngropată în mănăstirea Sf. Nicolae, lăsându-i pentru pomenirea ei, a fiului ei Pătrașcu (dintr-o primă căsătorie) – îngropat la mănăstirea Bolintin -, precum și a înaintașilor ei stăpânirile pe care le avea în satele Spantog, Brânistar (aici numai a patra parte !), Cărstinești și Izvorani, plus un număr de țigani robi. Mai trebuie reținut din același act că mănăstirea Sf. Nicolae era deja închinată de către ctitorul ei la mănăstirea Simopetra de la Muntele Athos<sup>20</sup>.

Un act târziu, din 12 iulie 1620, evocă un prim episod dramatic din existența acestui așezământ, petrecut în vremea voievodului Petru Cercel (1583-1585). Atunci, domnul aflat pe tron a vădit o mare ostilitate – *mănie și urgie* – față de “sfânta mănăstire

<sup>17</sup> Ștefan Andreescu, *op. cit.*, nr. XIII, p. 565-566; vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 217.

<sup>18</sup> Lucrarea de față nu are un caracter exhaustiv. Nu am mai insistat deci asupra datelor cunoscute până în prezent cu privire la istoricul bisericii lui Ghiorma banul în secolele al XVIII-lea al XIX-lea. Pentru aceste date a se vedea N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 217 și Pr. Nicolae Șerbănescu, *Mărturii istorice despre monumentele din Bucureștii de altădată*, în BOR, LXXVIII, 1960, 1-2, p. 90-91.

<sup>19</sup> Vezi, de pildă, N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 165; idem, *Dicționar al marilor dregători*, p. 60.

<sup>20</sup> DRH, B, V, nr. 291, p. 320.

a Gheormu banul den București, hramul sviati Niculae”. Mai precis, i-a izgonit pe călugări din mănăstire și, mai mult, a pus să fie dezgropate oasele jupănesii Caplea, care au fost mutate și reinhumate la mănăstirea Bolintin. Aici, cum am amintit, se găseau rămășițele fiului ei Pătrașcu. Rațiunea celui din urmă gest este explicată tot de acest document Petru vodă Cerel a emis, după cât se pare, un hrisov din care rezulta că: “...unde va fi zăcând trupul jupănesii Caplie șe osele ei la sfânta mănăstiré, acolo ca să fie satele și țigane”<sup>1</sup>. Prin urmare, rostul strămutării oaselor a fost acela de a deposeda mănăstirea Sf. Nicolae de posesiunile ei, lăsate moștenire de către soția fondatorului. Nu cunoaștem motivul ostilității domnului față de această mănăstire.

Al doilea episod dramatic din istoria mănăstirii este relatat de cronica lui Radu Popescu vornicul. Avem de-a face cu o tradiție în legătură cu viața lui Mihai Viteazul din perioada dinainte de a ocupa scaunul domnesc al Țării Românești (1593). Aflăm astfel că, la un moment dat, pe când el se găsea la Craiova – în calitate de locțiitor al marelui ban –, a început să circule zvonul că este “fecior de domn”. Cu alte cuvinte – un posibil pretendent la tronul Țării Românești. Domnul în funcție, când a auzit acest zvon, a poruncit numaidecât să fie adus la București. De aici încolo reproducem însuși textul cronicii: “... și trecând pă lângă Bisearica Albă în vremea liturghiei, s-au rugat armașilor să-l lase să asculte sfânta liturghie și lăsându-l, au intrat în biserică și rugându-se s-au făgăduit lui S t i Nicolae, fiind hramul, că de-l va mântui să-i facă mănăstire în numele lui, precum au și făcut”. Intr-adevăr, după ce a scăpat de la moarte și după ce, ulterior, a izbutit să ocupe scaunul domnesc al Țării Românești, Mihai și-a ținut făgăduiala “și mănăstire încă au făcut, care să veade și să numeaște Mihaiu vodă”<sup>22</sup>. Așa a reținut, deci, tradiția motivul întemeierii vestitei mănăstiri ce, până în anul 1985, împodobește una din colinele orașului București! Să mai notăm și faptul că, pe la începutul secolului al XVIII-lea, când vornicul Radu Popescu a consemnat această tradiție, bisericii în care a intrat și s a rugat Mihai i se spunea *Biserica Albă* și avea *hramul Sf. Nicolae*.

Dar să vedem și ce ne spun documentele în privința întemeierii mănăstirii Mihai Vodă. Există un act în limba greacă, o “carte” a patriarhului Ieremia II al Constantinopolului, emisă în octombrie 1591, pe când se găsea la București, din care aflăm că unul din însoțitorii săi, călugărul Evghenie de la mănăstirea Simopetra de la Muntele Athos i s-a plâns în legătură cu situația metohului pe care mănăstirea sa îl avea aici. Acest lăcaș avea un neajuns: era așezat într-un loc mlăștinos, “la țărm și aproape de raul ce curge pe acolo”. El a cerut prin urmare patriarhului Ieremia ca, păstrând metohul “așa cum este, păzit de doi sau mai mulți călugări”, “să se clădească alt metoh ... pe un loc înalt”. L a găsit deci pe Mihai banul, care a acceptat să facă acest lucru pe cheltuiala sa<sup>23</sup>.

Este oare *Biserica Albă*, pomenită de cronicarul Radu Popescu, aceeași cu mănăstirea lui Ghiorma banul ?

Istoricul Nicolae Stoicescu a adus câteva argumente în sprijinul acestei identificări. În plus, el a susținut că avem de-a face cu biserica Albă Postăvari, reconstruită din temelii în secolul al XIX-lea, în anii 1855-1857, și care a fost din păcate

<sup>2</sup> DIR, B, XVII 3, nr. 514, p. 577-578.

<sup>22</sup> Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. critică de Const. Grecescu, București, 1963, p. 69-70; izvor citat de N. Stoicescu, *Repertoriul*, p. 165.

<sup>23</sup> Hurmu aki, *Documente*, XIV 1, nr. CLXII, p.91.

demolată în ultima perioadă a regimului Ceaușescu<sup>24</sup>. Dar în calea acestei identificări se ridică o piedică: biserica Albă-Postăvari se găsea la oarecare distanță de Dâmbovița, râul care străbate orașul București. Or, în afară de cartea patriarhului Ieremia II, care vorbește imprecis doar de un “râu ce curge pe acolo”, există alte documente care atestă în chip limpede că mănăstirea Sf. Nicolae a lui Ghiorma banul se afla de fapt foarte aproape de țărmul râului Dâmbovița. Vom semnala aici numai două asemenea acte.

În 18 septembrie 1588, printr-un hrisov pe care-l emite la București, voievodul Mihnea II întărește mănăstirii Sf. Nicolae stăpânirea peste “ocina din jurul mănăstirii ... miluită de răposatul Petre voevod, fiul lui Mircea voevod, de mai înainte vreme, *cu acel loc, până la apa Dâmboviței*”. În plus, Mihnea vodă îngăduia călugărilor să-și facă o moară “lângă sfânta mănăstire, *însă aproape, dinaintea porții să facă moară*” (subl. n. – Șt.A.)<sup>25</sup>. În consecință nu poate exista nici o îndoială asupra amplasării mănăstirii, cu atât mai mult, cu cât în 5 mai 1591 același domn confirmă stăpânirea ei peste acel “vad de moară și cu locul care este în fața porții sfintei mănăstiri”<sup>26</sup>. Tot ce s-ar mai putea adăuga este că mănăstirea lui Ghiorma banul, așa cum vedește actul din 1635 – de care ne-am ocupat la începutul paginilor de față – se afla și “lângă vii”, adică la marginea orașului. De altminteri, încă într-un act databil în răstimpul mai 1585-iunie 1586 se pomenește de înzestrarea mănăstirii de către ctitor cu “livezi lângă vii și cu pomet”, cumpărate “acolo la mănăstire”, deci în imediata ei vecinătate, de la “orășeni” (subl. n. Șt. A.)<sup>27</sup>.

Nicolae Stoicescu și-a argumentat în felul următor ipoteza:

1. Nu există nici o altă biserică în apropierea mănăstirii Mihai Vodă care să aibă hramul Sfântul Nicolae și care în același timp să fie metoh al acestei mănăstiri. Căci, într-adevăr, după cum reiese din documentul din 5 aprilie 1635, mănăstirea lui Ghiorma banul devenise metoh al mănăstirii Mihai Vodă.
2. Ctitoria lui Ghiorma banul se găsea lângă Dâmbovița. Cu toate că biserica Albă-Postăvari nu era așezată aproape de apă, totuși acest fapt nu împiedică identificarea ei cu vechea biserică, deoarece într-un document din 15 iunie 1669, se precizează că mănăstirea Sf. Nicolae se afla în apropierea unui ostrov al Dâmboviței “cei vechi”, adică lângă *vechiul curs* al râului Dâmbovița
3. Biserica Albă-Postăvari a fost biserică de schit, întocmai ca și ctitoria lui Ghiorma banul. Este de presupus că vechea mănăstire și-a schimbat numele încă de la începutul veacului al XVIII-lea, când cronicarul Radu Popescu o amintește deja sub forma: *biserica Albă*.

În curtea bisericii Albe-Postăvari s-au efectuat în anii 1954-1956 săpături arheologice. Descoperirea unor monede și morminte de la sfârșitul secolului al XVI-lea a dovedit existența unei biserici în această epocă. Și, pe de altă parte, cu ajutorul altor elemente s-au putut delimita trei etape din existența acestui lăcaș. Mai întâi, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea este construită o primă biserică, în jurul căreia s-a format

<sup>24</sup> N. Stoicescu, *Repertoriul*, p. 165-166.

<sup>25</sup> *DIR*, B, XVI/5, nr. 395, p. 377.

<sup>26</sup> *Ibidem*, XVI 6, nr. 7, p. 6-7.

<sup>27</sup> *Ibidem*, XVI/5, nr. 201, p. 187.



cimitirul cu cele mai vechi morminte. Biserica aceasta durează până către începutul veacului al XVIII-lea. Acum prima biserică este dărâmată, rămânând totuși unele porțiuni de construcție care sunt refolosite la ridicarea unei a doua biserici. Noua biserică este zidită după principiile și cu materialele specifice din această epocă. Din 1855, fiind ruinată, biserica a doua este înlocuită cu o altă clădire. Sunt folosite vechile temelii și fragmente de zidărie. Lucrările se sfârșesc în 1857, lăcașul fiind sfințit la 28 septembrie în același an<sup>28</sup>.

După părerea noastră, schimbările din trecutul bisericii se reflectă în documente, dacă acceptăm identitatea bisericii Albe cu mănăstirea lui Ghiorma banul. Iată cum: în prima fază, în diferitele documente întâlnim citată fie "mănăstirea Ghiorme banul" la început, fie "mănăstirea Sfântul Nicolae". Cu cel de-al doilea nume apare la 10 octombrie 1656<sup>29</sup> și la 15 mai 1706<sup>30</sup>. După reconstrucția de la începutul secolului al XVIII-lea – care evident a avut loc după 1706 -, lăcașul este cunoscut sub numele de "biserica Albă". Astfel este pomenit cu începere de la 15 martie 1741<sup>31</sup> (dacă lăsăm de o parte mențiunea din cronica lui Radu Popescu, databilă nu mult înainte de 1725<sup>32</sup>). Probabil că noul nume i-a fost dat deoarece biserica nu a mai fost zugrăvită.

Documentul din anul 1741 prezintă un deosebit interes deoarece cuprinde reînchinarea bisericii la mănăstirea Mihai Vodă<sup>33</sup>. Aflăm din el că din "nepurtarea de grijă a egumenilor ce vor fi fost" lăcașul fusese "părăsit de către stăpânirea mănăstirii": Către sfârșitul textului găsim o informație pe care o socotim de mare preț. Anume aflăm că domnul Constantin Mavrocordat a întărit metohul mănăstirii Mihai Vodă deoarece trebuie "să fie egumenilor și părinților călugări vara de ședere la dânsa în vreme ce iaste domnia șezătoare la mănăstire". Deci biserica Albă avea ațâtea chilii în jur încât puteau găzdui pe toți călugării de la Mihai Vodă. Credem că astfel este confirmată presupunerea că avem într-adevăr de-a face cu vechea mănăstire a lui Ghiorma banul. De altfel, către sfârșitul veacului vom întâlni menționată în documente fie "Biserica Albă de la schit" în 1795, fie ceva mai târziu "schitul Sfântul Nicolae" (în 1806)<sup>34</sup>.

<sup>28</sup> Textul pisaniei din 1857 a fost editat de N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I/2, București, 1907, nr. 885, p. 347. Merită reținută din textul acestei inscripții ideea că în legătură cu biserica exista tradiția că ar fi fost a doua ca vechime în cuprinsul orașului București. Pentru săpăturile arheologice vezi: MCA, vol. V, București, 1959, p. 636-642; *Bucureștii de odinioară*, București, 1959, p. 121-122.

<sup>29</sup> Ștefan Andreescu, *op. cit.*, nr. V, p. 560.

<sup>30</sup> *Ibidem*, nr. XIV, p. 566.

<sup>31</sup> *Ibidem*, nr. XV, p. 566-567.

<sup>32</sup> Radu Popescu, *op. cit.*, ed. cit., p. LIX-LX.

<sup>33</sup> Actul a fost citat anterior, în treacăt, de N. Stoicescu, *op. cit.*, loc. cit.

<sup>34</sup> *Ibidem*.

**ON THE RELATIONS OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES TO  
EPIR: FOUNDATIONS BY GHIORMA OF POGONIANI, IN THE  
TOWN OF BUCHAREST**

*Abstract*

Ghiorma of Pogoniani (Epir) was the favorite of *Doamna* Chiajna, the mother of the Wallachian Voivode Petru cel Tânăr (1559-1568). Owing to this position, and also to his marriage into a family of Wallachian higher boyards, he acceded to the Prince's Council, and held the office of grand *postelnic* for several years. Subsequently, shortly after the deposition of Petru cel Tânăr, Ghiorma was put to death by order of the new prince, Alexandru Mircea.

It has been commonly thought that in sixteenth-century Wallachia there were *two* persons bearing the same name – the *ban* Ghiorma, founder of a church in Bucharest, dedicated to the Birth of the Christ, and a *postelnic* Ghiorma, married to *jupâneasa* Caplea, founder of a monastery dedicated to St. Nicholas, near the town of Bucharest.

The author of the present article shows that the person in question is actually one and the same, first *ban* and subsequently grand *postelnic*. The location of St. Nicholas monastery, no longer existing, as well as the church formerly lying in the middle of Bucharest and known for a long time as “*biserica Grecilor*” (the Greeks' Church), is further on discussed.



## UN PATRAFIR DE LA MĂNĂSTIREA IVIRILOR ȘI NEAMUL DOAMNEI LUI RADU MIHNEA

CONSTANTIN REZACHEVICI, PETRE Ș. NĂSTUREL

Într-o lucrare dedicată broderiilor cu fir de aur aflate la mănăstirea Ivirilor de la Muntele Athos, Eleni Vlachopoulou-Karabina înfățișează un interesant patrafir<sup>1</sup>, legat prin persoana donatoarei de istoria românească. Obiectul în sine merită o semnalare anume. Însă ceea ce ne reține atenția în chip deosebit este persoana donatoarei, cu totul necunoscută până acum, al cărui nume, brodat, după obicei, în partea de jos a patrafirului, indică o legătură de rudenie prin alianță cu Radu Mihnea, domnul Țării Românești (1601-1602; 1611; 1611-1616; 1620-1623) și al Moldovei (1616-1619; 1623-1626).

Inscripția grecească brodată cu majuscule arată că patrafirul a fost lucrat din porunca lui "† EPHNH, THΣ TTOMNA // APΓHPAΣ. H AΔEΛΦH †"<sup>2</sup>, adică a lui "† Irina (Ereni), a doamnei Arghira soră †". Cine a fost această doamnă Arghira, cu nume grecesc, însemnând de argint (<grec. *Arghiros* = argint)<sup>3</sup>, de altfel, unica având acest nume între doamnele Țărilor Române, nu e greu de aflat. Fără îndoială a fost soția lui Radu Mihnea și mama lui Alexandru Coconul, și acesta domn al Țării Românești (1623-1627) și al Moldovei (1629-1630), cu care se stinge ramura Mihnească a urmașilor lui Basarab I. Știm chiar cum arăta această doamnă Arghira, înfățișată alături de soțul și fiul ei într-o miniatură pe un document din 1614<sup>4</sup>, care a lansat pentru un timp moda reprezentărilor de figuri domnești în documentele interne. Însă multă vreme istoriografia românească nu s-a arătat interesată să stabilească din ce neam se trăgea. Enigmatica Arghira era fără îndoială o grecoaică și cam atât. "Doamna lui Radu Mihnea se chema Arghira"<sup>5</sup>, "greaca Arghira"<sup>6</sup>, "doamna lui *Arghira*, despre care nu știm nici de ce neam era, nici când, nici unde se măritase cu Radu Mihnea. Desigur era greacă, probabil din Constantinopol, iar căsnicia trebuie să fi fost proaspătă, deoarece toți copiii lor s-au născut în preajma acelor ani", după 1611<sup>7</sup>. "Radu Mihnea a fost căsătorit cu doamna

---

<sup>1</sup> Eleni Vlachopoulou-Karabina, *Holy Monastery of Iveron. Gold embroideries*, Mount Athos, 1998, p. 77-80 și planșe în culori, p. 81-82. Semnalat pentru acest material de Petre Ș. Năsturel.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 82. Transcrierea cu majusculele grecești actuale, iar C – Σ.

<sup>3</sup> Cristian Ionescu, *Dicționar de onomastică*, București, 2001, p. 45-46; Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 35-36.

<sup>4</sup> G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981, fig. 94; și la N. Iorga, *Istoria românilor*, V, ed. a II-a, Constantin Rezachevici, București, 1998, planșa VIII.

<sup>5</sup> A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, III, ed. a IV-a, Nicolae Stoicescu, Maria Simionescu, București, 1988, p. 344. "Doamna lui Radu Mihnea se cheamă Arghira" și la N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992, p. 76 (ed. I-a, Craiova, 1921).

<sup>6</sup> N. Iorga, *Istoria românilor*, V, ed. a II-a, p. 415; cf. și p. 406.

<sup>7</sup> C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, I, ed. a V-a, București, 1943, p. 185.

*Arghira*<sup>8</sup>, ș.a.m.d. Mult mai târziu se arată că viitorul domn "s-a căsătorit de tânăr cu «o femeie săracă din Pera» numită Arghira Minetti"<sup>9</sup>. În fapt, la aceeași concluzie se ajunsese *indirect* încă din vremea lui A.D. Xenopol, care, după izvoare de la Constantinopol, menționa pe "moșul" (unchiul) lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, grecul Bartolomeo Minetti<sup>10</sup>, amintit apoi în același mod indirect, și după aceleași izvoare, până în vremea noastră, însă drept un "italo-levantin"<sup>11</sup>.

De fapt, Bartolomeo Minetti (diminutiv de la Minio) era un grec italianizat, legat atât de Constantinopol cât și de Veneția. Nu știm când și unde s-a născut, poate la Constantinopol, de vreme ce sora sa, căsătorită, cum vom vedea, nu cu mult înainte de februarie 1611 cu tânărul Radu Mihnea, era menționată într-o relatare spaniolă de la Poartă, din acele zile, drept "*o femeie săracă din Pera*"<sup>12</sup> (în turcește Galata, cartierul occidental al Constantinopolului), ajunsă acum doamnă a Țării Românești, iar Minetti avea o casă în cartierul Fanar. Nu este însă exclus să fi fost originar dintr-o stăpânire venețiană, în orice caz Minetti era sigur grec, căci semnează grecește ca martor al unui act de vânzare din Țara Românească la 5/15 decembrie 1621, documentul fiind scris în românește, ca și semnăturile celorlalți boieri martori<sup>13</sup>. Într-o seamă de documente interne, dar mai ales în rapoartele ambasadurilor venețieni de la Poartă din deceniile treipatru ale secolului XVII el apare drept "*cumnatul*" lui Radu Mihnea<sup>14</sup>, și "*unchi*" al copiilor acestuia, Alexandru Coconul și Caterina (Ecaterina), din 1630 soția lui Moise Movilă, domnul Moldovei (1630-1631; 1633-1634)<sup>15</sup>.

N-a fost bogat și nici de origine aleasă. Situația sa s-a îmbunătățit, vom vedea mai jos de ce, abia în vremea celei de-a patra domnii a "cumnatului" său în Țara Românească (1620-1623), când ajunge mare stolnic (1620-1627) în sfatul domnesc al acestuia și în cel al urmașului său, Alexandru Coconul (1623-1627); pe acesta din urmă însoțindu-l mai apoi în prima domnie moldoveană (1629-1630), în care ocupă dregătoria de hatman, îndeplinind și solii în Transilvania<sup>16</sup>. De altfel, după moartea lui Radu Mihnea în 1626, Bartolomeo Minetti a devenit mâna dreaptă a nepotului său Alexandru Coconul, "*locotenentul*" acestuia, cum îl socotea bailul venețian de la Poartă la 1 septembrie 1629, înaintea plecării lui Alexandru vodă spre Iași<sup>17</sup>. L-a însoțit apoi pe acesta din urmă, revenind la Constantinopol, după pierderea domniei în Moldova, cei doi ajungând în orașul împărătesc, unde Minetti avea, cum aminteam, o casă în cartierul Fanar, la 30 iunie 1630<sup>18</sup>.

<sup>8</sup> Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1, București, 1942, p. 42.

<sup>9</sup> Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ed. a II-a, București, 2001, p. 281.

<sup>10</sup> A.D. Xenopol, *op.cit.*, p. 392-393.

<sup>11</sup> Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, București, 1989, p. 53. Cf. și Cristian Luca, *Un protagonist al vieții politice și economice din Țările Române în primele decenii ale secolului al XVII-lea: Constantin Battista Vevelli*, în "Argesis", Seria istorie, Pitești, XIII (2004), p. 201.

<sup>12</sup> Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 233-234.

<sup>13</sup> **DIR**, B, XVII-4, București, 1954, p. 67; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 417.

<sup>14</sup> **DRH**, B, XIX, p. 248; Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 402.

<sup>15</sup> Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 92, 433, 446-447, 458, 465; VIII, p. 423, 432.

<sup>16</sup> Nicolae Stoicescu, *loc.cit.*

<sup>17</sup> Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 433.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 446, 456.

Următorii patru ani, până la moarte, au fost foarte dificili pentru Bartolomeo Minetti. Mai întâi s-a stins la Poartă Alexandru Coconul, înainte de 18 octombrie 1632<sup>19</sup>, la numai 21 de ani, lăsând deschisă problema moștenirii sumei depuse de Radu Mihnea la Zecca (banca de stat a Veneției), circa 20.000 de ducăți, trimiși în secret în octombrie 1623<sup>20</sup>. Minetti îl ajutasese și mai înainte pe nepotul său și pe sora acestuia, Caterina, să revendice banii moșteniți de la tatăl lor, de care, îndeosebi Alexandru Coconul avea nevoie la Poartă pentru obținerea scaunelor domnești din Țara Românească și Moldova, împotriva pretențiilor bănești ale unui așa-zis unchi patern ("turc" dintre fiii păgâni ai lui Mihnea Turcitul) și a unui frate nelegitim, Nicolae, care pretindeau și ei moștenirea depozitului bancar<sup>21</sup>. Lucrurile s-au complicat prin pretențiile asupra aceluiași depozit ale lui Moise Movilă, în calitate de soț, din iunie 1630, al Caterinei, sora Coconului, prin nesfârșita birocratie venețiană, care temporiza vădit accesul lui Bartolomeo Minetti la depozitul amintit, și prin presiunile creditorilor lui Alexandru Coconul, care își cereau datoriile de la unchiul acestuia, implicând chiar și instanțele otomane .

Cum demersurile lui Bartolomeo Minetti, în calitate de reprezentant recunoscut al nepoților săi pe lângă bailul venețian de la Poartă și apoi chiar către doge, în 1633, pentru recuperarea banilor de la banca venețiană, n-au avut rezultat, iar Minetti se îndatorase cu dobânzi destul de mari pentru plata creditorilor lui Alexandru Coconul, în vara aceluiași an el a fost pentru un timp închis, aflându-se apoi într-o situație foarte dificilă<sup>23</sup>. Din nou întemnițat pentru datorii în primăvara 1634<sup>24</sup>, după mari suferințe în închisoare a fost în cele din urmă eliberat, cu îngăduința creditorilor săi, întorcându-se în casa din Fanar. Fiind însă la o vârstă înaintată ("*senile età*") și suferind de o boală gravă ("*mal grave*"), aceasta din urmă i-a pricinuit moartea înainte de 23 iunie 1634<sup>25</sup>.

De-acum povara luptei pentru recuperarea depozitului lui Radu Mihnea de la Zecca venețiană a trecut asupra văduvei lui Bartolomeo Minetti, care, în iulie 1634 s-a adresat, "*disperată*", cu lacrimile și roind din abundență și prosternându-se până la pământ, după obiceiul locului, pentru ajutor bailului venețian de la Constantinopol<sup>26</sup>. I-a fost dat apoi să treacă cu adevărat prin aceleași suferințe ca și defunctul ei soț, în încercarea de recuperare a depozitului bancar amintit, pentru plata creditorilor venețieni ai lui Alexandru Coconul. Hărțuită de creditori, supusă presiunilor autorităților venețiene, care îi cereau acum și ei să-și dovedească oficial drepturile asupra banilor lui Radu Mihnea, amenințată de pretențiile exprimate în scris ale lui Nicolae, urmașul natural al lui Radu Mihnea<sup>27</sup>, singură, doar cu un fiu de vreo zece ani, cum vom vedea, văduva lui Bartolomeo Minetti nu s-a dat bătută, însoțindu-și demersurile personale către bailul Piero Foscarini și către femeile din seraiul lui kapudan pașa (amiralul flotei otomane), cu care se află în relații de "*mare familiaritate*", de întreg arsenalul tragediei

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 454. cf. Și p. 459.

<sup>20</sup> *Ibidem*, p. 399. Cristian Luca, *Depozitul lui Radu Mihnea de la Zecca Veneției*, în SMIM, XVIII (2000), p. 190.

<sup>21</sup> Cristian Luca, *op.cit.*, p. 191-193; Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 455-459, 461, 462.

<sup>22</sup> Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 463-464.

<sup>23</sup> *Ibidem*, p. 465-466, 468-470, 472, 474.

<sup>24</sup> *Ibidem*, p. 474-476.

<sup>25</sup> *Ibidem*, p. 477.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 478-479.

<sup>27</sup> *Ibidem*, p. 481-483. Caterina, fiica lui Radu Mihnea, și-a în oșit soțul, Moise Movilă, cu care se căsătorise în iunie 1630 (*ibidem*, p. 92), în pribegie în Polonia, încă din primăvara 1634, rupând astfel orice legătură cu Poarta.

grecești<sup>28</sup>. În lunile august-septembrie 1634 a înaintat bailului două înscrisuri grecești ("*scritture in greco*"), autentificate de patriarhul Constantinopolului, și alte două acte în limba turcă, care atestau drepturile urmașilor lui Radu Mihnea și ale soțului ei, Minetti, asupra banilor depuși la Veneția de fostul domn, totodată, și-a trimis agenții cu ample împuterniciri pentru a cerceta situația înscrisurilor de la Zecca venețiană<sup>29</sup>, pe scurt, și-a pregătit un dosar justificativ de neclintit. În sprijinul neodihnitei văduve a lui Minetti a intervenit și kapudan pașa, în noiembrie 1634, printr-un apropiat al său, Regep, care s-a adresat dragomanului venețian Grillo, cu prilejul vizitei acestuia la Arsenalul Porții, arătând că "*sărmana doamnă era terminată*" și în mare criză de bani, iar tratativele pentru "*creditul lui Minetti*" nu pot fi blocate, amenințând chiar cu aducerea cazului în fața justiției otomane<sup>30</sup>. Între timp schimbul de scrisori al bailului cu dogele venețian pe această temă s-a intensificat, și la începutul lui decembrie 1634, în cele din urmă, văduva lui Minetti a fost anunțată printr-un negustor venețian, despre soluția propusă în numele dogelui, de a i se restitui doar jumătate din valoarea depozitului bancar, altfel existând șansa de a nu mai primi nici un ban. La acestea văduva a răspuns cu "*impertinențe*", apoi a izbucnit în lacrimi, smulgându-și hainele și deplângând situația mizerabilă în care se afla<sup>31</sup>. Dar n-a cedat, astfel că spre sfârșitul lui decembrie 1634 a fost închisă pentru neplata datoriilor, de unde a ieșit înainte de 9 ianuarie 1635, și parcă pentru a sublinia situația grea în care se afla i-a cerut chiar bailului un împrumut de 200 de țechini (ducați)<sup>32</sup>. În același timp însă, la 11 ianuarie 1635 s-a înfățișat împreună cu fiul ei, adevăratul moștenitor al lui Bartolomeo Minetti, căreia ea îi era doar tutore, lui kapudan pașa, înmânându-i un *arz* prin care îi solicita protecția. Înaltul dregător otoman s-a mobilizat din nou și același apropiat al său, Regep, s-a adresat Signioriei venețiene, și, totodată, bailul a fost chemat să se înfățișeze înaintea judecătorului (*kadileschier*) Greciei, urmând ca, dacă nici așa banii nu vor fi plătiți văduvei și fiului lui Minetti, să se facă recurs la sultan. În aceste condiții bailul Foscarini îl sfătuia pe doge, ca acționând cu multă prudență să soluționeze această problemă<sup>33</sup>.

Drept urmare, în urma instrucțiunilor primite de la doge în ianuarie și la începutul lui februarie 1635, bailul raporta la 10 februarie rezolvarea chestiunii, în sensul dorit de autoritățile venețiene. După alte verificări birocratice la sediul ambasadei venețiene, văduva și fiul lui Bartolomeo Minetti au primit doar jumătate din suma depusă de Radu Mihnea la Zecca venețiană. În fapt, li s-a înmănat *numai 1000 de țechini (ducați)*!, alți 8.900 de țechini urmând a fi plătiți negustorilor venețieni creditori la Veneția prin "*scrisori de schimb*" (*lettere di cambio*), aceștia renunțând însă la dobânzile neachitate. Chiar și așa, acest aranjament – recunoștea bailul Piero Foscarini – s-a efectuat în urma "*marilor presiuni (asupra sa) ale lui kapudan pașa*" (*travagli grandissimi dal Capitano Bassà*)<sup>34</sup>. Cât despre restul de 10.000 de ducaci din depunerea lui Radu Mihnea, aceștia au dispărut în lăzile necinstitei bănci venețiene, tăind pofta altor domni din Țările Române, până la Constantin Brâncoveanu, să-și mai investească banii acolo.

<sup>28</sup> "*Prosternându-se la pământ plină de lacrimi*", "*cu mii de jurăminte*", "*vărsând neîncetat lacrimi*" etc., după mărturiile bailului din august-septembrie 1643 (*ibidem*, p. 480-481).

<sup>29</sup> *Ibidem*, p. 480-482.

<sup>30</sup> *Ibidem*, p. 483.

<sup>31</sup> *Ibidem*, p. 484-485.

<sup>32</sup> *Ibidem*, p. 485.

<sup>33</sup> *Ibidem*, p. 486.

<sup>34</sup> *Ibidem*, p. 487. Cf. și Cristian Luca, *op.cit.*, p. 194-195.

În toată această poveste, care a durat nu mai puțin de nouă ani după decesul, la începutul lui 1626, a lui Radu Mihnea, numele doamnei Arghira, care ar fi trebuit să fie moștenitoarea soțului ei, fie și în calitate de tutore al copiilor lor, nu apare nicăieri. Nu s-a observat până acum că ea trebuie să fi murit înaintea soțului ei, numai astfel putând fi explicată absența ei în importanta chestiune a moștenirii banilor depuși de Radu Mihnea la Veneția. În schimb, reprezentantul recunoscut al "coconilor" decedatei perechi domnești a fost grecul Bartolomeo Minetti. Deoarece izvoarele vremii îl numesc, cum am văzut, *cumnat* al lui Radu Mihnea și *unchi* al celor doi urmași legitimi ai lui Radu Mihnea și ai doamnei Arghira, în chip logic acesta a fost socotit, de la A.D. Xenopol înainte, drept fratele Arghirei, care și ea a fost numită, fără șovăire, cum am văzut mai sus, Arghira Minetti! Numai că logica formală nu e întotdeauna cheazășia aflării adevărului istoric. Nimeni nu s-a întreat până acum, și chiar dacă a făcut-o, lipsa izvoarelor nu i-a îngăduit să afle, cine a fost soția lui Bartolomeo Minetti? Văduva acestuia care a luptat cum am văzut, cu atâta îndârjire în numele fiului ei, pentru recuperarea banilor lui Radu Mihnea de la Veneția, în condițiile ieșirii din scena istorică a urmașilor legitimi ai acestuia din urmă. Cea care avea înscrisuri autentificate de patriarhul Constantinopolului și acte ale autorităților turcești care îi legitimau pretențiile, fără îndoială reale.

Câteva documente venețiene inedite, descoperite în ultimii ani, care întregesc șirul celor cunoscute până acum, în problema care ne interesează, aduc răspunsul la această întrebare. Cu totul neașteptat, soția lui Bartolomeo Minetti se numea Irina (Ereni), nimeni alta, observăm cu acest prilej, decât donatoarea patrafirului de la mănăstirea atonită a Ivirilor, cea care în inscripția brodată de la poalele acestuia se intitula, cum a, văzut, *sora doamnei Arghira!* Așadar, Bartolomeo Minetti era "cumnat" cu Radu Mihnea, nu în calitate de frate al doamnei Arghira, cum s-a crezut până acum, ci ca soț al *cumnatei* acestuia. Și tot astfel era "unchi" al lui Alexandru Coconul și al surorii acestuia, Caterina, doar ca soț al *mătușii* materne a acestora.

Ne lămurim mai bine asupra acestor aspecte urmărind informațiile venețiene cu pricina. Astfel, după moartea lui Bartolomeo Minetti în iunie 1634, registrele cancelariei bailului venețian de la Constantinopol consemnau că dreptul de a se ocupa de soarta depunerilor de la Zecca revenea de acum soției sale Irina (Ereni) și lui Pătrașcu, fiul lor. Câteva luni mai târziu, la 18 septembrie 1634, într-unul din registrele respective se menționează, pe baza actului, amintit mai sus, de autentificare de către patriarhul Constantinopolului a celor două înscrisuri grecești, prezentate bailului de văduva lui Minetti, în urmă cu o lună, că moștenirea dreptului asupra banilor de la Zecca ai lui Radu Mihnea a trecut de la Bartolomeo Minetti la "Petrașcu, în vârstă de circa 10 ani, fiul natural unic al acestui decedat Minetti, avut cu slujnica sa" (*Petrasco, d'età d'anni 10 in circa, figlio unico naturale d'esso quondam Minetti havuto con serva*), "*madonna Erini*"<sup>35</sup>.

Așadar, Irina (Ereni) fusese slujnica lui Minetti, cu care în urmă cu circa zece ani, deci pe la 1624, acesta făcuse un fiu natural. Pătrașcu, după care a luat-o de soție, legitimându-și fiul, care de altfel, poartă un nume românesc. Nimic neobișnuit în epocă. Să nu uităm că uneori și domnii (de obicei însă în afara momentului când se aflau în scaun) se căsătoreau cu femei simple sau chiar slujnice; femeia trecând astfel la condiția

---

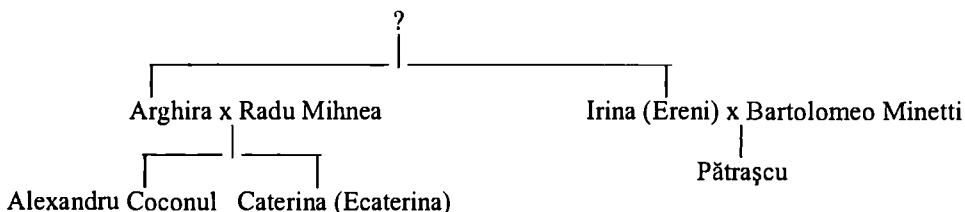
<sup>35</sup> Aceste informații despre Irina (Ereni) și Pătrașcu Minetti mi-au fost puse la dispoziție cu o amabilitate pentru care îmi exprim grațitudinea, de Cristian Luca, din teza sa de doctorat, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea* (C. Rezachevici).



socială a soțului. Petru Șchiopul, fratele bunicului lui Radu Mihnea, făcuse un copil nelegitim, Ștefan, născut în 1584, cu o tânără roabă, din întâmplare numită tot Irina (Botezata), doica celorlalți urmași ai săi, înainte de moartea doamnei sale, Maria Amiralii. Ulterior, în ianuarie 1591 s-a căsătorit în secret cu această Irină, care a devenit astfel doamnă a Moldovei, cu mai bine de jumătate de an înainte de plecarea lui Petru Șchiopul în exil<sup>36</sup>.

E drept că Radu Mihnea nu se afla în scaunul domnesc la vremea când s-a căsătorit cu Arghira, pe atunci "*o femeie săracă din Pera*", cum am văzut, sora celei care avea să devină slujnica, iar mai apoi soția lui Bartolomeo Minetti. Nunta lui Radu Mihnea cu Arghira trebuie să fie avut loc cum rezultă din informarea spaniolă de la Constantinopol, din 5 februarie 1611, amintită și mai sus, nu cu mult timp înaintea acestei date<sup>37</sup>. De altfel, întâiul lor născut, Alexandru Coconul, a văzut lumina zilei chiar în cursul anului 1611, de vreme ce la 15/25 iulie 1629 patriarhul Constantinopolului Chiril Lukaris mărturisea printr-un act anume că la aceea dată era în vârstă de 18 ani<sup>38</sup>.

Nu știm din ce neam se trăgeau cele două grecoaice surori Arghira și Irina (Ereni), desigur un neam modest de la Constantinopol, de vreme ce înaintea căsătoriei, una fusese "*o femeie săracă*", iar cealaltă "*slujnică*" în casa lui Bartolomeo Minetti din Fanar. În orice caz Arghira nu poate fi numită Minetti, de vreme ce acesta îi era cumnat nu frate.



În familia Mihneștilor căsătoriile cu grecoaice sau levantine grecizate n-au fost tocmai rare. Să nu uităm că bunica paternă a lui Radu Mihnea a fost Ecaterina Salvaressa, dintr-un neam levantin grecizat, tot din Pera, care a avut o mare influență asupra tatălui acestuia din urmă, Mihnea Turcitul<sup>39</sup>, iar unchiul acestuia, Petru Șchiopul, s-a căsătorit mai întâi cu grecoaiца Maria Amiralii din Rodos<sup>40</sup>.

Irina (Ereni) Minetti era fără îndoială, ca și sora ei, grecoaică, mânua în deplină cunoștință de cauză, cum am văzut, înscrisuri grecești<sup>41</sup>, și întregul ei comportament în epocă era cel al unei femei de acest neam. Prin ea Bartolomeo Minetti s-a apropiat de sora ei, doamna Arghira și de soțul acesteia Radu Mihnea, și, desigur, nu e o coincidență faptul că dregătoria de mare stolnic în Țara Românească Minetti a obținut-o în 1620, la începutul celei de-a patra domnii aici a lui Radu Mihnea, o dată cu care a venit de la Constantinopol, tocmai datorită legăturii sale, deocamdată nelegitime, cu Irina (Ereni),

<sup>36</sup> Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I, București, 2001, p. 746; cf. și p. 740, 744.

<sup>37</sup> Al. Ciorănescu, *Documente*, p. 233-234.

<sup>38</sup> Hurmuzaki, IV<sup>2</sup>, p. 90.

<sup>39</sup> Constantin Rezachevici, *op.cit.*, p. 257, 271, 274-279.

<sup>40</sup> D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 69.

<sup>41</sup> Hurmuzaki, IV 2, p. 480, 487.

care data, desigur, din jurul anului 1620.

Revenind acum la patrafirul dăruit de Irina (Ereni) la mănăstirea Ivirilor (Iviron), adică a georgienilor, de la Muntele Athos, faptul este perfect explicabil ținând seama de strânsele legături pe care le-a avut cu această mănăstire, a treia ca mărime la Athos după Lavra Sfântului Athanasie și mănăstirea Vatoped, Radu Mihnea și familia sa. De altfel, începând din vremea lui Neagoe Basarab din Țara Românească și în timpul lui Gheorghe Ștefan din Moldova, domnii munteni mai ales, au contribuit cu tot felul de dării la această mănăstire<sup>42</sup>. Însă contribuțiile lui Mihnea Turcitul și îndeosebi cele ale fiului său Radu Mihnea s-au impus atenției. Se pare că pe cheltuiala lui Mihnea a fost repictat catoliconul bisericii mănăstirii Ivirilor, ceea ce ar explica de ce portretul acestuia și al fiului său Radu (probabil cel legitim, fiul doamnei Neaga, deoarece în inscripție se menționează "*Io Radul voievod*"<sup>43</sup>) figurează în fresca din catoliconul bisericii<sup>44</sup>. Aceasta, desigur, înainte de martie 1591, când Mihnea a trecut la islam, împreună cu fiul său legitim, devenind Mehmed bey de Nicopol, iar pentru români "Turcitul"<sup>45</sup>.

În aceste împrejurări, celălalt Radu, cel nelegitim, fiul Vișei (Radu Mihnea) a fost trimis de mama sa tocmai la mănăstirea Ivirilor, unde a stat un timp. Letopisețul intern, cuprins în prima parte a cronicii lui Radu Popescu, arată că după turcirea lui Mihnea și a fiului său cel mare, "*iar un copil mai mic, anume Radu (care și domn mai pe urmă au fost), l-au ascuns mumă-sa și l-au trimis la S-ta Gora, la mănăstirea Ivirilor și de acolo călugării l-au trimis la Veneția și au învățat carte grecească și latinească*"<sup>46</sup>. Matei al Mirelor, care nu se afla pe atunci în Țara Românească, sare peste etapa deplasării la mănăstirea Ivirilor, vorbind doar despre fuga lui Radu la Veneția "*ca să învețe carte*"<sup>47</sup>, deși se pare că tocmai călugării de la mănăstirea Ivirilor l-au ajutat să ajungă la Veneția.

Ca urmare a relației deosebite pe care o avea cu mănăstirea cetate athonită a Ivirilor, la 10/20 februarie 1613 Radu Mihnea, printr-un gest de încredere încă puțin obișnuit la aceea dată, închină ca meteh mănăstirea Mihneștilor cu hramul Sfânta Troiță, mănăstirii athonite. Prin aceasta el mărturisește că urmărea să aducă în fruntea mănăstirii sale o conducere competentă de la Iviron, care să o gospodărească bine, asigurând din

<sup>42</sup> Cf. Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos, 1372-1658*, București, 1936; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, ed. a II-a, Pitești, București, 2003, p. 140-149; idem, *Situația daniilor în bani făcute de voievozii români la Athos, în Români și Muntele Athos*, <Pitești, București>, 2002, p. 252-253; *Tabloul clădirilor, reparațiilor și picturilor făcute de voievozii români la Athos*, idem, p. 256-257; N. Iorga, *Voievozi și boieri români ctitori la Athos*, idem, p. 222, 228-229; Marcu Beza, *Urme românești la Muntele Athos*, idem, p. 242; Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains Recherches sur leurs relations du milieu du XIV<sup>e</sup> siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 107-123; Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, I, București, 1991, p. 486-487; Petronel Zahariuc, *Legăturile Țărilor Române cu mănăstirea Iviron de la Muntele Athos: noi documente*, în vol. *In honorem Ioan Caproșu*, Iași, 2002, p. 269-288.

<sup>43</sup> Reproducere la N. Iorga, în *AARMSI*, s. III, t. XIX, 1937, pl. III.

<sup>44</sup> Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 110-111; N. Iorga, *Voievozi și boieri români*, p. 229.

<sup>45</sup> Constantin Rezachevici, *op.cit.*, p. 305-306.

<sup>46</sup> Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, p. 67.

<sup>47</sup> Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Romaneasca. Începând de la Șerban voievod până la Gavriil voievod*, în *Tesaur de monumente istorice pentru Romania*, I, ed. A. Papiu Ilarian, București, 1862, p. 336.

veniturile ei găzduire oricui, dar mai ales oaspeților domnești, urmând ca doar prisosul rămas din venit să fie trimis la Sfântul Munte<sup>48</sup>. Mănăstirea de lângă Bucureștii de atunci fusese înălțată încă din 1568 de bunicul lui Radu Mihnea, Alexandru II Mircea, care în iunie 1577 o destinase a fi chiar Mitropolia Țării Românești (pe care urma să o aducă aici de la Targoviște), inzestrand-o cu venitul vămilor de sare de la Ghithioara și Telega și cu satul Mănești de pe Colentina, moștenit de la bunicul său Mihnea cel Rău (1508-1509), mănăstire în care Alexandru II a fost înmormântat și care trebuia să devină necropola familiei sale<sup>49</sup>. Fiul acestuia din urmă, Mihnea Turcitul, i-a întărit în 1580 și 1581 danile tatălui său, iar după distrugerea ei de către Sinan pașa în toamna 1595, o dată cu aruncarea în aer a "palancei" pe care o construise în jurul ei, Radu Mihnea a "înălțat din temelie" mănăstirea, care de acum înainte avea să-i poarte numele (Radu Vodă), închinând o, cum am văzut, mănăstirii Ivirilor, cu toate averile ei<sup>51</sup>.

Radu Mihnea și fiul său Alexandru Coconul, care a terminat în 1625 refacerea mănăstirii Radu Vodă, au continuat să se ocupe și de mănăstirea Ivirilor, căreia cea bucureșteană îi era închinată. Cel dintâi, care "era să fie pentru Athos un nou mare ctitor" în veacul XVII (N. Iorga)<sup>52</sup>, a contribuit în 1614 cu bani la reînnoirea tâmplei catoliconului, a nartexului și a baptisteriului (fiala) de la Ivion, apoi a construit turnul, trapeza, portul (1622), clădirea arsanalei de la țărmul mării (1625) etc.<sup>53</sup> Între timp, în 1616 Radu Mihnea a dăruit mănăstirii de la Athos un *Liturghier grec* scris în 1616 de cunoscutul caligraf, episcop de Buzău, cipriotul Luca<sup>54</sup>. Același Radu Mihnea a închinat în 1621 la Ivion mănăstirea Tutana, cu averile ei<sup>55</sup>, iar un an mai târziu a dat o parte din satul Glna de lângă București, mănăstirii Radu Vodă și prin aceasta celei a Ivirilor<sup>56</sup>. La randul său, Alexandru Coconul a continuat această politică, închinând acesteia din urmă ca metoh mănăstirile muntene Bolintin și Iezerul în 1625, și Glavacioc în 1626, cu toate proprietățile lor<sup>5</sup>. Iar pilda lui Radu Mihnea și a fiului său a fost urmată și de unii boieri, ajunși astfel donatori la mănăstirea Ivirilor<sup>58</sup>, astfel că după începutul secolului XVII, o dată cu generoasa politică a lui Radu Mihnea, care a pus bazele protectoratului românesc asupra mănăstirii Ivirilor vreme de câteva sute de ani, aceasta "ajunge repede în fruntea

<sup>48</sup> DIR, B, XVII-2, București, 1951, p. 150-152. Cf. și Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, II, București, 1998, p. 107; idem, *Mărturii culturale românești necunoscute*, în MI, XXXII (1998), nr. 4, p. 7; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p. 141-142.

<sup>49</sup> DRH, B, VIII, București, 1996, p. 131-133; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 112-113; Constantin Rezachevici, *op.cit.*, p. 272.

DRH, B, VIII, p. 494, 497, 515-516; DIR, B, XVI-5, București, 1952, p. 41. Cf. și Constantin Rezachevici, *Dracea armașul din Mănești, soțul mamei lui Mihnea cel Rău, fiul nclăgțim al lui Vlad Țepeș, și moștenirea lăsată de el Mihneștilor*, în "Argesis", Pitești, XIV, 2005

<sup>1</sup> A. Elian, C. Bălan, H. Chircă, O. Diaconescu, *Inscripții medievale ale României*, I, Orașul București, I, București, 1965, p. 343-344. Cf. și DIR, B, XVII-3, București, 1951, p. 478-480

<sup>5</sup> N. Iorga, *op.cit.*, p. 227.

<sup>53</sup> Teodor Bodogae, *op.cit.*, p. 143-144; N. Iorga, *op.cit.*, p. 229.

<sup>54</sup> Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, I, p. 488; Veniamin Micle, *Manuscrisele românești de la Prodromul (Muntele Athos)*, Mănăstirea Bistrița, 1999, p. 34.

<sup>5</sup> Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 114.

*Ibidem*, p. 114-115.

DIR, B, XVII-4, p. 486-487, 503-505; DRH, B, XXI, p. 13-16, 36; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 115-117; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p. 142; Marcu Beza, *op.cit.*, p. 242.

Cf. Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 114-116.

comunității atonite<sup>59</sup>. Nimic mai firesc, așadar, ca Irina (Ereni) Minetti, sora doamnei Arghira a lui Radu Mihnea, cumnata acestuia și mătușa lui Alexandru Coconul, să și aducă și ea aportul la daniile familiei: revărsate asupra mănăstirii Ivirilor, pe care Mihneștii ajunseseră să o patroneze, prin splendidul patrafir brodat cu fir de aur pe care îl a închinat.

Enigmatică inscripție cu numele donatoarei patrafiului, aflat și astăzi la Iviron, și noile documente venețiene despre Irina (Ereni) Minetti, își întregesc astfel înțelesul, luminându-se reciproc, și lamuresc încă o pagină din istoria mai puțin cunoscută a vechilor noastre familii domnești.

## A STOLE KEPT AT THE MONASTERY OF IVIR AND THE FAMILY OF RADU MIHNEA'S SPOUSE

### *Abstract*

The inscription on a stole (epitrahil) kept at the Monastery of Ivir (Mount Athos) published by Eleni Vlachopoulou-Karabina shows that it is a donation by Irina (Ereni), the sister, otherwise unknown, of *doamna* Arghira, the spouse of Radu Mihnea, voivode of Wallachia (1601-1602, 1611, 1611-1616, 1620-1623) and of Moldavia (1616-1619, 1623-1626). Until recently, *doamna* Arghira was thought to have been a Greek of modest extraction from Pera (Istanbul), the sister of Bartolomeo Minetti, considered the “brother-in-law” of Radu Mihnea and the “uncle” of Radu Mihnea and Arghira’s son, Alexandru *Coconul*, ruling prince of Wallachia and of Moldavia after the death of his parents. In reality, the Venetian documents related to the action taken after 1626 to inherit the money deposited by Radu Mihnea at the (Zecca) bank of Venice, partially known and partially put into circulation recently by Cristian Luca, indicate that Bartolomeu Minetti, who died on 23 June 1634, was in fact the husband of Irina (Ereni). The stole kept at the aforementioned Athonite Monastery, formerly under the protection of the family of Radu Mihnea, is one in a long series of donations made by this princely family.

---

<sup>59</sup> N. Iorga, *op.cit.*, p. 229.



# PATRIMONIUL FUNCJAR AL MARELUI VISTIERNIC IORDACHE CANTACUZINO (I)

MIHAI-BOGDAN ATANASIU

Ori de câte ori ar veni vorba despre averea lui Iordache Cantacuzino, fără nici o ezitare, se poate folosi superlativul. Aceasta, strânsă în mai bine de patru decenii de activitate, i-a permis să ofere fiecăruia dintre copiii săi o zestre considerabilă, fără a exista pericolul fărâmițării excesive a patrimoniului familiei. Mai mult chiar, reușește să facă danii și să ridice biserici, fără să lase în urma sa nici o datorie care să-i fie plătită de urmași, cum frecvent se întâmpla în acea vreme. Cum a ajuns Iordache Cantacuzino să dețină o avere impresionantă vom arăta în cele ce urmează.

La scurt timp după venirea în Moldova îl întâlnim cumpărând moșii, sate sau doar părți din acestea, însă lărgirea rapidă a domeniului său era dificilă datorită dreptului de preemțiune, care nu-i permitea să cumpere o moșie decât după ce vânzătorul își consulta toate rudele, pentru ca aceasta să nu fie înstrăinată. Astfel, până la căsătoria fratelui său Toma, care a avut loc pe la începutul anilor '20 ai secolului al XVII-lea, îl întâlnim pe Iordache, alături de acesta, cumpărând câteva sate, cum se întâmplă la 18 ianuarie 1618 când Andrei Stănilavici vinde celor doi frați seliștea Căucelești din ținutul Neamțului<sup>1</sup>. Tot în această perioadă fraților Toma și Iordache le sunt dăruite de către domn câteva sate precum Tămăduianii și o parte din Pașcani (6 aprilie 1623)<sup>2</sup>. Seria cumpărăturilor a început să se amplifice după căsătoria lui Toma cu Eftimia, fiica clucerului Miron Ciolpan, nepoata domnului Miron Barnovschi<sup>3</sup>, și asta datorită înrudirilor care au rezultat. La 22 aprilie 1630<sup>4</sup>, când frații Cantacuzino împart moșiile pe care le dețineau împreună, acestea erau în număr de patru sate și patru părți de sate, deci un număr nu foarte mare având în vedere că trecuseră mai bine de zece ani de când se aflau în Moldova. După această dată nu mai sunt întâlniți cumpărând ceva împreună.

Iordache își va mări considerabil numărul proprietăților mai ales după venirea la domnie a lui Vasile Lupu, iar dreptul de a face cumpărăturile izvora din înrudirea cu multe din vechile familii moldovenești, cum ar fi Șoldan, Prăjescu sau Ciogolea, după căsătoria cu Catrina, una din fiicele lui Coste Băcioc. Din 1634 îl găsim pe Iordache

---

<sup>1</sup> DIR, A, XVII/4, p. 219, nr. 278.

<sup>2</sup> *Ibidem*, XVII/5, p. 207-208, nr. 279.

<sup>3</sup> Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971, p. 361.

<sup>4</sup> C. A. Stoide, C. Turcu, *Documente și regeste din ținutul Neamțului (secolul XVII)*, extras din „Anuarul liceului de băieți, Piatra-Neamț”, 1934-1935, p. 12-13, nr. XXIII. Vezi și I. Tanoviceanu, *Începuturile Cantacuzineștilor în Țările Românești și înrudirea lor cu Vasile Lupu*, în „Arhiva”, tom III, 1892, p. 41-43.

numărându-se printre „nepoții Balicăi”<sup>5</sup>, beneficiind la rândul-i de câteva din fostele proprietăți ale acestuia. De la această dată până la sfârșitul vieții, Iordache nu va înceta să cumpere moșii, devenind astfel unul din cei mai mari proprietari de pământ din Moldova

Nu doar cumpărarea propriu-zisă a unor moșii a constituit sursa lărgirii domeniului său ci, îl găsim pe Iordache recurgând la o strategie des folosită în epocă, și anume împrumutul de bani în schimbul cărora primea ca garanție („zalog”) un sat care, de cele mai multe ori îi rămânea lui, pentru că fostul proprietar nu mai putea întoarce acea datorie. Astfel intră în posesia unei jumătăți din satul Ciupești<sup>6</sup> pentru care împrumută fiilor lui Irimia, Gheorghe și Iacob și Mariei, soția lui Toader, 13 lei, sau a unei părți din satul Damideani pentru care dă lui Turcuman din Vârtop 22 de lei, acestea fiind doar două din numeroasele exemple care pot fi aduse pentru a susține această afirmație.

Pe lângă aceste metode de acaparare a proprietăților, cumpărarea lor, împrumutul de bani unor persoane care nu pot întoarce datoria în ziua stabilită, sau daniile domnești, ar mai fi una care, fără nici o îndoială este și cea mai importantă dintre toate, și anume contractarea unor căsătorii cu fiicele unor oameni foarte bogați, în urma cărora primește ca zestre numeroase sate. În urma contractării primei căsătorii, cu Cartina Băcioc, Iordache intră în posesia a cel puțin 12 sate și părți de sate, acestea făcând parte din zestrea pe care o va primi singurul lor fiu, Toderășco Iordache, la nunta sa. Actul de înestrare a acestuia din 11 februarie 1658<sup>8</sup> ne arată că „ocinile ce-s de pre în mă-sa” sunt următoarele trei părți din satul Horodniceni, Hlinaia, Mândăcăuți, Cucutenii din ținutul Soroca, Mărculești, Prideni, Ploscăreni, Năvârnet, jumătate din Șerbești, jumătate din Tribiseuți, jumătate din Corlacău și jumătate din Răstev, acest act fiind încheiat cu mențiunea expresă ca Toderășco să nu se mai amestece la împărțirea averii rămase, ce urma să revină celorlalți frați. Aceste sate primite de Toderășco se regăsesc în lista moșilor întărite lui Coste Băcioc de către Gașpar Grațiani la 12 aprilie 1620<sup>9</sup>. După cum reiese din actul de la 11 februarie, toate aceste jumătăți de sate de la Catrina au fost întregite ulterior de către Iordache prin cumpărături.

A doua oară Iordache se căsătorește cu Alexandra, fiica cea mai mică a marelui logofăt Gavrilaş Mateiaș, cu care a avut șase copii, trei fete: Safta, Maria și Catrina și trei băieți: Iordache, Vasile<sup>10</sup> și Gligorășco<sup>11</sup>, ultimii doi murind la o vârstă fragedă. Gavrilaş Mateiaș, cunoscut al lui Miron vodă Barnovschi, timp de treizeci de ani una din personalitățile dominante ale vieții politice din Moldova, a deținut la rândul-i o avere

<sup>5</sup> Ștefan S. Gorovei, „Nepoții Balicăi”. „Seminiția Movileștilor”, în *AG*, I (VI), 1994, nr. 3-4, p. 126

<sup>6</sup> DRH, A, XXVI, ed. de I. Caproșu, București, 2003, 424-429, nr. 501.

<sup>7</sup> L. T. Boga, *Documente din Basarabia zapise (1657-1660)*, în *AB*, anul IV, 1932, p. 248.

<sup>8</sup> Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. XVI, Iași, 1891, p. 201-210.

<sup>9</sup> *DIR*, A, XVII 4, p. 444-447, nr. 575.

<sup>10</sup> Cf. Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, 2003, p. 42

<sup>11</sup> P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, ed. îngrijită de Dalila Lucia Aramă și revizuită de G. Mihăilă, București, 2003, p. 142; Mihai Bogdan Atanasiu, *Un Cantacuzin necunoscut*, „Orizonturi Istorie rădăcină”, II VI, 2001-2005, p. 94-100.

demnă de invidiat. Fost staroste de Cernăuți, părcălab de Hotin, mare vornic al Țării de Sus, ajuns apoi mare logofăt în vremea lui Vasile Lupu<sup>12</sup>, este unul din boierii care-l însoțesc pe Barnovschi în 1633 la Constantinopol, de unde domnul nu se va mai întoarce și unde este desemnat executor testamentar al acestuia<sup>13</sup>. Gavrilaş Mateiaș a avut patru copii: Ieremia, care se pare că a murit în decursul anului 1652<sup>14</sup> fără să fi ocupat vreo demnitate importantă, Ileana, căsătorită cu comisul Andrieș, rămasă văduvă înainte de 1652<sup>15</sup>, Aftimia, decedată de timpuriu<sup>16</sup> și Alexandra. La 4 martie 1652<sup>17</sup>, imediat după moartea tatălui lor, Irimia, Ileana și Alexandra împart averea rămasă de la acesta, avere ce cuprindea 79 de sate întregi, părți de sate și vii, majoritatea aflate în Bucovina.

Partea revenită Alexandrei cuprindea 18 sate întregi, 6 părți de sate și 13 fălci de vie, acestea fiind, în ordinea în care se regăsesc în act, următoarele: Șerăuți, Budilce, Chiselău, Pohorlăuți, Martinești, Zodobrouca, Samușin, Prelipce, Ivancăuți, Cernauca de sus, Filipăuți, Vorohtieni, Bobești, Onutul de Sus, Onutul de Jos, jumătate din satul Borăuți, jumătate din satul Cernauca de jos, jumătate din satul Rohozna, o parte din Mogoșești, toate în ținutul Cernăuților, Tărăsăuți, ținutul Hotin, Lozna, ținutul Sucevei, Ciurbienii, un sfert din Drăgușeni și un sfert din satul Bălușeni, ținutul Dorohoiului, cinci fălci de vie la Cotnari, pe dealul Vulpii, patru fălci de vie la Episcop ot Cram, două fălci de vie la Urechi pe muntele domnesc<sup>18</sup>. Toate acestea, alături de alte bunuri<sup>19</sup>, le aducea Alexandra soțului ei Iordache Cantacuzino.

Ieremia, fiul lui Gavrilaş Mateiaș, se poate să fi murit la scurt timp după împărțirea din martie 1652, după această dată el ne mai fiind întâlnit în izvoare, însă multe din satele care i-au revenit acestuia le găsim ulterior în posesia lui Iordache Cantacuzino, astfel, dăm ca exemple satele Jucica, Denesiuca, jumătate din Lentești și Vornovățul, care în 1666 1667, la nunta Mariei, căsătorită cu Gheorghe Ursachi, intră în zestrea acesteia<sup>20</sup>, sau satele Podraha, jumătate din Valeva și părți din satul Giurgești regăsite la 1670 în dota Catrinei căsătorită cu Neculce vistierul<sup>21</sup>.

Sora Alexandrei, Ileana „comisoaia”, văduva comisului Andrieaș, primește la 4 martie 1652 nu mai puțin de 28 de sate, părți de sate și 14 fălci de vie, aceste fiind următoarele: Halici, Groziinți, Malinți, Bocicăuți, Borești, Burnevul, Ocna, Oșovul, jumătate din satul Șișcăuți, jumătate din satul Derevcăuți, jumătate din satul Mihălceni, trei părți din Cerlena, toate în ținutul Hotinului, trei părți din satul Babina, trei părți din Stepaniuca, trei părți din Boianciuc, jumătate din satul Doroșăuți, jumătate din satul Vasileu, jumătate din satul Cernauca, o treime din satul Boian și o pătrime din

<sup>12</sup> Nicolae Stoicescu, *Dicționar...*, p. 414.

<sup>13</sup> Dumitru Velciu, „Iordăchioaia visterniceasa”, *bunica dinspre mamă a cronicarului Ion Neculce*, în *RITL*, XVI, 1967, 3, p. 455.

<sup>14</sup> Simeon Reli, *Amintiri dintr-un castel la Nistru*, București, 1924, p. 52.

<sup>15</sup> Dumitru Velciu, „Iordăchioaia visterniceasa”..., p. 455.

<sup>16</sup> Aftimia era în viață la 11 august 1628 când îi sunt întărite câteva cumpărături în ținutul Sucevei (Nicolae Iorga, *Studii și doc.*, vol. V, București, 1903, p. 405).

<sup>17</sup> Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I, Cernăuți, 1933, p. 256-257, nr. 153.

<sup>18</sup> *Ibidem*.

<sup>19</sup> Dumitru Velciu, „Iordăchioaia visterniceasa”..., p. 456.

<sup>20</sup> Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, în *BCIR*, vol. IV, București, 1925, p. 19-33, nr. 6.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 33-34, nr. 7.



Lehălceni, ținutul Cernăuților, satele Păltineț, Budieni, Borodeșeni și Lozeni la Dorohoi, o pătrime din satul Văscăuți și o parte din Sinăuți, ținutul Sucevei, Uriceni și Limbeni în ținutul Iașilor, șase fâlcii de vie pe dealul domnesc, „patru fâlcii de vie la Episcop ot Cram”, două fâlcii la Hârlău și două fâlcii lângă Iași<sup>22</sup>. Am amintit toate aceste sate pentru că în realitate ele au fost stăpânite încă de la împărțirea lor de către Iordache Cantacuzino, el primind pentru unele din ele chiar întăriri domnești, cum este de pildă cazul părților din satele Boian și Lozeni, întărite de Gheorghe Ștefan la 22 mai 1654<sup>23</sup>. Faptul că a stăpânit satele Ilenei ne este confirmat de un document din 1 ianuarie 1670 în care ea mărturisește în fața domului Gheorghe Duca „într-acesta chip: tâmplându-să a rămânea săracă de giupânu său Andriaș comisul și neavând ea cuconi din trupul ei, năzuit-au la dumnealui cumnatul ei, la Iordache spătariul, el o au primit ca pe o soru a lui și o au ținut la cinste și nemic n-au avut apărat sau osibit din casa lui întru viața lui până au fost viu, ce au șezut și s-au odihnit ca și în casăle sale; așijderea și după moartea lui Iordache spătariul iarăși s-au ținut cu soru-sa Alexandra, giupâneasa lui Iordache spătariul într-un loc și de la dânsa iarăși n-au avut nimic apărat sau osăbit, ce s-au ținut amândouă într-un loc. Pentru aceea și ea, văzând atâta bine și cinste de la dânsii, au socotit ea singură de bună voie ei de și-au dat toate ocinile, și vii, și țigani, și bucate, și odoare, și argintu, și hainile ce-au avut surorii sale Alexandrei, giupănesii lui Iordache spătariul și cuconilor ei”<sup>24</sup>. Găsim astfel că deși între satele Ilenei și cele ale lui Iordache, rămase apoi Alexandrei, nu s-a făcut nici o diferență, decât una nominală poate, actul daniei este încheiat în cele din urmă în 1670, și, după cum vom vedea, dania a fost bine venită, căci în acest an are loc nunta Catrinei, fiica cea mai mică a Alexandrei, în zestrea căreia vor intra opt sate și părți de sate din cele ale Ilenei<sup>25</sup>.

Am văzut astfel cum stingându-se pe linie bărbătească familia marelui logofăt Gavrilaş Mateiaș, aproape tot patrimoniul acestuia, în care intra, fără câteva moșii, tot nordul Bucovinei<sup>26</sup>, încapă în mâinile unui singur om – Iordache Cantacuzino. Și asta nu e tot. Tot prin prisma acestei înrudiri, Iordache va intra și în posesia averii Mariei Stoici, fiica lui Ionașco Stoici, conform diatei lăsată de aceasta în care spune: „vădzindu eu că mă trec dintr-această lume și mă voiu duce la viața de veci și neavându coconi din trupul meu, socotit-am din toate rudele mele, pre a cui mână mă voiu lăsa ca să mă grijască și să mă pomenească pre urma mea. Deci, fiindu-ne și dumneaei giupâneasa Alexandra vistierniceasa cea mare, fata a dumisaale lui Gavrilaş logofătul, rudă aproape, socotit-am și m-am lăsat pre mâna dumilorsale sale, giupânului Iordachee marele vistiarnic și a giupănesii dumisale [...], și le-am dat toate ocinele mele, câte am avut, și giumątate din toți țiganii câți vor fi ai miei, și aur și arginturi și mărgăritare și alte odoare toate”<sup>27</sup>. Unul din satele primite de la Maria, și anume Tămășenii, din ținutul Iași, este vândut de către Iordache, la 17 septembrie 1656, lui Dabija, marele Țării de Sus cu 450 lei<sup>28</sup>.

<sup>22</sup> Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I, p. 257, nr. 153.

<sup>23</sup> CDM, vol. III, p. 39, nr. 72.

<sup>24</sup> Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 46-47, nr. 36. Vezi și Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. IX, Iași, 1887, p. 315-316.

<sup>25</sup> Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 33-34.

<sup>26</sup> Sever Zotta, *AG*, II, 1913, p. 100.

<sup>27</sup> Cf. Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei...*, p. 42.

<sup>28</sup> CDM, vol. III, p. 65, nr. 205.

Boier cumpătat, Iordache a știut să administreze întinsul său domeniu așa cum face și eu vistieria țării, care i-a fost încredințată pentru o lungă perioadă de timp. Vinde rar câte o proprietate, însă nu din lipsa banilor ci, prin forța împrejurărilor, cum se întâmplă de pildă în cazul satului Mănești, pe care Iordache îl vinde lui Vasile Lupu, pentru ca acesta din urmă să-l dăruiască mănăstirii Neamț<sup>29</sup>. Îl întâlnim frecvent judecându-se pentru orice bucată de pământ care îi aparținea, reușind să păstreze intact domeniul adunat cu atâta sârg. 1653 este anul în care încep necazurile marelui vistiernic. Părăsește țara, urmându-l pe Vasile Lupu, când locul acestuia este luat prin forță de Gheorghe Ștefan, așteptând ca domnul pe care l-a slujit timp de două decenii să-și reia tronul. Lucrurile nu s-au desfășurat pe măsura așteptărilor sale, căci la sfârșitul acestui an se va afla, nu în spătăria domnească, ci închis de noul domn la Buciuștii. Cum un necaz nu vine niciodată singur, Gheorghe Ștefan îi confiscă toată averea cu care își răsplătește sfetnicii care-l slujeau<sup>30</sup>, dar și o sumă enormă pentru acea vreme, 90 000 lei, bani care ulterior îi vor fi returnați pe Ștefan Lupu<sup>31</sup>.

După eliberare, va începe un lung șir de procese menite să-și recapete averea pierdută atât de ușor, însă acestea se vor prelungi până spre sfârșitul vieții sale. Multe din actele ce dovedeau dreptul său de a stăpâni anumite sate, au fost pierdute, în incendiul provocat de către Timuș Hmelnițki mănăstirii Dragomirna, care au fost reînnoite lui Iordache de Gheorghe Ștefan, la 25 februarie 1656, printr-un act în care recunoaște că „dresuri și scrisori [...] s-au prăpădit de spre cazaci, când au venit în pământul nostru, al Moldovei, Timuș Hmelnițchi, feciorul lui Bogdan Hmelnițchi, hatmanul Zaporojânilor, până la orașul Sucevii, și au prădat toate mănăstirile carii au fost în cuprinsul orașului și, bătând, au agiunsu la sfânta mănăstire Dragomirna, și au răpit ei toate averile boierilor [...], și acele dresuri și scrisori ce au avut socrul său Gavrilaş logofătul de clironomie și răscumpărări, precum singură domnia mea știm și am văzut niște dresuri și scrisori de căzaci rupte”<sup>32</sup>, iar o altă parte au fost arse de către Lupu Bogza care, prin zăpădăritul dat la 1 octombrie 1656, spune că satele Cărbunești și Blănești, ca și jumătate de sat Căcăceni și a patra parte din satul Vătămani „au fost ale dumisale [Iordache Cantacuzino], de cumpărătură, de la oameni carele au avut moșii în aceste sate, și când am fost în pribegie cu Măria Sa Ilisafă, doamna lui Gheorghe Ștefan vodă în Țara Ungurească, atunce au fost luate toate dresurile dumisale vistiernicului, de Gheorghe Ștefan vodă și le-au trimis la doamna în Țara Ungurească, iar acele ispisoace, toate câte mai sus scriem, le-au dat Măria Sa la mâna mea. Într-aceea eu, având băgat lucruri cu scârbă împotriva dumisale vistiernicului, le-am băgat toate în foc de-au ars. După aceea, dacă au adus Dumnedzău lucrul la pace și la așezare, de s-au împăcat foarte vrajbele și prepusurile, care au fost început dăntăi, dumnealui vistiernicul au înțeles de acele zăpădărit, de tot cum au fost dat de Măria Sa doamna Ilisafă pre mâna mea și dumnealui vistiernicul m-au întrebat ce le-am făcut, de vor fi la mine să i le dau. Eu i-am spus dumisale drept cum le-am băgat în foc, tot, de au ars. Deci dumnealui au pohtit ca să-i fac dumisale mărturie de la mâna

<sup>29</sup> *Ibidem*, p. 33, nr. 45.

<sup>30</sup> Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei...*, p. 480.

<sup>31</sup> Ștefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, în *MI*, XVII, nr. 4, p. 15.

<sup>32</sup> Nicolae Iorga, *Studii și doc.*, vol. XI, București, 1906, p. 51-52, nr. 20. Vezi și Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei...*, p. 301-302, unde sunt prezentate întâririile domnești date lui Iordache pentru satele din ținuturile Hotin și Cernăuți.

mea [.. ] Pentru care lucru de să va scula cândva în vro vreme dintr-acei vânzători ce au vandut acele moșii, sau dintru seminția lor să zică: arată-ne zapisele care le-ai cumpărat acele moșii ce s mai sus scrise, dumnealui să aibă a răspunde cu acest zăpis de la mine [...], pentru toate acele zăpise, căci eu le-am băgat în foc și eu singur mărturisesc și cu mana mea am cris și am iscălit, ca să fie de mare credință în veci”<sup>33</sup>.

Până la sfârșitul domniei lui Gheorghe Ștefan, Iordache va recupera o mare parte din satele pe care le stăpânea la începutul anului 1653, iar zestrea dată fiului său Toderășco Iordache la 11 februarie 1658<sup>34</sup> este deosebit de consistentă, cuprinzând, pe lângă cele 16 fâlcii de vie la Cotnari și la Iași, nu mai puțin de 35 de sate și părți de sate, care l au costat, împreună cu altele câte a mai dat, însă „fără odoare, și fără bucate, și fără banii cucimei, 9 212 ughi”.

Procesele pentru recuperarea moșiilor sale vor continua și în timpul domniei lui Gheorghe Ghica, și a lui Ștefăniță Lupu, acesta din urmă oferind fraților Cantacuzino, în schimbul suferințelor îndurate în timpul domniei lui Gheorghe Ștefan, moșiile acestuia și ale rudelor sale (neamul Ceaureștilor)<sup>35</sup>, însă, atât Iordache cât și Toma, au avut demnitatea de a nu sărăci o familie care nu era cu nimic vinovată de felul în care reacționase unul din membrii ei.

Seceta din vara anului 1660, a făcut ca mulți locuitori din satele Moldovei să fie nevoiți să și vândă părțile lor de moșie, situație de care au profitat marii stăpâni de pământ, căci foarte rar se întâmpla ca rudele năpăstuiților care deveneau din ce în ce mai datori să cumpere de la ei. Acest lucru îl aflăm din numeroase documente în care diferiți vânzători afirmă de pildă, că „la acea lipsă mare ce-au trimis Dumnezeu la capetele noastre, așijderea am năzuit la toate semințiile noastre să le cumpere; [însă] ei n-au vrut ce ne lasă să fim pieritori de foame”<sup>36</sup> sau, că „la acea foame mare ce era pre toată țara, nime dintre frații noștri nici din oamenii noștri care au fost și am întrebat nu s-au apucat să cumpere și să ne scoată capetele din foame”<sup>37</sup>. În acest context, și prețurile la pământ scădeau, astfel în timp ce valoarea normală a unui „pământ” (măsură frecvent întâlnită în epocă) era de un leu, găsim că marele medelnicer Nicolae Buhuș cumpără, la 14 august 1661, 25 de pământuri cu 20 lei<sup>38</sup>, sau pe Racoviță Cehan cumpărând, la 26 februarie același an, 50 de pământuri cu doar 25 ughi<sup>39</sup>. În schimb, Iordache Cantacuzino, în aceste momente grele ale micilor proprietari, apare ca un caz special, diferit de ceilalți acaparatori de pământuri ieftine și vândute la mare nevoie, căci el cumpără la prețul obișnuit sau de multe ori oferind chiar un preț mai mare, astfel, la 24 iunie 1660, cumpără 30 de pământuri în Clincești, ținutul Vaslui, cu 40 lei<sup>40</sup>, la 10 mai 1661, cumpără în satul Dușăști, ținutul Neamț, „șase pământuri arătoare” cu „opt ughi

<sup>33</sup> C. A. Stoide, *Documente din Ținutul Neamț (secolele XVI-XVIII)*, extras din „Anuarul Liceului «Petru Rareș» din Piatra Neamț”, 1936-1940, p. 6-7.

<sup>34</sup> Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. XVI, p. 201-210.

<sup>35</sup> Ștefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, p. 15.

<sup>3</sup> Cf. Constantin I. Andreescu, C. A. Stoide, *Ștefăniță Lupu domn al Moldovei (1659-1661)*, București, 1938, p. 119

<sup>3</sup> *Ibidem*, doc. 25

<sup>38</sup> Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III 1, p. 188-189, nr. 132.

<sup>3</sup> *Idem*, *Surete și izvoade*, vol. VIII, Iași, 1914, p. 310-311 și 312, nr. 208-209.

<sup>4</sup> Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III 1, p. 139-140, nr. 102.

galbini”<sup>41</sup>, la 1 august 1661, cumpără 13 pământuri și o „lature” tot în Dușăști, cu 11 galbeni<sup>42</sup> (un galben fiind socotit la un leu și 80 de bani<sup>43</sup>), și exemplele ar putea continua.

Din documentul datat de Gheorghe Ghibănescu „cătră 7170” (1661 1662) reprezentând „Catastivul general al tuturor banilor ce a dat vistiernicul Iordache Cantacuzin pe toate moșiile sale”, aflăm că acestea erau „în număr de 60 sate întregi, 15 giurătași de sate, 2 jirebii, 33 fălci de vie în valoare de 14 300 galbeni”<sup>44</sup>, situate în 11 ținuturi ale Moldovei (Suceava, Neamț, Roman, Bacău, Fălciu, Vaslui, Soroca, Hotin, Hârlău, Cărligătura, și Iași), însă acest document nu le menționează pe cele deținute în ținuturile Cernăuți și Dorohoi care, erau și acestea într-un număr foarte mare.

Spre sfârșitul anului 1662 are loc nunta primei fiice a lui Iordache, Safta, cu Lupașco Buhuș<sup>45</sup>, căreia la rându-i îi va reveni o frumoasă zestre. În actul din 2 noiembrie<sup>46</sup> găsim că a primit, pe lângă numeroase odoare, 15 sate întregi și anume: Oneștii de Sus, Oneștii de Jos, Ivășcani, Prăjeni, Colobanți, Boroseni, Călimani, Dumești, Țigănești, Clicești, Borăști, Telița, Ariton, Șibutinți și Cormani, patru părți de sate, adică a opta parte de Nămândru, a opta parte de Lălești, jumătate de Slobozeni și jumătate din satul Vascăuți, precum și două sate întregi de la mătușa sa Ileana comisoaia: Ocniță și Ojovul.

La 28 februarie 1663<sup>47</sup> Iordache, împreună cu soția sa Alexandra, dă „ce li se vine cuconilor lui Costin hatmanul”, pe care, după moartea tatălui lor, i-a adus din Polonia și i-a crescut în casa sa, și ale căror moșii, ce le reveneau după mătușa lor, Sărbca, soția lui Gavrilaş Mateiaș, și după Miron vodă Barnovschi, le administrase. În proprietatea fraților Costin intrau astfel, de la această dată, mai multe sate și părți de sate aflate în patru ținuturi ale Moldovei. În același act Iordache mai spune că „am adus cucoanele lui Costin din Țara Leșească și le-am ținut în casa mea și le-am făcut câte trei rânduri de haine [...] cum să fac la nește fete de boieri”<sup>48</sup>, pentru ca apoi, în documentul din 13 martie reprezentând actul mărturiei marilor boieri cu privire la dania făcută în februarie, se menționează atât faptul că „dumnealui Iordache spătariul li-au dat [fraților Costin] din ocinele dumisaale mai mult decât li să venia părțile lor”, cât și că „neavându nici un prilej și fiindu lipsiți de bani ficiorii lui Costin [...], cheltuiiale ce-au făcut dumnealui Iordache spătarul la nuntele fetelor lui Costin hatman, nici o cheltuiială de aceștia nu le-au ținut în samă, ce toate le-au lăsat și le-au ertat, să fie de la dumnealui cheltuite și ca să-i fie pomană”<sup>49</sup>.

<sup>41</sup> Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. XXV, Iași, 1895, p. 53-54.

<sup>42</sup> *Ibidem*, p. 58-59.

<sup>43</sup> Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III/1, p. 142-143, nr. 108.

<sup>44</sup> Idem, *Ispisoace și zapise*, vol. III/2, p. 29-32, nr. 20.

<sup>45</sup> Lupașco Buhuș, era fiul vitreg al domnului Eustratie Dabija, născut dintr-o căsătorie anterioară a doamnei Moldovei, Dafina (Ecaterina), cu Dumitru Buhuș (Dumitru Velciu, „*Iordăchioaia visterniceasa*”..., p. 456).

<sup>46</sup> Petronel Zahariuc, *Două catastife ale Cantacuzinilor moldoveni din veacul al XVII-lea*, RIS, IV-VII, 1999-2002, p. 190-194.

<sup>47</sup> N. Grigoraș, *Știri noi despre viața și familia lui Miron Costin*, în SCȘI, VII, 1956, fasc. 2, Iași, p. 185-187.

<sup>48</sup> *Ibidem*, p. 186.

<sup>49</sup> *Ibidem*, p. 187-188.

După moartea lui Iordache, Alexandra, rămâne să administreze uriașa avere lăsată de soțul ei, ținând cont că îi rămăseseră două fete de măritat (Maria și Catrina), și un fiu (Iordache) care era încă destul de mic, și cărora trebuia să le asigure la nunta lor o zestre cel puțin la fel de bogată ca cea a Saftei. Ea se dovedește o fire energică reușind de cele mai multe ori să-i „rămână” pe diverșii vecini, proprietari de moșii sau foști proprietari de ocine pe care și-i apropiase vistiernicul, și care ridicau diferite pretenții împotriva „spătăroaiei”<sup>50</sup>. O găsim pe Alexandra împrumutând bani, primind zălog anumite sate. De pildă, la 1 mai 1671 Păpăluț împrumută de la aceasta 150 lei pentru 11 luni, punând zălog o parte din Vădeni și a treia parte din Hăugești<sup>51</sup>.

Alexandra nu contenește să-și mărească averea căci este des întâlnită în acte cumpărând diferite moșii, cum se întâmplă la 25 iunie 1666, când cumpără cu 45 de taleri de la Ionașco Sasul, o casă în Ciupești, pe Siret<sup>52</sup>, sau la 5 octombrie același an, când cumpără, cu 15 ughi, de la Dumitra, fata Cracaliei, a opta parte din a treia parte din satul Rohozna<sup>53</sup>.

În 1666 (sau 1667) Maria, a doua fiică a lui Iordache și a Alexandrei, se căsătorește cu bogatul și influentul vistiernic Gheorghe Ursachi. Cum era de așteptat, Alexandra oferă și acesteia o zestre demnă de casa și prestigiul ei. Astfel, din „Catastivul de sate și giurătași de sate și părți de ocină și vii la Cotnar și la Iași de moșie și de cumpărătură și de dzestre de la socri [...], și de danie, și de miluire de la domni, dumisale lui Gheorghie Ursachi, marele vistiernic” aflăm că „de la dumneaei soacra Alexandra spătăroaia răposatului Iordachee spătarul”<sup>54</sup>, Ursachi primise 22 de sate și jumătăți de sate în șapte ținuturi (Suceava: satul Litenii și jumătate din satul Crasna; Fălciu: satul Todireni; Soroca: satul Prăjelele și seliștea Căinerești; Hotin: satele Tărăsăuți, Șirăuți, Bârnovul și Vornovița; Cernăuți: satele Lențești, Jucica, Borăuți, Zadobrouca, seliștea Denisauca, jumătate din seliștea Volosca și două treimi din seliștea Rohozna; Dorohoi: satele Milianca, Păltinișul, seliștea Grimești și jumătate din satul Borodăceni; Iași: satul Căldărușe și seliștea Ostăpceni).

În anul 1670, după dania Ilenei comisoaia către sora ei Alexandra, are loc nunta Catrinei, ultima fiică a marelui vistiernic Iordache. Dania primită de Alexandra a fost foarte bine venită căci, multe din satele Ilenei se regăsesc în zestrea Catrinei, astfel din cele 21 de sate, trei jumătăți de sate și două sate sfert<sup>55</sup> ce compuneau dota fetei, șase sate: Boian, Cernauca, Grozița, Bocicăuți, Derepcăuți și Halincea (acesta din urmă era danie directă de la „mătușă-sa comisoaia”), jumătate din satul Vasileu și a patra parte din satul Lehăceni au fost ale Ilenei.

<sup>50</sup> Din 5 februarie 1665 datează cartea lui Eustratie Dabija dată „la mâna Alexandrei spătăroaiei să-și ție iazul de la Popricani”, ca numai ea să-l pescuiască (Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III/2, Iași, 1912, p. 10) sau când, după o serie de procese intentate de Toderășco Jora, la 1 mai 1666 Gheorghe Duca dispune să se facă hotarnica satului Onut astfel, „pre unde au ținut Gavrilaş ce au fost logofăt mare, pre acolo să ție și dumneei spătăroaiei” (Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 25-26).

<sup>51</sup> Gheorghe Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III/2, p. 126-127.

<sup>52</sup> „Teodor Codrescu”, III, 1934, p. 86-87.

<sup>53</sup> Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 30-31, nr. 22.

<sup>54</sup> Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 19-33, nr. 6.

<sup>55</sup> *Ibidem*, p. 33-34, nr. 7.

În schimb fiul mai mic al Alexandrei, viitorul mare stolnic Iordache, nu cu mult înainte de 10 februarie 1683, dată la care mama sa își exprima mulțumirea sufletească asupra faptului că „din mila lui Dumnedzău, alți fii ce-am avut i-am căsătorit”<sup>56</sup>, nu a avut norocul surorilor sale căci, în zestrea sa au intrat puține sate, și anume „satul Bășeanii și satul Popricanii, cu alte săliște ce sunt împrejur”<sup>57</sup>. Însă nu trebuie uitat faptul că soția sa, Ileana Catargi<sup>58</sup>, trebuie să fi primit, după cum era obiceiul acestor mari familii, o dotă considerabilă. Această precară înzestrare a fiului său ne poate indica o oarecare diminuare a averii Alexandrei, însă nu trebuie să credem că ea a rămas să se întrețină la bătrânețe din una sau două moșii căci, ea continuă să facă diferite daruri, cum se întâmplă la 10 februarie 1683, când dă danie satul Ionășeni nepotului ei vitreg Ioniță, fiul lui Toderășco Iordache<sup>59</sup>, sau satul Bereni, dat în aceeași perioadă, „hiastrului” ei Toderășco<sup>60</sup>.

În continuare vom prezenta, în ordine alfabetică, satele care au fost deținute, chiar și pentru o scurtă perioadă de timp, de către Iordache Cantacuzino, încercând, în cele câteva rânduri alocate fiecăruia, să arătăm, în limita permisă de materialul documentar, cum a intrat acesta în posesia lor, cum le-a întregit (dacă este cazul) și cine a beneficiat mai târziu de ele.

## LE PATRIMOINE FONCIERE DE GRAND TRÉSORIER

### IORDACHE CANTACUZINO

#### *Résumé*

En s’inspirant de nombreuses sources gardées jusqu’à présent, certaines d’entre eux documentaires, d’autres narratives, aussi que de quelques ouvrages et études réalisés par nos prédécesseurs, on a essayé de présenter les moyens par lesquels le grand trésorier de Vasile Lupu, Iordache Cantacuzino, réussit à développer un patrimoine considérable. Par des achats et par des dons princiers, mais surtout par le mariage avec les filles de certains boyards riches du pays, le grand trésorier arrive à detenir un domaine immense qui concourait avec celui du seigneur; il offre de grands dons à ses enfants au moment de leur mariage; il fait aussi des donations diverses et construit des églises. Bien que son origine ait été différente, Iordache Cantacuzino a fait preuve d’être un digne successeur de son père et de son grand – père, tout en comprenant, comme eux, que, comment a dit N. Iorga, «de grand pouvoir était à celui qui detenait beaucoup de champs et de pâturages et qui possédait le plus de la terre du pays entre les frontières de sa propriété. Celui qui avait l’ambition de laisser un nom, de déterminer les autres à agir conformément à ses opinions, il devait être riche en domaines».

---

<sup>56</sup> Gheorghe Ghibănescu. *Ispisoace și zapise*, vol. IV/1, Iași, 1914, p. 67-68.

<sup>57</sup> *Ibidem*.

<sup>58</sup> Nicolae Stoicescu, *Dicționar...*, p. 370-371, 426.

<sup>59</sup> Gheorghe Ghibănescu. *Ispisoace și zapise*, vol. IV/1, p. 66.

<sup>60</sup> Dumitru Velciu, „*Iordăchioaia visterniceasa*” ..., p. 462.

L'annexe de cette étude a aussi une liste, sans avoir la prétention d'être complète, des domaines qui ont été, même pour une courte période, dans la propriété du trésorier; on a montré comment il est arrivé à les detenir, à les compléter ( s'il est le cas) et qui en a bénéficié plus tard, tout cela en ordre alphabétique des noms. Beaucoup de villages peuvent être rencontrés chez les membres de cette famille jusqu'à la fin du XVIII<sup>e</sup> siècle, et meme plus tard, ce qui prouve que les efforts du premier Cantacuzino moldave pour garder le patrimoine lié à son nom ont été continués par ses successeurs.

# MĂNĂSTIREA PROBOTA - ÎNTRE IERARHIA ECLEZIATICĂ ȘI DOMNIE. SEMNIFICAȚIILE UNOR PRIVILEGII DIN SECOLELE XV-XVI

BOGDAN-PETRU MALEON

Orice abordare menită să pună în lumină raporturile dintre puterea seculară și autoritatea ecleziastică în Evul Mediu reclamă o inevitabilă raportare la paradigma religioasă care a dominat mentalul colectiv al epocii. Cele două instanțe se legitimau deopotrivă prin raportare la transcendent, ceea ce făcea imposibilă crearea unor spații proprii de acțiune în plan terestru, ducând inevitabil la interferarea competențelor juridice. Astfel, factorii politici nu și-au rezervat ca domeniu exclusiv de competență spațiul laic, după cum forurile bisericești nu erau aplecate doar asupra problemelor spirituale. Locul clerului de mir în cadrul societății și al Bisericii trebuie evaluat pornind de la această viziune privind organizarea lumii<sup>1</sup>.

În contextul unei reprezentări teritoriale fragile a autorității ecleziastice din prima jumătate a veacului al XV-lea, *mănăstirile moldovenești au căutat să dobândească un ascendent în cadrul Bisericii, în general, și asupra preoților de mir, în mod special*. Elocvent este modul prin care Alexandru cel Bun a sporit progresiv veniturile și sfera de jurisdicție a mănăstirii Bistrița, proces care a avut, se pare, drept finalitate consfințirea controlului obștii asupra preoților din cadrul proprietăților monahale. O asemenea situație transpare dintr-un act alcătuit în secolul al XVI-lea, dar datat 11 iulie 1428, conform căruia 50 de biserici din ținutul Sucevei urmau să asculte de lăcașul respectiv „cu tot venitul și cu *dreptul de sfințire, neclintit*”<sup>2</sup> (subl. ns.). Formularea trebuie interpretată în acord cu realitățile de la începutul secolului al XV-lea, când precaritatea personalului ecleziastic superior impunea asumarea cu prioritate a hirotonirilor de către egumeni, chiar și dincolo de proprietățile mănăstirești. Se poate presupune, astfel, existența unui privilegiu original, pierdut între timp, dar care a servit drept model pentru cel plăsmuit de călugări așa încât să cuprindă cât mai multe sate. Dacă actul a respectiv a existat, el dădea expresie unui precedent necanonice, susceptibil

---

<sup>1</sup> Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611 – 1831)*, partea I, *Organizarea judecătorească*, vol. I (1611 - 1740), București, 1979, p. 41-45.

<sup>2</sup> DRH, A, I, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și Leon Șimanschi, București, 1975, p. 425, VI. Acesta a avut drept model, pentru partea de început, un document autentic emis pe data de 8 iulie 1428, prin care Alexandru cel Bun a dăruit mănăstirii Bistrița 31 de lăcașe de țigani și 12 bordeie de tătari (p. 109-110, nr. 75). În ceea ce privește cedarea drepturilor asupra preoților, editorii colecției de documente sugerează posibilitatea folosirii drept model a unui act autentic cu un conținut similar și chiar purtând aceeași dată (p. 425, VI).

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 131-150



de a fi înscris în strategia prin care Alexandru cel Bun a urmărit să facă din necropola sa cel mai important lăcaș monahal moldovenesc<sup>3</sup>.

Primul hrisov autentic păstrat privitor la clerul de mir din cuprinsul satelor stăpanite de mănăstiri a fost emis la 6 iulie 1446 din porunca lui Ștefan al II-lea pentru așezământul de la Neamț. Aceasta a primit „pe toți popii din satele mănăstirești (...) ca să *asculte* de mănăstirea noastră, *cu toate veniturile*” (subl. ns.)<sup>4</sup>. Principala observație prilejuită de document privește faptul că dintre drepturile ecleziastice asupra preoților din parohiile rurale sunt invocate doar cele de natură fiscală, fără să fie menționată și componenta juridică. Se poate presupune, însă, că cele două nu erau disociate, iar formularea era în mod premeditat vagă, întrucât domnul nu dorea să producă o încălcare flagrantă a randuelilor bisericești. În plus, prevederile respective nu au fost reluate de privilegiile emise la scurt timp, ceea ce sugerează că aceste concesiuni ilustrau anumite relații personale ale principilor cu obștile monahale care urmau să se roage pentru mântuirea lor. Între lăcașul de la Neamț și Ștefan al II-lea a existat o legătură specială, asupra căreia atrăgea atenția Nicolae Iorga<sup>5</sup>. Se pare că atașamentul voievodului față de mănăstire datează încă din timpul a ceea ce este considerată a fi perioada de „diarhie”, încheiată în vara anului 1442<sup>6</sup>. Din această perspectivă, se poate deduce că înmormantarea lui Ștefan al II-lea aici nu a reprezentat doar un simplu gest de recunoștință din partea călugărilor, ci un indiciu conform căruia, pornind de la precedentul creat de Alexandru cel Bun la Bistrița, fiul său a dorit să-și creeze propria necropolă.

Din aceeași categorie de gesturi face parte și cel prin care, la 27 iunie 1449, preoții din satele mănăstirii Sfântul Nicolae din Poiană au fost puși sub ascultarea obștii monahale de către Alexandru al II-lea. Egumenul a primit cu acest prilej și dreptul de a-i judeca pe oamenii din toate satele lăcașului<sup>8</sup> „pentru orice fel de faptă mică sau pentru

<sup>3</sup> Nicolae Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Chișinău, 1992, p. 99.

<sup>4</sup> Privilegiile referitoare la preoții de mir nu priveau toate satele mănăstirii, ci doar „biserica din Telebecinți, și biserica din Bașoteni, și biserica din Dvorinești, și biserica din Baloșești, și biserica de la Gura Cracăului și biserica din Trestiana, și biserica de la Balomirești” (DRH, A, I, p. 379, nr. 267), dintre care localitățile Băloșești, Dvorinești și Bașoteni se învecinau, ceea ce făcea ca obștea să le poată controla mai ușor. Tabloul complet al proprietăților monahale rezultă dintr-un document emis la 11 martie 1446, prin care voievodul întărea mănăstirii Neamț „ori câte sate ascultă de mănăstirea noastră”, concedându-i totodată privilegiile fiscale și juridice asupra tuturor lăcașilor din cuprinsul acestora (p. 377, nr. 266).

<sup>5</sup> N. Iorga îl considera pe Ștefan al II-lea „al doilea ctitor al Neamțului” (*Ștefan cel Mare și mănăstirea Neamțului*, în BCMI, an III, 1910, p. 100).

<sup>6</sup> Leon Șimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432-1447*, în AIIIAX, tom VII, 1970, p. 77-79.

<sup>7</sup> Ștefan cel Mare a mutat rămășițele pământești ale predecesorului său omonim în noul lăcaș de la Neamț și a pus lespedea funerară care se păstrează și astăzi (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, coord. M. Berza, București, 1958, p. 273-274, p. 80).

<sup>8</sup> Pentru satele mănăstirii, a se vedea, Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de Ev Mediu moldovenesc*, Iași, 2004, p. 158, nota 99.

mare”, inclusiv crimele, cu ajutorul „dregătorilor lui”<sup>9</sup>. Relativ la clerul de mir se preciza că „oricâți popi vor fi în aceste mai sus-scrise sate mână tuești, ei de asemenea să asculte de hramul Sfântului Nicolae, *cu tot venitul, oricare-l au și l d u mitropolitelor și protopopilor*” (subl. ns.)<sup>10</sup>. Se făcea, astfel, trimitere la beneficiile cuvenite instanțelor ecleziastice, pe care domnul le recunoștea formal, dar își asuma prerogativa de a le redistribui așa cum credea de cuviință. Acestea constau în sumele plătite ierarhilor de clerul rural la sfințirea bisericilor, hirotonire, judecăți și cele date la investirea arhierilor sau cu diverse alte privilegii. Pasajul următor pune în evidență modul concret în care urmau să se exercite aceste prerogative, dispunându-se ca „mitropolitul care va fi în țara noastră, în scaunul nostru, la Suceava, sau protopopul *să nu aibă nici o treabă și nici un fel de amestec cu acești popi*, pentru că am dat acest venit hramului Sfântul Nicolae, pentru sănătatea noastră și pentru sufletul părinților noștri și al fiilor noștri” (subl. ns.)<sup>11</sup>. Totodată, el ilustrează preeminența Domniei asupra Bisericii în ceea ce privește stabilirea competențelor rezervate diverselor instanțe ecleziastice. Din acest unghi de vedere, documentul aflat în discuție exprimă condiționarea prerogativelor mitropolitane de puterea domnească, astfel încât suveranul putea să intervină în favoarea unei mănăstiri, chiar cu prețul încălcării regulilor bisericesti. Privit în litera sa, privilegiul arată că laicii erau supuși jurisdicției monahale, iar preoții de mir nu, ei urmând doar să achite egumenilor dările cuvenite în mod obișnuit ierarhilor. Cu toate acestea, prin comparație cu actul din 6 iunie 1446, se constata o serie de diferențe la nivelul drepturilor asupra clerului de mir, atât sub raport cantitativ, prin extinderea privilegiului asupra tuturor localităților mănăstirii Probota, cât și prin fixarea poziției egumenului față de forurile arhieresti. Interdicția ca reprezentanții acestora să încalce privilegiile obștii era întărită printr-o maledicție, surprinzătoare prin formularea pe cât de concisă, pe atât de sugestivă: „Iar cine va clinti această danie a noastră, chiar și cu un fir de păr, să fie blestemat de Dumnezeu și de Preacurata lui Maică și de toți sfinții și asupra lui, anatema”<sup>12</sup>. Dincolo de acest palier al analizei, restricțiile impuse ierarhiei ecleziastice de a nu avea „nici o treabă și nici un fel de amestec cu acești popi,” urmată de precizarea că această situație decurge din faptul că „am dat acest venit hramului Sfântul Nicolae”, reprezintă o formulare ambiguă, prin care domnul ceda explicit doar veniturile bisericesti, fără a preciza aspectele jurisdicționale care decurg de aici. Recursul la o asemenea exprimare poate fi explicat prin dorința lui Alexandru al II-lea de a nu da o dispoziție contrară canoanelor, conștient fiind că deposedarea de venituri răpea episcopatului orice posibilitate de a interveni în problemele spirituale ale comunității și mai ales de a controla clerul satelor. Cu toate acestea, este greu de imaginat că ierarhii își puteau exercita prerogativele jurisdicționale în lipsa resurselor financiare furnizate de clerul rural. Din aceeași perspectivă, trebuie remarcat caracterul comasat al proprietăților aflate pe cursul Probotei sau în zona Prutului mijlociu<sup>13</sup>, dispunere care deschidea

<sup>9</sup> DRH, A, II, întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, 1976, p. 7, nr. 5.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 8.

<sup>11</sup> *Ibidem*.

<sup>12</sup> *Ibidem*.

<sup>13</sup> Pentru această dispunere, sugestiv este hrisovul emis de Ștefan al II-lea la 29 noiembrie 1443, din Suceava, „pentru pomenirea sfântăposatului părintelui nostru și pentru sănătatea domniei mele și cu ajutorul lui Dumnezeu”, prin care întărea mâna tirii, unde e te hramul

posibilitatea constituirii unor micro-zone în care obștea deținea un control cvasiexclusiv din punct de vedere fiscal și juridic, atât în ceea ce îi privește pe laici, cât și pe clerici.

Semnificațiile actului de privilegii trebuie puse în legătură cu poziția ctitoriei lui Ștefan I<sup>14</sup> în viața spirituală a Moldovei de la mijlocul secolului al XV-lea. Din acest punct de vedere, trebuie precizat că numărul mare de întăriri care îi sunt acordate de către urmașii lui Alexandru cel Bun<sup>15</sup> sugerează că ei au urmărit astfel să-și consolideze astfel poziția în ierarhia puterii. Un argument care pledează în favoarea acestei interpretări îl reprezintă multiplicarea confirmărilor acordate centrelor monahale între martie 1443-aprilie mai 1445, când în competiția pentru întâietate au fost angrenați Ștefan al II-lea și Petru al II-lea. Dacă primul s-a orientat către mănăstirea Neamț, urmărind să instituie o relație specială cu obștea de aici, după uciderea sa, domniile care au urmat și-au îndreptat atenția către cea închinată Sfântului Nicolae. Astfel, revenit pe tron

Sfântului nostru părinte și făcător de minuni Nicolae”, mai multe sate „pe care le are de la părintele domniei mele” (*Ibidem*, I, p. 346, nr. 243). Acest document nu exprimă o propensiune specială a voievodului pentru acest lăcaș, întrucât, așa cum s-a constatat recent, începând din 1443, Ștefan al II-lea a confirmat vechile daniile ale marilor mănăstiri moldovenești (Liviu Pilat, *Sihistrul Sava, Ștefan al II-lea și întemeierea Mitropoliei de Roman*, în SMIM, vol. XXIII, 2005, p. 35-36), ceea ce trimite la dorința suveranului de a-și consolida domnia prin raportare la trecut.

<sup>14</sup> N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Până la mijlocul secolului al XV-lea*, ediția a II-a, revăzută, București, 1971, p. 33. Faptul că așezământul a fost întemeiat de Ștefan I era știut și de mitropolitul Dosoftei, un bun cunoscător al istoriei Probotei, după cum arată documentul din 1677 prin care mănăstirea era închinată către Sfântul Mormânt (Melchisedec, Episcopul Romanului, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 157). Aici a fost înmormântat și Petru, unul dintre fiii lui Ștefan I (Ștefan S. Gorovei, *Taina mormântului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Probota*, în MMS, an. XLV, nr. 5-6, 1969, p. 370-371).

<sup>15</sup> La 5 octombrie 1437, Ilie și Ștefan au întărit mănăstirii Probota mai multe sate (DRH, A, I, p. 244-245, nr. 174), iar la 18 august 1438 aceiași voievozi au dăruit lăcașului închinat Sfântului Nicolae un loc pustiu pentru a-și întemeia sat (p. 264-266, nr. 187), ambele documente reprezentând inițiativele lui Iliaș. La 10 mai 1439, Ștefan al II-lea a înzestrat așezământul cu o prisacă și i-a întărit dreptul de a-și strânge desetina din toate satele pe care le stăpâna (p. 275-276, nr. 195). Dacă aceste documente par să reprezinte un ecou al competiției pentru putere dintre cei doi voievozi, următoarele pun în evidență importanța pe care o avea în procesul de legitimare a puterii raportarea la vechile așezăminte monahale, mai ales că aceste acte recuperatorii presupuneau evocarea figurii lui Alexandru cel Bun. Astfel, la 23 aprilie 1441, Ilie voievod a întărit patru sălașe de țigani (p. 299-300, nr. 214), pentru ca la 1 mai 1443 gestul să fie repetat și de Ștefan (p. 318-319, nr. 227). Odată rămas singur pe tron, Ștefan al II-lea i-a întărit mănăstirii nouă țigani cu sălașele lor, la 7 mai 1443 (p. 322-323, nr. 229), iar la 29 noiembrie i-a confirmat stăpanirea tuturor satelor, invocând, în ambele cazuri, daniile făcute de „părintele domniei mele” (p. 345-347, nr. 243). Ilustrativ pentru disputa dintre urmașii lui Alexandru cel Bun în vederea obținerii legitimității, prin întărirea daniilor făcute de acesta, este și gestul prin care Petru al II-lea a confirmat, la rândul său, proprietatea mănăstirii asupra celor patru sălașe de țigani, intitulându-se în cuprinsul acestui document „moștenitor al Țării Moldovei” (p. 349-350, nr. 246). Expresie a aceleiași concurențe pentru întâietate, Ștefan al II-lea a emis din Suceava, la 22 februarie 1446, un document prin care a întărit stăpanirea lăcașului pentru unele sate, arătându-le hotarele (p. 372-374, nr. 264).

la începutul anului 1448<sup>16</sup>, Petru al II-lea a emis două privilegii din cadrul său, dovadă că la acea dată complexul monahal era în bună stare, durat în piatră, și că aici exista o cașă domnească<sup>17</sup>. Din 5 aprilie 1448 datează două acte, emise în cadrul Probotei, prin care îi acorda lăcașului o serie de privilegii fiscale și juridice<sup>18</sup>, ceea ce sugerează că suveranul a decis să petreacă Paștele în sânul obștii, tocmai pentru a consolida legătura specială cu aceasta. La 5 octombrie 1448, voievodul a emis un alt hrisov din cadrul așezământului, prin care îi ceda, „pentru pomenirea sfântăpărinților noștri părinți, Alexandru voievod și mama noastră, Maria”, „în fiecare an câte șase buți de vin din desetina noastră, sau de la Hârlău sau de la Cotnari sau iarăși din orice parte. Și, de asemenea, am dat acestei mănăstiri mai înainte zise toată ceara de la Târgul Frumos, s-o ia călugării, în fiecare an, de la câți vor avea <c>â</c>rciumi”<sup>19</sup>. Expresie a relației contractuale pe care suveranul dorea să o instituie cu călugării, el a dispus ca, în schimbul acestor beneficii „oricine va fi egumen în această mănăstire mai înainte zisă și câți frați vor fi, ei să aibă a îngriji întotdeauna de mântuirea sufletului domniei mele; și vor sluji în fiecare miercuri, la vecernie, paraclisul, iar joi, liturghia. Și fraților să li se dea câte o cupă la trapeză, și aceasta va fi neschimbat, în toate săptămânile, în toți anii. Iar noi vom îndeplini toate acestea mai sus-scrise”<sup>20</sup>. Hrisovul are și semnificații de factură comemorativă, întrucât data întocmirii coincide cu cea a actului de întărire acordat Probotei de Ilie și Ștefan, în 1437<sup>21</sup>, înaintași pe care Petru al II-lea îi numea „sfinte amintiri” într-o epistolă adresată regelui Cazimir al IV-lea, la 22 august 1448<sup>22</sup>. În același spirit de edificare a legitimității pe trecut, printr-un hrisov din 5 octombrie îi îndeamna pe urmași „să nu clintească dania noastră, ci să o adauge și să o întărească pentru că am dat pentru *sufletul tuturor înaintașilor moldoveni care s-au trudit pentru Țara Moldovei*” (subl. ns.)<sup>23</sup>, iar maledicția conține un pasaj care trimite explicit la consecințele nerespectării obligațiilor care revin călugărilor, astfel încât „cine vor fi egumen sau frați în această mănăstire și nu vor îngriji de mântuirea noastră și de pomenirea înaintașilor noștri, acelora să le fie judecător Dumnezeu și Sfântul Nicolae” (subl. ns.)<sup>24</sup>. Astfel, este exprimată cu claritate relația contractuală dintre domn și mănăstirea pe care, după toate indiciile, dorea să o transforme în necropola sa, mai ales că actul de ctitorire avea drept obiectiv fundamental pomenirea, atât în situația înălțării unui lăcaș, cât și atunci când un așezământ nou zidit sau mai vechi era înzestrat cu bunuri mobiliare sau imobiliare<sup>25</sup>. În cazul de față scopul

<sup>16</sup> Această ultimă domnie a început înainte de 5 aprilie 1448 și s-a sfârșit după 10 octombrie același an (Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324-1881) I. Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 487).

<sup>17</sup> Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *Din trecutul mănăstirii Probota*, în SCIA, an III, nr. 1-2, 1956, p. 296.

<sup>18</sup> DRH, A, I, p. 392-393, nr. 277; p. 393-395, nr. 278.

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 412, nr. 288.

<sup>20</sup> *Ibidem*.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 244-245, nr. 174.

<sup>22</sup> *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, publicate de Mihai Costăchescu, vol. II, Iași, 1932, p. 735.

<sup>23</sup> DRH, A, I, p. 412, nr. 288.

<sup>24</sup> *Ibidem*, p. 412-413.

<sup>25</sup> Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, p. 53.

era mult mai ambițios, urmărindu-se pomenirea eternă după înhumarea în cadrul așezământului monahal. Din această perspectivă, actul din 5 octombrie 1448 avea o valoare testamentară, ceea ce a lăsat loc presupunerii că, fiind grav bolnav, domnul își pregătea în felul acesta locul destinat odihnei veșnice<sup>26</sup>. O altă mărturie privind deplasarea interesului voievodal de la Neamț la Probota se găsește într-un document emis în Suceava la 3 septembrie 1448, prin care celei dintâi îi erau întărite mai multe sălașe de Țigani dăruite de Alexandru cel Bun. Petru al II-lea s-a mărginit să arate că gestul a fost făcut „pentru sufletul sfântrăposaiilor părinților noștri, Alexandru voievod și mama noastră, Maria”, fapt care sugerează că doar amintirea părinților săi îl mai putea determina să acorde atenție vechii mănăstiri, opțiunea sa îndreptându-se clar spre Sfântul Nicolae.

Sucesiunea precipitată a evenimentelor, determinată de presiunile exercitate de diverși pretendenți susținuți din exterior, va face ca în octombrie/noiembrie 1448 Petru al II-lea să părăsească tronul. În legătură cu acest episod au fost emise mai multe ipoteze, dintre care se detașează una mai veche, potrivit căreia a fost nevoit să se retragă în Transilvania sau Ungaria unde a încetat din viață, în ianuarie 1449<sup>28</sup>, iar a doua, recentă, care plasează moartea sa încă în vremea când se afla pe tron, răpus de o boală necruțătoare<sup>29</sup>. Pe tronul Moldovei a fost instalat cu sprijin polonez nepotul său, Alexandru al II-lea, fiul lui Iliș, care a reușit să păstreze domnia mai puțin de un an. El a fost înlăturat de Bogdan al II-lea la 12 octombrie 1449, în urma luptei de la Tămășeni, după care a fost nevoit să se retragă în Polonia, pentru ca ulterior să mai revină de două ori în fruntea țării până la înlăturarea sa definitivă din 26 august 1455<sup>30</sup>. Având în vedere situația politică tulbure din Moldova, motivațiile gestului excepțional în privința preoților din satele mănăstirești par greu de elucidat, mai ales că venea din partea unui voievod în vârstă de cel mult 13 ani, care se afla sub tutela mamei sale și a grupării boierilor polonofili<sup>31</sup>. Poate fi dată totuși o explicație, urmărind logica inițiativelor pioase întreprinse în deceniul cinci al veacului al XV-lea. Astfel, dacă Petru al II-lea s-a orientat spre lăcașul cu hramul Sfântul Nicolae, găsind în felul acesta o contrapondere la necropola lui Ștefan al II-lea, fratele său rival, la fel se pare că a făcut și Alexandru al II-lea, care era probabil mai apăsător de amintirea orbirii tatălui său decât de rivalitățile recente cu voievodul pe care îl înlăturase fără mare greutate sau căruia îi succedase în mod natural. Chiar dacă ipoteza morții subite a lui Petru al II-lea are un temei documentar destul de fragil, nu trebuie uitat că noul domn trebuia să se îngrijească de crearea unei noi necropole familiale, iar varianta Neamț era exclusă din motive lesne de înțeles. De asemenea, privilegiul acordat Probotei la 27 iunie 1449 de Alexandru al II-lea a fost pregătit printr-o serie de măsuri în favoarea mănăstirii. Unul dintre documentele

<sup>2</sup> Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 508.

<sup>2</sup> DRH, A, I, p. 404, nr. 283.

<sup>28</sup> Nicolae Grigoraș, *op. cit.*, p. 139.

<sup>29</sup> Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 508.

<sup>3</sup> Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, 1991, p. 51-53.

<sup>3</sup> Vasile Parvan, *Alexăndrel vodă și Bogdan vodă. Șapte ani din istoria Moldovei (1449-1455)*, București, 1904, p. 33-36; Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare preliminar și consecințe (1450-1468)*, în vol. *România și civilizația occidentală (Romania and Western Civilization)*. Edited by Kurt W. Treptow, The Center for Romanian Studies, Iași, 1997, p. 198

reprezentative de această factură este cel emis la 8 aprilie 1449, în care se arăta că „pentru sufletul părinților noștri, Ilie voievod, și pentru sănătatea noastră” așezământului monahal îi erau întărite o serie de beneficii, precum ceara care se va strânge de la cârciumile din Târgul Frumos și șapte buți de vin din desetina domnească<sup>32</sup>. Ca o mărturie a continuității inițiativelor în favoarea Probotei, documentul îl reproduce, sub raportul conținutului daniei, pe cel emis de Petru al II-lea la 5 octombrie 1448. Expresia atașamentului lui Alexandru al II-lea față de lăcașul monahal o reprezintă și grija cu care în penultima dintre scurtele și agitatele sale domnii, la 26 ianuarie 1453, a întărit aceste beneficii și a adăugat altele, precum și doi țigani și trei tătari<sup>33</sup>. În completare, la 3 aprilie 1453, suveranul i-a dăruit două dintre sălașele domnești de tătari din Neamț<sup>34</sup>.

Pomind de la aceste constatări, se poate spune că obștile, cărora le reveneau, conform privilegiilor domnești, sumele datorate de preoți ierarhilor, judecau de fapt toate faptele care intrau sub incidența legislației bisericești, atât în ceea ce-i privește pe laici, cât și pe slujitorii altarului, supravegheau disciplina ecleziastică și se pronunțau în litigiile legate de patrimoniul clerical. În fapt, principii s-au ferit să opereze explicit transferuri totale de jurisdicție spre mănăstiri, știind că depozitarea episcopatului de prerogativele sale juridice nu ar fi fost canonică. Cu toate acestea, în cazul marilor ctitorii domnești au acceptat tacit faptul că, potrivit tradiției, ele acaparaseră drepturi arhieresti. Suveranii au sancționat doar prerogativele necropolelor domnești, urmărind totodată să menajeze interesele ierarhilor care erau interesați să revendice drepturile de judecată asupra preoților și contribuțiile acestora, chiar dacă nu aveau capacitatea să-și impună un control efectiv la nivelul tuturor parohiilor rurale. Statutul privilegiat de care s-au bucurat ctitoriile destinate să găzduiască odihna veșnică a voievozilor s-a întemeiat pe calitatea de intercesori privilegiați dobândită de monahii lor, iar preoții satelor au trebuit să se alăture celor care înălțau o rugă permanentă pentru sănătatea și sufletul familiei princiare.

În timpul lui Ștefan cel Mare, ierarhia ecleziastică și-a precizat organizarea piramidală sub păstoria mitropolitului Theoctist, când Biserica moldovenească a cunoscut o perioadă de autonomie sporită în raport cu Patriarhia Ecumenică, care a căpătat aspectul unei adevărate *autocefalii*<sup>35</sup>. Politica inițiată de marele domn privind exercitarea efectivă a prerogativelor juridice și fiscale ale eparhiilor moldovenești s-a pliat pe realitățile lumii ortodoxe de la mijlocul secolului al XV-lea, dar a ținut cont și de practica tradițională prin care puterea seculară acorda o serie de privilegii mănăstirilor pentru locuitorii din satele acestora<sup>36</sup>. Aidoma oricărui suveran medieval, Ștefan cel Mare a rămas legat de tradiția instituită de înaintașii săi, dar a urmărit să confere lăcașului de cult destinat să-i găzduiască odihna veșnică un prestigiu unic pe harta ecleziastică a țării.

<sup>32</sup> DRH, A, II, p. 2, nr. 2.

<sup>33</sup> *Ibidem*, p. 34-35, nr. 26.

<sup>34</sup> *Ibidem*, p. 40-41, nr. 29.

<sup>35</sup> Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo bizantiner contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în *România în istoria universală*, vol. III 1, Ioan Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian coordonatori, Iași, 1988, p. 878.

<sup>36</sup> N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova medievală I Organizarea de stat până la mijlocul sec. XVIII*, București, 1971, p. 97.

La începutul domniei, Ștefan cel Mare a procedat asemenea antecesorilor săi, confirmând daniile vechii necropole de la Bistrița, la 8 septembrie 1457<sup>37</sup> și 7 aprilie 1458 și Neamț, la 13 februarie 1458<sup>39</sup>. Respectând ordinea în care marile ctitorii voievodale au fost asimilate în geografia sacră a familiei domnitoare, la 16 februarie 1459 a acordat mănăstirii Probota privilegiu juridice pentru satele Drăgușeni și Oniceni pe Jujia<sup>40</sup>. Atenția deosebită de care se va bucura acest lăcaș în primii ani de după urcarea pe tron a fost determinată, în primul rând, de faptul că, după toate indiciile, aici fusese înhumat Bogdan al II-lea<sup>41</sup>. Ajuns în fruntea Țării Moldovei, fiul său s-a văzut obligat să i cultive memoria, mai ales că Petru Aron neglijase acest așezământ, preferând să își îndrepte atenția spre Moldovița, Neamț și Humor. Astfel, Ștefan cel Mare s-a ocupat de amenajarea locului patern de veci, așezându-i o lespede pe mormânt, iar pentru a-și arăta recunoștința față de obștea care se rugase pentru mântuirea sufletului lui Bogdan al II-lea a construit un nou edificiu, dotat cu o încăpere specială, care urma să adăpostească osemintele voievodului ucis la Reuseni. Lăcașul, a cărui construcție se pare că a fost finalizată spre 1465, este posibil să fi fost conceput inițial ca necropolă a familiei ștefaniene, după cum o sugerează faptul că aici și-a găsit odihna veșnică și doamna Maria Oltea<sup>42</sup>. Drept mărturie a interesului deosebit pe care l-a manifestat pentru Probota stă și hrisovul din 9 iulie 1466, prin care i-a dăruit un obroc anual de 10 buți de vin, două măji de pește, jumătate din ceara adunată de la Târgul Frumos, miere din zeciuala care se va strânge din satele ei de la Botne, un tătar, întărindu-i prisăci, iezere, gârle și scutirea oamenilor ei de la prisaca Visoca. Actul are un caracter solemn, întrucât a fost emis în reședința principală de la Suceava, în prezența celor doi ierarhi, domnul arătând că „ne-am sfătuit cu mitropolitul nostru, chir Teoctict, și cu episcopul nostru, chir Tarasie din <târgul> Roman și cu tot sfatul nostru și am făcut pentru sufletul și pentru mântuirea sfântărosatului nostru bunic, Alexandru voievod cel bătrân, și pentru sufletul și pentru mântuirea sfântărosatului părintelui nostru Bogdan voievod și pentru sufletul și mântuirea mamei noastre, Maria și pentru sufletul și pentru și sănătatea domniei noastre, și pentru sufletul și sănătatea cneaghinei domniei mele, Ovdotia, și pentru sănătatea iubiților copii ai domniei mele, Alexandru și Olena, și pentru sufletul și pentru mântuirea tuturor sfântărosatilor noștri înaintași”<sup>43</sup>. Maledicția este de asemenea detaliată, domnul prevenindu-i pe urmași că au datoria de a întări și spori dania acordată călugărilor, „Iar cine le-o va clinti și le-o va strica, aceluia să-i chinuiescă Dumnezeu trupul aici, iar în veacurile viitoare, sufletul, și la cumplita judecată să-i fie părâș Sfântul Nicolae și să fie asemenea trădătorului Iuda și blestematului Arie”<sup>44</sup>. Astfel, prin acest hrisov, în care, nu întâmplător este invocată aprobarea ierarhilor moldoveni, Ștefan cel

<sup>37</sup> DRH, A, II, p. 94-96, nr. 65.

<sup>38</sup> *Ibidem*, p. 101-102, nr. 69.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 98-100, nr. 67.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 119, nr. 83.

<sup>41</sup> Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare mănăstirea Putna*, în SCIA, seria Artă Plastică, tom. 24, 1977, p. 215-216. Vezi și Leon Șimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în AIIAX, tom XIX, 1982, p. 186.

<sup>42</sup> Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 216-217.

<sup>43</sup> DRH, A, II, p. 197-198, nr. 138.

<sup>44</sup> *I dem*, I, p. 198

Mare stabilește adevărate raporturi contractuale cu lăcașul de la Probota, în schimbul protecției princiare, călugării urmând să înalțe o rugă permanentă pentru sănătatea și mântuirea familiei hărăzite de Dumnezeu să cârmuiască țara. Mai mult decât atât, suveranul a invocat ascendența voievodală în scopul legitimării domniei și, în același timp, a creat un spațiu de veșnică odihnă consacrat integral familiei sale. În ceea ce privește primul aspect, a urmărit, asemenea antecesorilor, să-și legitimeze simbolic puterea prin instituirea unei noi groznițe. Elocvent pentru această paralelă este faptul că la 26 aprilie 1444 Petru al II-lea a emis un document prin care a întărit mănăstirii Probota patru sălașe de țigani, intitulându-se „Din mila lui Dumnezeu, noi, Petru voievod, moștenitor al Țării Moldovei” (subl. ns.) și arătând că a întreprins acest gest „pentru pomenirea sfântărosatului nostru părinte, Alexandru voievod, și pentru sănătatea noastră”<sup>45</sup>, ceea ce schița un adevărat program ideologic de care nu putea fi străin, la o distanță de două decenii, nici fiul lui Bogdan al II-lea. Din a doua perspectivă, trebuie subliniat că actul emis în cancelaria ștefaniană amintește de privilegiile emise în favoarea mănăstirii de Petru al II-lea la 5 octombrie 1448 și Alexandru al II-lea la 8 aprilie 1449, domni care, la rândul lor, au întreținut o relație specială cu Probota. Chiar dacă la momentul emiterii privilegiului din 9 iulie 1466, Ștefan cel Mare avea o domnie consolidată, este evident că el s-a inspirat din documentele emise de înaintași, urmărind chiar să confere o legitimitate suplimentară hrisovului său, invocându-i pe cei doi arhieri moldoveni. Având în vedere necesitatea raportării la trecut, poate să nu fie întâmplător nici faptul că, atât în cazul lui Alexandru al II-lea, cât și al lui Ștefan cel Mare, moștenirea paternă era umbrită de amintirea tragică a mutilării în cazul primului și a crimei în situația celui de-al doilea. De asemenea, se poate presupune că Alexandru al II-lea a urmărit aducerea la Probota a rămășițelor pământești ale tatălui său rămase în Polonia. Din acest unghi de vedere, similitudinile invocate în ceea ce privește apelul la actele antecesorilor constituie o dovadă suplimentară a faptului că tatăl lui Ștefan cel Mare își găsisse aici odihna veșnică<sup>46</sup>. Astfel, documentul din 9 iulie 1466 constituie un suprem omagiu adus trecutului și deschide totodată drumul spre fondarea unei noi necropole pentru familia lui Ștefan cel Mare, la Putna, a cărei piatră de temelie a fost pusă, nu întâmplător, pe 10 iulie același an, la doar o zi după gestul pios înfăptuit în beneficiul Probotei<sup>47</sup>.

Emblematic pentru dorința lui Ștefan cel Mare de a se desprinde de tradiție, valorificându-i în același timp toate resorturile, pentru a impune apoi un nou reper în geografia sacră a familiei domnitoare, este actul din 15 martie 1490, prin care episcopia Rădăuților a primit întărire pentru 44 de biserici din ținutul Sucevei și 6 din ținutul Cernăuților, împreună cu preoții acestora. Configurația acestui spațiu rezulta în urma unui schimb prin care au fost transferate sub jurisdicția eparhială 6 sate din ținutul Cernăuți și slujitorii altarului din cadrul lor, în locul altor șase biserici cu preoții lor din ținutul Sucevei, deoarece „acele biserici și cu acei popi sunt înscrisi în privilegiul bunicului nostru, Alexandru voievod, și noi le-am întors și le-am închinat să asculte de mănăstirea noastră de la Putna, căci acele biserici și acei popi sunt din satele mănăstirii”.

<sup>45</sup> *Ibidem*, p. 349-350, nr. 246.

<sup>46</sup> Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 217.

<sup>47</sup> Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior Otorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 58.



Prin acest schimb, ctitoria ștefaniană primea dreptul de a controla bisericile din satele sale și totodată se întregea patrimoniul episcopal în limitele celor 50 de parohii<sup>48</sup>. În același timp, domnul își afirmă prerogativa de a fixa limitele jurisdicției ecleziastice, precizând că „toate cele de mai sus scrise să fie episcopiei noastre de la Rădăuți de la noi uric cu tot venitul, neclintit niciodată, în vecii vecilor, nici de *patriarh*, nici de *mitropoliți*, nici de altcineva” (subl. ns.)<sup>49</sup>. Astfel, transpune dreptul superior al suveranului de a proteja drepturile episcopiei, inclusiv în relația acesteia cu forurile ecleziastice superioare și chiar cu instanța ecumenică.

Odată creat, precedentul a capătat valoare de normă, astfel încât printr-un document purtând aceeași dată, 15 martie 1490, voievodul a întărit mănăstirii Putna „toate bisericile și cu *popii* care sunt în toate satele ce ascultă de acea sfântă mănăstire de la Putna, din ținutul Sucevei și din ținutul Cernăuților” (subl. ns.). În plus, dacă mănăstirea beneficia de drepturi juridice asupra tuturor oamenilor din satele ei, părea firesc ca și personalul bisericesc instituit în viitor la nivelul parohiilor rurale să aibă aceeași soartă, hrisovul de întărire precizând că „oricâte biserici se vor face și se vor înnoi de aici înainte și *oricâți popi se vor pune în toate acele sate mănăstirești mai sus scrise*, și în ținutul Sucevei, și în al Cernăuților, *ei toți să asculte de această sfântă manastire a noastră de la Putna și să plătească dare acolo și tot venitul ce se cuvine unui mitropolit de la popi*. Și pe toți acești popi să-i judece egumenul de la mănăstirea Putna, iar protopopii sau vornicii oricărui mitropolit sau episcop să n-aibă nici o treabă cu acei popi, în veci” (subl. ns.)<sup>50</sup>. Astfel, obștea monahală a preluat în totalitate atribuțiile autorității episcopale privitoare la consacrarea în oficiile ecleziastice, sfințirea bisericilor sătești și supraveghera acestora, judecarea clericilor, precum și beneficiile materiale aferente<sup>51</sup>. Acestea consemnau o etapă decisivă în politica de instituire a unui monopol monahal asupra tuturor locuitorilor din satele aflate în stăpânirea mănăstirii, care va fi consfințit printr-un hrisov emis la 17 martie 1490, prin care obștea primea dreptul de a-i judeca și globi pe toți oamenii din satele sale<sup>52</sup>.

La 17 noiembrie 1502, Ștefan cel Mare a întărit privilegiile Putnei privitoare la preoți, gest care a fost determinat probabil de multiplicarea proprietăților așezământului<sup>53</sup>. Cu acest prilej a dispus plasarea sub incidența autorității monahale a tuturor preoților „care sunt în toate bisericile prin toate satele acelei mănăstiri, peste tot, prin toată țara noastră, ori câte are această sfântă mănăstire și câte i se vor mai adăuga și de acum înainte”<sup>54</sup>. În felul acesta, s-a creat un nou precedent, reconfirmat la 2 februarie

<sup>48</sup> Privitor la condițiile în care a luat ființă acest centru episcopal, precum și pentru importanța sa în cadrul domniei lui Ștefan cel Mare, vezi, Bogdan-Petru Maleon, *Ștefan cel Mare și întemeierea Episcopiei Radauților*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*. Volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, 2003, p. 77-91.

<sup>49</sup> DRH, A, III, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, 1980, p. 138, nr. 73.

<sup>50</sup> *Ibidem*, p. 142, nr. 74.

<sup>51</sup> Vezi, Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*. Ediție îngrijită de Mihaela Paraschiv, Iași, 2001, p. 81.

DRH, A, III, p. 153, nr. 78.

<sup>53</sup> Arcadie M. Bodale, *Contribuții la istoria domeniului mănăstirii Putna de la constituirea sa până la Reformele lui Constantin Mavrocordat (1466-1742)*, în „Codrul Cosminului”, serie nouă, nr. 6-7 (16-17), 2000-2001, p. 142-143.

<sup>54</sup> DIR, A, XVI 1, București, 1953, p. 27, nr. 25.

1503, într-un hrisov despre care s-a spus că ar avea „semnificații testamentare”<sup>55</sup>, întrucât domnul preciza că „am întărit prin acest privilegiu al nostru toate privilegiile mănăstirii Putna”<sup>56</sup>.

Moștenirea ștefaniană s-a păstrat, întrucât nepotul său omonim a reluat la 21 august 1520, hrisovul din 1503, consfințind astfel, alături de alte drepturi și acelea asupra preoților din satele mănăstirești<sup>57</sup>. Acesta este primul caz în care privilegiile de o asemenea factură, conferite de către voievozi pentru așezămintele care urmau să le devină necropole au fost confirmate și de urmașii lor. Principala explicație pentru această excepție ține de faptul că Ștefan cel Mare a fost unul dintre puținii principii capabili să impună posterității anumite măsuri, care în timp au căpătat valoare de normă. Cazul discutat privește relația specială cu un anumit lăcaș de cult, destinat să devină locul de odihnă veșnică al familiei, în beneficiul căruia puteau fi luate anumite măsuri cu caracter de unicat, care puteau fi impuse în dauna *oricărei* instanțe ierarhice. Din acest punct de vedere, inițiativa ștefaniană nu-și găsește corespondente în trecut, cu excepția celei aparținând lui Alexandru cel Bun, la a cărui politică ecleziastică s-au raportat principii din prima jumătate a veacului al XV-lea, alegând alte lăcașe care le puteau asigura suportul simbolic guvernării și perspectiva mântuirii. Astfel, într-o epocă în care orice demers dobânda legitimitate doar dacă era validat de tradiție<sup>58</sup>, edificarea unui așezământ menit să preia rolul de necropolă a dinastiei, precum și măsurile excepționale luate în beneficiul acestora, reclamau o serie de gesturi simbolice având rolul de a atenua tensiunile în raport cu trecutul.

Petru Rareș a fost primul dintre urmașii lui Ștefan cel Mare care a înălțat o nouă necropolă domnească la Probota<sup>59</sup>, în apropierea vechii mănăstiri din secolul al XIV-lea<sup>60</sup>. Raportarea la trecut era și de această dată inevitabilă, mai ales că ea presupunea invocarea opțiunii inițiale a părintelui său<sup>61</sup>. Tranziția spre noul lăcaș de veșnică odihnă a întâmpinat anumite dificultăți, generate de reacțiile negative ale obștii putnene, atunci când s-a hotărât înhumarea suveranului aici. Aceste tensiuni au fost sporite și de neglijarea, pe parcursul primei domnii, a vechii ctitorii de la Putna. Pentru a suplini aceste neajunsuri, Petru Rareș a dorit să creeze impresia de continuitate, alegând pentru

<sup>55</sup> Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 36.

<sup>56</sup> DIR, A, XVI/1, p. 27, nr. 25.

<sup>57</sup> *Ibidem*, p. 170-172, nr. 153.

<sup>58</sup> Vezi, Alexandru-Florin Platon, *Societate și mentalități în Europa medievală*, Iași, 2000, p. 104-112.

<sup>59</sup> Ștefan cel Mare a zidit la Probota două mănăstiri din piatră. Una în primii ani de după urcarea pe tron, iar alta spre sfârșitul domniei, care a căzut în ruină sub Petru Rareș (Tereza Sinigalia, Voica Maria Pușcașu, *Mănăstirea Probota*, București, 2000, p. 11-12; vezi și N. Ghika-Budești, G. Balș, *Mănăstirea Probota*, București, 1909, p. 4).

<sup>60</sup> N. Grigoraș, I. Caproșu, *op. cit.*, p. 33.

<sup>61</sup> Vezi, Maria Crăciun, *Apud Ecclesia: În mormântarea unei biserici în Moldova ecleziilor XV-XVII*, în vol. *Confesiune și cultura în Evul Mediu. În onoare Ion Toderășcu*. Studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon Iași 2004 p. 48-50.

așezământul său o locație apropiată de cea a unei vechi mănăstiri, spre care și tatăl său își îndreptase atenția, mai ales în prima parte a domniei<sup>62</sup>.

În ciuda faptului că Petru Rareș a depus eforturi pentru a crea o legătură simbolică între vechiul lăcaș patronat de Sfântul Nicolae și noua mănăstire, căreia i s-a dat, tocmai din acest motiv, același hram, contemporanii au perceput-o ca pe o ctitorie a fiului lui Ștefan cel Mare, destinată să devină gropnița sa și a familiei sale, mai ales că însuși voievodul a denumit-o „mănăstirea noastră” „nou zidită”<sup>63</sup> sau „ce-i zidită din nou”<sup>64</sup> (subl. ns.). Tranziția spre noua necropolă a fost considerată legitimă și de elita clericală a epocii, episcopul-cărturar Macarie arătând că domnul a fost „...îngropat cu cinste în locașul domnesc și de rugăciune de la Pobrata”<sup>65</sup>, iar discipolul acestuia, Eftimie, sublinia că Petru Rareș și-a găsit odihna veșnică „în mănăstirea nou întemeiată de dânsul, numită Pobrata” (subl. ns.)<sup>66</sup>. Această perspectivă s-a impus, astfel încât, după Grigore Ureche, la întoarcerea din Transilvania, în 1541<sup>67</sup>, „într-acéia laudă au sfârșit mănăstirea Pobrata, carea era zidită de dânsul și o au sfințit” (subl. ns.)<sup>68</sup>. De asemenea, cronicarul nota despre domnul care „cu adevărat era ficior lui Ștefan vodă celui Bun”, că a fost „îngropat în mănăstire în Pobrata ce ieste făcută de dânsul” (subl. ns.)<sup>69</sup>. Toate aceste sintagme relevă faptul că Petru Rareș s-a raportat la vechiul lăcaș din considerente strategice, pentru a justifica inițiativa creării unei noi necropole, însă el se considera și era perceput drept „ziditor” sau „întemeietor”, ceea ce în mentalul colectiv al timpului echivala cu calitatea de „ctitor”<sup>70</sup>.

Dincolo de eventualele precauții pe care și le-a asumat, Petru Rareș a urmat exemplul atitudinii manifestate de Ștefan cel Mare față de Putna, oferind diverse danii necropolei sale încă înainte de finalizarea lucrărilor. Astfel, într-un document emis din curtea domnească de la Huși, la 16 aprilie 1527, „robul stăpânului meu, Domnul Dumnezeu și Mântuitorul Iisus Hristos, Io Petru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei”, face cunoscut că „am binevoit domnia mea, cu bunăvoie, cu ajutorul lui Dumnezeu și al Sfântului arhierarh și făcător de minuni Nicolae, din puterea dată mie de Dumnezeu și domnia Țării Moldovei, i-am zidit lui mănăstirea Pobrata și am înfrumusețat-o și am isprăvit-o și am miluit-o cu sate și metoace...” (subl. ns.)<sup>71</sup>. Prin urmare, actul ctitorial era inspirat de divinitate, iar principele avea îndreptățirea să

<sup>62</sup> S-a spus că Petru Rareș a avut „o adevărată strategie de rectificare a unor așezăminte întemeiate de strămoșii săi, ce poate fi interpretată și ca o politică de legitimare, un mod de afirmare a legăturilor de familie” (*Ibidem*, p. 42).

<sup>63</sup> DIR, A, XVI/1, p. 480, nr. 456.

<sup>64</sup> *Ibidem*, p. 506, nr. 454.

<sup>65</sup> *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ioan Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 103.

<sup>66</sup> *Ibidem*, p. 118.

<sup>67</sup> Expediția, apreciată drept „prima manifestare externă de oarecare anvergură din a doua domnie”, a început la 8 iunie 1541 și s-a încheiat în prima parte a lunii august. Scopul acesteia a fost să susțină campania sultanală îndreptată împotriva Budei (Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546)*, București, 1982, p. 195-197)

<sup>68</sup> Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, ediția a II-a revăzută, București, 1958, p. 165-166.

<sup>69</sup> *Ibidem*, p. 166.

<sup>70</sup> Voica Pușcașu, *op. cit.*, p. 196.

<sup>71</sup> DIR, A, XVI 1, p. 244, nr. 215.

instituie un nou loc de îngropare în calitate de suveran charismatic. Același document arată că și-a înzestrat așezământul cu satul Dobrușa din ținutul Soroca și cu mori pe Răut „...pentru pomenire veșnică și pentru iertarea păcatelor noastre și ale părinților noștri și ale copiilor domniei mele...”<sup>72</sup>. Astfel, transpare prudența de care a dat dovadă în raport cu trecutul, gestul ctitoricesc fiind prezentat ca unul de pietate individuală, menit să asigure mântuirea sa și a familiei princiare, dar consacrat, în același timp, memoriei înaintașilor.

Pisania reprezintă, de asemenea, un manifest ideologic prin care Petru Rareș și-a exprimat natura charismatică a puterii, arătând că actul de ctitorire a fost săvârșit „cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh”, de către un suveran ales de Divinitate, care se prezenta drept „robul stăpânului meu Iisus Hristos, Io Petru Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei”<sup>73</sup>. În același timp, era invocată moștenirea părintească, în scopul afirmării dreptului legitim de a-și zidi propriul lăcaș de îngropare, „fiul lui Ștefan voievod cel Bătrân” considerându-se îndreptățit să aspire la preluarea unuia dintre cele mai prestigioase lăcașe monahale asupra cărui și tatăl său se aplecase cu atâta grijă. Mai mult decât atât, Petru Rareș dorea să-și asume trecutul în sens total, afirmând că „a binevoit Domnia mea, cu buna mea voie în al patrulea an al stăpânirii noastre împărătești a zidi acest hram întru numele arhierelui și făcător de minuni Nicolae, fiind egumen kir Grigorie, în anul 7038 octombrie 16” (subl. ns.)<sup>74</sup>. Conținutul pisaniei sugerează, așadar, asimilarea integrală a moștenirii ștefaniene în ceea ce privește statutul suveranului de modelator al ordinii bisericești și protector al entităților ecleziastice. La nivel ideologic, această poziție s-a întemeiat pe însușirea, prin intermediul ierarhiei moldovenești, a zestrei politice imperiale, ceea ce implica o misiune excepțională, de apărare a dreptei credințe în cadrul lumii ortodoxe, fără ca aceasta să presupună și revendicarea unei pretenții de suveranitate universală<sup>75</sup>.

Actul întemeietor săvârșit de Petru Rareș confirmă observația că lăcașele monahale aveau un rol esențial în legitimarea puterii, mai ales în cazul unor suverani aflați în plină ascensiune. Cu toate acestea, el putea fi interpretat și ca o ruptură în raport cu tradiția instituită de Ștefan cel Mare, după cum o sugerează iritarea produsă în rândurile călugărilor de la Putna. Nemușumirea cu care aceștia au întâmpinat crearea noii necropole la Probota transpare dintr-un document din 19 septembrie 1563, în care fostul mitropolit Grigorie scria plin de smerenie egumenului și călugărilor de la mănăstirea Probota, unde a fost egumen timp de 23 de ani, arătând că datorită îndemnului său, Petru Rareș a consimțit să zidească mănăstirea unde își odihnește somnul de veci. Tot datorită sfaturilor sale, voievodul a dăruit așezământului cu hramul Sfântului Nicolae „două sate foarte bune”, Pârtașoșii și Negoștii, ale căror mori au fost făcute cu banii clericului, și un iezer numit Beleul. Drept răsplată, omul bisericii nota că „însuși Petru voievod și cu binecuvântarea mitropolitului Teofan, a întocmit mie ca să am să mi se facă pomenire în fiecare an în luna Ianuarie ziua 25, în ziua lui Grigorie

<sup>72</sup> *Ibidem.*

<sup>73</sup> Tereza Sinigalia, Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 13.

<sup>74</sup> *Ibidem.*

<sup>75</sup> Asupra perpetuării titlului imperial la urmașii lui Ștefan cel Mare, vezi, Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, vol. XVI, 1998, p. 94-95 și nota 160

Bogo lovul”<sup>6</sup>. Crearea precedentului unei noi necropole domnești este asumată de fostul înalt ierarh, care mărturisește că „m-am nevoit cu multă trudă și pricepere de am întors tot pe Petru voievod și pe doamna lui Elina cu copiii lor, de s-au îngropat acolo; căci *nicăieri altundeva nu se îngropau domnii fără numai la Putna*” (subl. ns.)<sup>77</sup>. Obștea mănăstirii ctitorite de Ștefan cel Mare a considerat acest gest un abuz, Grigorie Roșca relatând în culori sugestive cum „putnenii, până nu demult, au lătrat mult asupra mea și mari blesteme și manie au ținut”<sup>8</sup>. Situația redată de clericul moldovean era exactă, după cum o sugerează lipsa documentelor de danie sau întărire, situație care constituie un indiciu că între domn și așezământul marelui său părinte se produsese o ruptură, care s-a prelungit cel puțin până la revenirea sa pe tronul Moldovei. Totuși, Petru Rareș nu a dorit să agraveze această stare de lucruri printr-o atenție exagerată arătată Probotei, sugestiv fiind faptul că în prima domnie nu a emis nici un document din cadrul mănăstirii<sup>9</sup> și nici în a doua<sup>80</sup>, preferând Suceava sau curtea de la Hârlău, dar și cele de la Iași sau Huși<sup>81</sup>. Se poate presupune, totuși, că a poposit de multe ori la Probota<sup>82</sup>, după cum o sugerează felul în care au procedat înaintașii săi, creatori de necropole princiare.

Pentru a atenua ostilitatea manifestată de obștea putneană, odată revenit pe tron, Petru Rareș a întreprins o serie de gesturi pioase în beneficiul său. Astfel, la 24 aprilie 1542 a dăruit „sfintei noastre rugi, mănăstirii de la Putna, un sat pe Bașeu, anume Petricanii, cu tot venitul și cu iaz, care acest sat este de cumpărătură al domniei mele, ca să le fie lor de la noi uric, neclintit niciodată, în vecii vecilor”<sup>83</sup>. Documentul din 11 aprilie 1546 prin care a înzestrat-o cu satul Petricani pe Bașeu, având iaz și moară, este mult mai detaliat în ceea ce privește condițiile achiziționării proprietății, dar mai ales prin precizarea conform căreia dania a fost făcută pentru „pomenirea domniei mele și a doamnei domniei mele Elena și pentru sănătatea și mântuirea copiilor noștri...”<sup>84</sup>. Această formulare trădează preocuparea pentru a găsi o soluție de reconciliere cu obștea de la Putna, căreia i se pretindea doar simpla pomenire, știut fiind faptul că suveranul căzuse pradă suferinței<sup>85</sup> și își aștepta iminentul sfârșit<sup>86</sup>. De asemenea, documentele emise în favoarea Probotei s-au multiplicat abia în a doua domnie, iar o dată cu apropierea „marilor treceri”, acestea au căpătat tot mai pronunțate valențe testamentare. Spre exemplu, la 11 mai 1546 i-a întărit satul Văleni și iezerul Bedeul, arătând că gestul a fost întreprins „pentru pomenirea bunicilor și părinților domniei mele și pentru sănătatea noastră și mântuirea sufletului și a trupului”<sup>87</sup>. De asemenea, releva termenii

<sup>76</sup> DIR, A, XVI 2, p. 168, nr. 165.

<sup>77</sup> *Ibidem*.

<sup>78</sup> *Ibidem*.

<sup>79</sup> Vezi Maria Magdalena Székely, *Itinerarii domnești: Petru Rareș*, în **AIIX**, tom. XXVIII, 1991, p. 286-293.

<sup>80</sup> *Ibidem*, p. 293-298.

<sup>81</sup> *Ibidem*, p. 298.

<sup>82</sup> N Ghika Budești, G. Balș, *op. cit.*, 1909, p. 6.

<sup>83</sup> DIR, A, XVI 1, p. 405, nr. 369.

<sup>84</sup> *Ibidem*, p. 457, nr. 415.

<sup>85</sup> Maria Magdalena Székely, *La curte, la Petru vodă*, în **RI**, tom. VIII, nr. 7-8, 1997, p. 494-495

Con tantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 585-587

DIR A XVI 1 p. 498-499 nr. 40

relației contractuale stabilite cu călugării, dania având menirea „să fie nouă vecinică amintire”, dispoziție reconfirmată drept chintesență a acestui act de o însemnare contemporană așezată pe verso: „Vecinică pomenire și sănătate și mântuire sufletului și trupului lui Io Petru voievod, pentru că a dat satul...”<sup>88</sup>, sintetizând astfel datoria asumată de „rugătorii” săi. Din aceeași categorie face parte și documentul emis la 13 mai 1456, prin care a dăruit „rugătorilor noștri din sfânta mănăstire noastră, ceastă zidită de iznoavă, Pobrata”, satul Șerbănești și a întărit satele Negoești și Părtănoși<sup>89</sup>.

Probota a continuat să dețină valențe simbolice legitimize și în timpul urmașilor lui Petru Rareș. Spre exemplu, în 1550 Iliăș Rareș a finalizat construcțiile la zidul de incintă și casa domnească, semn că a poposit adesea în cadrul lăcașului<sup>90</sup>. La scurt timp după preluarea tronului, la 13 iunie 1551, fratele său Ștefan<sup>91</sup>, a emis un document în favoarea episcopului Mitrofan al Rădăuților, unul dintre susținătorii săi<sup>92</sup>, în care a invocat o relație anterioară cu omul bisericii, datand încă „din tinerețile noastre până ce ni-au rădicat pre noi domn la toate oștile”<sup>93</sup>, ceea ce poate sugera jocul dublu practicat de Mitrofan în disputa dintre cei doi fii ai lui Petru Rareș<sup>94</sup>. Dacă acesta i-a urmat lui Grigorie Roșca în poziția de egumen la Probota, necropola Răreșeștilor, se poate admite că apropierea între domn și episcop, despre care se vorbește în hrisov, s-a produs cu prilejul popasurilor pe care Petru Rareș, împreună cu familia sa, le-a făcut de-a lungul timpului în cadrul acestui lăcaș. Supoziția conform căreia această relație privilegiată trebuie pusă în legătură cu statutul de gropniță voievodală este susținută și de interesul manifestat de Ștefan Rareș față de acest așezământ în timpul scurtei sale șederi pe tronul Moldovei. Astfel, la 9 august 1551 o denumea „ruga noastră nou zidită mănăstirea Pobrata” (subl. ns.), dispunând ca „cine va fi egumen și cu ceilalți călugări, să facă domniei mele în fiecare an, pe tot anul, în fiecare sâmbătă seara, parastas și colivă; și duminica, sfântă liturghie și colivă după sfânta liturghie, la ospățul fraților, mâncarea și băutura pe săturate”<sup>95</sup>.

Și crearea noii necropole de la Slatina<sup>96</sup> a fost pregătită printr-o serie de gesturi în favoarea vechilor necropole. Un moment deosebit de important în cadrul acestei

<sup>88</sup> *Ibidem*, p. 499.

<sup>89</sup> *Ibidem*, p. 505-506, nr. 454.

<sup>90</sup> Gh. Buzatu, *Mănăstirea Probota*, București, 1968, p. 10 și 25-26.

<sup>91</sup> Asupra contextului preluării puterii, vezi Bogdan-Petru Maleon, *O schimbare de domn la mijlocul secolului XVI și rolul elitei clericale moldovenești*, în AIIIX, tom. XLII, 2005, p. 63-65.

<sup>92</sup> *Ibidem*, p. 67-68.

<sup>93</sup> DIR, A, XVI/2, p. 7, nr. 4.

<sup>94</sup> Bogdan-Petru Maleon, *O schimbare de domn*, p. 68.

<sup>95</sup> DIR, A, XVI/2, p. 9, nr. 7.

<sup>96</sup> Asemenea Probotei, noua ctitorie domnească, destinată să devină necropola familiei lui Alexandru Lăpușeanu, trebuia prezentată drept o creație inspirată de divinitate. Acesta este sensul descrierii făcute de cronicarul Eftimie, om al bisericii fidel voievodului, a cărui domnie a căutat să o legitimizeze (Gh. Pungă, *Adevărata identitate a cronicarului Eftimie*, în AIIAI, tom. XXV, 1988, p. 279), conștient fiind de impactul pe care îl putea avea apariția unui nou lăcaș voievodal de îngropăciune. Astfel, episcopul-cărturar arăta că, pe 3 septembrie 1554, voievodul „s-a aprins de dragoste și de căldură dorinței către Dumnezeu cu răvnă dumnezeiască a gândit sfat iubitor de Dumnezeu și a binevoit să-și întemeieze o atot cinstită mănăstire”, căreia i-a dat hramul Adormirii Maicii Domnului (*Cronicile slavo-române*, p. 125). Momentul sfințirii noului lăcaș, la

tratamentul este consemnat de documentul emis pentru mănăstirea Probota, în jurul datei de 20 martie 1554, care trebuie pus în legătură directă cu intenția lui Alexandru Lăpușneanu de a și întemeia propria necropolă. Domnul considera necesară reconcilierea cu obștea de la mănăstirea închinată Sfântului Nicolae și, implicit, cu familia care era înhumată acolo, mai ales că, succedând Răreșeștilor, dorea să păstreze impresia de continuitate pe tron<sup>9</sup>. În cadrul hrisovului invocat, Alexandru Lăpușneanu a întărit pentru „a sa sfântă rugă” vechile sate din secolul al XV-lea și Țigani mănăstirii, precizând totodată că „dăm și întărim sfintei mănăstiri, după uricul ce au de la moșul domniei mele Ștefan voievod, ca nime din ispravnici să nu umble prin satele mănăstirii, nici globnici, nici pripășari. Și de s-ar tâmpla vreo gâlceavă, ori mare, ori mică, înaintea egumenului să vie”<sup>99</sup>. De asemenea, „mai întărește domnia sa întru acest uric pentru toți preoții, câți vor fi pre la besericile dintru toate aceste sate să nu dea dajdea, nici să aibă triaba cu danșu, nici mitropolitul, nici protopopii, ce tot venitul să dia la mănăstire” (subl. ns.)<sup>100</sup>. Încă de la început trebuie remarcat faptul că, prin caracterul său complet, acest document avea menirea de a consemna reconcilierea între Alexandru Lăpușneanu și familia lui Petru Rareș. În plus, noua Probota era ultima necropolă domnească, dar percepută ca fiind locul de odihnă veșnică al familiei unchiului său<sup>101</sup>, motiv pentru care nu putea pretinde să fie îngropat aici. Conștient fiind cât de greu fusese acceptată noua Probota în geografia sacră a dinastiei, fiul lui Bogdan al III-lea a dorit să ofere o compensație așezământului pus sub ocrotirea Sfântului Nicolae. Astfel, prin acest act au fost întărite atât proprietățile vechiului lăcaș, cât și cele dobândite recent, privilegiile juridice asupra oamenilor din satele sale și drepturile de a percepe veniturile pe care preoții le datorau mitropolitului. Ultima prevedere nu poate fi interpretată nicidecum ca un act de represivitate din partea Domniei la adresa unui mitropolit ostil, care în felul acesta era privat de veniturile sale<sup>102</sup>, ci ca o confirmare a unor drepturi de care

---

14 octombrie 1559 (Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 183 și nota 59), a fost descris de Grigore Ureche, care a subliniat prezența, pe lângă mitropolit, a 116 preoți și diaconi (Grigore Ureche, *Letopisețul...*, p. 171). Alături de mitropolitul Grigore al II-lea de la Neamț este foarte probabil să se fi aflat episcopul Romanului, Anastasie (Mircea Păcurariu, *Contribuți la istoria Episcopilor Romanului și Rădăușilor în secolul al XVI-lea*, în *MMS* an. LII, nr. 5-6, 1976, p. 326-327) și al Rădăușilor, Eftimie (p. 332-333). De asemenea, s-a formulat și ipoteza unei participări a prelaților străini, mai ales reprezentanți ai Patriarhiei din Ierusalim, căreia domnul i-a dăruit un sat, la 17 iunie 1559, precizând că în fruntea sa se afla „rugătorul și nișmul domniei mele chir Gherman” (*DIR*, A, XVI/2, p. 124, nr. 117; vezi, Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 183 și nota 61).

<sup>9</sup> Acesta s-a păstrat într-un rezumat românesc (*DIR*, A, XVI 2, p. 53-54, nr. 52).

<sup>99</sup> Pe larg despre semnificațiile gestului întreprins de Alexandru Lăpușneanu în favoarea obștii de la Probota, vezi Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *AIHAI*, tom. XI, 1974, p. 69; 85.

<sup>100</sup> *DIR*, A, XVI 2, p. 53, nr. 52. În felul acesta se face trimire la privilegiile datând din vremea lui Ștefan cel Mare.

<sup>101</sup> *Ibidem*, p. 54, nr. 52.

<sup>1</sup> Vezi Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 615-616.

<sup>1</sup> Această ipoteză a fost emisă de Matei V. Corugă, potrivit căruia mitropolitul pedepsit în felul acesta de Alexandru Lăpușneanu a fost Gheorghe al II-lea de la Neamț (Gheorghe al II-lea și Gheorghe de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei, din secolul al XVI-lea, în *BOR*, an LXXXIX, 1971, nr. 11-12, p. 1238). De fapt este vorba despre Gheorghe al II-lea de la Bistrița

așezământul deja beneficia la acea dată. Fiind vorba despre o întărire, cea mai îndreptățită presupunere este că privilegiul a fost dat de Petru Rareș, care urmărea în felul acesta *continuarea tradiției potrivit căreia obștile necropolelor princiare controlau și preoții din cuprinsul proprietăților lor*. În fapt, el relua politica inițiată de Ștefan cel Mare la începutul domniei, de refacere a statutului mănăstirii puse sub ocrotirea Sfântului Nicolae, dar pe care acesta o abandonase ulterior în favoarea Putnei. Poziția sa excepțională dobândită pe harta ecleziastică a țării în vremea lui Petru Rareș este subliniată și de amenajarea în cadrul bisericii a unei banchete din piatră numite *sintronon*, care constituie un element specific bisericilor episcopale. Acesta a fost interpretat în sensul că domnul „a dorit pentru ctitoria sa rangul de stavropighie sau măcar pentru egumenul său dreptul de a purta bederită și de a avea un cliros propriu, care să îl asiste la oficiile liturgice”<sup>103</sup>. Dacă la aceste argumente se adăugă și prestigiul deosebit de care se bucura Grigorie Roșca<sup>104</sup>, este foarte probabil ca Petru Rareș să fi fost cel care a acordat mănăstirii jurisdicția asupra clerului de mir.

O componentă a relației cu trecutul având aceleași valențe legitimizează a fost reflectată de grija aparte manifestată de Alexandru Lăpușeanu față de Putna, necropola ridicată de Ștefan cel Mare, în care se odihnea și trupul tatălui său<sup>105</sup>. La 31 august 1556, i-a dăruit acesteia „o sută de zloți ungurești galbeni, pentru sănătatea și pentru pomenirea și mântuirea domniei noastre și pentru sănătatea și pentru pomenirea și mântuirea Roxandei, doamna domniei mele și a copiilor domniei mele și a părinților domniei”, rânduind ordinea slujbelor atât în timpul vieții sale, cât și după moarte<sup>106</sup>. Semnificativ este faptul că alături de egumenul Anastasie și obștea putneană este amintit „sfatul” și „binecuvântarea” mitropolitului Grigorie și ale celor doi ierarhi, Gheorghie de la Roman și Macarie de la Rădăuți<sup>107</sup>.

În prima jumătate a secolului al XV-lea aria de competență jurisdicțională a obștilor putea îngloba și alte sate decât cele aflate în patrimoniul monahal, însă o dată cu trecerea timpului aceste drepturi s-au restrâns la proprietățile mănăstirești. În privința conținutului privilegiilor, ele au evoluat de la sfârșitul secolului al XIV-lea și primele decenii ale celui următor, când marile așezăminte moldovenești exercitau un control

---

(Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în *MMS*, an. LI, nr. 3-4, 1975, p. 231-235), mitropolit care și-a încheiat păstoria în toamna anului 1552 sau în primele luni ale celui următor (Ștefan S. Gorovei, *Note și îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei (I)*, în *MMS*, an. LVI, 1980, nr. 1-2, p. 79). La 20 martie 1554 mitropolit era Grigorie al II-lea de la Neamț, așezat pe scaunul arhieresc de la Suceava de Alexandru Lăpușeanu, cu care a întreținut bune relații pe parcursul primei domnii, dar a fost nevoit să se retragă la Neamț după revenirea fiului lui Bogdan al III-lea pe tronul Moldovei (Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, p. 235-237).

<sup>103</sup> Tereza Sinigalia, Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 27-28.

<sup>104</sup> Grigorie Roșca, probabil văr cu Petru Rareș (Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 38), și-a început cariera monahală în cadrul mănăstirii Voroneț, la a cărei împodobire cu pictura exterioară a contribuit mai târziu, când se afla în fruntea bisericii moldovenești. În 1523 a devenit egumen la Probota, rămânând în această poziție până la 1546, când a ajuns mitropolit al Moldovei și s-a retras din scaunul de la Suceava, în contextul înlăturării lui Iliș Rareș de pe tronul Moldovei (Bogdan-Petru Maleon, *O schimbare de domn*, p. 66).

<sup>105</sup> Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 551-552.

<sup>106</sup> *DIR*, A, XVI 2, p. 97, nr. 88.

<sup>107</sup> *Ibidem*.



vag asupra unui număr mare de localități, axat mai ales pe dreptul de sfințire, la recunoașterea prudentă de către Domnie doar a drepturilor fiscale. O situație specială s-a consumat în vremea lui Ștefan cel Mare când, pe fondul creșterii puterii domnești în raport cu toate entitățile juridice moldovenești, inclusiv cele ecleziastice, și în contextul statutului de autonomie dobândit față de Patriarhia de la Constantinopol, mănăstirea Putna a fost înzestrată cu privilegii totale pentru personalul ecleziastic din satele sale. Statutul ctitoriei lui Petru Rareș nu poate fi însă evaluat prin raportare la drepturile excepționale obținute de necropola ștefaniană ci, mai curând, în legătură cu vechiul lăcaș de la Probota, înzestrat cu astfel de privilegii la 27 iunie 1449 de către Alexandru al II-lea. Hrisovul emis de acesta prevedea ca „oricâți popi vor fi în aceste mai sus-scrise sate mănăstirești, ei de asemenea să asculte de hramul Sfântului Nicolae, cu tot venitul, oricare-l au și-l dau mitropolitelor și protopopilor”<sup>108</sup>; de asemenea „mitropolitul care va fi în țara noastră, în scaunul nostru, la Suceava, sau protopopul să nu aibă nici o treabă și nici un fel de amestec cu acești popi, pentru că am dat acest venit hramului Sfântul Nicolae, pentru sănătatea noastră și pentru sufletul părinților noștri și al fraților noștri”<sup>109</sup>. Comparând cele două documente, rezultă că ele conțin prevederi similare, chiar dacă redactate într-o formă concisă în actul de întărire din 20 martie 1554, sau cel puțin în rezumatul care s-a păstrat. Pornind ce la aceste observații, se poate presupune că Alexandru Lăpușneanu a reluat, în partea finală, prevederile unui privilegiu emis de Petru Rareș, probabil în cursul celei de a doua domnii. Dacă a existat o astfel de inițiativă, ea nu trebuia să creeze impresia unei inovații în raport cu situația celorlalte necropole voievodale, iar o translație a statutului deținut de Putna ar fi părut un abuz și mai grav comis pe seama ctitoriei lui Ștefan cel Mare. În aceste condiții, statutul mănăstirii lui Petru Rareș trebuia definit prin raportare la trecut, păstrând ideea de continuitate între vechea și noua mănăstire de la Probota. Astfel, necropola lui Petru Rareș putea ocupa un loc legitim în geografia sacră a suveranilor Moldovei, iar opoziția manifestată de obștea putneană era sensibil diminuată.

Atenția specială pe care domnii Moldovei au arătat-o necropolelor princiare poate fi văzută atât ca o datorie care decurgea din calitatea de ctitori, cât și ca o expresie a dorinței de a crea o legătură specială între suverani și călugării care se rugau pentru sufletul lor. Această datorie urma să revină și preoților de mir din satele mănăstirești, creându-se astfel un cadru spiritual unic, în frunte cu cei care reprezentau intercesorii privilegiați ai casei conducătoare.

<sup>108</sup> DRH, A, XVI 2, p. 8, nr. 5.

<sup>109</sup> *Ibidem*, p. 8, nr. 5.

**THE MONASTERY OF PROBOTA BETWEEN THE ECCLESIASTIC  
HIERACHY AND THE REIGN.  
THE SIGNIFICANCES OF SOME PRIVILEGES DURING THE 15<sup>th</sup> AND  
16<sup>th</sup> CENTURIES**

*Summary*

During the first half of the 15<sup>th</sup> century, if the precarious territorial representation of the ecclesiastic authority is to be taken into consideration, the monasteries in Moldavia were searching for an influence over the Church, generally speaking, and especially over the secular clergy. In order to exemplify this, one should take into account the way in which Alexander the Kind continuously increased the incomes and jurisdictional area of the monastery of Bistrita, a process that seemed to result in confirming the monastic control over the priests within the monastery's properties. The first authentic document about the secular clergy within the monastic properties was dated 6<sup>th</sup> of July, 1446, on command of Stephen the 2<sup>nd</sup>, for the monastery of Neamt, which he wanted to turn into his own necropolis. On the same hand one could remind of the act on 27<sup>th</sup> of June, 1449, according to which the priests from the villages of Probota monastery were put by Alexander the 2<sup>nd</sup> under the command of the monastic community. Thus, the Superior gained from the rural clergy the revenues fit for the ecclesiastic instances. They consisted in sums paid to bishops when sanctifying churches, ordaining priests, assisting in court, investing hierarchs or on different other occasions.

Stephen the Great preserved the tradition of his forerunners, but also tried to give the cult place meant to house his everlasting peace a unique prestige on the ecclesiastic map of the country. Thus, during the first years of his reign, he paid special attention to the monastery of Probota, as Bogdan the 2<sup>nd</sup> had been buried here, a reason for which he probably intended to turn it into the family's necropolis. When the ruler's option changed for the monastery of Putna, the latter was given properties and privileges. They found their apogee in the documents on 15<sup>th</sup> of March, 1490, through which the monastic community took over all the tasks of bishops' authority regarding confirming in ecclesiastic offices, sanctifying the village churches and their supervising, judgment of clergy and also material advantages.

Among the successors of Stephen the Great, Petru Rares was the first to create a new princely necropolis at Probota. The transition toward the new place of everlasting rest confronted some difficulties, as the monasteries used to have a major role in legitimating power. This was the reasons for which Petru Rares tried to remake the symbolic bound to the old monastery from the 16<sup>th</sup> century. The founding of the new necropolis from Slatina was also preceded by a series of gestures in the advantage of the old places of princely peace. A very special moment within the strategy was written down on the act around 20<sup>th</sup> of March, 1554, through which the monastery of Probota was given back the incomes of priests on its properties. The status of Petru Rares' foundation cannot be evaluated by comparing to the exceptional rights gained by Stephen the Great' s necropolis, but in connection to the old rest place of Probota,

endowed to such privileges at 27<sup>th</sup> of June, 1449, by Alexander the 2<sup>nd</sup>. Given the conditions, the status of Petru Rares' monastery had to be defined by relating it to the past, still keeping the idea of continuity between the old and the new monastery of Probota. Thus, Petru Rares' necropolis could have had a legitimate place in the sacred geography of Moldavia's rulers, and the opposition manifested by the community of Putna was obviously diminished.

The privileged condition of the foundations made for housing the everlasting peace of the princes based on the quality of privileged intermediaries gained by their monks, and the village priests had to join the ones who continuously prayed for rulers' health and soul.

UN PRECEDENT AL CRUCIADEI A PATRA.  
CAMPANIA ANTIBIZANTINĂ A DOGELUI DOMENICO  
MICHIEL DIN 1122-1126 ÎN REPREZENTAREA  
CRONISTICII VENEȚIENE

ȘERBAN MARIN

Implicarea în analize globale asupra evenimentelor trecutului nu reprezintă nici pe departe tendința generală a cronicicii venețiene. Cazuri ca acela al lui Lorenzo de Monacis (în prima jumătate a secolului al XV-lea), atunci când se angrenează în asemenea aprecieri pe termen lung (cu mai multă sau mai puțină stângăcie), rămâne totuși singular. În general, cronicarii venețieni care își propun descrierea istoriei *Serenissimei* de la origini până către perioada contemporana fiecărui autor în parte nu fac decât să insereze în ordine cronologică evenimentele în sine, fără a se lansa în aprecieri de anvergură. Modalitatea de a-și impune pecetea asupra faptului istoric nu constă în interpretarea asupra sa, ci strict, menționarea sau nu a evenimentului respectiv.

Aceeași caracteristică generală este valabilă și în cazul analizării dinastiei bizantine a Comnenilor. Una dintre excepții, prin care Lorenzo de Monacis se referă la modul general la respectiva familie după ce enumeră împărații dinastiei (incluzând și pe cei din dinastia Angelos)<sup>1</sup>, vine să confirme această regulă.

Prin urmare, lucrarea de față, având ca “materie prima” cronicistica generală elaborată de comunitatea venețiană, în lipsa unor aprecieri sau interpretări ale acesteia pe termen lung, va supune dezbaterii evenimentele pe care aceasta le-a reținut în privința raporturilor veneto-bizantine din perioada domniei împăratului Ioan II Comnen (1118-1143).

După cum indica Antonio Carile, autoritatea numărul unu în domeniul cronicicii venețiene, numărul cronicilor și codicelor venete depășește numărul de o mie<sup>2</sup>, fiind răspândite nu numai în Veneția și pe teritoriul italian, dar și peste tot în

---

<sup>1</sup> *Laurentii de Monacis Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis Ab U C ad Annum MCCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro*, ed. Flaminio Corner, Veneția, 1758 [în continuare, *Monacis*], p. 80 (“cu acesta [n.n. Alexios IV] s-a săvârșit familia primului Alexios, care [familie] a fost cea mai ingrată la adresa venețienilor”).

<sup>2</sup> Antonio Carile, *Note di cronachistica veneziana: Piero Guistinian e Nicolo Trevisan*, “Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 103-125 (104: “Nessuno ha calcolato il numero dei codici [...], ma “Studi și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 151-180

Europa și chiar în unele biblioteci din Statele Unite. Recent, am propus clasificarea cronicilor venete personal consultate, bazându-mi investigația pe modul în care au fost reprezentate cruciații non-venețieni în timpul Cruciadei a patra, insistând cu precădere asupra primelor episoade ale acestei cruciade<sup>3</sup>. Cu alte ocazii ulterioare, am adăugat alte cronici consultate pe parcurs și, în bună măsură, clasificarea inițială și-a menținut valabilitatea<sup>4</sup>. Astfel, am identificat un număr de 11 diferite categorii:

1. Hist. Ducum<sup>5</sup>, pseudo-Giustinian<sup>6</sup>, M 2571<sup>7</sup> și M 2581<sup>8</sup>;
2. A. Dandolo-extensa<sup>9</sup>, Monacis<sup>10</sup> și P. Dolfin<sup>11</sup>. Apropiate: M 796<sup>12</sup> și Navagero<sup>13</sup>;

*non sarà arrischiato fissare attorno a 1000 la consistenza dei codici di cronache, anonime o d'autore*"

<sup>3</sup> Șerban Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica"( Annuario),4,2002,p.111-171.

<sup>4</sup> Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, "Quaderni della Casa Romena" ( Quaderni), 2, 2003, p. 49-90 [= [http://www.geocities.com/serban\\_marin/marin2.html](http://www.geocities.com/serban_marin/marin2.html)]; Idem, *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronicistica venețiană*, RI, s.n., 14, 2003, p. 211-254; Idem, *The Venetian 'Empire' in the East. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Venetian Chronicles' Representation*, "Annuario" 5, 2003, p. 165-214 [ [http://www.geocities.com/marin\\_serban/marin2003.html](http://www.geocities.com/marin_serban/marin2003.html)]; Idem, "*Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. Cruciada a patra și noua titulatură a dogilor în reprezentarea cronicisticii venețiene*, RI, s. n., 15, 2004, [var. în limba engleză, *Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the New Title of the Doges in the Venetian Chronicles' Representation*", "Quaderni" 3, 2003, p. 119-150]; cf. Idem, *Un transilvănean la Veneția. Cazul voievodului Ștefan Lackfi II, în contextul conflictului veneto-padovano maghiar de la 1372-1374*, RA, 79, 2002, nr. 1-2, p. 73-100 [var. în limba italiană, *Un transilvano a Venezia: il vaivoda Stefano Lackfi II e la guerra del 1372-1373 tra Venezia, Padova e Ungheria nella cronaca di Giovanni Giacomo Caroldo*, în vol. *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, ed. Cristian Luca, Gianluca Masi și Andrea Piccardi, Brăila-Veneția, 2004, p. 61-80].

<sup>5</sup> Anon., *Historia Ducum Veneticorum* a fost pentru prima dată editată de Henry Simonsfeld, în *Monumenta Germaniae Historiae, Scriptores*, vol. 14, Hanovra, 1883, p. 72-97 [în continuare, *Hist. ducum*]. O nouă ediție, în *Testi Storici Veneziani (XI-XIII secolo)*, ed. Luigi Andrea Berto, Padova, 2000 [1999].

<sup>6</sup> *Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata*, ed. Roberto Cessi și Fanny Bennato, Veneția, 1964 [în continuare, *Giustinian*].

<sup>7</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1457*, Biblioteca nazionale Marciana [în continuare, BNM], mss. It. VII. 2571 [ 12463] [în continuare, M 2571].

<sup>8</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1570*, BNM, mss. It. VII. 2581 [= 12473] [în continuare, M 2581].

<sup>9</sup> *Andreae Danduli Ducis Veneticorum Chronica per extensium descripta aa. 46-1280 d C*, în *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 12, ed. Ester Pastorello, Bologna, 1923, p. 5-327 [în continuare, *A. Dandolo-extensa*].

<sup>10</sup> Vezi *supra*, nota 1.

<sup>11</sup> *Pietro Dolfin. Cronaca di Venezia fino al 1422*, BNM, mss. It. VII. 2557 [= 12449] [în continuare, *P. Dolfin*].

3. M 2592<sup>14</sup> și Sabellico<sup>15</sup>. Apropiate: A. Dandolo-brevis<sup>16</sup>, Sanudo 1 și Biondo<sup>18</sup>;
4. Canal<sup>19</sup>, E. Dandolo<sup>20</sup>, pseudo-Dolfin<sup>21</sup> și Morosini<sup>22</sup>. Apropiată: M 71<sup>23</sup>;
5. M 89<sup>24</sup>, Donà<sup>25</sup> și Veniera 791<sup>26</sup>. Apropiată: Trevisan<sup>2</sup>;
6. M 2544<sup>28</sup>, M 2570<sup>29</sup>, M 47<sup>30</sup>, M 48<sup>31</sup> și M 2028<sup>32</sup>;

<sup>12</sup> Anon., *Cronaca Veneta da S. Marco Evang. fino al 1457*, BNM, mss. It. VII. 796 [ 7613].

<sup>13</sup> *Storia della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagero patrizio veneto*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, ed. L. A. Muratori, vol. 23, Milano, 1733, p. 923-1216 [în continuare, **Navagero**].

<sup>14</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1247*, BNM, mss. It. VII. 2592 [ 12484] [în continuare, **M 2592**].

<sup>15</sup> *M. Antonii Sabellici, rerum Venetarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae*, în *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Veneția, 1718 [1487] [în continuare, **Sabellico**].

<sup>16</sup> *Andreae Danduli. Chronica brevis*, în *Rerum Italicarum Scriptores* ( RItS), ed. E. Pastorello, vol. 12, partea I, Bologna, 1938, p. 351-373 [în continuare, **A. Dandolo-brevis**].

<sup>17</sup> *Marini Sanuti Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit*, în RItS, ed. L. A. Muratori, vol. 22, Milano, 1733: *Vitae Ducum Venetorum Italicè Scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCC XXI. usque ad annum MCCCCXCIII.*, p. 399-1252 [în continuare, **Sanudo**].

<sup>18</sup> *Blondi Flavii Forliviensis, De Origine et Gestis Venetorum Liber*, în *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, ed. Johann Georg Graevius, vol. V, partea I, ediție nouă, Leyden, 1722, p. 1-26 [în continuare, **Biondo**].

<sup>19</sup> *Martino da Canal, Les estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275*, ed. Alberto Limentani, Firenze, 1972 [în continuare, **Canal**].

<sup>20</sup> *Enrico Dandolo. Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1373*, BNM, mss. It. VII. 102 [= 8142], microfilmul Pos. Marc. 127 [în continuare, **E. Dandolo**].

<sup>21</sup> Anon., *Cronaca di Venezia, detta di Pietro Dolfino, dall'origine della Città sino all'anno 1418*, BNM, mss. It. VII. 559 [ 7888] [în continuare, **pseudo-Dolfin**].

<sup>22</sup> *The Morosini Codex*, ed. Michele Pietro Ghezzi, John R. Melville-Jones și Andrea Rizzi, 2 vol., Padova, 1999-2000.

<sup>23</sup> Anon., *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1600*, BNM, mss. It. VII. 71 [= 7866].

<sup>24</sup> Anon., *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1410*, BNM, mss. It. VII. 89 [- 8391] [în continuare, **M 89**].

<sup>25</sup> *Antonio Donà. Cronaca Veneta dall'anno 687 al 1479*, BNM, mss. It. VII. 10 [ 8607] [în continuare, **Donà**].

<sup>26</sup> Anon., *Cronaca di tutte le Casade della Nobil Città di Venetia*, BNM, mss. It. VII. 791 [= 7589] [în continuare, **Veniera 791**].

<sup>27</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1444*, BNM, mss. It. VII. 2567 [ 12459] [în continuare, **Trevisan**].

<sup>28</sup> Anon., *Cronica di Venezia fino al 1382*, BNM, mss. It. VII. 2544 [ 12436] [în continuare, **M 2544**].

<sup>29</sup> *Gasparo Zancariol. Cronaca di Venezia fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 2570 [ 12462] [în continuare, **M 2570**].

<sup>30</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dall'origine della Città fino all'anno 1446*, BNM, mss. It. VII. 47 [= 8139] [în continuare, **M 47**].

7. Caroldo<sup>33</sup> și Sanudo 2<sup>34</sup>;  
 8. M 2541<sup>5</sup>, Barbo<sup>36</sup> și M 67<sup>37</sup>;  
 9. M 793, pseudo-Tiepolo<sup>39</sup> și Agostini<sup>40</sup>. Apropiate: M 77<sup>41</sup>, M 2572<sup>42</sup>, Sansovino<sup>43</sup>, M 1999<sup>44</sup> și M 1833<sup>45</sup>;  
 10. Marco<sup>46</sup>; M 2550<sup>47</sup>; M 2556<sup>48</sup>; M 2559<sup>49</sup>; M 44<sup>50</sup>; Abbiosi<sup>51</sup>; Curato<sup>52</sup>, M 2576<sup>53</sup>, M 38<sup>54</sup>, M 39<sup>5</sup> și M 104<sup>56</sup>;

<sup>31</sup> Anon., *Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 48 [= 7143] [în continuare, **Caballino**].

<sup>32</sup> Anon., *Cronica Veneta, dal 703 al 1420*, BNM, mss. It. VII. 2028 [= 8559] [în continuare, **M 2028**].

<sup>33</sup> *Gianacopo Caroldo. Cronaca Veneziana, sino all'anno 1382*, BNM, mss. It. VII. 128b [ 7443] [în continuare, **Caroldo**].

<sup>34</sup> Vezi *supra*, nota 17. În descrierea evenimentelor cruciadei a patra, cronica lui Marino Sanudo cel Tânăr compilează din surse dintre cele mai diferite, astfel încât începe de mai multe ori nararea aceluiași eveniment. Această tendință constituie motivul pentru care am operat o delimitare în interiorul acestei cronici, anume Sanudo 1 și Sanudo 2. Cu toate acestea, cronica este mai consecventă cu ocazia tratării perioadei împăratului Ioan II Comnen.

<sup>3</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1310*, BNM, mss. It. VII. 2541 [= 12433] [în continuare, **M 2541**].

<sup>36</sup> Anon., *Cronaca Veneta detta Barba dal principio della Città fino al 1545*, BNM, mss. It. VII. 66 [ 7766] [în continuare, **Barbo**].

<sup>37</sup> Anon., *Cronaca Veneta dal principio della Città fino all'anno 1549*, BNM, mss. It. VII. 67 [ 9132] [în continuare, **M 67**].

<sup>38</sup> Anon., *Cronaca di Venezia dall'origine della città al 1478*, BNM, mss. It. VII. 793 [= 8477] [în continuare, **M 793**].

<sup>39</sup> *Giovanni Tiepolo Patriarca di Venezia. Cronaca Veneta ad esso attribuita dall'anno 421 al 1524*, BNM, mss. It. VII. 129 [- 8323] [în continuare, **Tiepolo**].

<sup>4</sup> *Agostino Agostini. Storia veneziana di Agostino Agostini dal principio della fondazione di Venezia (421) fino all'anno 1570*, Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, mss. IV. 16 [ 770] [în continuare, **Agostini**].

<sup>41</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dall'anno 421 fino al 1379*, BNM, mss. It. VII. 77 [= 7420] [în continuare, **M 77**].

<sup>42</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1471*, BNM, mss. It. VII. 2572 [= 12464] [în continuare, **M 2572**].

<sup>43</sup> Francesco Sansovino, *Venetia Città nobilissima et singolare*, ed. Giustiniano Martimoni, vol. 2, Veneția, 1968 [1663] [în continuare, **Sansovino**].

<sup>44</sup> Anon., *Eptome della Storia della Repubblica di Venezia*, BNM, mss. It. VII. 1999 [= 7918] [în continuare, **M 1999**].

<sup>45</sup> Anon., *Storia Veneta dalla fondazione della Repubblica sino all'anno 1750*, BNM, mss. It. VII. 1833 [ 8376] [în continuare, **M 1833**].

<sup>4</sup> *Marci Chronica universalis...*, BNM, mss. It. XI. 124 [= 6802] [în continuare, **Marco**].

<sup>47</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1410*, BNM, mss. It. VII. 2550 [= 12442] [în continuare, **M 2550**].

<sup>48</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1422*, BNM, mss. It. VII. 2556 [= 12448] [în continuare, **M 2556**].

<sup>4</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1427*, BNM, mss. It. VII. 2559 [= 12451] [în continuare, **M 2559**].

11. Din diferite motive, am propus o separație în interiorul acestei categorii:

11a. M 78<sup>57</sup>, M 2543<sup>58</sup>, M 1577<sup>59</sup>, M 1586<sup>60</sup>, pseudo-Zancaruolo<sup>61</sup> și pseudo-Erizzo<sup>62</sup>, și  
11b. M 798<sup>63</sup>, M 2560<sup>64</sup>, M 2563<sup>65</sup>, M 550<sup>66</sup>, Z. Dolfin<sup>67</sup>, M 46<sup>6</sup>, M 80<sup>69</sup> și M 628a .

<sup>50</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1433*, BNM, mss. It. VII. 44 [= 7865] [în continuare, **M 44**].

<sup>51</sup> *Camilo Abbiosi detto il Seniore di Ravenna. Cronaca di Venezia dall'origine della Città fino all'anno 1443*, BNM, mss. It. VII. 2052 [- 8981] [în continuare, Abbiosi].

<sup>52</sup> *Antonio di Matteo di Curato. Cronaca Veneta*, BNM, mss. It. VII. 162 [ 8037] [în continuare, **Curato**].

<sup>53</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1501*, BNM, mss. It. VII. 2576 [ 12468] [în continuare, **M 2576**].

<sup>54</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1388*, BNM, mss. It. VII. 38 [= 8748] [în continuare, **M 38**].

<sup>55</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino all'anno 1405*, BNM, mss. It. VII. 39 [= 8609] [în continuare, **M 39**].

<sup>56</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1443*, BNM, mss. It. VII. 104 [- 8611] [în continuare, **M 104**].

<sup>57</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dall'anno 1190 all'anno 1332*, BNM, mss. It. VII. 78 [ 9135].

<sup>58</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1356*, BNM, mss. It. VII. 2543 [ 12435] [în continuare, **M 2543**].

<sup>59</sup> Anon., *Cronaca della Città di Venezia dalla sua fondazione fino all'anno 1400*, BNM, mss. It. VII. 1577 [- 7973] [în continuare, **M 1577**].

<sup>60</sup> Anon., *Cronaca Veneta dal principio della città fino al 1450*, BNM, mss. It. VII. 1586 [- 9611] [în continuare, **M 1586**].

<sup>61</sup> *Cronaca Veneta suposta di Gasparo Zancaruolo, dall'origine della Città fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 1274 [= 9274] [în continuare, **Zancaruolo**].

<sup>62</sup> *Cronaca Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, fino all'anno 1495*, BNM, mss. It. VII. 56 [- 8636] [în continuare, **Erizzo**].

<sup>63</sup> Anon., *Cronaca Veneta dall'origine della città sino all'anno 1478*, BNM, mss. It. VII. 798 [= 7486] [în continuare, **M 798**].

<sup>64</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1432*, BNM, mss. It. VII. 2560 [ 12452] [în continuare, **M 2560**].

<sup>65</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1441*, BNM, mss. It. VII. 2563 [ 12455] [în continuare, **M 2563**].

<sup>66</sup> Anon., *Cronaca dall'origine di Venezia sino all'anno 1442*, BNM, mss. It. VII. 550 [ 8496] [în continuare, **M 550**].

<sup>67</sup> Anon., *Cronaca di Venezia dall'origine della Città sino all'anno 1458*, BNM, mss. It. VII. 794 [= 8503]. Personal, am consultat microfilmul Pos. Marc. 143, singurul disponibil la biblioteca Marciana pentru cronica lui Zorzi Dolfin. Din păcate, microfilmul se încheie cu perioada dogelui Giovanni Il Badoer (881-887, 887-888). Pentru referințele la perioada ulterioară, mi-am bazat investigația pe notițele puse la dispoziție de Anne-Laure Keiser de la Paris. În aceste condiții, a devenit imposibil să folosesc această cronică în tratarea perioadei lui Ioan II Comnen

<sup>68</sup> Anon., *Cronaca Veneziana dalla fondazione della Città fino al 1444*, BNM, mss. It. VII. 46 [= 7603] [în continuare, **M 46**].

<sup>69</sup> Anon., *Cronaca Veneta dall'anno 1400 fino al 1684*, BNM, mss. It. VII. 80 [ 8026] [în continuare, **M 80**].

<sup>70</sup> Anon., *Cronaca breve Veneziana dalla origine di Venezia sino all'anno 1465* [în miscellanea], BNM, mss. It. VII. 628a [- 8049] [în continuare, **M 628a**].



Apropiate categoriei 11.: Barbaro<sup>71</sup>, Veniera 2580<sup>72</sup> și Savina<sup>73</sup>.

Cu siguranță, clasificarea pe care am operat-o nu reia mult mai ampla investigație avansată de Antonio Carile, atunci când se bazează pe reprezentarea evenimentului *Partitio Romaniae* de la 1204<sup>74</sup>. De asemenea, mi-am limitat cercetarea la o parte din codicele disponibile la Biblioteca Marciana din Veneția, cărora le-am adăugat un codice de la Biblioteca Fundației Querini Stampalia, anume cronica atribuită lui Agostino degli Agostini. Comparativ, Carile a inițiat într-adevăr o explorare impresionantă a codicelor venete din întreaga lume. În ceea ce ne privește, am putea adăuga alte câteva codice care au scăpat investigației profesorului de la Bologna, detectate personal.

De asemenea, cu prilejul investigației de față trebuie adăugate și acele cronici elaborate înainte de Cruciada a patra, dar ulterior urcării pe tronul constantinopolitan a lui Ioan II Comnen, anume *Origo* și *Annales Venetici breves*<sup>75</sup>.

De la bun început, se impune precizat faptul că istoriile venete nu au fost contemporane cu evenimentele în discuție. Cronicile au fost elaborate la distanță de secole. Din acest motiv, nu se pune problema reconstituirii evenimentelor respective. Cu toate acestea, un alt aspect urmează să fie supus dezbaterii, anume maniera în care ele au fost recepționate în timp de către diferiții autori venețieni.

În perioada domniei împăratului Alexios I Comnen (1081-1118), relațiile veneto bizantine se înscriu într-un algoritm deja bine creionat în secolele anterioare, aflat în umbra unei constante: cooperarea militară, în urma solicitării imperiale, înregistrată relativ constant începând din timpul dogelui Giustiniano Partecipazio (827-829). Diferența o constituie persoana adversarului, asistându-se astfel la trecerea de la un caracter cvasicruciat (pericolul "infidelilor" mauri) la un element din interiorul lumii creștine (aparitia factorului normand în sudul Italiei). Această diferență nu influențează caracterul scrierilor venețiene ulterioare, clișeu derulându-se în perimetrul acelorași evoluții, cu remarcabila constantă a faptului că inițiativa vine de fiecare dată de la Constantinopol.

Corespunzând perioadei de dogat a lui Domenico Michiel (1118-1129) și parțial a lui Pietro Polani (1130-1148), domnia împăratului Ioan II Comnen (1118-1143) reprezintă o sincopă în această evoluție generală, întrerupând pentru moment climatul de colaborare veneto-bizantină. Cooperarea militară încetează și este substituită chiar de tensionarea relațiilor, ca urmare a refuzului noului împărat de a reînnoi privilegiile din timpul tatălui său. Cronistica venețiană face o diferențiere între cei doi împărați, atunci

<sup>71</sup> Daniele Barbaro. *Cronaca di Venezia fino al 1275*, BNM, mss. It. VII. 2554 [= 12446] [în continuare, Barbaro].

<sup>72</sup> Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1556*, BNM, mss. It. VII. 2580 [= 12472] [în continuare, Veniera 2580].

<sup>73</sup> Girolamo Savina. *Cronaca Veneta dal principio della Città sino al 1616*, BNM, mss. It VII. 134 [ 8035] [în continuare, Savina].

<sup>74</sup> A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Firenze, 1969.

Anon., *Origo Civitatem Itale seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)*, ed R. Cessi, Roma, 1933 [în continuare, Origo]; Anon., *Annales Venetici breves*, în *Testi St rici Veneziani (XI XIII secolo)*, ed. L. A. Berto, Padova, 2000 [1999] [în continuare, Annales]

când subliniază că “[împăratul Caloioan], lăsând obiceiurile tatălui [sau]”<sup>76</sup>. Pentru a dovedi ingratitudea lui Ioan, se pune în balanță încă o dată cooperarea anterioară veneto-bizantină, cu precizarea că “[venețienii] fuseseră întotdeauna apărătorii României”. O explicație pentru poziția lui Ioan Comnen o sugerează cronica Barbaro: “Caloian Augustus, care, fiind dușman al francezilor [n.n. cruciaților], nu avea bună înțelegere cu venețienii, confederați cu aceia”<sup>78</sup>.

Prima reacție se manifestă prin atacarea insulei Corfù de către flota condusă de însuși dogele Domenico Michiel la 1122-1123, asistându-se astfel la prima confruntare militară veneto-bizantină din istorie. Asediul nu dă rezultatul dorit de venetieni, cronicista subliniind și cauza, prin aceea că respectiva flotă era chemată urgent în *Terra Santa*, unde regatul Ierusalimului se afla într-o situație precară în fața presiunilor militare ale “infidelilor”<sup>79</sup>. O descriere care să indice și proporțiile pierderilor venețiene în cadrul respectivului asediu o reprezintă cronica Sanudo<sup>80</sup>.

În cronică venețiană, se insistă mai mult însă asupra episodului ulterior “cruciadei venețiene” din *Terra Santa*<sup>81</sup>, anume raidul flotei venețiene asupra arhipelagului egeean, din 1124-1125. Această succesiune a evenimentelor nu este întâmplător aleasă de către cronicarii venețieni, care reușesc astfel să imprime acțiunii din Egee un caracter cruciat. Aceasta este valabil în special prin prezentarea evenimentelor, conform cărora flota venețiană s-ar fi adresat locuitorilor Rodosului, solicitându-le provizii și cele necesare. Refuzul acestora din urmă ar fi provocat starea conflictuală și desfășurarea campaniei pe scară largă în întregul arhipelag, însoțită de devastarea insulelor Chios, Samos, Mytilene, Andros și a Modonului (uneori, nu se păstrează această ordine în derularea evenimentelor). Scenariul urmează în linii mari același tip de descriere<sup>82</sup> (chiar dacă Ioan Comnen este substituit în câteva cazuri cu

<sup>76</sup> Giustinian, p. 102, A. Dandolo-extensa, p. 232, P. Dolfîn, f. 259b, Caroldo, f. 112.

<sup>77</sup> Hist. Ducum, p. 6, M 2571, f. 61b, M 2581, f. 54a.

<sup>78</sup> Barbaro, f. 127a.

<sup>79</sup> Hist. Ducum, p. 6, M 2571, f. 61b, M 2581, f. 54b, A. Dandolo-extensa, p. 233, P. Dolfîn, f. 260b, Caroldo, f. 112, Barbaro, f. 127a.

<sup>80</sup> Sanudo, p. 486.

<sup>81</sup> Principala sursă contemporană pentru “cruciada venețiană” în Pământul Sfânt o reprezintă cronica lui Fulcher de Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, trad. Frances Rita Ryan, New York, 1973, III, 20, 1-8 (p. 243-245), III, 28, 1, p. 255-256; III, 32, 4 p. 265; III, 36, 1, p. 270. V. Andrea Moresini [sic!], *L'Imprese et espeditioni di Terra Santa, et l'Acquisto fatto dell'Imperio di Constantinopoli dalla Serenissima Republica di Venetia*, Veneția, 1627, p. 1-88; Joshua Prawer, *Histoire du Royaume Latin de Jérusalem*, trad. G. Nahon, I, Paris, 1969, p. 306-308; St. Runciman, *L'intervento di Venezia dalla prima alla terza crociata*, în *Storia della Civiltà Veneziana*, ed. Vittore Branca, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, Firenze, 1979, p. 231-240 (în special 236-237); Jonathan Riley-Smith, *The Venetian Crusade of 1122-1124*, în *I comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme. Atti del Colloquio "The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem" (Jerusalem, May 24-May 28, 1984)*, ed. Gabriella Airdi și Benjamin Z. Kedar, Genova, 1986, p. 337-350.

<sup>82</sup> Categoriile 1 (Hist. Ducum, p. 8/10, Giustinian, p. 106-107, M 2571, f. 63a, M 2581, f. 54b), 2 (A. Dandolo-extensa, p. 234-235, Monacis, p. 118, P. Dolfîn, ff. 263a-264a, Navagero, p. 970), 3 [M 2592, f. 22a (vorbește doar de Rodos și Chios, ca și la modul global despre Grecia, iar apoi că venețienii ar fi acționat în Peloponez și Modon), Sabellico, p. 139-140 (amintind la modul general de Grecia sau Ciclade, apoi particularizând și menționând Rodos, Chio, Samo,

suc e orul ău, Manuel I ), uneori precizându-se că respectivele locuri ar fi aparținut împăratului <sup>4</sup> (în unele cazuri, descris și în acest context ca “împăratul de Con tantinopol, care era dușmanul venețienilor”<sup>8</sup>) sau chiar că respectiva incursiune ar fi avut ca motiv ob tacolele puse transportului către Levant de către Ioan Comnen <sup>86</sup>. Mai mult, uveranul bizantin este prezentat la un moment dat cu sintagma “împăratul de Con tantinopol, care era dușmanul cel mare al venețienilor”<sup>87</sup>, iar alteori este considerat ca “atin de invidie deoarece venețienii erau atât de onorați în Siria”<sup>88</sup> sau ca “Ioan împărat de Constantinopol, dușman al credinței noastre din veche răutate, iar de curând pentru invidia și blocajul față de venețieni” <sup>9</sup>. În plus, se mai menționează achiziționarea din Chios a moaștelor Sf. Isidor <sup>90</sup> (în unele cazuri, ale Sf. Teodor <sup>91</sup>). Sunt variante (în pecial, în scrierile mai vechi) care rezumă episodul raidului la o singură frază, conform

---

Lesbos *Andrumat* [n n , ca o combinație între Andros și Mytilene] “și alte insule ale imperiului grece c”, precum și “Modonul din Peloponez”), 6 [M 2544, f. 36a, col. 1, M 2570, f. 18a, M 47, ff 25b, col 2 26a, col 1 (este omisă devastarea Modonului), Caballino, ff. 53b-54a, M 2028, ff. 1 b 19a] 7 (Caroldo, f 115, Sanudo, p. 489-490), M 1999: 18b-19a (se adaugă Lesbos, Paros, E yna și e precizeza ă activitatea în Ciclade și Peloponez), M 1833, f. 15b (inițial, generalizează vorb nd de “arhipela ”, după care amintește și de “Modon în Morea”), Abbiosi, ff. 16a-16b (este omi Chio ca și atacul din Modon), M 798, f. xv b (fără Chios și Samos), M 1577, ff. 162-163 (fără Andro în general denumirile sunt distorsionate: *Aete* – pe care l-am identificat cu Samos, “in ula *Savo*” identificabil cu Chios), M 1586, ff. 21a-22a (episodul este descris în doua randuri din prima descriere sunt omise Chios și Andros, iar în cea de a doua lista este completă), Erizzo, f 29b, M 550, f 66a (fără Chios și Samos), M 46, f. 24b (fără Samos), M 80, f. 93b (fără Chios și Samos), M 628a, f 80b (fără Chios și Samos), Barbaro, ff. 134a-135b, Veniera 2580, f. 119a (fă ă Chios și Samos)

Biondo, p 8, M 67, f. 156a, M 2541, f. 126a (expediția are loc exclusiv împotriva Chiosului), M 2572, f 10b (este omis Andros, în timp ce Mytilene figurează sub denumirea de Le bos de asemenea, este precizat Peloponezul), Savina, ff. 38b-39a.

<sup>4</sup> Giustinian, p. 106 (referire strict la Rodos), categoriile 2 (A. Dandolo-extensa, p. 235 Monacis, p 118, P. Dolfin, f. 264a, Navagero, p. 970), 6 (M 2544, f. 36a, col. 1, M 2570, f. 18a Caballino, f 53b, M 2028, f. 18b), Caroldo, f. 115, M 1999, f. 19a, Abbiosi, f. 16a.

Navagero, p. 970, M 798, f. xv b, M 1577, f. 162, M 1586, f. 21b, Erizzo, f. 29b, M 550, f 66a, M 46, f. 24b, M 80, f. 93b, M 628a, f. 80b, Savina, f. 38b (fiind vorba de Manuel și amplificandu se nota “împăratul Emanuel de Constantinopol, care era dușmanul *capital* [n.n.] al comunei de Veneția), Veniera 2580, f. 119a.

Giustinian, p. 106, categoriile 2 (A. Dandolo-extensa, p. 234, Monacis, p. 118, P. Dolfin, f 263a, Navagero, p. 970), 3 (M 2592, f. 22a, Sabellico, p. 139, Biondo, p. 8), Caroldo, f 115, M 67, f 156a, M 2541, f. 126a, M 1999, f. 18b, M 2572, f. 10b, M 1833, f. 15b.

Navagero, p 970.

Categoria 3 (M 2592, f. 22a, Sabellico, p. 139). Varianta apropiată, la Biondo, p. 8, categoria 8 (M 67, f 156a, M 2541, f. 126a), M 1999, f. 18b.

M 1999, f 18b

Categoriile 1 (Giustinian, p. 106, M 2581, f. 54b, M 2571, f. 63a), 2 (A. Dandolo-extensa, p 234, Monacis, p 118, P. Dolfin, f. 263b), Sabellico, p. 139-140, E. Dandolo, f. 32a, M 47, f 2 a, col 1, Caroldo, f. 115, Sanudo, p. 489-490, M 1586, f. 21b (alături de Sf. Isidor, ma sunt enumerate și alte relicve achiziționate), Erizzo, f. 29b.

M 2592, f 22a, Biondo, p 8, Caballino, f. 54a, M 2028, f. 19a, M 1999, ff. 18b-19a.

căreia ar fi fost ocupate zece orașe din Grecia - Romania<sup>92</sup>, iar altele care reduc întregul episod la obținerea trupului Sf. Isidor<sup>93</sup> sau la ocuparea Modonului<sup>94</sup>.

În continuare, flota revine în Adriatică pentru a reduce sub ascultare unele orașe dalmate, care se răsculară și se predaseră regelui Ungariei<sup>95</sup>.

În mod oarecum straniu, campania anti-Ioan II (ca apendice ale "cruciadei venețiene") este substituită uneori cu un episod preluat din perimetrul fantastic, anume o presupusă inițiativă a nobililor din Sicilia de a oferi coroana acestui regat dogelui Domenico Michiel, urmaș de firesc al acestuia<sup>96</sup>. Alături, acest din urmă episod îi este direct atașat, intercalându-se înaintea campaniei din Dalmația<sup>97</sup>. Desigur, episodul sicilian al campaniei figurează ca o fantezie, al cărei punct de pornire credem că poate fi stabilit, chiar dacă într-un alt episod fantastic, anume cererea adresată dogelui de către nobilii regatului de Ierusalim de a deveni regele lor<sup>98</sup>, presupunând același tip de propunere, operată în același context (cel al "cruciadei venețiene"), dar într-o altă arie geografică.

Această prelungită campanie încheiată după atâtea glorioase etape îi îndreptățește pe cronicari să amintească de primirea triumfală a lui Domenico Michiel la Veneția, "după ce împânzise teroarea numelui venețian din străfundurile Siriei până în capătul Adriaticii"<sup>99</sup>. Un bilanț al părții post-cruciate a campaniei este oferit de cronică M 1586, care în încheiere face o enumerare, cu titlul: "Acestea sunt insulele cucerite de numitul prea senin domn Domenico Michiel doge al Venetiei în anul 1120 [sic!]"<sup>100</sup>.

<sup>92</sup> *Annales*, p. 7, *Canal*, p. 36, *Marco*, f. 40a.

<sup>93</sup> *E. Dandolo*, f. 32a, *M 67*, f. 156a, *M 2541*, f. 126a.

<sup>94</sup> *Sansovino*, p. 556.

<sup>95</sup> *Annales*, p. 7, categoriile 1 (*Hist. Ducum*, p. 10, *Giustinian*, p. 107, *M 2581*, f. 57b), 2 (*A. Dandolo-extensa*, p. 235, *Monacis*, p. 118, *P. Dolfin*, ff. 264a-264b, *Navagero*, p. 970), 3 (*M 2592*, f. 22a, *Sabellico*, p. 140, *Biondo*, p. 8, *A. Dandolo-breviis*, p. 364), 4 (*Canal*, p. 36, *E. Dandolo*, f. 32a, *pseudo-Dolfin*: f. 36a), 7 (*Caroldo*, f. 115, *Sanudo*, p. 490), *Sansovino*, p. 556, *M 1999*, f. 19a, *M 2572*, f. 10b, *M 793*, f. 58b, *M 1833*, f. 15b, categoria 10 (*Marco*, f. 40a, *M 2550*, f. 65a, *M 2559*, f. 16, col. 3, *M 44*, f. 24b, *Abbiosi*, f. 16a, *Curato*, f. 14a, *M 2576*, f. 19b, *M 38*, f. 18a, col. 1, *M 39*, f. 22a, *M 104*, ff. 74a-74b), *M 798*, f. xv b, *M 1577*, ff. 163-164, *M 1586*, ff. 21b-22a, *Erizzo*, f. 29b, *M 550*, f. 66a, *M 46*, f. 24b, *M 80*, f. 93b, *M 628a*, ff. 80b-81a *Cronica Savina*, f. 37a plasează episodul campaniei din Dalmația anterior chiar acțiunii în *Terra Santa*!

<sup>96</sup> *Veniera 791*, f. 63a, categoria 9 (*Tiepolo*, f. 75a, *Agostini*, f. 21b, *M 77*, ff. 46-47, *M 793*, ff. 58a-58b), *M 1800*, ff. 32-33.

<sup>97</sup> *Sanudo*, p. 490, *Savina*, ff. 38b-39a, *Veniera 2580*, f. 119b. *Barbaro*, ff. 135b-136b vorbește exclusiv de intervenția venețiană în luptele interne din regatul Siciliei, fără a mai aminti presupusa sa candidatură la respectivel tron.

<sup>98</sup> *Hist. Ducum*, p. 9. Potrivit cronicii *Savina*, f. 38b, regele Balduin II însuși ar fi fost cel care a propus lui D. Michiel adoptarea titlaturii de "prinț al regatului de Ierusalim"!

<sup>99</sup> *M 1833*, f. 15b.

<sup>100</sup> *M 1586*, f. 22a. Sunt cuprinse laolaltă atât cuceririle din spațiul egeean, cât și din cel adriatic, alternând denumiri identificabile cu altele imposibil de detectat:

<i>"L'Isola di Mettelino</i>	<i>Item Qorinto</i>
<i>L'Isola de Scio</i>	<i>Stiues, Strimes</i>
<i>L'Isola d'Andre</i>	<i>Zarra vecchia</i>
<i>L'Isola di Samo</i>	<i>Trau</i>
<i>L'Isola de Corfu</i>	<i>Spalatro</i>

Unele cronică descriu o nouă confruntare veneto-bizantină având aceiași protagoniști, desfășurată ulterior, la 1126. Motive de tensiune existau de ambele părți: împăratul de la Constantinopol avea de răzbutat raidul anterior din Egee, iar dogele continua să ridice problema privilegiilor comerciale. Înfruntarea are loc în insula Cefalonia, dar cronicile venete nu insistă decât asupra obținerii de noi relicve (ale Sf. Donato, în speță) din regiunea respectivă<sup>1</sup>. Cronicile Barbaro și Savina introduc o fanteziță a țune condusă de Marco Falier, care se concretizează prin ocuparea Salonului.

În paralel, este menționată măsura adoptată de același doge Domenico Michiel, referitoare la interzicerea purtatului bărbii la Veneția<sup>103</sup>, episod care este uneori pus în legătură tocmai cu relația tensionată cu Bizanțul, dat fiind că respectivul obicei era considerat ca o caracteristică a grecilor<sup>1</sup>.

Sunt relativ puține acele scrieri care vorbesc de revenirea relațiilor la normalitate (prin rennoirea privilegiilor din timpul lui Alexios I<sup>105</sup>), iar când o fac, o plasează după mai multe pasaje<sup>1</sup>, pomenind de "buna înțelegere și pacea"<sup>107</sup> dintre cele două părți sau de faptul că dogele era un "iubitor al păcii"<sup>108</sup>.

Episodul asediului insulei Corfă din 1122-1123 și raidul asupra arhipelagului egeean ar putea avea ca punct de pornire pe Fulcher de Chartres<sup>109</sup>. De asemenea, Ioan Kinnamos face o trimitere la episodul campaniei venețiene în arhipelag atunci când

*Item Stues et Settines cioe che si dice per la terra Athene, et Thebe."*

Categoria 1 (Giustinian, p. 107, M 2571, ff. 64a-64b, M 2581, ff. 58a-58b), A. Dandolo-extensa, p. 236, P. Dolfin, ff. 265a-265b (pentru aceste două scrieri, se fac trimiteri la urc, printre care Giacopo di Voragine sau Pietro de Chioggia), Navagero, p. 971 (nu mai apare epizodul transferului relicvelor Sfântului Donato), Caroldo, ff. 115-116, Sanudo, p. 490, Erizzo, f. 31b

Barbaro, ff. 136b-137b, Savina, f. 39a.

Giustinian, p. 107, M 2581, f. 58b, Monacis, p. 119, Caroldo, f. 116 (singurul motiv ar fi fost că "dat fiind că ura dintre latini și greci persista, venețienii au hotărât că nici unul dintre supușii lor să poată purta barbă, ci să și-o radă"!), Sanudo, p. 482 (plasează această măsură în timpul dogelui Ordelafo Faliero, datand-o în 1102 și nu o pune în nici o legătură cu situația tensionată a raporturilor cu împăratul de la Constantinopol), p. 490, Erizzo, f. 31b.

<sup>104</sup> Monacis, p. 119, Sanudo, p. 490, Erizzo, f. 31b.

Pentru privilegiile de la Ioan II, vezi *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, ed. G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas, vol. I (814-1205), Amsterdam, 1964, doc. XLIII, p. 95-98.

Categoria 1 (Hist. Ducum, p. 10, Giustinian, p. 107, M 2571, ff. 64b-65a, M 2581, f. 58b), Navagero, p. 971, Caroldo, f. 116, Erizzo, f. 31b, Barbaro, ff. 137a-137b, Savina, f. 39a

M 2571, ff. 64b-65a, M 2581, f. 58b.

<sup>8</sup> Hist. Ducum, p. 10, Giustinian, p. 107, Savina, f. 39a.

Fulcher of Chartres cit., III, 14, 1, p. 238-239, respectiv III, 41, 1-3, p. 276-277. Nu este limpede dacă Fulcher, în episodul imediat următor (III, 41, 4, p. 277) în care utilizează un limbaj extrem de critic la adresa piraților, se referă sau nu la aceeași venețieni, în condițiile în care anterior adoptase o poziție mai degrabă pro-bizantină în contextul raidului venețian. În conformitate cu același Fulcher, obiectul atacului l-ar fi reprezentat Rodos, Modon, Samos și Chios, în această ordine, în vreme ce cronicile venete adaugă Andros și Mytilene. Vezi și Cerbanus Cerbanu, *Translatio mirifici Martyris Isidori*, în *Recueil des historiens des croisades, Histoire de la croisade*, vol. V, p. 321-324, lucrare mult mai amănunțită cu privire la acest episod.

pregătește descrierea măsurii lui Manuel I din 1171 de a aresta comercianții din lagună aflați în imperiu<sup>110</sup>. Așadar, prezintă evenimentul ca un prolog și îl plasează în mod eronat anterior expediției venețiene din *Terra Santa*, iar nu la întoarcere<sup>111</sup>, iar devastările venețiene au în vedere insulele Chios, Rodos și Lesbos. În plus, cronicarul bizantin amintise în prealabil chiar de expulzarea venețienilor din imperiu de către Ioan II<sup>117</sup>, probabil tocmai pentru a demonstra “legalitatea” măsurii similare întreprinse de fiul său, care succede descrierii. În privința campaniei din Dalmația, care nu poate fi detectată nici chiar în cronicistica maghiară, sau a atacării ulterioare a Cefaloniei, acestea par mai degrabă inovații ale cronicisticii venețiene<sup>113</sup>.

În privința perioadei împăratului Manuel I (1143-1180), lucrurile tind să se complice în viziunea cronicisticii venețiene, astfel încât se creează impresia că este vorba de două personaje distincte. Prima parte a domniei basileului, corespunzând dogilor Pietro Polani și Domenico Morosini (1148-1156), revine cu totul la scenariul deja consacrat din timpul lui Alexios I; cooperarea antinormandă se reia în aceeași parametri și se bucură de aceleași rezultate fructuoase. Situația se schimbă însă radical o dată cu episodul din 1171, în timpul dogelui Vitale II Michiel (1156-1172), atunci când împăratul bizantin ia măsura arestării tuturor comercianților venețieni de pe cuprinsul imperiului. Se asistă la o modificare completă a modului de reprezentare a basileului în scrierile venețiene și chiar la apariția unor anumite legende care erau menite să compromită definitiv originile împăratului<sup>114</sup>. Această bruscă schimbare de atitudine este uneori atenuată prin unele evenimente oarecum “prevestitoare” pentru înrăutățirea relațiilor dintre Veneția și Constantinopol, anume implicarea lui Manuel în Peninsula Italică (sprijinirea Anconei era receptată ca un afront personal la adresa Veneției în cadrul luptei pentru hegemonie în spațiul adriatic) sau trecerea coastei și orașelor dalmate sub dominația directă a Bizanțului. Numărul scrierilor venețiene care să facă referire la aceste evenimente este însă redus. În majoritatea lor, cronicile recepționează evenimentul de la 1171 ca pe un șoc, ca pe o trădare unilaterală din partea “perfidului” Manuel a unei cauze până atunci comune, anume a susținerii reciproce în fața dușmanilor externi.

În orice caz, campania punitivă întreprinsă de Vitale II Michiel în 1171-1172 se poate insera alături de expediția predecesorului său Domenico Michiel ca precedente a

<sup>110</sup> Jean Kinnamos, *Chronique*, trad. J. Rosenblum, [Paris], 1972, p. 181-182.

<sup>111</sup> Eroare demonstrată de L. Streit, *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs gegen Konstantinopel*, Anklam, 1877, p. 37, nota 61 și evidențiată apoi de W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, ed. Furcy Raynaud, I, Amsterdam, 1983 [1885-1886], p. 195, nota 2 și F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris, 1918, p. 157, nota 5. În schimb, J. Prawer, *Histoire du Royaume Latin de Jérusalem*, p. 306-308 acordă deplină credibilitate lui Kinnamos, amintind de atacurile venețiene împotriva posesiunilor bizantine anterior episodului din *Terra Santa*!

<sup>112</sup> J. Kinnamos, *op. cit.*, p. 181.

<sup>113</sup> Spre exemplu, atunci când descrie acest episod, Heyd, *op. cit.* face referiri strict la cronicistica venețiană (mai exact, la *Hist. Ducum* și *A. Dandolo-extensa*).

<sup>114</sup> Pentru mai multe detalii, vezi Ș. Marin, *Imaginea împăratului Manuel Comnen în cronicistica venețiană*, *RI*, s. n., 11, 2000, nr. 1-2, p. 31-57; Idem, *Venice and translatio imperii. The Relevance of the 1171 Event in the Venetian Chronicles' Tradition*, “Annuario...”, 3, 2001, p. 45-92 [- [http://www.geocities.com/serban\\_marin\\_marin2001.html](http://www.geocities.com/serban_marin_marin2001.html)].

ceea ce va fi Cruciada a patra, ele permițând venețienilor să devină conștienți asupra faptului că posesiunile bizantine pot fi cucerite.

### Anexe

#### Annales, p. 7

Anno Domini millesimo centesimo vigesimo quinto mense Iunii, indictione tertia rediit in Venecia, [...]; preterea triumphavit de Grecia decem civitates. Similiter etiam subvertit quasdam civitates Dalmacie [...].

#### Hist. Ducum, pp. 6, 8-10

Porro, quia tempore illo Veneti, qui defensores Romanie semper extiterant, contra imperatorem Caloiannem, predicti Alexii imperatoris filium comoti fuerant propterea quia imperator ille chrisobulli paginam iuxta patris predecessorumque statuta eis dare volebat. Cum venissent cum tam glorioso exercitu apud Curfūm, castrum illud fortissimum fortiter expugnantes obsidere ceperunt.

Et quoniam christiani nimium tunc a Saracenis urgebantur, [...], predicti Veneti ab obsidione ipsius castrum recesserunt, [...].

Cumque gaudium magnum super his fieret christianis ita quod et ducem libentissime vellent in regem promovere et ipse eorum contradiceret voluntati medietatem, [...].

Cum autem Rodum venissent et mercatum accepturi pacifice ad cives intrassent, noluerunt eis Rodenses alimenta precio vel precibus dare, sed eos potius ut hostes exprobare ceperunt. Unde Veneti ira commoti cucurrerunt ad arma et, fractis portis civitatis murisque violenter occupatis, civitatem invaserunt et eam auro, argento et rebus omnibus expoliaverunt. /

Inde vero venerunt Chium et ceperunt civitatem ipsam sederuntque in ea per totam yemem, rerum copiam hinc inde coadunantes. A Chio autem recedentes Samum, Medolanum, Andrum et alias quam plures civitates ceperunt. Modonem quoque, civitatem opulentissimam, invaserunt et eam bonis omnibus exploierunt.

Cum ergo ad Sclavoniam venissent et quasdam civitates Dalmatie ad Ungaros invenissent conversar, [...].

Et licet predictus imperator contra Venetos non modicum esset comotus propter sui imperii civitates, quas memoratus exercitus eorum destruxerat et ob hoc Veneti ad terras imperatoris per tres fere annos mercationis causa minime accessissent, occulte tamen suprascripto duci mandavit, ut suos ad eum dirigeret nuncios. Dux ergo, iam senex et pacis amator, legatos ad imperatorem misit pacemque cum illo fecit firmissimam. [...].

Giustinian, pp. 102,  
106-107

Interea dux Caloianni  
Constantinopolitano  
imperatorī nuntios mittit

M 2571, ff. 61b, 63a-65a

Ieran stadi sempre  
difensori della Romania  
contra Calogiani Imperador

M 2581, ff. 54a-54b, 57b-  
58b

Iera stadi sempre  
defensorj della Romania  
contra Calogiani Imperador

sibique crisobolium a genitore concessum peccati approbati; ille vero obmissis paternis vestigiis id facere recusavit [...]. Interea dux magnanimus intellectu Constantinopolitanum imperatorem ad dapna intendere Venetorum de Syria gratanter discesit, et Rodum cum suis galeis salubriter applicavit. Rodenses vero, subiecti imperatoris, Venetis allimenta precio vel amore dare noluerunt, sed eos potius ut hostes exprobrare ceperunt, unde Veneti ira commoti cucurrerunt ad arma et fractis potenter muris civitatis et portis murisque occupatis civitatem invaserunt et eque auro argento et rebus omnibus expoliarunt. Inde vero venerunt Chium et civitatem obtinuerunt, resederuntque in ea per totam yemem, rerum copiam hinc inde coadunantes et deinde corpus sancti Ysidori sanctissimum abstulerunt. A Chio autem secedentes, Samum, Lesbum, idest Methelinum, Andrum et quamplures civitates ceperunt / imperiales, Mothonem quoque civitatem oppulentissimam occuparunt, bonisque

de Constantinopolj fio de Alsio antedito molti si comone a la cason fo che la scrittura è privilegio de Crisopoli [= crisoboli], la qual per so pari et per li suo predecessorj secondo li suoi statuti et pattj iera tegnudi de dever dar lo dicto Imperador, li deveda, non li voiendo la ditta scrittura dar. Per la qual cosa zonto lo Dose con cossi glorioso esercito à Corfu, lo qual iera del ditto Imperador, quello fortemente lo cominza acombattir, mitando quello in assedio, ma non lo pote haver [...].

de Constantinopolj fio de Alesio antedito molte se comove et la cason fo che / la scrittura è privilegio de Crisopolj [= crisoboli], la qual per so pare et per li suo predecessorj secondo li suoi statuti et patti iera tegnudi de dovere dar lo ditto Imperador, li deueda, non li voiendo la ditta scrittura dar. Per la qual cosa zonto lo Dose con cossi glorioso exercito à Corfu, lo qual jera del ditto Imperador, quello fortemente lo comenza a co[m]bater, mettando quello in assedio, manon lo pote haver. [...].

Dela se departi lo Dose con tutto lo so exercito e vene à Ruode e la, voiondosse fornir de quelle cose che li jera necessarie, li cittadini e zente de Ruode virtualia alguna ni per pregare, ni per dener eli non li volse dar. [...].



omnibus expoliantes  
 eamdem et spolia inter  
 ipsos equaliter  
 distribuerunt. Huius  
 tempore, anno Domini  
 MCXXVI, exercitus XII  
 galearum contra  
 Constantinopolitanum  
 imperatorem et  
 Veneticorum tutelam  
 egressus Kefalonie  
 opidum secus Epyrum  
 animose cepit, et in dicto  
 loco corpus beati Donati  
 repperunt, quod  
 Venecias conducentes in  
 ecclesia Sancte Marie de  
 Muriano digne  
 reposuerunt[...]. Interea  
 Constantinopolitanus  
 imperator ad cor rediens  
 ducem benigne requirit,  
 ut sibi mittata  
 ambaxatores promittens  
 crusobolium pridem  
 vetitum uberius solito  
 condonare; quapropter  
 dux humilis pacis amator  
 annuens per suos legatos  
 oblata obtinuit et fedus  
 letanter reintegratur.

[...]: lo Imperador  
 de Constantinopolj,  
 presentando dela caption  
 che haveva fato lo Dose di  
 suo luogi, e questo perche lo  
 Imperador non li voleva fare  
 / in concieder lo privilegio  
 debito fatto sempre per le  
 suo precissorj alli Dose de  
 Venetia, lo aparia exercito  
 contra li Venicianj. E in  
 quella lo comun de Veniesia  
 aveva galie 14 ben armade e  
 ando contra lo dito  
 Imperador, li qual prese lo  
 castello e lisola de Fafalonia  
 [- Cephalonia] et la trova lo  
 corpo de San Donado  
 Vescovo, e quello condusse  
 a Veniesia e fo recepudo a  
 Muran. Vegando lo  
 Imperador la intention da  
 Venicianj, fo con fermalj e  
 de li la autoritade dellj  
 privilegij antichi: [...]. Lo

Lo Imperador de  
 Constantinopolj,  
 presentando dela caption  
 che haveva fatto lo Dose di  
 suo luogi, e questo perche lo  
 Imperador non li voleva far,  
 ni concieder lo privilegio  
 debito fatto sempre per li  
 suo precessorj alli Dosi de  
 Venetia, lo aparia exercito  
 contra lj / Venitiani. E in  
 quella lo commun de  
 Veniesia aveva galie 14 ben  
 armade et ando contra lo  
 ditto Imperador, le qual  
 prexe lo castello e lisola  
 d'ZAFALONIA et la trovo  
 lo corpo de San DONADO  
 Vescovo, e quello condusse  
 à Veniesia e fo recepudo à  
 Muran. Vegando lo  
 Imperador le intention de  
 Venicianj, fo contento di far  
 paxe. E mandolj ambasiada,  
 e confirmalj e delj la

Impe/rador de autoritate dellj privilegij  
Constantinopolj in bon amor et paxe con lo ditto Dose  
et paxe con lo ditto Dose fini chel vive. [...].  
antigi. [...]. Lo Imperador d'Constantinopolj in bon  
amor e paxe con lo ditto Doxe fina chel viue. [...].

**A. Dandolo-extensa, pp. 232; 233, 234-237**

**Monacis, pp. 103, 118-119**

**P. Dolfin, ff. 257b, 259b; 260b, 263a-264a; 265a-265b; 266b-267a**

Interea Caloiohani  
augusto dux legatos  
mictit, sibi que  
crisobolium a patre  
concessum aprobari  
peciit; ille, omnis  
paternis vestigiis, id  
facere renuit. Dum hec  
agerentur, Venetorum  
parato stolo, dux, in  
mense augusti, sui  
ducatus anno quinto,  
potenter egressus,  
Dalmaciam intravit, et ex  
illis asumptis, ad  
obsidendum Corphu, que  
pro imperatore  
constantinopolitano  
tenebatur, accessit; sed,  
dum intrinseci diris  
insultibus continue  
urgerentur, nuncius de  
Syria superveniens,  
stolum, dimisa  
obsidione, antecedere  
fecit. Ex hiis, igitur,  
prelatorum et baronum  
reasumptis viribus,  
cercioratur dux  
imperatorem  
constantinopolitanum ad  
dampna intendere  
Venetorum, cum illorum  
consensu recedens,  
Rodum aplicuit, et  
incolis alimenta peciit,

Intra questo tempo  
el Duca mandò messi à  
**Caloiani Imperador**, e  
peteno approvare da lui el  
**crisobolo** concesso dal  
padre; costui, lasciati i  
costumi del padre, renunciò  
far quello se domandava.

Domente, che  
queste cose faceano per la  
Soria, el Duce zià in punto  
et armato el stuolo di  
Venitiani nel mexe di  
Avosto a l'anno quinto del  
suo Ducato personalmente  
uscito de Veniexia intrò in  
Dalmatia e pigliati di quelli,  
andò à obsidiar Corfù, el  
qual si tenia per Caloiani  
Imperador di  
Constantinopoli. Ma quando  
Corfuati erano constretti da  
continui insulti eccore [?], el  
messo di Soria soravenente  
fe nanzi andar el stuolo,  
lasciata la obsidione di  
Corfù.

In illa faustissima  
expeditione assumpta in  
subsidiium terrae sanctae,  
dum pulsus jam Saracenis

Per la venuta del  
Doxe in Levante, optenute  
tante gloriosi victorie,  
reintegrate le forze de

quibus renuentibus, urbem invadit, opes abstulit, et acceptas dividit. Inde procedens Chyum optinuit, et ex yeme resedit. Interim Cerbanus clericus de Venecus, in Chio [...]. Dum autem ibi resideret, ipsius pars secedens, Simum, Methelinum, Andrum et alia imperialia loca capit, et postea spolia distribuit. Superveniente vere, dux recedit, et Mothonum similiter occupat, et predam inter suos partitus est. Anno ducis IX, stolis XIII<sup>or</sup> galearum contra imperatorem constantinopolitanum et Venetorum tuicione gressus, opidum Kefalonie secus Epyrum capit; tunc quidam, exquisitis indiccis, oratorium intrant, terram fodiunt, corpusque beati Donati episcopi et confessoris, cum emissione odoris, tandem cum epytaphio inveniunt. Hic donatus apud Epyrum Eurie episcopus sub Theodoxio vingit, quem Ystoria Tripartita, Miletus in cronica sua, Iacobus de Voragine, et Petrus de Clugia, sub festo sancti Petri ad Vincula, testantur sputo oris sui ingentem draconem interficisse, filiamque Theodoxii a

imperio maris capta Tyro, multisque aliis terris, & aliis ingentibus rebus gestis, ad Ducis notitiam pervenisset, Calojanem Imperatorem Constantinopoli agere hostiliter contra Venetos, Dux consensu Praelatorum, & Procerum Regni Jerosolymitani recedens Rodum applicuit. Civitatem sibi denegantem victualia capit, spolia dividit. Inde capit Chium, & in hibernia ibi concessit. Interim Samum, Methelinum, Andrum, & alia Imperialia loca capit, spoliaque partitur. Superveniente vere inde recedens cum corpore Beati Isidori, ut alibi Fetigi, Motonum occupat. [...].

[...]. Dux pro tutela navigantium assidue contra Imperii terras armatam Classem mittebat. [...]. Tandem Imperator ad eos rediens cum Venetis concordium reintegravit, dato Crysobolo solito pleniore. [...].

prelati e baroni, el duce facto certo lo Imperador Caloiani di Constantinopoli intender à suo danni, partisse de Levante cum tutta suo armada, cum consentimento de prelati e baroni, e giunse à Rhodi, e cercando haver alimenti de victualia fò recusado de dare. / Lui adonca invase la città el destreto e tolse lor ricchezze e divise in trà i soi.

Dapoi procedente conquistò l'Isola de Chio, e de là trasse el corpo de San Isidoro martire in questo modo. [...]

Interim che stuolo demora à Chio, parte de quella de li partisse, pigliò l'sola di Samo, Metelino, Andro, et altri luogi Imperiali, e là divise le prede.

Soravenente la primavera, el Duce se parti et occupa Modone, a partino la preda frà i soj.

All'anno nono del Doxe fò 1128, el stuolo di xiiij galie uscino de Veniexia contra l'Imperador de Constantinopoli Caloiani per assicuranza de Venitiani, e preseno el castello di Cephalonia, appresso Epiro.

Allora alguni per indicij exquisiti intrano

demonio liberase, et alia  
miracule divinitus per  
cum pate facta sunt, ut  
Grecorum ystorie lacius  
proferentur. [...].

l'oratorio, e cavando la terra  
trovano finalmente el corpo  
de San Donato Vescovo,  
[...].

Questo Donato  
Vescovo in Epipro vixit sotto  
**Theodosio**, del quale la  
tripartita historia e **Mileto**  
nella Cronica sua, **Iacobo**  
**de Voragine** e **Piero di**  
**Clugia** sotto la festa di San  
Piero a vincula testificano  
[...].

**Navagero, pp. 970-971**

[...]; e poi il Doge [...], e avendo bisogno di vettovaglia, andò à Rodi, i quali Rodiotti non vollero che entrasse in porto, per la qual cosa il Doge ebbe molto a male, e però fece combattere la terra, la quale fu presa e fu messa a sacco e il bottino fu portato in galera e partito tra tutta l'armata. E poi si levò di là e andò a Scio per bisogno di vittovaglie, i quali Sciotti non vollero dare cosa alcuna, di modo che il Doge mise la sua gente in terra e prese la città e la mise a sacco e fece un buon bottino. E di poi il Doge si partì da Scio, e andò in Andrè e a Metelino, il quale ebbe tutti que' luoghi, e quelli dell'Arcipelago se sottomisero al dominio de' Veneziani, i quali luoghi erano dell'Imperadore di Costantinopoli, il quale era nimico grandissimo de' Veneziani. E di poi il Doge con l'armata giunse a Modon e lo prese per forza. [...]/

[...]. Del 1126 l'Imperadore di Costantinopoli, pel perdere degli oltrescritti luoghi, molto più s'inimicò co' Veneziani, facendo fare mala compagnia a' nostri mercanti. Il quale Imperadore armò molte Galere, e mandolle a' danni de' Veneziani. La qual cosa intesa, la Signoria di Venezia subito fece armare 14 galere, le quali andarono all'isola della Cefalonia, ch'era del detto Imperadore, e presonla. E considerando il detto Imperadore, ch'egli non era bastante di contrastare colla Signoria di Venezia, mandò i suoi Ambasciadori a Venezia a pacificarsi co' Veneziani, e a promettere loro d'osservare tutti i privilegi. [...].

**M 2592, f. 22a**

Mentre se  
facevano queste cose nella  
Soria, Caloiano fiolo di  
Alesio Inperator, mosso da  
invidia da li Venetiani  
havesero auto tanta honore  
nella Soria, dove se  
deliberono di mover guera  
ali Venetiani et cusi fece  
come el delibero, dove fece  
gran esercito e per mar et

**Sabellico, pp. 139-140**

Dum in hoc  
prospero cursu in Syria res  
Venetae essent, Calojanes  
Alexii filius (quidam  
Emanuelem filium pro  
Calojane scribunt)  
Christiano nomini tam  
inclytam invidens victoriam,  
& in primis Venetis, penes  
quos omne decus rerum ea  
tempestate in Syria

**Biondo, p. 8**

Namque  
suffectus Calojohanni  
Emanuel tunc  
Constantinopolis  
Imperator, qui tantum  
Christianis Latinis  
victoriam sicut & sui  
praedecessores invideret,  
Joppe obsessa aperta in  
Venetos coeperat,  
machinari, quos à ferenda

per terra per ofender la nation Venetiana, dove per questa occasione fu forza ali Venetiani arbandonar la impresa de l'Asia.

Partito che fu larmata de Soria, se ne vene alla volta della Grecia per trovar larmata de Colojani et andorno prima a Rodi et volendo vituarie li Rodiani ghe le negorno, dove detti Venetiani ruinorno el castello et fecero gran ruine in quel locco.

Dapoi detto Dose se parturno di Rodi et se ne vene alla volta de Cio et similmente quello destruse, dove in detto locco fu tolto el corpo di San Teodoro e portato a Venetia et po[s]to nella giesia di San Marco nella capella.

Dapoi detta armata Venetiana per la aspreza de linverno se redusero a Siri [sic!] per esser loro abile alla guera et in quela invernata presero molti lochi della Grecia et isole, dapoi presero el Peloponese et Modone, dove lasorno ziente in guardua di quello [...].

gestarum esse ferebatur, apertum coepit adversus eos moliti bellum: quo motui apparebat, Venetos ab Asiaticis rebus, si suis consultum vellent, omnino aversum iri: atque ita sane accidit. Nam sub primos Graecorum motus trepidissimis nunciis accersitus ex provincia Michael decessit. Is quum Rhodum transisset, denegarenturque a Rhodiensibus commeatus, oppidum vi captum diripuit. Ego aliam omnino fuisse causam crediderim: siquidem fuisset illud invitae exprimere velle beneficium. Quin propius vero est, aut in Calojanis invidiam, qui jam aperte factus erat histis, direptam Rhodum, quod e numero scriptorum quidam affirmant; aut certe alia major injuria ab illis antea in Venetos profecta erat, quam postea per occasionem Veneti in hunc modum sint ulti. Inde profectus Michael Chium quoque pari affecit clade. Ex ipsa insula Isidori corpus sublatum Venetias deportandum curavit, quod in aurea Divi Marci aede est conditum, eo quidem sacello, quod a Narsete ex hostium manubiis erectum supra ostendimus. Hic aliquandiu ob hyemis magnitudinem classis stationem habuit: aut certe locum ad rationem belli idoneum nactus Venetus,

Christianis ope cupiebat avertere. Ejus itaque Imperator per eam aetatem potentissimi motibus, qui continuabant, territi Venetae Reipublicae magistratus Dominicum Michaëlem Ducem suum revocare coacti sunt. Isque probus vir Rhodum primo, post Chium, Graeci Imperatoris insulas spoliavit, gloriosum nactus in Chio Theodori Martyris corpus, quod in Sancti Marci basilicam delatum in capella insigni servatur, quam Narsetem Cartularium aedificasse docuimus. Ductis inde apud Chium hibernis Dominicus Dux, Samum, Mytilenas, Andrum & alias de Emanuelis imperio insulas spoliavit: occupatoque Mothonico & praeda ibi facta inter suos divisa urbem communivit: [...].

tam diu illic esse voluit,  
quoad circumjecta loca  
Graecis ademisset. Mox  
vero hinc deducta classe,  
Samum primo, inde  
Lesbum, Andrumatque alias  
Graecanici Imperii insulas  
armis oppressit. His circa  
Cycladas gestis, occupataque  
in ora Peloponnessiaca  
Methone (vulgus hodie  
locul *Modonem* vocat) ac  
praesidio ibi ad custodiam  
relicto, [...].

**Canal, p. 36**

[...]; mes anceis que il venist en  
Venise, s'en ala il a tot son ost en  
Romanie. Il avoit a cel tens guerre a  
l'empire de Costantinople, si prist x viles  
et maint chastiaus de cel empire et les  
abati a terre, [...].

**Marco, f. 40a**

[...] dictus Dux habito triumpho  
reverteret aggressus partes Romanie cepit  
decem civitates impij.

**E. Dandolo, f. 32a**

[...]. Apresso conquistada l'Isola de Chio tolse de la el corpo de messer Santo  
Isidoro Confessor et Martire, [...].

<b>M 2544, f. 36a, col. 1</b>	<b>M 2570, f. 18a</b>	<b>M 47, ff. 25b, col. 2-26a, col. 1</b>	<b>Caballino, ff. 53b, 54a</b>	<b>M 2028, ff. 18b-19a</b>
Com	Come	.	Como	Come
e fu preso per Veneciani Rodo, Chio, Metelin, Andre, Siamo, Modon et altre terre et luochi de lo Imperador de Constantinop oli	fu prexo per li Venizianj Rodj, Sio, Metelin, Andre, Sifanto, Modon et altrj luogj da lo Inperador de Costantinopolj		fuo preso per li Venitianj Rodo, Ch[i]o, Meteli, Andre, Siam, Modon e altre tere delo Imperador de Constantinopol i	fù preso per Venetiani Rhodo, Chio, Mettelin, Andrea, Siamo, Modon et altre terre et lochi dell'Imperator di Costantinopoli
<b>E</b>	<b>[...] &amp;</b>	<b>Et</b>	<b>E</b>	<b>E</b>
partita larmata de	partido che fo larmada di	partita larmata de Veneciani de le	partida la gran armada de	partita l'armata de

<p>Venetiani da le Terre Sancte, lor venne per la Romania capitando a Rodi, domandaro rinfreschament o, li non li volse dare; onde li ditti Veneciani armata manu desmontono in terra et per forza presono la citta de Rodi et quella messeno a sacomano et da possa se parturmo de la et andorno in Andre, al Siamo et a Metelin et a molti altri luochi de larcipelago, et quelli presono; [...].</p>	<p>Venicianj dale Tere Sante, loro vene per la Romania capittando a Rodj e domandando rinfrescamento non li volse dar; unde li dittj Venicianj armatta manu i desmonto inttera et per forza la prexe la citta de Rodj et quela la mese a sacho mano et dapoj de la i se partj et ando in Andre e a Sifantto et a Metelin et in altrj moltj luogi de larzipielago e quelj loro prexe: [...].</p>	<p>Terre Sancte, loro vene per la Romania capitando a Rodi. Domandarono rinfreschamento, li non li volse dare. Onde li Veneciani armati manu dismontarono in terra. Et per forza presono la cita de Rodi. Et quello meseno a sacomando. Et daposa si partirono et ando in Andre, al Siamo et a Metelin et a molti altri luogi de larcipelago et quelli presono. [D]apoi li vene a Chiu et li trovarono [...].</p>	<p>Venitiani dale Terre Sancte, loro vene per la Romania e capitando a Rodo, domandando rinfreschament o, non li volse eser dato; unde armata manu li Venitiani dismonto in terra &amp; prese la terra per forza e dapossa la mise a sechomano e dapuo dalj se parti e ando a Andre &amp; / a Lismo [sic!] e altri luogi del arcipelago lij quali loro prese del corpo de Sancto Theodoro. E dapuo li vene a Chio e li trovo el corpo de misser San Theodoro cavalier [...].</p>	<p>Venetiani dalle Terre Sante, loro vennero per la Romania capitando a Rhodo, domandando rinfrescamento; li non li volse esser dato. Onde ditti Veneziani armata / manu dismontorno in terra, et per forcia presono la città di Rhodo et la messeno a saccoman et poi si partirono et andorono in Andre, al Siamo et a Metellin et a molti altri lochi dell'arcipelago, et quelli preseno.</p>
---	---	---	--	---

#### Caroldo, ff. 111-112, 115-116

[...]. Il Duce deliberò mandar suoi ambasciatori a Caloiani Imperator di Costantinopoli per ottener la confermatione del privilegio d'immunità altre fiade concesso da Alesio suo padre a Venetiani, e principalmente per tastar l'animo et intentione dell'Imperatore; riportarono, che quella maestà, declinando dalle paterne vestiggia, riccusava far detta concessione, con apperti segni d'haver l'animo inimico non tanto de Venetiani, quanto del nome Latino. L'Illustre Duce Michiel non volse perciò differire l'impresa, e nel 5° anno del suo Ducato apesse sopra l'armata sua già preparata di 200 vele frà galee, navi grosse et altri navilij nel mese d'Agosto. Gionta l'armata in Dalmatia fece venir sopra quel buon numero de valorosi Dalmatini, dapoi

andò a Corfù, dove fece sbarcar le genti sue con animo di far l'impresa di quella città, la qual'era di Caloiani Imperator de Greci, e già s'era dato principio a combatterla, ma sopraggionti li nontij di Baldovino, [...], fù levata l'oppugnatione di Corfù, e subito imbarcate le genti l'armata si levò da quell'isola, e tolse il camino della Siria.

[...]. Dapoi l'Illustre Duce, havendo notitia, che l'Imperatore di Costantinopoli preparava farli guerra, tolse licenza dal Re e Prencipi Francesi, e con la sua armata pervenne a Rodi, e perche gl'era negato dar vetovaglia diede a sacco quella città, nella quale fù fatta molta presa, che dapoi fù divise frà le genti dell'armata. Partita da Rodi, venne a Chio, la qual città hebbe per deditione, e fù tolto il corpo di Sant Isidoro, che fù condotto a Venetia, [...]. Pigliò poi l'armata Veneta Samo, Metelino, Andro et altri luoghi del Greco Impero, con grandissimo guadagno per le prede, che furono fatte, nell'acquisto de quelli luoghi et isole. Il Duce volse dimorar l'inverno a Chio, e come appari la primavera venne a Modon, dove fù fatta la divisione della preda frà li soldati, [...]. Nel 9 anno del Ducato suo il prudente Duce fece poner ad ordine 14 galee per diffension dello Stato Veneto contro Caloiani Imperatore de Greci, con le quali prese il castello della Ceffalonia, dove fù ritrovato il corpo di San Donato Vescovo, [...] [...]; e perche accresceva ogni giorno l'innimicitia de Grechi e Venetiani, parve al Duce l'anno seguente far [p]reparar l'armata di buon numero di galee, le quali furono mandate per diffensione delli naviganti, [...]. Caloiani finalmente ricconosciutosi dell'error suo fece intender al Duce, che li mandasse ambasciatori, che sarebbero ben veduti. Il Duce, continuando nel solito suo buon gouerno alle cose publiche, fù contento di mandar li detti ambasciatori, li quali giunti a Costantinopoli ottennero dal detto Imperatore il privileggio delle immunità solite, e rinnovationi della pace e confederatione frà il Greco Imperio e Veneto Domminio. [...].

#### Sanudo, pp. 486, 489-490

Nel 1123. nel questo anno del suo Ducato, essendo stata fatta grande armata a Venezia, sopra d'essa il detto Doge montò, e partito dal porto del mese d'Agosto, navigò in Dalmazia, e andò per conquistar Corfù, la quale isola era sotto l'Imperadore di Costantinopoli. Dove essendosi all'assedio, più volte le fece dar battaglia, ma nolla pote ottenere, e fu morta nelle dette battaglie assai gente de una parte e dell'altra. [...].

E partita l'armata de' Veneziani dallè Terre Sante, vene per la Romania, e capitò prima a Rodi; dove, essendo mancati rinfrescamenti e vetovaglia alla detta armata, mandarono a richiederne i Rodiani, ed eglino glieli negarono. Onde i nostri smontati sull'isola, andarono verso la terra, e quella per forza presero e saccheggiaronla. Poi si levarono coll'armata, e vennero a Chio, e quella terra etiam presero, e tolsero il corpo di Sant'Isidoro Martire, [...] [...]. Ora la detta armata andò etiam, come nella Cronaca Dolfina ho letto, a Samo e a Metelino e ad Andro e a Modon e que' luoghi prese. [...]. Adunque stato il Doge in armata anni due e mesi dieci, con grandissima vittoria e trionfo a Venezia ritornò.

Nel 1127. i Veneziani mandarono quattordici galere contro l'Imperadore di Costantinopoli Calojanii II. E giunte all'isola della Cefalonia, presero il castello, [...].



**M 67, f. 156a**

Mentre che le cose Venete pro peravano, come e detto, l'Imperator Emanuel de Costantinopoli, vedendo la gran pro perita et vittorie havute, mosso de gran invidia non poteva in se tolerar havendo gran tristicia, per la qual cosa parecchio contra di quelli una grossa armata, per il qual movimento parse al Do e non dover piu temir l'impresa dela Soria et levose et navegho verso Venetia et lasso l'impresa.

Et navigando venero alla volta de' Scio et [...], et oltra di cio prese assai luochi come nelli successe appar.

**Sansovino, p. 556**

Et in tornando alla patria, occupò Modone, [...]

**M 2541, f. 126a**

Mentre che le cose Ven[e]te prosperavano, com'e deto, l'Imperatore Emanuel de Costantinopoli, vedendo la gran prosperita et vittorie havute, mosso da gran invidia non poteua insolentar, havendo gran tristitia, per la qual cosa parecchio contra di quelli una grossa armata, per il qual movimento parse al Dose non dover più tenir l'impresa della Soria, et levossi navigando verso Venetia lassio l'impresa. Et navegando venero alla volta de Scio, e tolsero il corpo de San Theodoro Martire, e portolo à Venetia, et oltra di ciò prese assai luochi, come nelli successi appar.

**M 1999, ff. 18b-19a**

Mentre tali erano i progressi dell'armi Cristiane in Soria, Giovanni Imperator di Costantinopoli inimico per antica empietà di nostra fede, e per recente invidia e molo di Venetiani, unitosi agl'Ungheri, incominciò travagliar con l'armi lo Stato della Republica. Partito perciò il Michele di Soria e giunto nell'Egeo et nel Mare Ionio assaltò prima Rodi, e messa à ferro e fuoco l'isola tutta; passò Scio che disfece con lo stesso sdegno, recuperato il corpo / di San Teodoro, [...]. Indi scorrendo vittorioso per que' mari, saccheggiò Samo, Lesbo, Paro, Andro et Egena isole soggette all'Imperio di Costantinopoli. Poscia lasciata le Cicladi e passato nel Peloponesso espugnò Modone, dove lasciato un valido presidio, discese così veloce, che [...], restituendosi con tutta l'armata salva e trionfante à Venetia [...].

**M 2572, f. 10b**

[..] il Doge fu astretto partirsi di Soria et arrivato a Rodi, abbrugiò e fatto quella cita in vendetta dell'ingiusta mossa fatta da Emanuele. Et passatosene poi a Scio vi si fermo per invernarvi e a tempo nuouo fese sudite della patria Sandro et Lesbo, et s'io o dapoì Modone nel Peloponesso, [...], et così colmo di gloria ritornò a Venetia trionfare in laude di questo Prencipe [...].

**M 1833, f. 15b**

Il Doge al ritorno della Siria, intendendo che l'Imperator Greco aveva fatto fermar dei legni Veneziani per i soccorsi da essi forniti al Re di Gerusalemme, s[c]orse l'arcipelago, sacheggiò le isole, prese Modon in Morea e vi mise guarnigione, [...]; indi ritornò a Venezia [...], e dopo di aver riempito di terrore del nome Veneziano dal fondo della Siria sin'al termine dell'Adriatico.

**Abbiosi, ff. 16a-16b**

[...]. Ma prima e da saver che tornando indrio messer lo Dose con l'armada, capitorno à Rodi, el qual giera dello Imperador de Costantinopoli; e domandandoli refreschavamento, non volseno darli; per la qual / cosa messer lo Doxe presa Rodi e messelo à sacco; anchora prese Andre, Starno e Meteli. [...].

**M 798, f. xv b****M 1577, ff. 162-164****M 1586, ff. 21a-22a****Erizzo, ff. 29b,  
31b**

[...], et pur alla fine si partirono la ditta armata et molto ben in punto et andò alla parte di Romania. /

Come messer Domenego Michiel Doxe si mise à saccomanno la città de Ruodo e misero à saccomano mò Domitili [sic!], Sammo et addusse el corpo de messer San Sidro a Venexia e la pietra della Samaritana.

Como la ditta armada de messer lo Doxe de Venetia partida da Suro venne per la Romania e prexe algune terra e fexe da belli fatti et dapuò venne à Veniexia

Partida che fo la dita armada, el capeso a Rodi e dimandandoli vituatia e refrescamento e dividedandoli quelli da Rodi, li Veneciani desmonto in tera per forza e

La predita armada andò in Romania [et] era ben in ordene, andò a Rodi per tuor vittuaria e rinfrescamento. E li e lo chiedevano, e non glielo volevano dare alcuna cosa. Vedendo quello i Veneziani di[s]cesero in terra e

Partita la detta armata dalle Terre Sante, cioè dal suo conquisto, come avanti già noi havemo detto, el detto Doge veniva per le Romania, et andò à Rodis per domandar vittuaria et rinfrescamento, quelli dividedandoli di darli,

Partida che fu la ditta armada del conquisto del Suro, como de sora è notado, el ditto messer lo Doxe con la sua armada andò in Romania, iera ben in ordene, capitò à Rhodi per tuor vittuaria e

mese Rodi a introno nel dito luogo sachomano, e quella misero a partando la roba fra loro. Dapoi i se parti de li et ando a Metelin et in Andre et altri luogi che li conquista, i qual luogi iera a quel tempo de limperador de Constantinopoli che iera nemigo de Veniciani. E partendose de la Romania i uene a Modon e quello i preseno per forza e meseno a sachomano. [...].

intronò nel dito luogo e quella misero a saccheggio ed il guadagno partirono fra loro. Da poi andarono a Metelin et in Aete [sic!] et all'isola del Siavo ed altri assai luoghi conquistano, e quelli luoghi erano dall'Imperator de Constantinopoli, che era inimico de Veneziani. E da può in vene a Modon e prese quella per forza, et metela a sacomano, i andò a Chio, e l' i trova el corpo de San Isidoro [...].

Dapoi questo el dito Dose tornò a Venezia, e con gran festa / el fono riceudo.

li Venetiani armata manu dismontò in terra et missero quella terra à saccomano, del modo, ogni cose partendo trà loro.

Et dapuo i si partirono et andò a Metelino et in Andre et all'isola di Samo et insieme altri luoghi che loro conquistorono.

Et tutti questo luoghi li erano dell'Imperatore de Constantinopoli che l'era nemico dei Venitianj. Et dapuò loro vennero à Modone et quello lo presero et missero à saccomano.

Ancora li andò a Scio et li trovò lo corpo de messer San Sidro et lo corpo di Santo [lacună în text] e di Santo Rumpa [sic!]. mà solamente loro condussero a Venetia lo corpo de Santo Sidro nella Chiesa de messer San Marco, [...].

[...]. /

Questi sono l'isole conquistò lo detto Serenissimo messer Domenego Michiel Doxe di Veniexia fò anno Domini 1120. L'isola di Metelin

refrescamento, e devedandoi, non i voliendo dar alguna cosa, vezando questo Venetiani descesano in terra et introno nell ditto luogo per forza e quella i masseno à saccoman, el guadagno forno partito tra loro. Et dapuò i andanno (partidi de li) à Mettelion e in Andro et all'ixola de Samo et altri assai luoghi i conquestanno, i qual luoghi ierano à quel tempo dall' Imperator de Constantinopoli che iera namigo de Venetiani. E dapuò partandose della Romania i venne à Modon e quella i prexano per forza e massela à saccoman. Dapuò i andanno à Schio, e quella i prexeno, [...].

Del ditto milleximo l'Imperator de Constantinopoli per la sopradicte cose molto piu se iniquitò con Venetiani, faxendo

Item Qorinto	mala compagnia
L'isola de Scio	alli molti
Stives, Strines.	mercandanti
L'isola d'Andre	Venetiani, el qual
Zarra vecchia.	Imperator armò
L'isola di Samo	molta galie e
Traù	mandò quella à
L'isola de Corfù	danno de
Spalatro.	Venetiani, la qual
Item Stives et	cosa sapudo messer
Settines, cioe che si	lo Doxe con el suo
dice per la terra	Consejo armò xiiij
Athene et Thebe.	galie, la qual andò
[...].	alla Zaphalonia,
	che iera del ditto
	Imperator e
	prezecha [sic!], e
	tolsa de li el corpo
	de messer San
	Donado [...]

[...]. Et  
 considerando el  
 ditto Imperador  
 non poder  
 contrastar con  
 Venetiani, el  
 mandò suo  
 ambassada à  
 Veniexia per  
 pacificarse, e  
 promeselli de  
 osservar li  
 privilegy antichi, e  
 far tornar la suo  
 armada à desarmar,  
 e cusì fonno  
 conzada la cosa.  
 [...].

M 550, f. 66a

M 46, f. 24b

M 80, f. 93b

M 628a, ff. 80b-  
81a

Come larmada del  
 ditto Dose de  
 Venesia se partite  
 dalla citta de Suro

et uien se par la  
marina et prese  
alcune terre et fesse  
de bellj fattj.

[...] et  
il detto  
P[rencipe] andò  
à Rodi il qual,  
per esser stati  
ribelli, messono  
à bottino, et  
partiti andorno à  
Mettelin et  
Mandrè et molti  
altri luochi che  
conquistare,  
ch'erano à quel  
tempo  
dell'Imperatore  
de  
Costantinopoli  
inimicò de  
Venetiani et  
presero ancora  
Modon, [...].

[...] et dita  
armada partita che la  
fo da Suro j veneno a  
Rodi per tuor vituarie  
et ref[r]eschamento, i  
qualj Rodianj la  
denego; vedando  
Venezianj questo, i  
desmontorno de  
larmada in terra e  
mese per forza a  
sachoman, partendo  
la roba fra loro e  
tanto i ebeneo questo  
butin j se ne ando a  
Metelin et Stinandre  
[sic!] et a moltj altrj  
luogi, j quali tutj  
aquistorno, i qualj  
luogi a quel tenpo  
erano delo Inperador  
de Constantinopoli  
nemigo de Venezianj.  
Dapoi laquisto dei  
ditj luogi i vene a  
Modon e quello  
prexeno per forza e  
meselo a sachoman e  
fato questo el dito  
Doxe vene con tuta  
larmada a Venezia  
con gran vitorja e con  
gran trionfo [...].

Partito che  
fù la detta armada dal  
conquisto di Sur,  
come di sopra è  
notato, il detto Dose  
con la sua armada  
arivò à Rodi et li  
dimando vituaria et  
rinfrescamento, et  
dávali dinari di essa;  
quelli di Rodi gli  
negarono tal  
ricchiasta; gli  
Venetiani, visto  
questo, dismantarono  
in terra per forza et  
misero Rodi à  
sacomano, partendo  
la robba fra loro, et  
dapoi si partirono di  
li et andarono à  
Metelin et in Andre  
et nelli logi li quali  
conquistarono, quelli  
logi à quel tempa  
erano del Imperator  
di Costantinopoli, il  
qual era inimico de  
Venetiani; et  
partendosi dalla  
Romania vene a  
Modon et presero  
quello per forza et lo  
messero à sacco,  
[...].

Partida  
che fo la ditta  
armada dal  
conquista de Suro,  
come de sopra e  
nottado, el ditto  
Dose con la sua  
armada arrivo a  
Rodi et domando  
vittuaria et  
refrescamento, et  
d[a]vali denari de  
essa; quelli de Rodi  
gle negarono tal  
ricchiasta; li  
Venitiani, visto  
questo,  
desmontarono in  
terra per forza et  
messe Rodi a  
sachomano,  
partendo la robba  
fra loro, et dappoi  
se partiteno de li et  
andorno a Metelin  
et in Andre et alli  
logi che loro  
conquistorno,  
quelli logi erano a  
quel tempo dello  
Imperador de  
Constantinopoli, el  
qual era inimigo de  
Venitiani; et  
partendose dalla  
Romania li  
viensero a Modon  
et preseno quello  
per forza et lo  
messeno a  
sacomano, [...].

**Barbaro, ff. 127a, 134a-135a,  
136b-137b**

[...], et essendo successo nell'Imperio de Constantinopoli Caloiani Augusto, il qual, per esser nemigo de Francesi, non tegniva buona intelligentia con Venetiani confederadi con quelli, volse el Dose passando con l'armada tentar de prender Corfù, che all'ora obediva all'Impero Greco, et messe la zente in terra, et corso, arso et sachezado el paese, vedendo la presa della città dover esser difficile, per non perder tempo, che mazormente, et con piu gravezza premevano le cose della Soria, se parti da quella impresa, [...].

[...], et zonto il Doze con l'armada a Rodi, havendo bisogno de rinfrescamenti, mandò a domandar de / haverghene, comprandoghene. Ma quei [di] Rodi, sappiando la mala intention dell'Imperator de Constantinopoli so Signor et la inimicitia, che esso tegniva col Commun de Venetia, non ghe volseno dar vettuarie, ne anco per danari; onde el Dose sdegna[n]dose, messe in terra la so zente, andò alla volta della città, et rotte le porte, intrado dentro per forza la sachezò et spogliò de tutto l'oro et l'arzeno et de tutte le cose preziose, che ghe erano, et poi essendo la rotta la guera con l'Imperador, se volse el Dose con la sua armada a predar l'arcipelago, ne havendo alcun che ghe stasse all'impeto, prese in puochi zorni, Andro, Samo, Metelin et Schio et molte altre isole de che è pien quel mar, et da tutti quei luoghi portò via tutte le cose nobile et degne, che ghe veneno alle man, per la qual cosa di quelle prede s'arrichirno molti Venetiani, et particolarmente della isola de Schio, tolse il Dose il corpo di San Theodoro / [...], era la vegnuda la fin dell'anno 1125, ne essendo piu quei

**Savina, ff. 38b; 39a**

[...]. E partitosse navegando per el mar capitorno a Rodi e li domandavano vituaria con paghamento, i quali non gliene volseno dar; donde che ditto Dose smontò à terra iratamente con lo suo exercito comosso et per forza rompe le porte et mure e intradj drento messeno Rodi a sacco e la spoglio de tutto l'oro et arzeno et altre robbe che gieran in la città, partendo i bottini tra l'armada e dopo se partirno e andorno à Mendolin, Ander, a Samo, a Sio et altri luoghi prendendoli, quali gieran dell'Imperador Emanuel de Constantinopoli, el qual giera capital nemigo del comun de Venetia, e dopo andò andò [repetare in text] a Modon e sachizolo e spogiolo [...].

tempi atti alla navigation, se fermo el Dose quell'inverno con l'armada a Schio, dal qual luogo mandò ambadori a Constantinopoli per trattar pase con l'Imperator, ma stadi a quella corte piu mesi, se ne tornorno indietro senza haver concluso cosa alcuna; sopravegnuda poi la primavera, et li tempi piu facili dell'anno seguente, lassadi con buona custodia tutti i luoghi presi, essendo za stracco il Dose per si longo viazo, se ne venne con l'armada verso Venetia, ma zonto su la Morea fù avizado, che alcuni de Modon cittadini, ghe voleva nodar quella terra, perche arrivato la con l'armada la prese et sachezò le case de tutti quei che favorivano la parte dell'Imperator; [...].

[...] questo presente Dose, el qual dopò zonto per conservation et deffension de quei luoghi, che l'haveva aqistado su la Morea et nell'arcipelago destinò un armada in Levante, et essendo esso agravado da molta vechiezza, ghe messe suso per Capitanio Marco Falier, dandoghe commission, che el conservasse i luoghi aqistadi, et vegnendoghe buona et facil occasion non restasse de aqistarghene dei altri, azoche quell'Imperator, che de soa volontà non voleva pase con Venetiani, et che haveva prohibido el commercio in tutte le terre del so Imperio, astretto et sforzado da questi danni se rapacificasse con loro, et ghe restituisse / la prattica, et la navigation. Andò il Capitanio Falier con l'armada in Levante, et stando nell'arcipelago, hor questa, hor quell'altra isola andava predando, et havuda intention da alcuni de Salonichi, za ditta antigamente Tesalonica nobil Città dell'Albania, ma piu nobil per la epistola scritaghe za da San Paulo Apostolo de dover haver quella città, ghe andò con l'armada et la prese et la

El sopraditto Emanuel Imperator de Constantinopoli se mosse in grandissimo odio contra Venetiani per li sopraditti luochi del suo Imperio destructi dalla ditta armada Venetiana, per la qual cosa Venetiani per 3 anni non possono far le sue mercantie alle terre e luoghi del preditto Imperator. El ditto Dose siando vecchio et amador de pase mandò imbassadori al ditto Imperador e fese con quello bona pase. Del 1125 volendo questo Dose aqistar la città de Salonichi al suo comun fese una armada e mandò capitano de quella Marco Falier, qual la expugno et havella. [...].

sottopose al Commun de Venetia. Ma el Dose sentendose hormai al fin della so vita, desideroso de lasser in pase la so patria, tornò a mandar ambassadori all'Imperator de Constantinopoli, il qual trovandolo manco alieno dalla concordia di quello che era stà li anni passadi dappò molti trattamenti fù concluso pase et liga perpetua tra quell'Imperator et Venetiani. Tornadi con queste buone nuove li ambassadori a Venetia se ne fece grandissima festa per la città et con molta allegrezza del populo se tornò a navegar et mercandantar per tutto il Levante, come si fa/ceva prima, et fo similmente fatto retornar alla patria Marco Falier con l'armada. [...].

**Veniera 2580, f. 119a**

**Comme l'armada andò à Rhodi**

Partita che fu la ditta armada dalle parte de Soria passò per Rhodi per dimandar li vittuaria et refrescamento, et denegando quelli de Rhodi, li Venetiani dell'armada desmontornò in terra per forza et messeno Rhodi à sacomano, portando la robba fra loro, et dappò andò à Mitilini et in Andre et altri lochi, ch'è conquisto, i qual era in quell'tempo dell'Imperador de Constantinopoli inimico d'i Venetiani; et partendosse della Romagna i veno à Modon et quella preseno et messeno a sacomano. /

[...].



**A PRECEDENT TO THE FOURTH CRUSADE.  
THE ANTI-BYZANTINE CAMPAIGN OF DOGE DOMENICO  
MICHIEL IN 1122-1126 ACCORDING  
TO THE VENETIAN CHRONICLES**

*Abstract*

The paper is to be put into connection with several other investigations operated by the author dealing with the manner in which various events of the Venetian history were represented in the later Venetian chronicles. It indeed relies upon the classification into 11 categories of this 'raw material' advanced on another occasion. Thus, it presents the texts of 40 chronicles, among which there are only 11 to be already published, and while the great part of the others are manuscripts at the Marciana Library in Venice.

This time, the episode taken into consideration is represented by the campaigns in the East of Doge Domenico Michiel. Although the Dogal enterprise had the assistance of the Crusader states in the Levant as main intention, the expedition of Domenico Michiel had a much wider area of action. It included some episodes directed clearly against the Byzantine Emperor John II Comnenus, who refused to renew the privileges offered by his father Alexius I to the Venetian merchants. Thus, the Venetian-Byzantine confrontations refer to the siege of Corphù, the Venetian raid in the Aegean archipelago and the attack against Cephalonia. Some of the details of these events are well known, while some others are nothing more than innovations of the Venetian later chronicles.

Anyway, the events taken into consideration and those connected to them are known. To reconstruct them, it is enough to consult the contemporary sources (John Kynnamos and Fulk of Chartres especially). On the other hand, the present work rather deals with the manner in which those events were regarded from a distance of different centuries and from one particular viewpoint, that is the Venetian one. These events' representation in the Venetian historiography is the purpose of this paper. Henceforth, the paper has not the eventual history as purpose, but only the images handed down in time by the events.

## TESTAMENTUL LUI BEKES GÁSPÁR.

GRODNO, 1 NOIEMBRIE 1579

TÜDÓS S. KINGA

Redactarea testamentelor în secolele XVI-XVII era o practică ră pândită în mediile ardelenesti mai înstărite, dar nu era un drept exclusiv. Principii, nobilimea, orășenii avuți și alte categorii sociale transilvănene își rânduiau averea și soarta urmașilor în scris. Teoretic, orice persoană adultă care dispunea de bunuri putea să scrie sau să dicteze un testament, atâta vreme cât îndeplinea condiția vârstei minime de 12 ani, vârstă la care putea să se afirme într-un cadru legal față de alți, și era în măsură să își redacteze actul de ultimă voință „nesilit de nimeni” și cu „mintea întregă și conștiința limpede”.

Testamentele elaborate în Transilvania dobândeau caracter executoriu numai prin aprobarea princiară, astfel asigurându-se un eficient transfer al moștenirii. Această confirmare putea fi solicitată de către testatori sau de către moștenitor. Testamentele redactate de către cancelarii curții voievodale, preoți și alți intelectuali sau testatori transilvăneni sunt în concordanță cu cerințele documentelor vremii și chiar au aceeași formă ca și testamentele din Europa contemporană. Printre testatori se numără și unul dintre bărbații de stat care au parcurs un drum de viață palpitant în perioada imediat următoare formării principatului independent al Transilvaniei: Kornyáti Bekes Gá pár.

Părerile contemporanilor despre el ilustrează mai degrabă faptul că a fost un bărbat „cu virtuți nobile”, „având o gândire demnă de admirat, un sol distinct”, un bărbat născut să domnească în țară. În schimb, potrivit opiniei lui Forgách Ferenc, Bekes ar fi fost „un pânditor al averii obștești, înclinat spre răutate, un intrigant uneltitor”.

La sfârșitul secolului al XIX-lea biograful Szádeczky Lajos, scria despre familia lui următoarele: „Kornyáti Békés Gáspár provenea dintr-o familie nobilă neaoș, din comitatul Békés (1520). Tatăl, Békés László, făcea parte din stratul de mijloc al nobilimii, subcomandant în Lugoj (viceban). Unii sunt de părere că e de proveniență valahă, dar numai fiindcă provenea din Banatul lugojean. Însă familia lui după toate probabilitățile făcea parte din neamul Békés, din comitatul cu același nume, iar el însuși se semna cel din Kornyát, care deja în timpul lui aparținea de comitatul Zarand și era numărat printre satele care aparțineau de cetatea Ineu (Jenő), deși mai demult era încorporat în comitatul Békés”<sup>1</sup>. Istoriografia din urmă neagă acest lucru, ne gândim aici în primul rând la Veress Endre. În privința descendenței lui Bekes istoricul citat face referire la afirmațiile contemporanilor. Într-un act al lui Báthori István, datat la începutul lui iulie 1567, putem citi că „Casparum Bekes esse Valachum”, iar Forgách Ferenc

---

<sup>1</sup> Szádeczky Lajos: *Kornyáti Békés Gáspár 1520 1579*, în *Magyar történelmi é k ny ek* Budapest, 1887, 5 (în continuare: Szádeczky (1887)).

amintește de „*Caspar Bekes ex Valachis oriundus.*” Chiar și Gromo, căpitan al gărzii din Alba Iulia, pomenește de „Beches Vallachio.”<sup>2</sup>

Bekes și a început cariera sub protecția lui Petrovich Péter, comandantul casei Zapolya. Prin loialitatea și talentul său a devenit nu peste mult timp omul indispensabil al comandantului. Încrederea și dragostea lui Petrovich pentru Bekes a ținut o viață întreagă. Pe patul de moarte l-a încredințat în slujba reginei Izabela și a lui János Zsigmond, cărora le a sugerat să asculte de Bekes la sfat de pace în ceea ce privește purtarea războaielor. Dorința i-a fost ascultată. Tânărul Bekes a rămas la curtea din Alba Iulia. Din slujitor a devenit cămăraș principal, iar din chiriașul zeciuielii ardelene, trezorier, iar apoi prim consilier. Nu peste mult timp a schimbat curia simplă moștenită de la tatăl său cu cetăți și conace, iar într-un deceniu a ajuns cel mai mare moșier din Transilvania.<sup>3</sup>

Ca om de stat și-a propus unirea Ungariei de nord-est, ajunsă în mâna lui Szapolyai János după pacea de la Oradea din 1538, cu Transilvania sub conducerea lui János Zsigmond. Pentru realizarea acestui plan a căutat să obțină încrederea turcilor, apoi a sperat să se împace cu împăratul, iar în final a căutat din nou grațiile Porții.

Orice plan ar fi avut, Bekes a rămas totdeauna omul de încredere al tânărului principe, János Zsigmond. Administrarea problemelor de stat s-a concentrat tot mai mult în mâna lui. Nu e de mirare deci și nici nu poate fi considerat un semn al lăcomiei că aflând de moartea lui János Zsigmond, s-a considerat proprietarul de drept al scaunului de principe.

Însă calculele sale nu s-au adeverit. Bekes, considerat „susținător mult prea zelos al părții germane” a căutat susținerea împăratului-rege Maximilian împotriva lui Bathori Istvan de Somlyo în scopul dobândirii tronului Transilvaniei, fără a reuși să o obțină. Rivalitatea pentru tronul principatului a dat naștere potrivniciei de lungă durată dintre cei doi.

Voevodul Báthori István în scrisoarea lui din 3 octombrie 1573, adresată căpitanului cetății din Satu Mare afirma că purtarea lui Bekes este un pericol asupra întregii țări și că, pierzându-și răbdarea, s-a înarmat împotriva acestuia.<sup>4</sup> Primind ajutorul vizirului Mehmed, Báthori și-a atacat adversarul, care „s-a unit cu regele vienez”, asediind cetatea Făgărașului. Cu mare greutate Bekes a izbutit să fugă din Transilvania, prin Munții Bihorului, cu puțin din avutul său.<sup>5</sup>

„Atațat, îndemnat și finanțat” de către împăratul Maximilian, Bekes nu s-a împăcat cu gândul insuccesului. După ce a atras de partea sa pe sași și o parte a secuilor și a promis Porții patruzeci de mii de galbeni pentru obținerea principatului transilvănean, a încercat să-l înfrunte din nou pe Báthori István. Data de 8 iulie 1575 a fost fatală pentru Bekes fiind învins de către Báthori la Sânpaul (Kerelöscentpál). În

Veress Endre: Bathory Istvan erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, Kolozsvár, 1944, vol I, p. 107-108 (În continuare: Veress (1944)).

<sup>3</sup> Moșniile lui Bekes erau Cetatea Făgărașului (1567-1573), cetatea Huszt (Ucraina, fost com. Maramureș), cetatea Gurgiului (com. Mureș-Turda), Aiud cu satele învecinate (1561), câteva sate din Com. Bihor, a avut casă la Caranșebeș (com. Karans-Severin) și domeniile (sate) de pe p. n. ant. sa, ilor

<sup>4</sup> Veress (1944), I, p. 262.

*Ih l m* I, p. 264.

urma acestui deznodământ, pe 6 august el și tovarășii săi sunt condamnați de dieta din Cluj la decapitare și pierderea moșiilor.

Bekes s-a refugiat la Kosice, apoi în Polonia, dar nu și-a găsit liniștea nici în exil. Și-a continuat încercările de a obține tronul princiar, însă nenorocul l-a urmat și de data aceasta. Pe 19 februarie 1576 în cadrul dietei din Alba Iulia Báthori István a acceptat alegerea ca rege al Poloniei de care, potrivit spuselor sale „numai moartea îl mai poate despărți”. În martie a părăsit castelul din Alba Iulia, apoi în mai a fost încoronat în castelul regal din Cracovia, iar guvernarea Transilvaniei i-a încredințat-o fratelui său, Báthori Kristóf.

În acest fel vechii vrăjmași au ajuns să trăiască din nou în aceeași țară. În pofida pribegiei, Bekes a ajuns mai aproape de dușmanul său, pe deasupra fiind obligat să înfrunte o maiestate regală. Indiscutabil că obținerea averii și a puterii nu a fost o sarcină ușoară, iar pierderea acestora și, pe deasupra, exilul au însemnat o încercare gravă. Din omul de stat de odinioară, plasat într-o poziție importantă, Bekes a devenit un fugar cu o soartă nesigură, iar acest lucru a însemnat o povară copleșitoare, o încercare dramatică atât fizică, cât și psihică. Pe deasupra nu fusese niciodată un om robust. S-a remarcat de exemplu că împăratul a fost nevoit să-i pună la dispoziție, la aflarea știrii morții lui János Zsigmond „o trăsură căptușită cu perne din piele în legătură cu starea lui bolnăvicioasă, care să-l ducă în Transilvania cu mai multe schimburi de cai”.<sup>6</sup>

Bekes s-a plâns mult de imobilitatea provocată de podagră. Trăia deja în refugiu polonez, când în noiembrie 1576 îi scria lui Rueber János, căpitanul Ungariei de Nord, prietenul său devotat, în mod repetat, că din cauza durerii mari nici nu-și poate mișca mâna, motiv pentru care nu putea semna nici scrisoarea. Fizicul și sănătatea i-au fost agravate de suferințe și dezamăgiri.

„Spiritul mare și măreț”, „frumos și înalt” al lui Bekes a suferit foarte mult în exil, până în momentul în care a renunțat la dușmănia împotriva lui Báthori István. Pe 10 august 1576, într-o scrisoare adresată lui Bekes, regele Poloniei îl înștiința de faptul că, la intervenția lui Petre Zborowski, voievodul din Cracovia, „este dispus să-l primească ca prieten, să uite trecutul”.<sup>7</sup> Mesajul regal l-a îndemnat pe Bekes să se împăce cu soarta sa. N-a întârziat să răspundă, iar în scrisoarea trimisă din Prešov la 27 august îl asigura pe monarh de recunoștința lui pentru generozitatea manifestată. Cu această ocazie probabil că și-a regăsit pofta de viață, și deși nu mai era tânăr, avea 54-55 ani, s-a decis să se căsătorească. A doua soție a lui, Sárkándi Anna, provenea dintr-o familie nobilă străveche. Nunta lor a avut loc în 1576 la Ujgorod (Eperjes).<sup>8</sup>

Decizia lui Bekes de a se împăca a fost primită și de rege cu ușurare, iar nu peste mult timp vechiul dușman i-a devenit cel mai credincios aliat. În raportul din 18 august 1577 nunțul papal, Montisregalis, îl informa pe secretarul de stat pontifical despre faptul că Bekes a devenit un adept al regelui împreună cu care se sfătuiește îndelung și elaborează fiecare plan. Proiectele secrete ale regelui, eliberarea Ungariei și organizarea regatului au găsit un susținător entuziast în persoana lui Bekes, care astfel

<sup>6</sup> Szádeczky (1887), p. 32.

<sup>7</sup> Veress (1944), II, p. 58.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 60.

putea per a cu drept cuvânt obținerea scaunului voievodal transilvănean sau al vreunui voievodat românesc.<sup>9</sup>

Regele polon Bathori István a solicitat serviciile lui Bekes încă de la prima bătălie împotriva Danzingului (Gdansk). În urma luptei încheiate cu succes în ianuarie 1577, în momentul revenirii la Varșovia, nuniul papal relatează că Bekes era bolnav la pat din cauza podagrei.<sup>1</sup>

În 1579 Bathori István a pornit campania militară împotriva țarului moscovit Ivan cel Groaznic, război care a durat timp de mai mulți ani. Conducerea trupelor maghiare a fost încredințată din nou lui Bekes care, în ciuda bolii, și-a slujit cu loialitate regele. Nu a bănuțat probabil că această campanie militară va fi și ultima la care ia parte.

La propunerea lui Bekes, consiliul militar în frunte cu monarhul a dispus ocuparea cetății și orașului Polock, punct strategic foarte important. În timpul campaniei Bekes a acuzat în continuare de dureri reumatice și de stomac, însă a rămas până la sfârșit lângă soldați, a dirijat artileria, a controlat câmpul de luptă. Ingeniozitatea sa a grăbit ocuparea cetății, iar împreună cu regele s-a îndreptat apoi spre Vilnius. Războiul îi agravase însă boala. Acest fapt l-au făcut să se îndrepte spre Grodno, localitate lituaniană cu un peisaj pitoresc.

Cetatea așezată între râurile Niemen și Horodniczanka a fost locul preferat al regelui. Ca rege polon a însărcinat un arhitect de origine parmegiană, Scot, cu renovarea ruinelor cetății. Cele două părți ale clădirii modeste, cu un singur etaj, luminate cu câteva ferestre, au fost legate de un culoar deasupra intrării. Regele venea adeseori în localitate, își rezolva problemele oficiale și lua parte la vânătoare de zimbri. Din acest motiv, după bătălia de la Polock, regele și fostul dușman, devenit între timp camarad loial au poposit la Grodno. La 12 decembrie 1586 aici a survenit și moartea lui Bekes.

Nu se știe dacă și-a petrecut ultimele ceasuri din viață acolo sus în cetate sau în orașelul de jos, în clădirea de piatră numită și astăzi casa Báthori. Ceea ce știm cu siguranță este faptul că și-a scris ultima dorință cu câteva zile înainte de moarte testament pe care l-a dictat cancelarului Berzeviczi Márton din Cracovia.<sup>11</sup>

„Eu, Kornváthi Bekes Gáspár văzând dorința Domnului meu milos asupra ceasului meu ultim, îmi pun sufletul meu în mâna cerească a maiestății sale sfinte”, așa debutează testamentul său scurt și simplu, datat la 1 noiembrie 1579”.

În centrul testamentului său stă responsabilitatea, grija și atașamentul față de fanule. l a încredințat soarta soției și a copiilor săi în primul rând „regelui polonez, maiestății sale, regelui István”, precum și cancelarului polon Jan Zamoisky. A doua sa căsătorie a avut loc cu puțin înainte de moarte, astfel că băiețelul său, László, avea doar 3-4 ani când a rămas orfan.

Bekes Gaspar, odinioară unul dintre cei mai bogați ardeleni, nu și-a primit niciodată înapoi moștile. Regele i-a dăruit ca despăgubire în 1578 în schimbul serviciilor sale Coroana din Lanț. Prin testament Bekes și-a lăsat casa împreună cu câteva bijuterii valoroase soției sale cu condiția ca acestea să revină fiilor săi în caz de recăsătorire a văduvei sale.

S adeczky (1887), p. 91

*Ibidem*, p. 93

Doc original în limba maghiară la MOL (Arhivele Statului Maghiar – Budapesta), F. 3 Centur a XX 1 3 Pergament cu semnătura regelui Poloniei *Stephanus Bathory*.

Pentru un testator de la mijlocul secolului al XVI-lea din Transilvania, lucrul cel mai important era să indice modul de împărțire și transmitere a bunurilor (averii), având în centrul atenției grija pentru transmiterea valorilor culturale: spațiul spiritual în care să fie inițiați urmașii (curtea princiară sau cea a unui nobil de prim rang).

Această grijă de a transmite o direcție clară și de asigura un cadru optim de dezvoltare a vieții urmașilor este motivată de nevoia menținerii și avansării în statutul social dobândit de predecesor precum și pentru buna administrare și întărire a bunurilor patrimoniale. Interesele de ocrotire a vieții urmașilor pe termen lung au în vedere atât latura cultural-spirituală, cât și cadrul ei material, forța și siguranța sporirii averii.

În Principatul Transilvaniei, soarta orfanilor din familiile nobiliare (atât orfani de unul cât și de ambii părinți) teoretic a fost încredințată însuși Principelui, practic fiind asigurată de tutorele desemnat.

În orice situație privind evoluția orfanului, Principele în cazul nostru regele avea datoria și dreptul de a interveni, asistând și mediind momentele de criză și echilibrarea traiectoriei de viață a copilului. Astfel Principele, (regele) era de fapt adevăratul tutore spiritual al copiilor cu părinți decedați, mentorul unanim recunoscut și respectat de comunitate, răspunzătorul și ocrotitorul prin lege al destinului individuale afectate de viață. El era garantul perpetuării vieții tuturor pe teritoriul principatului transilvan.

Komjáti Bekes Gáspár prin viața sa plină de vicisitudini le-a destinat fiilor săi o soartă specială. Pretendentul protestant la tron, exilat din Transilvania, a încredințat creșterea copiilor, în mod surprinzător, regelui polonez catolic Báthori István. Cu grija fiului din prima căsătorie, Gáspár și a lui László, din a doua căsătorie, l-a însărcinat pe primul cancelar Joan Zamoisky și pe fratele său Bekes Gábor. Înainte de toate Bekes îl roagă pe rege ca pe Gáspár să-l ducă la curte și să-l crească acolo, sau să-l dea în grija lui Báthori András. Deci protestantul Bekes a fost de acord încă dinaintea morții ca băieții săi să primească o educație catolică. Astfel înunțul apostolic Caligari nu a fost nevoit să recurgă la intrigi pentru ca frații Bekes să ajungă în colegiul iezuit din Pultusk (Polonia).<sup>12</sup> Observăm faptul că decizia lui Bekes n-a fost neobișnuită, fiindcă pe vremea aceea în jurul catolicului Báthori András se aflau tineri înstăriți din familii protestante și unitariene din Transilvania și Ungaria. Băiatul cel mare se bucura de popularitate în mijlocul profesorilor săi, pentru că el în vârstă de numai 12 de ani, vorbea stăpanea maghiara, germana, poloneza și latina.

Băiatul cel mic a fost lăsat pentru moment în grija mamei sale, dispunându-se însă ca în cazul recăsătoririi, băiatul să ajungă împreună cu moștenirea în grija unchiului, Bekes Gábor. Această dispoziție nu exprimă neapărat neîncrederea în soție, ci mai degrabă dorea să asigure protecția fiului și păstrarea averii în familie. Casa din Cracovia trebuia „să fie construită în așa fel” precum a imaginat-o și a început s-o construiască încă în viață, iar când va fi gata, urma să-i revină băiatului său cel mic.

În testament, după obișnuința epoci, au fost cuprinși, deopotrivă, prietenii oamenilor care l-au slujit cu credință. Unul dintre aceștia a fost Gyulai Pál, cel care a stat alături de Bekes și în perioada exilului. Gyulai n-a putut uita generozitatea stăpanului său, care l-a trimis la studii la Padova. De aceea i-a stat alături în momentul refugiului în cetatea Făgărașului. Lui Gyulai i-a putut încredința Bekes cetatea, pe prim născutul său

<sup>12</sup> Horn Ildikó. *Báthory András*, Budapesta, 2002, p. 29.

și averea. Și în perioada șederii sale în Polonia l-a știut aproape de el pe protejatul său, fiindcă regele l-a angajat pe Gyulai, ca om cu carte, în cancelaria din Cracovia care se ocupa de problemele ardeleni. „Iar pentru că Gyulai Pál mi-a fost un slujnic blând și m-a servit în toate cele cu omenie și cu spor”, i-a lăsat o mie de taleri și blănuri, ca „să aibă cu ce trăi și după moartea mea.”

Recunoștința este exprimată și față de căpitanul Nyári István, proprietarul cetății Bencs din comitatul Nitra, care în momentele de dificultate i-a oferit refugiu, și la moșia căruia se putea oricând întoarce.

Bekes a dorit să restituie și datoria pe care o avea față de tânărul Wesselényi Ferenc, primul cămăraș al regelui. De aceea cerea soției să-i plătească cei 400 de florini, iar dacă nu ajungeau banii, să „completeze din bunuri.” În ceea ce privește datoria, văduva sa a luat măsuri mai simple. La câțiva ani după moartea lui Bekes, în 1584, s-a căsătorit cu Wesselényi, și mai mult, tânăra doamnă, până atunci protestantă, s-a angajat ca, după nuntă, să se convertească la religia catolică a soțului. Ironia sorții a făcut ca văduva lui Bekes să se mărite cu acela în a cărui scrisoare de blazon, care îi asigura titlul de baron, apare și faptul că s-a distins deja în Ardeal în luptele duse alături de Báthori István împotriva lui Bekes Gáspár<sup>13</sup>. Portretul lui Wesselényi, numit de rege „prietenul meu, Ferenc”, este schițat de Veress Endre: „Un om tânăr înalt, zvelt. Capul său mare, aproape disproportionat era acoperit de o frizură tunsă în cerc după moda ardeleană. Deasupra buzelor strălucea o mustață deasă, răsucită. Bărbia îi era umbrită de un barbișon, nasul coroiat, apăsat în mijloc, îi conferea o privire autoritară care îl captiva de-a adevăratelea pe privitor. Avea un pas iute, era un bărbat vioi, cu maniere elegante, politicos, cu ochi aprinși și cu vorba vioaie, un domn săritor, generos.”<sup>14</sup>

Căsătoria văduvei lui Bekes Gáspár cu Wesselényi Ferenc a fost aprobată de însuși regele și organizată în castelul regal din Cracovia<sup>15</sup>. Contemporanul Gyulafi Lestár, care a luat parte la eveniment, ca trimis al principelui transilvănean, Báthori Zsigmond a notat<sup>16</sup> următoarele: „1582 (...) Deoarece reprezentam persoana principelui mi s-a acordat locul de frunte, și m-au servit foarte cinstit domnii. Am prezentat două mari cupe vechi, înflorite cu orația domnului nostru și un lanț de aur care conținea opt sute de auri. Domnii consilieri au trimis cu toții prin mine și ei cadouri câte și mai câte.”

În tâlmăcirea lui Szamosközy István acesta suna în felul următor: „1582. L-au trimis pe Gyulafi Lestár la nunta lui Weselini Ferencz în Cracovia, Polonia, ca acolo personam pricipis sustinuit Gyulaffi. Regali luxu celebratea sunt nuptiae. Erau acolo domni preoți, voievozi și alți baroni, care n-au plecat cu regele la luptă. În castelul regelui acea nuntă a ținut trei zile. La masă serveau Gyulai Pál, gazdele erau Lónyai Albert și Bornemissza János. De aici din Ardeal prin praeterea Gyulaffi au trimis 12 consiliarios, toți nobilii principali au trimis mai degrabă cupe sau un covor frumos, tuburi de aur și altele. Numai cupe au fost 43. Au stat acolo două săptămâni și l-au trimis înapoi cu daruri. Báthori Zsigmond a trimis trei cupe bătrâne, înflorate, și el a prezentat

<sup>13</sup> Veress Endre, *Berzeviczy Márton*, în *Magyar történelmi évkönyvek*, Budapeșt, 1911, p. 151.

<sup>14</sup> Veress (1944), II, p. 181.

<sup>15</sup> Szadeczky Lajos: *Kovacsóczy Farkas 1576-1594*, Budapeșt, 1891, p. 68.

<sup>16</sup> *Gyulaffy Lestár jölgjegyzései*, ed. Szabó Károly, în *Magyar történelmi évkönyvek és Naplók a XVI XVIII Szazadokból*, Budapeșt, 1881, p. 18.

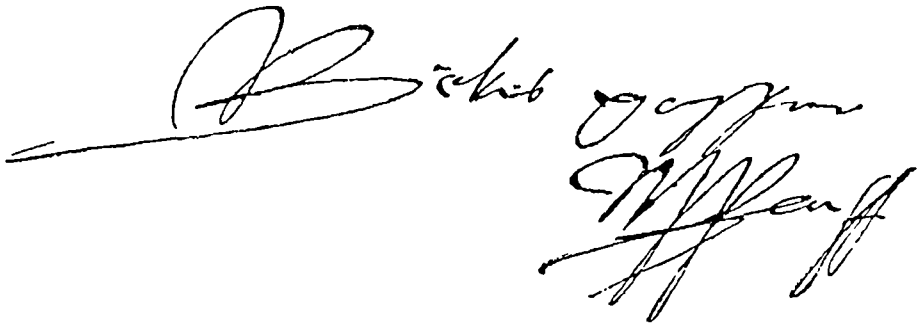
darul mai multor nobili. Au fost prezenți mai mulți trimiși ai domnilor mari din Ungaria, iar în persoana a fost acolo tatăl lui Wesselényi, în persoana Tököly Sebestyén.”<sup>17</sup>

Astfel Báthori István n-a uitat de cererea lui Bekes: a măritat văduva tânără, iar pe fii săi, László și Gábor i-a luat cu el în curte, unde au crescut împreună cu nepotul său, Báthori András. La 12 ianuarie 1580 la cererea văduvei sale, Sárkándi Anna, Bekes a lăsat să se transcrie și să se legalizeze testamentul său întocmit în limba maghiară.

Nici tutorele indirect, fratele Bekes Gábor n-a putut veghea mult timp asupra destinului fiilor lui Bekes: a fost ucis de un glonț în toamna anului 1581 în timpul campaniei militare ruse din 1580-1581, fiind comandantul cavaleriei maghiare la asediul lui Pskowului.

Dintre fii lui Bekes, mai mult László a moștenit temperamentul neastâmpărat al tatălui, care chiar dacă n-a mai putut continua planul în ceea ce privește ocuparea tronului de principe al Ardealului, și-a orientat atenția spre dobândirea Țării Românești cu susținerea cancelarului Zamoyski.

Bekes Gáspar în testamentul său se ocupă de urmași, dar nu amintește de momentul înmormântării. Se spune că fiind încă în viață, l-a rugat pe rege să fie înmormântat pe dealul care se înalță deasupra orașului Vilnius. Báthori István a ascultat și această rugămintă a muribundului Bekes și i-a organizat înmormântarea cu mare ceremonie în capitala lituaniană. Acest deal este numit și azi de polonezi dealul lui Bekes.



<sup>17</sup> Szamosközy István történelmi maradványai 1542-1608, Edit. Szilagyí Sandor, 1880 p. 63.



**BEKES GÁSPÁR'S LAST WILL.****GRODNO, 1 NOVEMBER 1597***Abstract*

Kornyáti Bekes Gáspár was one of the statesmen who led a life full of events, in the period following the creation of the Transylvanian Principality (1541).

He began his career under the protection of Péter Petrovich, commander of the Szapolya House. From humble servant, he became *cămăraș* of the Prince, and from collector of the Transylvanian tenth, treasurer, and prime counselor.

As a statesman, he worked for the union of northeast Hungary, fallen into the hands of Szapolyai János after the peace of Oradea of 1538, with Transilvania, under Janos Zsigmond.

His career being brought to an abrupt end, he lived the rest of his troubled life in exile, and drew his last will in Poland, on 1 November 1579, a few days before his death.

Acting on Bekes' wish, the king of Poland, Stephen Báthory, had his funerals organized in the Lithuanian capital of Vilnius, with great pomp. The hill is still called by the Poles Bekes's Hill.

# ȚĂRILE ROMÂNE ȘI DISPUTELE ÎN JURUL

## DOGMEI PRIMATULUI PAPAL

(SECOLUL AL XVII-LEA)

VIOLETA BARBU

În relatarea misiunii din Țara Românească începute la 4 februarie 1632, în timpul domniei lui Leon Tomșa, provincialul franciscan al Ungariei, Angelo Petricca da Sonino, însoțit de fratele Francesco Antonio de San Felice, provincial al Tranilvaniei, amândoi minoriți conventuali, raportează Propagandei Fide cât de mari le fuseseră strădaniile de a-i convinge pe călugării și laicii pravoslavnicii băștinași că aceia aflați în afara Bisericii Romei se află în schismă și erezie și, prin urmare, nu se pot mântui. Argumentul suprem al misionarilor era starea de robie cu care Divina Providență îi pedepsea pe locuitorii țării, fiindcă persistau în erori: „*E così, in detta provincia, il nostro esercizio era confermare et amministrare a quelli pochi cattolici, chi vi erano, a discorrere con monaci et secolari greci, mostrandogli con efficaci ragioni cavate dalla Sacra Scrittura, concilii e patri, come non si potevano salvare, essendo scismatici et heretici; e che hormai era pur tempo di lasciari si grandi errori, puniti da Sua Divina Maestà così acerbamente con quella schiavitù nella quale si trovano et altre cose simili*”<sup>1</sup>. Urgența era, așadar, în limbajul ecleziastic al epocii, „recunoașterea supremei puteri a suveranului pontif”, ceea ce nu însemna altceva decât unirea cu Biserica Romei: „*Si anche perche il maestro del figliolo del sudetto principe, quale era un greco da Cipri, cattolico, spesso gli persuadeva per nostra istanza a riconoscere la suprema potestà del pontefice romano e noi facevamo il medesimo con gli altri baroni*”. Desigur, planul zeloșilor misionari de a întoarce toată țara la credința catolică (*ridurre tutta la provincia alla fede cattolica*) se dovedi o pioasă utopie. Cu multă acuratețe, în aceeași relatare, Angelo Petricca face deosebirea între *reductio* (întoarcerea schismaticilor la Biserica păstorită de urmașul lui Petru) și *conversio* (convertirea ereticilor protestanți). De aceea, în cazul „schismaticilor”, recunoașterea primatului papal apare, în contextul citat, ca un gest de obediență ecleziastică cu urmări importante pe plan politic. Dar dincolo de această simplă invitație de „supunere”, constituia primatul papal un subiect de dezbateri teologice în țările române în secolul al XVII-lea sau miza controverselor stârnite în jurul acestei dogme angaja doar proiecte politice?

Ca și expresie dogmatică, primatul papal a luat naștere în ansamblul sistemului care definea Biserica Apuseană. De aceea, ca subiect de controversă, cu greu poate fi separat de problematica generală a ecleziologiei și de evoluția ei istorică. Caracterul dogmatic al conceptului are de altfel propria sa istorie și este departe de a fi expresia

---

<sup>1</sup> Bendá Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Gyözö, Tóth István György, *Mo d'vai C' ang' magyar okmánytár 1467 1706*, Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1989, vol. I p. 178

<sup>2</sup> *Ibidem*, 178.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 178: „*conversu ne dei molti Tranilvani*”.

unei gândiri monolitice, de vreme ce nu a fost lipsit de contestări nici înainte de celebrele teze ale lui Luther. Moștenirea medievală însăși acumulate, în această privință, mai multe curente teologice contradictorii. Reprezentanții „gândirii monarhice” (*systema monarchae*), susținători ai conceptului de Biserică curială<sup>4</sup>, în care primatul papal și conceptul deplinei puteri (*plenitudo potestas*) jucau un rol central, au fost contestați de partizanii Bisericii conciliare (*systema synodaliae*), dar și de alți gânditori de seamă ca Marsilio de Padova. Dacă cei dintâi construiau concepția asupra Bisericii pornind de la varful ei, conciliarității plasau centrul de greutate la bază<sup>5</sup>. Definiția Bisericii ca „adunare a credincioșilor” (*congregatio fidelium*) promulgată în decretul *Haec Sancta* la conciliul de la Constanța (1414-1418) și sancționată ulterior și de conciliul de la Basel (1431-1437), nu este departe de concepția răsăriteană, ca și puterea decizională conferită sinodului general, al cărui caracter reprezentativ îl investea cu un rol asemănător celui al unui „parlament”. Asociată decretului *Haec Sancta*, constituția *Frequens generalium conciliorum*, promulgată succesiv în aceleași concilii, stipula periodicitatea acestora la intervalul de zece ani. Cum era vădit că *Frequens* risca să devină, din cauza condițiilor contingente, doar o *pia desideria*, canoniștii conciliaristi au tins să acorde unui organism permanent atribuțiile de „senat” al Bisericii, de sfătuitor al papei în perioadele interconciliare. Acest organism nu era altul decât colegiul cardinalilor. Astfel definită, construcția conciliaristă nu se deosebea, în esență, de tradiția sinodalității răsăritene. O a treia formulă intermediară între monarhie și conciliarism era cea colegială (episcopală) (*systema episcopaliae seu collegialae*). Prin aceasta se atribuia putere de decizie colegiului episcopal din toată lumea.

Pe o poziție și mai radicală s-au situat viitorii reformatori Jan Hus, John Wiclif și Wessel Gansfort, dar și carmelitanul Thomas Netter, care închipuiau Biserica ca pe o alcătuire „pur spirituală”<sup>6</sup>, reunind pe toți credincioșii, mădulari vii ale Corpului mistic al lui Cristos, prin legătura Duhului Sfânt. Se înțelege că în această construcție nici papalitatea, nici conciliile nu își găseau rostul.

În sfârșit, nu departe de concepția spiritualistă, deși mult mai puțin articulată, se plasează cea istorică a „declinului”. Foarte răspândită în veacurile al XIV-lea și al XV-lea<sup>7</sup>, întreținută de predicile incendiare ale lui Savonarola, de geniul unic al lui Dante, de harisma lui Joachino da Fiore, de viziunile profetice ale sfințelor Brigitta și Ecaterna da Siena, teoria decăderii Bisericii devenise un puternic curent popular, alimentat și de spaimile eshatologice. Prezentului decăzut, lasciv și corupt i se opunea idealul de sărăcie și asceză al primelor secole ale Bisericii, epoca apostolilor, a martirilor, a anahoreților. În această criză generală, prăbușirea strălucirii Bizanțului și a

<sup>4</sup> Antonio Roselli, Piero da Monte, Juan de Torquemada, v. K. Eckermann, *Studien zur Geschichte des monarchischen Gedankens im 15 Jahrhundert*, Berlin, Grünewald, 1933, p. 23-44.

<sup>5</sup> B. Tierney, *Foundations of the Conciliar Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, Joseph Lecler, *Le Pape ou le Concile? Une interrogation de l'Eglise médiévale*, Paris, 1973, p. 149 sq.; Walter Brandmüller, *Besitz des Konstanzer Dekret "Haec Sancta" d'gmatische Verbindlichkeit?*, în *Die Entwicklung des Konziliarismus. Werden und Nachwirken der konziliaren Idee*, Darmstadt, 1976, p. 247-271; în conciliarism se află rădăcinile galicanismului

Huber Jedm, *Zur Entwicklung des Kirchenbegriff im 16. Jahrhundert*, în *Kirche des Glauben, Kirche der Geschichte*, Freiburg-Basel-Wien, 1966, vol. II, p. 10.

*Ibidem*.

Bisericii sale nu putea fi decât un avertisment grav, o profetie dramatică și o chemare imperativă la pocăință.

În faza anterioară Conciliului de la Trento (1545-1563), polemica antiluterană extrem de bogată în felurite scrieri apărute după 1521, s-a mobilizat să apere cele trei puncte contestate în Confesiunea Augustană: instituția papală de drept divin, ierarhia de drept a Bisericii și instituția conciliară. Oricât ar părea de surprinzător, canoniștii tridentini nu au elaborat o ecleziologie structurată și cu atât mai puțin o nouă fundamentare a primatului papal, nici nu au dezvoltat cele două direcții de gândire preconciliară, cea a Corpului Mistic (*Ecclesia corpore mystico Christi*) și cea a Bisericii vizibile, instituționale, al cărei cap este suveranul pontif, vicar al lui Cristos pe pământ. Explicația acestei rezerve rezidă în caracterul eminentemente episcopal al conciliului, care a orientat tendințele către întărirea poziției, atribuțiilor și facultăților acordate episcopului. În epoca imediat postconciliară, cardinalul Roberto Bellarmin, în stilul său precis și sistematic, a reluat problematica ecleziologică și pe cea a primatului papei în partea întâi din *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos* (Ingolstadt, 1586)<sup>8</sup>. Generații de apologeți vreme de secole vor găsi în acea tă lucrare armătura argumentației în chestiunile legate de primat. Pentru Bellarmin, Biserica se intrupează ca o comuniune a tuturor credincioșilor, care mărturisesc aceeași credință și împărtășesc aceleași sacramente, sub oblăduirea unui singur pastor, papa, vicarul lui Cristos. Opera sa împletește o sinteză rodnică a gândirii medievale cu noutatea reformelor tridentine, prin elementul comuniunii sacramentale, dar în același timp poartă urmele unei redresări a instituției primatului<sup>9</sup>, susținută de iezuiți și întărită de papii postconciliari, ferm decizi, spre a putea împlini reformele tridentine, să își construiască un sistem universal de autoritate, emancipat de condiționările politice.

Profilul nou dat puterii personale a suveranului pontif în epoca Reformei catolice, chiar dacă decretul conciliului de la Trento nu o exaltasera deloc, corespundea de altfel cu noua condiție a Bisericii Romane în Europa vremurilor moderne, care o înlocuia pe cea medievală<sup>10</sup>. Poziția papei trebuia mai întâi întărită în fața monarhilor absolutiste secularizate. Apoi, primatul papal asigura direcția unică necesară reglementării și răspândirii acțiunii de Reformă catolică (Contrareforma). O eră nouă se deschidea astfel în istoria papalității.

Primatului papal, Răsăritul nu i-a opus o ecleziologie nouă și coerentă în secolul al XVII-lea. Singura notă discordantă în peisajul teologic încremenit în momentul polemicilor prilejuate de conciliile unioniste o dă poziția patriarhului filocalvin, Chiril Lukaris. Pentru Lukaris, Biserica, al cărei cap este Cristos, cuprinde pe membrii vii și pe cei adormiți, dar și pe străinii „care se află pe drum”. Nu reiese cu claritatea dacă este vorba de „drumul convertirii”, sau despre prezența unor străini într-un anume loc<sup>11</sup>. Într-o scrisoare adresată pastorului olandez Jan Uttenbogaert, patriarhul

<sup>8</sup> Hubert Jedin, *op. cit.*, p. 14-16.

<sup>9</sup> Hubert Jedin, *Papst und Konzil*, în *Kirche des Glaubens, Kirche der Gemeinschaft*, vol II, p. 429-440.

<sup>1</sup> Joseph Lecler, Pierre Adnès, Henri Holstein, Charles Lefebvre, *Histoire de conciles oecuméniques Tome XI Le concile de Trente (1551-1563)*, partea a II a, Paris, Fayard, 1981, p. 570-574.

<sup>11</sup> Curt R.A. Georgi, *Die Confessio Dositheae, Jerusalem 1672*, München 1940 p. 59

Chiril Lukaris<sup>12</sup> proslăvea, în spirit protestant, autocefalia bisericilor locale. Cum nu există o monarhie ecleziastică, „fiecare e monarh în Biserica sa particulară”, iar ceremoniile diferă de la o provincie la alta. După părerea lui Lukaris, întâietatea patriarhiei de Constantinopol a apărut de abia după căderea Bizanțului, prin cedarea locului de către patriarhul Alexandriei, „singurul care nu dă bani tucilor”.

În Mărturisirile de credință răsăritene din secolul al XVII-lea, cea a mitropolitului Kievului, Petru Movilă promulgată în sinodul de la Iași din 1642 și cea a patriarhului Dositei al Ierusalimului, adoptată de sinodul de la Ierusalim 1672, ecleziologia este redusă la doctrina clasică *Ecclesia corpore mystico Christi*. Aceasta asigură, în ochii răsăritenilor, adevărata unitate, nu o conducere centralizată<sup>13</sup>, capul ei fiind Cristos. Dintr-un astfel de corp, păcătoșii sunt excluși prin excomunicare. Deși au practicat o cu destule ocazii, aruncând anathema atât asupra ierarhilor învinuiți de erezii sau de alte greșeli grave, cât și asupra laicilor, Biserica Răsăriteană nu a definit în general condițiile care fac ca o persoană să fie nedemnă de a mai rămâne în Biserică. Dacă aruncăm o privire asupra celor două cazuri cunoscute de afurisenie pronunțată de patriarhul de Constantinopol asupra unor personaje cunoscute din țările române - Mitropolitul Dosoftei, afurisit pentru păcatul de a-și fi părăsit turma și de a fi plecat în Polonia, iar Șerban Cantacuzino, pentru că a vândut unor cămătari turci zapisele de datorii ale unor patriarhi pe care îi creditase cu bani ca să dobândească tronul patriarhal<sup>14</sup>, ambele anateme nu au nici o legătură cu erezia.

Lectura comentariilor din *Mărturisirea de credință din 1642* asupra articolului din Crez: „una, sfântă, săbornică și apostolească beserecă” dezvăluie însă și elemente noi, care privesc problema primatului papal<sup>15</sup>. Glosa teologică asupra termenului de „săbornică” prilejuește precizarea că biserica „nu ia nume din nici un loc”. Atunci când o face însă (ex. Biserica din Efes, Filadelfia, Laodiceea, Antiohia, Ierusalim, Roma etc.), „muma tuturor bisericilor nu poate fi decât biserica din Ierusalim”, pentru motive evidente legate de patimile și învierea Mântuitorului și de răspândirea Evangheliei. Într-o paranteză intercalată în răspuns<sup>16</sup>, *Mărturisirea de credință* atribuie stăpânirii lumești, adică împăraților, cinstirea și preeminența altor Biserici decât cea a Ierusalimului și anume, Roma și Constantinopol, „Râmul cel tânăr”: „*măcară că împărații au dat cele dintâi ale cinstii Râmului celui bătrân și celui tânăr, pentru puterea împărăției, care era la dânsele, după al treilea canon al celui a toată lumea săbör den Țarigrad*”<sup>17</sup>. Aceste

<sup>12</sup> Apărută în *Monuments authentiques de la Religion des Grecs et de la fausseté de plusieurs Confessions de foi des Chrétiens Orientaux, produits contre les Théologiens réformés par les prelates de France et leurs docteurs de Port-Royal dans leurs fameux ouvrages de la Perpetuite de la foi de l'Eglise Catholiques, par le Sieur J. Aymont*, imprimată la Haga, 1708, p. 130-165.

<sup>13</sup> Theophilus Spačil, *Conceptus et doctrina de Ecclesia iuxta theologiam Orientis sepa atae*, în „*Orientalia Christiana*”, 1926, nr. 8, p. 37-47.

<sup>14</sup> Scrisoare din 1696 a patriarhului Calinic al Constantinopolului către Constantin Brancoveanu, în Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, vol. XIV, p. 307-309.

*Petru Movila Marturisirea ortodoxă*, ediție de Nicolae Popescu, Gheorghe Moisescu, ed. și anastatică, Iași, Junimea, 2001, p. 239; citatele sunt din ediția românească *Pravoslavnică ma turis re*, Bu. ău, 1691, reprodușă în volum alături de textul grec.

E imposibil de stabilit cui aparține acest adaos cuprins în paranteză: lui Petru Movilă sau lui Meletie Syrigul, care l-a inserat în traducerea greacă a textului.

*Ib dem* p. 241

precizări au valoare implicit pentru chestiunea primatului papal. Preeminența Romei, incontestabilă canonic prin suportul ei conciliar, vine motivată ca rezultat al voinței puterii seculare. Ca epistemonarhi ce au prezidat conciliile ecumenice, împărații au avut așadar puterea de a impune ierarhii în schema pentarhică a patriarhiilor. În felul acesta, scaunului Romei nu i se recunoaște preeminența prin temeiul evanghelic al primatului Apostolului Petru, piatra pe care Cristos clădește Biserica Lui.

Dincolo de aceste considerente ecleziologice, Petru Movilă reflectează la problema primatului din perspectiva unei ipotetice „uniuni” cu Roma, în termenii Conciliului de la Florența. În proiectul de uniune care îi este atribuit, intitulat *Sententia cujusdam nobilis graecae religionis*<sup>18</sup>, problema primatului papei îmbracă în bună parte haina tradiției. Ca prinț al apostolilor, Suveranul Pontif este îndreptățit să păstreze și să perpetueze suprema autoritate în Biserica lui Cristos, dar nu s-a pomenit niciodată, se spune în document, ca un latin să exercite asupra unui grec o jurisdicție directă. Cu scuza că patriarhul de Constantinopol nu se află în poziția de a putea să decidă o astfel de chestiune gravă, fiind lipsit de libertate de decizie și de acțiune, uniunea se poate înfăptui în ansamblul Bisericii Rutene, conservând ritul și o autonomie canonică. Prin această formulă de compromis, imaginată și dorită de Petru Movilă, mitropolitul, ales de către episcopii săi, nu trebuia să depindă direct nici de Constantinopol, nici de Roma. Cu alte cuvinte, mitropolitul Movilă, dacă acceptăm paternitatea sa, mult discutată, asupra acestui proiect, urma să recunoască primatul papal, dar să se bucure de o autocefalie fără precedent, cel puțin în istoria Bisericii Romane<sup>19</sup>.

În *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc (Târgoviște, 1645)*, mitropolitul Moldovei Varlaam, în numele „săborului a două țări” este nevoit, în fața obiecțiilor calvine, să dezvolte exegeza atributului „una, sfântă”, ce fusese tratat sumar în *Mărturisirea de credință din 1642*, pe baza concepției *Ecclesia corpore mystico Cristi*. Concretețea definiției luterano-calvine „biserica este adunarea credincioșilor” îl constrânge, pentru necesitatea demonstrației, să întrupeze corpul mistic în mădulele tuturor credincioșilor „Petru, Pavel, Nicolaie, Gheorghe și ș-alți credincioși”, capul trupului fiind, se înțelege, Cristos. Prin urmare, într-o formulă mai aproape de conceptul de *congregatio* la care recusesse și Roberto Bellarmin, mitropolitul moldovean

<sup>18</sup> Gregorio Anastasio Welykyi, *Un progetto anonimo di Pietro Mohila sull'unione delle Chiese*, în *Mélange Eugène Tisserant*, III, Città del Vaticano, 1964, p. 451-473; Ambroise Joubert, *De Luther à Moghila*, Paris, 1974 p. 395-399, republicat mai recent după o altă versiune din cele șase conservate, mult mai amplă, însoțită cu un vast comentariu de către Bernard Dupuy, *Recherches sur l'Union de Brest*, Paris, 1990, p. 60-67 (anexa B).

<sup>19</sup> Pe cât de rațional conciliante se vădesc a fi aceste soluții în problema recunoașterii *de jure* a primatului papal, pe atât de improbabile apar *de facto*. Numai aruncând o privire la polemica acerbă cu ieziuții, în care se afla prins un însemnat învățăcel al lui Petru Movilă, Ioanichie Galeatovski, deducem că, după moartea lui Petru Movilă, chestiunea primatului lua proporțiile unei pietre de scandal, generatoare de ruptură. De sub pana lui Galeatovski, apare la Cernigov în 1676 *Rozmowa bialocerkowska (Disputa de la Beločerkovsk)*<sup>19</sup>, cel mai bun exemplu de polemică între poziția ireconciliabilă a rutenilor neuniți (Ioanichie Galeatovski) și ieziuții dormici să-i anexeze (Adrian Pečarski), v. Ștefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno ucrainene Ioanichie Galeatovski și literatura românească veche*, în *AARMSL*, seria III, tom VIII, mem 8, 1938, p.168; Dan Horia Mazilu, *Cărțile baroce ale lui Ioanichie Haleatovski*, în *RITL*, XXXV, 1987, nr. 3-4, p. 137.

conchide: „Svânta besearecă să cheamă, că adunătură de credincioși svinși și drepti întru poruncile lui Dumnezeu îmblă, întru carii lăcuiește duhul Svânt”.

Trei decenii după sinodul de la Iași, în *Mărturisirea de credință a sinodului de la Ierusalim (1672)*<sup>20</sup>, cunoscută în literatura de specialitate ca și „mărturisirea lui Dositei al Ierusalimului”, la inițiativa și sub conducerea căruia s-a reunit acest sinod, se reiau diferențele față de concepția filocalvină a lui Chiril Lukaris. Astfel, integrarea străinilor în Biserică nu este acceptată. Este tratată apoi, tot în spirit antiprotestant, chestiunea succesiunii apostolice a celor cinci patriarhii, insistându-se cu precădere asupra legăturii canonice între episcopi și preoți, ceea ce nu este tocmai propriu spiritului răsăritean, cât mai curând spiritului juridico-instituționalist al latinilor. Deși sinodalitatea ca modalitate colegială de conducere este principiul ecleziologic pe care se întemeiază Biserica Răsăritului, hotărârile sinodului nu dezvăluie nici un accent polemic la adresa structurii juridice ierarhice de tip monarhic din Biserica Romană.

Teoria bizantină a „pentarhiei” (celor cinci patriarhii)<sup>21</sup> părea moartă demult și puțini dintre teologii ortodocși cu spirit polemic trăitori în Răsărit sau în Apus mai erau dispuși să o îmvie, după căderea Constantinopolului, numai pentru a o opune primatului papal. Teoria pentarhiei (celor cinci patriarhii) fusese făurită în epoca lui Andronic al II-lea Paleologul, iar autorul ei, canonistul Balsamon<sup>22</sup>, asociase egalitatea și frăția celor cinci patriarhi (Roma, Ierusalim, Antiohia, Alexandria și Constantinopol) cu cele cinci simțuri. Nu numai că această teorie se opunea primatului papal, dar a suferit în timp corecțiuni, prin declararea Bisericii Romei ca schismatică. Teoria pentarhiei a fost preluată de *Nomocanonul* lui Manuel Malaxos și de *Vacteria* alcătuită la 1645 de către mitropolitul Iacov al Ianinei, la cererea patriarhului Constantinopolului, Partenie al II-lea<sup>23</sup>. Prin aceste culegeri de canoane, ea intră, revizuită, de două ori în spațiul românesc<sup>24</sup>: o dată în *Îndreptarea Legii (1652)*<sup>25</sup>, unde patriarhul (papă) Romei este

<sup>20</sup> Prima ediție a apărut la Paris în 1676, cu titlul *Synodus Betlehemitica adversus Calvinistas Haereticos orientalem Ecclesiam de Deo rebusquae divinis feretice cum ipsis sentire mentientes pro reali potissimum praesentia anno 1672 sub Patriarcha Hierosolymarum Dositheo celebrata* ed. Michel Foucqueret, Parisii, 1672, a doua ediție *Enchiridion*, București, 1690, forma partea a doua a unui volum în care era publicat și *Antirhesis* al lui Meletie Syrigul; la această ediție, Dositei, așa cum precizează, a adus corecturi, Curt R.A. Georgi, *Die Confessio Dositheii, Jerusalem 1672*, p. 63-64; v. ediția modernă a actelor și decretelor sinodului: *The Acts and Decrees of the Synod of Jerusalem*, ed. de J. N. W. B. Roberson, New York, 1969, p. 49-59.

<sup>21</sup> Potrivit acestei teorii, Biserica este condusă de cinci patriarhi (Roma, Ierusalim, Alexandria, Antiohia, Constantinopol), v. James M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, New York, 1986, p. 335-368; D. J. Geanakopulos, *Constantinople and the West Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissance and the Byzantine and Roman Church*, University of Wisconsin Press, 1989, p. 189-197.

<sup>22</sup> *Răspunsul lui Balsamon către patriarhul Alexandriei cu privire la privilegiile patriarhilor*, în Migne, PG, vol. 138, col. 1014 sqv.

<sup>23</sup> Pentru alte liste de patriarhii, mitropolii și episcopii ale Răsăritului în secolul al XVII-lea și la începutul veacului următor, ex. gr. lista din actul de recunoaștere a patriarhiei moscovite, emis de patriarhul Constantinopolului, Ieremia al II-lea, listele din istoriile lui Paul Rycout (1678), John Smith (1680) etc., v. Theodore Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels, 1952, p. 80-122.

<sup>24</sup> Ne referim aici numai la sursele teoretice de bază; o curioasă observație a câtorva preoți seculari catolici din Moldova, la 1604, pe seama comportamentului filoortodox al episcopului Bernardo Quirini, enumeră printre daunele provocate credincioșilor catolici:

așezat pe primul loc, înaintea celorlalți patriarhi. Singurul care mai are dreptul la titlul de papă este patriarhul Alexandriei, iar numărul patriarhiilor, prin adăugarea celei a Ohridei, ajunge la șase. Lipsesc din listă: patriarhia Moscovei, recunoscută de patriarhul Constantinopolului Ieremia al II-lea la 1590 și cea a Pecsului, reînființată la 1582. Respectul și preeminența acordate suveranului pontif se verifică și în formula de adresare din protocolul prezentat în *Îndreptarea Legii*, glava 395<sup>26</sup>: *Preafericitului și preasfântului și întocmai îngerilor, întru Hristos părintele părinților și stăpân a toate adevăritele apostolești beseareci, ca niște robi fie înainte căzând, sărutăm urmele picioarelor măriei și preasfinției tale puteare și domnie.*

A doua oară, teoria pentarhiei se regăsește în lucrarea *Syntagmation* (Târgoviște, 1715)<sup>27</sup>, alcătuită de patriarhul Ierusalimului, Hrisant Nottaras și îngrijită de Mitrofan din Dodona. În acest tratat de ecleziologie ce se ocupă de oficiile (demnitățile) bisericești, e vorba în principiu despre cele cinci tronuri patriarhale (Roma, Ierusalim, Constantinopol, Alexandria, Antiohia) și despre mitropoliile supuse lor.

Teoretic, patriarhul de Constantinopol nu avea o autoritate canonică asupra celorlalte scaune patriarhale, statutul său fiind, potrivit dreptului canonic, acela de „*primus inter pares*”. După 1453, noua conviețuire cu Înalta Poartă conferise patriarhului de Constantinopol puteri „monarhice” asupra creștinilor trăitori în turcografie, de care era răspunzător atât spiritual, cât și politic (*etnarh*)<sup>28</sup>. Avantajele poziției oferite de stăpânirea otomană nu au rămas fără urmări. Din actele interne ale administrației otomane, ies la iveală ingerințele și controlul pe care patriarhul ecumenic înțelegea să-l dețină asupra celorlalte patriarhii<sup>29</sup>. „Etnarhia” patriarhului ecumenic s-a exercitat în materie de jurisdicție religioasă și politică de la Dunăre până la Eufurat, din Golful Persic până la Adriatică. Se înțelege că aceste privilegii, conferite de puterea stăpânitoare otomană și codificate în actul din 1663 *TÖmoj zhtimlton*<sup>30</sup> nu vor mai fi împărțite, în practică, cu nici un alt patriarh, iar autoritatea exercitată colegial de către patriarhii de Constantinopol, Ierusalim, Alexandria și Antiohia ca formulă de guvernare a Bisericii nu va mai reprezenta niciodată o soluție în lumea postbizantină, nici măcar ca referință teoretică utilă de invocat în disputele cu catolicii.

Dimpotrivă, la o primă privire, puterea arogată de întâistătătorul Constantinopolului, recunoscută de autoritățile otomane și oglindită în titlurile „monarhice” cu care patriarhul ecumenic se împodobește (*domn și stăpân*) pare, în practică, similară, dacă nu chiar mai mare, decât a unui papă din secolul al XVII-lea. Deosebirea majoră trebuie căutată la nivelele de exercitare ale autorității. Dacă etnarhia

---

nerecunoașterea primatului petrin și în consecință al papei, punerea pe picior de egalitate a patriarhului Constantinopolului cu papa, Benda et alii, *Moldvai csango*, p. 141.

<sup>25</sup> *Îndreptarea Legii (1652)*, ediție întocmită de un colectiv sub conducerea lui Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 362-372.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 369.

<sup>27</sup> *Syntagmation* Târgoviște, 1715, p. 5-110.

<sup>28</sup> Nikos J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967, p. 22-24.

<sup>29</sup> Odad Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem. The Questions of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 100.

<sup>30</sup> Textul *Tomului celor necesare* a fost publicat de Kallinikos Delikanos, Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος, Constantinopol, 1905, p. 93-118; D. G. Apostolopoulos, Το Μέγα Νόμιμον, Athene, 1978, p. 39-58.



patriarhală se exercită asupra „poporului lui Dumnezeu” în condiția politică supusă de *raya*, jurisdicția și autoritatea canonică a patriarhului asupra celorlalți trei patriarhi, asupra mitropoliților și episcopilor se diferențiază puternic, pe cuprinsul ortodoxiei și, de la o zonă geografică la alta, îmbrăca grade diverse de subordonare<sup>31</sup>. Semicefalia mitropoliților din țările române, Ucraina și Rusia, care cunoaște o dinamică complexă mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea<sup>32</sup>, este incomparabil diferită față de jurisdicția canonică deplină exercitată de patriarhul de Constantinopol asupra episcopilor din imediata sa vecinătate geografică. Semnificative în acest sens sunt cazurile de denunțare a unor preoți sau episcopi, deferiți de către patriarhul Ieremia al III-lea la începutul secolului al XVIII-lea autorităților otomane spre a fi trimiși la galere, sub acuzația de a fi „efranci”, adică de a împărtăși și promova idei reformatoare europene<sup>33</sup>. În această privință, așa cum apreciază unii cercetători, patriarhia ecumenică dobândise reputația de a fi cea mai conservatoare instituție, prima care indică administrației otomane pericolul pătrunderii curentelor occidentalizante și prima interesată, pentru a-și conserva puterea politică, să le stăvilească ori să le înăbușe de-a dreptul.

În acești termeni de concurență, primatul papal însemna, pentru Constantinopol, uzurparea unei jurisdicții ajunse aproape discreționare în cercul cel mai apropiat de centru, cu cât era mai înfeudată față de arbitriul administrației turcești. Pe măsură ce se înainta însă spre periferie, ea se dovedea tot mai fragilă, datorită activității misionare, defecțiunilor unor ierarhi ce trecuseră la uniunea cu Roma și nu în ultimul rând, disputei legate de statutul juridic al Locurilor Sfinte. Iar calea cea mai simplă de a scăpa de concurență era discreditarea.

După cum s-a văzut, dinspre documentele de magisteriu ale vremii (mărturisiri de credință, listele ierarhiilor canonice) nu răzbat nici limpeziri ale pozițiilor, nici săgeți polemice la adresa primatului papal, cel puțin până la reaprierea litigiului legat de Locurile Sfinte. Cele două Mărturisiri de credință din 1642 și 1672 au fost de altfel privite în istoriografie ca cele mai „latinizante” din toată istoria ortodoxiei, dar și ca un zenit al consensului dogmatic în perioada Contrareforme. Înțelegerea bătăliei pentru custodia Sfântului Mormânt și a locurilor Sfinte, prezența din ce în ce mai activă a misionarilor franciscani și iezuiți în Orientul Apropiat, dar și la Constantinopol sau chiar la Sfântul Munte, consecințele războiului turco-venet și campaniile otomane în Europa aveau să arunce în aer edificiul fragil al acestei înțelegeri, clădit spre a face față inamicului comun, protestanții<sup>34</sup>. Cu vehemență sporită, o nouă politică fu inaugurată, după 1672, față de catolici, iar pentru aceasta nici un efort nu părea să fie prea mare. De

<sup>31</sup> Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, p. 79-111, Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, p. 165-207.

<sup>32</sup> Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe (de la întemeiere până la 1800)*, în idem, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, ed. îngrijită de Vasile Muntean, Iași, 2003, p. 164-166; printre „veleitățile de neatarnare”, Al. Elian enumeră procedura alegerii mitropolitului și sinodul de la Târgoviște din 1659; idem, *Antim Ivireanul-apărător al prerogativelor scaunului metropolitan al Ungrovlahiei*, în *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, p. 181-193.

<sup>33</sup> Mihaela Stainova, *Des relations entre le patriarcat oecuménique et la Sublime Porte*, în *BSt*, 1984, nr. 2, p. 449-456.

<sup>34</sup> *Oriente cattolico. Cenni storici e statistiche*, editat de Pontificio consilio per le Chiese orientali, Città del Vaticano, 1962; Steven Runciman, *The Great Church in captivity*, p. 166-168; E. Eikhoff, *Venezia, Viena e i Turchi. Bufera nel Sud-est Europeo 1645-1700*, Milano, 1991.

această dată, războiul nu avea să se ducă în declarații de magisteriu, ci în arena publică, în dispute, în cărți de polemică, în propagandă, strategii de promovare sau, dimpotrivă, de discreditare. Modernitatea își spune cu alte cuvinte, cuvântul. Vremea sinoadelor apune cu repeziciune și, pe cât de rapid dispar aceste forme venerabile de realizare a consensului și a sistematizării conținutului de credință, tot pe atât de repede se nasc alte modalități de a susține idei, principii sau valori sacre, în opoziție cu un adversar. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea e timpul așadar pentru câștigarea opiniei publice, pentru poziționarea favorabilă în eșichierul diplomatic, pentru campanii de publicitate sau de discreditare.

În strategia de promovare a primatului papal, un loc esențial l-a ocupat imaginea simbolică a Sfântului Apostol Petru, eminența lui supraepiscopală. De el erau legate, prin reformele gregoriene, locuri de referință din primele secole cum ar fi „cathedra” sau scaunul apostolic (*sedes apostolica*). Apariția Sfântului Petru, în apărarea Bisericii Romei, trebuie să fi fost un argument înzestrat cu un considerabil impact emoțional, menit să oculteze chestiunea eclesiologică a autorității primatului papal și să întoarcă discuția către primatul petrin, întemeiat irefutabil pe Scriptură. Noutatea acestei căi discursive de legitimare trebuie văzută în contextul în care invocarea dezbaterilor Conciliului de la Florența, oricât de favorabilă ar fi fost poziției latine, nu putea depăși obstacolele istorice ale existenței unor comunități creștine protestante născute în Occident, rupte din unitate<sup>35</sup>. În această nouă realitate istorică, ideea unei Biserici unice, dar întrupată într-o diversitate de „comuniuni” creștine și de rituri își croiește treptat loc. În fond, comentând uriașul efort de consens făcut la Florența, teologul grec Ghenadie Scholarios<sup>36</sup> observase că mai mult decât o negociere punctuală și aproape juridică a punctelor de discordie, ceea ce trebuie căutat este spiritul de uniune despre care vorbește Evanghelia: „o minte și o inimă” (Faptele apostolilor, 4, 32). De aceea, raportarea la apostolul Petru, ca o întruchipare concretă a autorității papale, părea să fie mai de folos decât polemicele istorice de întâietate. Efectul era mai puternic, mai ales pentru cei nu prea versați în retorică.

Pe acest impact emoțional mizaseră și iezuiții polonezi sosiți în Moldova în toamna lui 1588, la curtea lui Petru Șchiopul. Audiența la domn descrisă de unul din cei doi misionari, Stanislaw Warszewicki<sup>37</sup>, conține referințe la discuții legate de primatul petrin, prilejuate de citirea scrisorilor trimise de suveranul pontif, ca și de o carte cu gravuri despre martirii creștini, dăruită domnului. Cu un gest de venerație, Petru Șchiopul duse scrisoarea pontificală la frunte, numindu-l pe papă „păstor și părinte universal”. Mai edificatoare asupra auspiciilor sub care era privit misterul primatului petrin este conversația pe care Petru Șchiopul, emoționat probabil și de faptul că purta ca nume de botez venerabilul nume apostolic, ar fi purtat-o cu călugării săi. Întrebările și

<sup>35</sup> Definirea primatului papal la conciliul de la Florența, J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Oxford, 1964, p. 134-145; *Histoire du christianisme*, sous la direction de Jean-Marie Mazeur, Charles Pietri, André Vauchez, Michel Venard, vol. VI, 1990, p. 290-318.

<sup>36</sup> Ion Pulpea-Rămureanu, *Ghenadie Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci*, în „Ortodoxia”, VIII, 1956, nr. 1, p. 72-109.

<sup>37</sup> Trimiterea în Moldova a lui Stanislaw Warszewicki (1530-1591) nu a fost o alegere fortuită: dincolo de faptul că fusese un om de curte, S. Bednarski, *Stanislas Warszewicki*, Cracovia, 1949, p. 24, Warszewicki era și un bun elenist, traducător din greacă în latină a *Etiopicelor* lui Heliodor, v. Andrei Borowski, *Renesans a humanizm jezuicki*, în Ludwig Gryebienica și Stanislaw Obirka (coord.), *Jezuici a kultura polska*, Warsaw, 1993, p. 38.

răspunsurile sunt simple: cheile împărăției au fost lăsate apostolului Petru, care a pățimit martiriul la Roma, unde se află și relicvele sale. Succesiunea apostolică a papilor, urmași direcți ai primului episcop al Romei, capătă astfel o fundamentare căreia nu i se mai poate opune nici un argument. Interesantă este și chestiunea martiriului pentru Cristos, un har de care cineva se învrednicește numai în mod liber, acceptându-l cu inima deschisă: „*Sequenti die princeps, tenens in manibus librum imaginum et martyrium Sancti Petri habens prae oculis, interrogabat quendam calogorum graecum, quid sentiret de primatu Petri, et ubi illum aut cui reliquisset? Respondet ille: primum quidem fuisse designatum inter apostolos, propter ordinem (testem citans divum Hyeronimum), sed potestatem aequalem esse omnibus datum. Quaerebat princeps: clavet autem cui dedit? Respondet: Petro. Petrus vero ubi sanguinem fudit? Ubinam corpus ejus esset? Respondet: Romae. Subjunxit princeps: ergo ubi caput Petrus posuit, ibi et claves successoribus reliquit. Atque ita calogorum convicit. Ex eodem quaesivit, velletne libenter martyrium subire pro Christo? Respondet: difficulter. At ille: certe si ageretur de confessione Christi, utinam dignus essem hac gratia, ego libenter subirem*”<sup>38</sup>.

Cam în aceeași ani, mai precis în 1595, o știre din Transilvania dă de înțeles că principele catolic Sigismund Bathory era doritor să aducă pe episcopii valahi la credința catolică, făcându-i să recunoască primatul Scaunului Apostolic. Lucra în acest sens marele logofăt al lui Mihai Viteazul, Ivan Noroceca din Răzvad „*il quale per essere generale in Valacchia, cosi nella guerra contro il turco come in mostrare quei vescovi a riconoscere la Sede Apostolica, si porta molto bene*”<sup>39</sup>. Reprimiți în Transilvania în același an prin decretul promulgat de dietă la 2 mai<sup>40</sup>, cu tot cu privilegiile anterioare și restituirea bunurilor ecleziastice, călugării iezuiții, protejați de familia Bathory nu par deloc străini de aceste demersuri conjugate.

De figura sfântului Petru se leagă și apariții miraculoase în viața unor prelați ortodocși, aflați printre contestatarii cei mai aprigi ai primatului petrin. În opera sa hagiografică despre faptele și convertirea la uniție a lui Meletie Smotrycki<sup>41</sup>, teologul rutean Susza, episcop unit de Polock, relatează un episod din călătoria în Orient a lui Smotrycki (1624)<sup>42</sup>, pornit să se lămurească asupra unor probleme teologice controversate între răsăriteni și latini. Sub numele *Apologia călătoriei în Orient* a lui Meletie Smotrycki, scrierea a fost tradusă în limba română în secolul al XVII-lea și copiată de faimosul caligraf, popa Flor de la biserica Sfântul Gheorghe la începutul

<sup>38</sup> Benda et alii, *Moldvai Csángó-magyar okmánytár*, vol. I, p. 93.

<sup>39</sup> Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1932, vol. IV, p. 315; scrisoare din 5 decembrie 1595 a lui Fabio Genga, ginerele lui Ivan Noroceca și cămăraș de taină al principelui Bathory; Nicolae Iorga, *O nouă colecție de acte privitoare la epoca lui Mihai Viteazul*, în *RI*, XVIII, 1932, nr. 7-9, p. 229; cf. Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul și Roma* în Idem, *Restitutio Daciae*, III, 1997, p. 240.

<sup>40</sup> Cesare Alzatti, *Terra romena tra Oriente e Occidente*, 1981, p. 80.

<sup>41</sup> Meletie Smotrycki (Smotryski) (1573-1633), una din personalitățile cele mai remarcabile ale ortodoxiei rutene, arhiepiscop ortodox de Polock (1620-1628); în urma vizitei la Constantinopol și a convorbirilor cu patriarhul Chiril Lukaris, făcu pe ascuns profesiunea de credință latină în 1627 v. Ambroise Joubert, *De Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté (1517-1648)*, Paris, 1974, p. 252-254.

<sup>42</sup> Dom Alphonse Guépin, *Un apôtre de l'Union des Eglises au XVIIe siècle, St. Josaphat*, Paris-Poitiers, 1897, vol. II, p. 176-183.

secolului al XVIII-lea<sup>43</sup>. În numeroasele sale întâlniri și discuții cu patriarhul Chiril Lukaris, Smotrycki i-a cerut acestuia să-i recomande câteva cărți în care s-ar găsi adevărata învățătură doctrinară a Bisericii Orientale și în mod deosebit „lucrarea lui Ghenadie Scholarios asupra celor 4 puncte controversate dintre greci și latini precum și cele patru cărți ale lui Meletie Pigas<sup>44</sup>” asupra punctelor în dispută. Patriarhul Chiril i-ar fi răspuns că lucrarea lui Scholarios era pierdută, cu excepția unei scrieri despre Purcederea Sfântului Duh<sup>45</sup>, pe care patriarhii predecesori ai săi ar fi mutilat-o după placul lor. Nu e de mirare că patriarhul Lukaris nu dorea să pună la îndemână scrierile lui Scholarios, în care, în privința ecleziologiei, se afirma că „grecii sunt egali cu latinii în doctrină și demnitate”<sup>46</sup>, nici mai prejos, dar nici mai presus. De pe o astfel de poziție de egalitate, reconstruirea unității nu părea un proiect inaccesibil, ci chiar posibil de împlinit într-un viitor, ce-i drept, imprevizibil. Despre Pigas, același patriarh a mai spus că în pragul morții, și-ar fi ars cartea sub ochii lui. La insistențele fostului său discipol, Lukaris i-ar fi oferit lui Smotrycki un catehism făcut de el și publicat de Zacharia Gerganos<sup>47</sup>, pe care Smotrycki l-a găsit plin de precepte luterane.

Viitorul arhiepiscop de Polock, Smotrycki, a înțeles din gestul lui Pigas că acesta vruse să își ușureze conștiința de o povară. Dar hagiograful lui Smotrycki mai include o a doua poveste de autodafeu și de convertire care ar fi ajuns în Constantinopol la urechile eroului său. Întrucât personajul de care e legată a trăit o bună parte a vieții în Țara Românească, relatarea aduce o lumină asupra frământărilor epocii

<sup>43</sup> Manuscrisul se păstrează în Biblioteca Patriarhiei Ierusalimului cu cota *Fond Sf. Sava*, ms. sl. 8, v. Radu Constantinescu, *Manuscrite de origine românească din colecții străine*, București, 1986, p. 246; pentru fragmentele citate, am folosit copia microfilmată păstrată la BAR cu cota *MM 318*.

<sup>44</sup> În calitate de patriarh al Alexandriei și de administrator (1597-1598) al scaunului constantinopolitan, rămas vacant după moartea lui Ieremia al II-lea, Meletie Pigas adresase în scris cneazului Vasile al Ostrogului și, prin el, către rutenii și grecii care locuiau laolaltă cu polonezii să nu se lase infectați de erezia latină; temele teologice de bază sunt procesiunea Duhului Sfânt și primatul papei; extrase din aceste scrisori au fost publicate în grecește în cartea *Antapologia adversus Unitos Graecos* apărută la Londra în 1632; v. și Niculae Șerbănescu, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu țările române*, în *BOR*, LXIV, 1946, nr. 7-9, p. 364-365.

<sup>45</sup> *Tratatul despre purcederea Sfântului Duh* era cea mai însemnată contribuție a lui Ghenadie Scholarios la polemica antiunionistă; ca mare admirator și traducător al Sfântului Toma de Aquino în limba greacă, Ghenadie Scholarios, primul patriarh al Constantinopolului după căderea orașului sub stăpânire turcească, împrumuta de la scolastici tehnica argumentației; opera nu fusese destinată tiparului și chiar în formă manuscrisă nu circula decât în cercuri restrânse; v. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. de L. Petit, X. A. Sideres și M. Jugie, Paris, 1928, scrierile unioniste ocupă volumul al doilea; v. și C.J.G. Turner, *The Career of George Gennadius Scholarios*, în „Byzantion”, IXL, 1969, p. 420-455; Th. N. Teses, *Gennadios Skolarios*, Thessaloniki, 1980.

<sup>46</sup> G. Hoffman (ed.), *Concilium florentinum. Documenta et Scriptores*, Romae, 1940-1977, vol. VIII, p. 7; Gillian R. Evans, *The Council of Florence and the Problem of ecclesial Identity*, în vol. *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence, 1438-1439-1989*, ed. de Giuseppe Alberigo, 1991, p. 177-186.

<sup>47</sup> Trebuie să fie vorba de ediția din 1622 a Catehismului creștin al lui Zacharia Gerganos, v. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1885, vol. I, p. 159; o copie din 1691 a acestui Catehism a circulat în țările române, v. Constantin Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, p. 182, ms. gr. *BAR 314*.

legate de misterul petrin. Eroul episodului este mitropolitul Matei al Mirelor, iar povestea fusese mărturisită și confirmată de doi prelați importanți: patriarhul Teofan al Constantinopolului care întreprinsese în 1620 o călătorie în Ucraina și îl sfințise pe Matei întru episcop<sup>48</sup>, precum și de arhiepiscopul de Sozopole, Teodosie, ucenic al mitropolitului Matei al Mirelor. Acesta din urmă se bucura de reputația de a fi un om învățat. Ca vicar general și arhimandrit al patriarhiei de Constantinopol, Matei al Mirelor călătorise la Moscova în anii 1595 și 1597 și chiar la Liov, unde se afla în 1600<sup>49</sup>. După întoarcere, ar fi scris violente diatribe la adresa Bisericii latine, spre a apăra credința orientală. Într-o zi când stătea la el în casă, apostolul Petru i-ar fi apărut deodată și l-ar fi întrebat pe un ton amenințător: „Frate Matei, ce rău ți-a făcut tronul meu de-l ocărăști cu atâta patimă? Îți poruncesc să te oprești”. După care dispăru. Însăpăimântat, Matei nu a mai avut nici puterea să își cheme slujitorii, când Sfântul Petru îl dojeni a doua oară cu același avertisment. În sfârșit mai veni și a treia oară, spre a-i da un avertisment înfricoșător: „Dacă nu te oprești, o să te chem în fața județului celui înfricoșat care nu pertinește pe nimeni. Acolo te voi sili să dai socoteală de îndrăzneala ta”. Atunci Matei și-a chemat în sfârșit slujitorii, și-a adunat cărțile scrise de el și, fără să mai stea pe gânduri, în fața clerului său adunat, le-a ars până la ultima pagină, spre a nu arde el în focul cel veșnic, cum a fost auzit spunând. Cât despre Meletie Smotrycki, întors acasă în patria natală, o voce de sus l-a întrebat, ca pe Saul, de ce îl prigonește și i-a amintit pilda celor doi ierarhi, Matei al Mirelor și Meletie Pigas, dojenindu-l că aceștia și-au ars manuscrisele înainte de a le publica, pe când el umplea deja Polonia cu pamflete împotriva Bisericii Romei<sup>50</sup>.

De bună seamă, sursele hagiografice sunt izvoare ce trebuie luate în considerație cu toată precauția, cu atât mai mult când sunt urzite în medii polemice. Dacă o interpretare literală ar avea puțini sorți de credibilitate, li se poate face o lectură mai degrabă hermeneutică, sesizând elementele de propagandă ce structurează urzeala narațiunii. Deplin justificată este această observație în ceea ce privește opera episcopului Szusza, hagiograful lui Smotrycki, pe care ar fi dorit să îl vadă sanctificat de către Biserica Romană.

Primatul papal este primatul petrin și încă ceva în plus: primatul Romei, centru al lumii în perioada Contrareforme<sup>51</sup>, loc de pelerinaj, creatoare privilegiată a sensului lumii, a activității intelectuale, autoritate redutabilă plăsmuită pe alianța dintre sacru și politic. Orașul care, de la sfârșitul Evului Mediu, deținea cheile istoriei Europei prin continuitatea neîntreruptă între antichitate și lumea modernă, se hrănea, în universul simbolic al reprezentărilor, din autoritatea primatului papal. Instituția și fundamentul ei dogmatic își extrăgeau, așadar, seva dintr-o *persoană*, dar și dintr-un *loc*. Către Roma curgeau nu numai râurile de pelerini, convocate la ani jubiliari, cum fusese, de pildă, anul 1650, ci se porneau, din toate colțurile lumii, înșiși episcopii Bisericii Romane, obligați în perioada posttridentină, să facă periodic pelerinajul *ad limina*, prin „pragurile

<sup>48</sup> Dom Alphonse Guépin, *Un apôtre de l'Union des Eglises*, vol., I, p. 329-333.

<sup>49</sup> Ariadna Camariano Cioran, *L'Epire et les pays roumains*, 1984, p. 163.

<sup>50</sup> Episodul este preluat din *Apologia călătoriei în Orient* de către Dom Alphonse Guépin, *Un apôtre de l'Union des Eglises*, vol. II, p. 180-181.

<sup>51</sup> Despre modernizarea Romei și a Statului pontifical sub papa Sixt al V-lea (1585-1590), v. monumentală lucrare a lui Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, I-II, 1957-1959; Gérard Labrot, *L'image de Rome. Une arme pour la Contre-Réforme. 1534-1677*, Champ Vallon, 1987, p. 349-369.

apostolilor” înțelegându-se, simbolic, și o audiență la suveranul pontif, ca urmaș al apostolilor. Când mitropolitul Petru Movilă este invitat să se unească cu Biserica Romei, prin scrisoarea papei Urban al VIII-lea datată Roma 3 noiembrie 1643<sup>52</sup>, suveranul pontif se referă la autoritatea sa ca la un „loc central”, investit cu sacralitate și cu preeminență politică. Mitropolitul rutean este chemat să se unească cu acest „sanctuar al credinței universale, unde Domnul a ales să locuiască”: „*Licet non minus religionem diversitate, quom locorum intervallo a nobis dissitam esse sciamus Fraternitatem Tuam, oculos tamen ad te convertit Apostolico sollicitudo cupiens te deducere ad sanctuarium catholicae fidei ubi elegit Dominus habitationem sibi, atque ad tutissimum illud iter advocare in quo pontificiae claves patefaciunt fores aeterni regni populis credentibus*”. Fixația asupra centralității geografice are și o dimensiune politică. Roma, către care îndeamnă cu solitudine frățească Urban al VIII-lea, este „Orașul care este patria națiunilor și adevăratul lor maestru”. De aceea, unindu-se în credință cu acest centru politic al lumii, mitropolitul Movilă ar avea șansa de a fi unificatorul poporului rutean, renăscut ca „poporul lui Israel”. Mai mult decât o supunere și o recunoaștere a autorității primatului papal, îndemnul la acceptarea unirii ar aduce răsplata integrării într-o familie politică „patria națiunilor”.

Cărturarii umaniști ai secolului al XVII-lea, Miron Costin și stolnicul Constantin Cantacuzino, ca demnitari ai statului, nu nutresc totuși convingerea că alipirea la această familie politică ar aduce izbăvirea țărilor române. Pentru Miron Costin, Italia este, în viziune umanistă, „scaunul și cuibul a toată dascăliia și învățătura”, dar cetatea cea mai demnă de respect nu este eterna Romă, ci Padova, „cum era într-o vreme la greci Athena”<sup>53</sup>. Nici supremația Romei, ca centru al creștinătății apusene, nici instituția papalității, ca și cap al lumii creștine, nu fac parte dintre reperele latinității românilor invocate explicit de Miron Costin, în ciuda simpatiei pe care familia sa o purta catolicilor. Cât despre stolnicul Constantin Cantacuzino, chiar și în condiții de aspră supunere, stolnicul nu aprobă deloc pe convertiți, adică pe aceia dintre contemporanii săi greci, care întocmai ca și el, au plecat în „țara francească”, dar, spre deosebire de el, au rămas în Apus, „papistășindu-să”<sup>54</sup> „și așa împotriva ortodoxiei cestorlalți a îmboldi și a înghimpa să ascut și scriu”. Îi admiră totuși pe cei care s-au întors acasă, ca să-i învețe pe compatrioții lor în câte o „școlișoară”, „ca să folosească rodul lor cevași”. Mai departe, cărturarul muntean deplânge, în accente amare de rugăciune, starea de robie tiranică în care creștinătatea răsăriteană a ajuns, „pentru păcatele rodului creștinesc”, chiar dacă dogmele și adevărurile de credință fuseseră păzite neabătut: „*Credința cea direaptă întru Hristos bine încă o cintescu și cum pot mai curat o țin, orânduilele și dogmele bisericii sfinte a Răsăritului neclătite și neschimbate le păzesc. Fie dară milă și grijă și de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru, în care nesmintit credem și pentru al cărui nume nespuse réle și gréle pat ei, și toți câți sunt supuși varvarei și turceștii puteri; și mântuiește, Fiiule ale lui Dumnezeu, tot trupul cât supt tiranic jugul lor greu pătimeste*

<sup>52</sup> Athanasius Welykyj, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Romae, 1953, vol. I, p. 531-532.

<sup>53</sup> Miron Costin. *Opere*, ediție de Petre P. Panaitescu, București, 1958, p. 246; pentru dosarul problemei v. Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, C. Sfetea, București, 1916, p. 68-69; Eugen Denize, *Roma și imperiul ei în cultura română (secolul XVII începutul secolului XIX)*, în SMIM, XX, 2002, p. 231-251.

<sup>54</sup> Ediție de Damaschin Mîoc, studiu introductiv de Damaschin Mîoc și Eugen Stănescu, București, 1991, p. 89; Virgil Căndea, *Rațunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 308.

și cu înțelepciunea și puterea ta, Doamne, izbăvește norodul tău de păgână sila lor! Dupre mânie, Doamne, pentru păcatele rodului creștinesc, întoarce-ți mila și milosârdia ta către dânsul! Nu lui, Doamne, nu lui! Ci numelui tău cel sfânt dă slavă<sup>55</sup>. Dacă trupul geme sub jugul tiraniei, sufletul e liber și mântuit prin credința strămoșească. Așadar, credința nu poate fi negociată cu latinii, pentru izbăvirea trupului. Dincolo de această posibilă interpretare care conturează un punct de vedere larg împărțit de societatea timpului său<sup>56</sup>, stolnicul își încheie rugăciunea, făcându-și ale sale celebre cuvinte atribuite regelui Henric al V-lea, triumfător în urma sângeroasei bătălii de la Azincourt (1415): „*Non nobis, Domine, non nobis sed nomini Tuum da gloriam*”.

În alt loc al istoriei sale, stolnicul Constantin Cantacuzino teoretizează neutru asupra monarhiei pontificale, consecință a schismei. După părerea boierului muntean, fost student în Italia, primatul papal se exercită, în ierarhia Bisericii, dar și în „politia mirenească”: „*Însă peste toți care într-acea Italie cu stăpânire easte papa, carele nu numai în ale bisericii și la clirici easte mai mare și să amestecă, ci și la cele mirenești și la stăpânii ca aceea multe crăiaște; și mai vârtos de când s-au despicat și s-au despărțit de biserica răsăritului și de pravoslavnicile dogme de atunci, nu numai ca un patriarh, ci mai mare întru rânduiala țercovnicilor au priimit, ca și în biserica și în politia mirenească monarh să fie*”<sup>57</sup>. Din perspectiva actuală, se poate aprecia că descrierea pe care o face stolnicul Cantacuzino dublei calități a monarhiei papale (spirituală și temporală) dovedește acuratețe<sup>58</sup>. Deși profund subminată după pacea westfalică (1648), unitatea religioasă europeană a rămas principalul obiectiv religios și politic al Sfântului Scaun în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sub pontificatele lui Inocențiu al X-lea (1644-1655), Alexandru al VII-lea (1655-1667), Clement al IX-lea (1667-1669), Clement al X-lea (1670-1676) și Inocențiu al XI-lea (1676-1689). În dinamica diplomației europene<sup>59</sup>, rolul de mediatoare și de făcătoare de pace al papalității în conflictele dintre puterile creștine rămâne în continuare semnificativ, mai ales prin intermediul nunțiaturilor. Visul cruciat împotriva Semilunei nu îi părăsește pe pontifii Clement al IX-lea, implicat adânc în războiul turco-venețian și pe Inocențiu al XI-lea, inițiatorul Ligii sfinte, ridicat pentru aceasta la cinstea altarelor<sup>60</sup>.

Este de presupus că stolnicul împărțea de altfel ideile critice ale teologului protestant Jean la Placette, a cărui carte *Observationes historico-ecclesiasticae quibus eruntur veteris Ecclesiae sensus circa Pontificis romani potestate in definiendis fidei rebus*, publicată la Amsterdam în 1695 o avea în biblioteca sa<sup>61</sup> și care aborda și

<sup>55</sup> Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoriia Țării Rumânești*, p. 91.

<sup>56</sup> În *Metafizica*, Dimitrie Cantemir combate și el primatul papal, v. *Metafizica*, trad. de N. Locusteanu, București, 1928, p. 320; Nicolae Chițescu, *Ortodoxia în opera lui Dimitrie Cantemur*, în GB, 1973, nr. 9-10, p. 1111.

<sup>57</sup> *Ibidem*, p. 105; pasaj comentat de Eugen Denize, *op. cit.*, 243 ca dovadă a unei atitudini ostile exprimate de stolnic în „cuvinte reținute”.

<sup>58</sup> Paolo Prodi, *Il sovrano pontifice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*, Bologna, 1982, p. 195-216.

<sup>59</sup> B. Barbiche, *La diplomatie pontificale au XVII<sup>e</sup> siècle*, în *Armées et Diplomatie dans l'Europe du XVII<sup>e</sup> siècle*, Plon, Paris, 1992, p. 109-127; B. Heyberger, *Les chrétiens du Proche Orient au temps de la Réforme catholique*, Nancy, 1993, p. 202-223.

W. de Vries, *Der selige Innozenz XI und die Christen des Nahen Ostens*, în OCP, XXIII, 1957, p. 33-57.

<sup>61</sup> Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973, p. 128.

chestiunea infailibilității papale. Pentru lămurirea sa în privința preeminenței suveranului pontif, stolnicul își procurase și cartea polemică a iezuitului polonez Nicolaus Cichowski, reprezentând punctul de vedere catolic asupra primatului papal în controversele cu ortodocșii: *Tribunal SS. Patrum orientalium et occidentalium ab Orientalibus summe laudatorum ad quod duas De Processione Spiritus Sancti a Patre et Filio et De preeminencia Summorum Pontificum supra orientales Patriarchas, controversas expedendas Schismatis propugnatoribus*, apărută la Cracovia în 1658<sup>62</sup>.

În schimb, pana cronicarului muntean Radu Popescu e mai generoasă cu întâiul stătător al Bisericii Romane. Împrumutând pasaje din *Cronograful* lui Pătrașco Danovici<sup>63</sup>, Radu Popescu blamează opoziția monahilor bizantini la unirea înfăptuită la Florența prin strădaniile papei Eugeniu al IV-lea și ale împăratului Manuel Paleologul: „Care viind acasă și-au găsit împărăteasa moartă și călugării care era rămași la Țarigrad nu vrea să-i primească la biserică, zicând că sânt eretici. Ci era mare tulburare între dânșii și den afară le făcea turcii turburare și ca nește orbi nu-și cunoștea peirea lor. De acestea au făcut și fac călugării!”<sup>64</sup>

În spațiul public al țărilor române, dacă putem vorbi de un astfel de spațiu în secolul al XVII-lea, se auzeau așadar voci diverse și varii curente de opinie. De la rezerva ironică sau politicoasă, la defăimarea insidioasă ori fâțișă nu este decât un pas. Ca orice tip de propagandă, discreditarea se făcea prin scris, dar și prin rumoare, zvon public. În 1671, în cursul vizitației sale canonice prin Moldova, Petru Parcević, episcop de Marcianopole, raportează Congregației de Propaganda Fide următoarea stare de lucruri: „Eu aproape ca am fost crescut în Italia și nu am citit niciodată *Il libretto famoso del Nepotismo* și în Iași mi l-a arătat un călugăr grec care îl citea boierilor și orășenilor, spre rușinea noastră. De asemenea nu am citit niciodată cartea unui călugăr carmelitan descult *Quare Lutterus defecit a fide etc.*, și în Iași grecii (ortodocșii) o laudă. Atâtea cărți și scrieri, ocări și infamii aduc grecii de la Roma, Neapole, Veneția etc și citesc și povestesc și șoptesc și despre papă și despre domnii cardinali”<sup>65</sup>. Înainte de toate, despre ce cărticică *Il libretto famoso del Nepotismo* e vorba în relatarea lui Parcević și de ce se simțea atât de rușinat de impactul pe care aceasta îl avea asupra opiniei publice (boierii și orășenii)? Nepotismul era o instituție a curiei, născută în secolul al XVI-lea și desființată în 1692 de către papa Inocențiu al XII-lea. Potrivit unei cutume instaurate de către familiile nobile italiene din care erau recrutați papii și cardinalii, aceștia puteau să își desemneze nepoții ca și secretari, să le testeze averea personală și să le confere privilegiile importante. Un exemplu invocat în *Principele* lui Machiavelli este acela al papei Alexandru al VI-lea și al nepotului său, Cesare Borgia. În chip vădit, această instituție curială a făcut obiectul criticilor protestanților, dar și al unor pamflete care se înmulțesc la jumătatea secolului al XVII-lea. Un astfel de pamflet este cel intitulat *Pasquino, impazzito furioso e rabbioso verso la corte di Roma e contro il*

<sup>62</sup> *Ibidem*, p. 125, 135, 138, 140, 234, 267.

<sup>63</sup> *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, I, 1998, p. XXII; cf. *Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu vornicul*, ediție de Constantin Grecescu, București, 1963, p. 17.

<sup>64</sup> *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 17.

<sup>65</sup> *Călători străini despre țările române*, vol VII, Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (coord.), București, 1980, p. 173; Violeta Barbu, *De la zvon la informație: nașterea opiniei publice în țările române*, în *RIS*, VIII-IX, 2003-2004, p. 130-132.



*nepotismo*, publicat la 23 aprilie 1655 și îndreptat împotriva papei Alexandru al VII-lea <sup>6</sup>. *Pasquinadele*, sub forma unor epigrame satirice destinate afișării, apăruseră deja din vreme umanismului și deveniseră în veacul următor un gen literar bine cunoscut. Locul de naștere al pa quinadelor era Roma, unde tradiția de satiră antipontificală își extrăgea sevele din cearta investiturilor și din tonul aprig al epigramelor latine, redescoperite de umaniștii Renașterii.

Cartea cu pricina, ajunsă și la Iași, este *Il nepotismo di Roma o vero relatione delle ragioni che muovono i Pontefici all'aggrandimento dei nipoti* apărută la Roma 1667. Pastorul anglican Edmund Chishull, aflat în suita ambasadorului reginei Angliei, William Paget, a dăruit un exemplar stolnicului Constantin Cantacuzino, împreună cu altă carte anticatolică *Il cardinalismo della Santa Chiesa*<sup>67</sup>. Primul pas spre nașterea opiniei publice în Moldova în secolul al XVII-lea se petrecea ca și în restul Europei în epoca confesionalismului, pe fondul polemicilor religioase anticatolice. Mai precis, o opinie publică nefavorabilă catolicilor era formată prin lectura acestor panflete, aduse de către „greci”. E vorba, probabil, de călugării greci „dascălii din țara grecească”, care îi înlocuiseră, în 1646, pe dascălii trimiși de Petru Movilă și care potrivit expresiei domnului Gheorghe Ștefan „nici un folos de învățătură țării noastre nu aduc”<sup>68</sup>. Cu alte cuvinte, la Iași, *Il Nepotismo* se citea cu mult interes, pentru că răspândea, cum se exprimă Parcević „ocări și infamii”, la adresa papei și a cardinalilor romani și fiindcă provenea chiar din medii catolice. Criticile la adresa înaltei ierarhii romane venite chiar dinăuntru ei erau un argument nesperat împotriva primatului papei, o adevărată mană cerească pentru cărturarii răsăriteni conservatori, iar ecoul lor cu mult mai mare decât al tratatelor de teologie polemică pe care avea să le publice mai târziu patriarhul Ierusalimului Dositei. Mărturia lui Parcević mai pune în lumină forța acestui curent de opinie căruia misionarii nu i se puteau opune, fiindcă erau nepregătiți, precum și modul în care opinia publică era modelată, pe căi oculte, de la textul scris răspândit apoi repede într-o cultură a oralității.

Tot în Moldova, în această epocă, problema primatului petrin este subiect de exercițiu retoric. Prezentând un manuscris rar păstrat în biblioteca din Zagora, Demostene Russo atrăgea atenția asupra unui grup de scrieri mistagocice și polemice, până atunci greșit atribuite, și pe care el le identifică ca aparținând viitorului domn Constantin Duca <sup>9</sup>. Dedit de către profesorii săi la studiul chestiunilor subtile ale punctelor de separare între cele două Biserici, Constantin Duca încropește câteva întâmpinări, printre care și una antipapală (f. 91r-v), *Οτι η Πετρος φωνη και επιθετος*. Lucrul n-ar fi de mirare, dacă eruditul și distinsul elenist Constantin Duca nu ar fi fost un

---

Pamfletul s-a răspândit și prin copii, v. ms. lat. 6577, Österreichische National Bibliothek-Viena.

Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, București, 1974, p. 50.

<sup>8</sup> Documentul din 1656 al lui Gheorghe Ștefan în *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România*, II, Moscova, 1968, p. 280; Ștefan Andreescu, *Matei Basarab, Vasile Lupu și proiectul de cruciada din anul 1645-1647*, în *AIHAI*, XXI, 1984, p. 165 pune această schimbare pe seama abandonării de către Vasile Lupu a proiectului de cruciadă.

Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, ed. de Nestor și Ariadna Camariano, vol II, București, 1939, p. 420-423.

„bun elev” atât al lui Ierotei Comnen<sup>70</sup>, cât și al misionarului franciscan conventual Francesco Antonio Renzi<sup>71</sup>. E puțin probabil ca profesorul franciscan să fi cunoscut această compilație a discipolului său, dar, și dacă ar fi avut această ocazie, nu s-ar fi simțit prea ofensat de luarea în răspăr a învățăturii sale. Tonul este acela al unui exercițiu de inițiere în retorica polemică și în arta argumentativă, iar mijloacele sunt alese din arsenalul filologic, mai precis al semanticii: legătura dintre numele primului apostol chemat („piatră”) și taina arhieriei.

Cu următorul episod ne întoarcem din nou în lumea acelorși ecouri ale malițiozității umaniste. În 1687, din porunca lui Constantin Brâncoveanu, Ieremia Cacavela traduce din latină în greaca vulgară cartea masivă a umanistului roman Bartolomeo Platina de Sacchi, *De vitis ac gestis summorum pontificum*, apărută la Veneția în 1479, traducere păstrată în două copii, una la Österreichisches National Bibliothek, provenind din Biblioteca lui Constantin Brâncoveanu, cealaltă la BAR (*ms. gr. BAR 313*), între ele existând deosebiri. Cartea *De vitis ac gestis summorum pontificum*, redactată de Platina, într-o ediție din 1551, care probabil că a slujit drept model lui Ieremia Cacavelas, făcea parte dintre cărțile adunate în biblioteca sa de stolnicul Constantin Cantacuzino. Bogate însemnări de studiu în limbile greacă și latină dovedesc interesul posesorului pentru această istorie<sup>72</sup>.

Până aici nimic neobișnuit, mai ales că traducerea este însoțită, în copia vieneză, de numeroase glose marginale ale traducătorului. Departate de a fi apologetice la adresa diferiților papi, remarcile sunt străbătute de accente polemice în materie de dispute teologice între cele două Biserici. Nu este exclusă nici intenția ca această traducere să fi fost destinată tiparului. Ce i-a făcut pe cărturarii de la București să se oprească la scrierea lui Bartolomeo Platina? Dorea oare domnul Țării Românești să facă cunoscute în mediile răsăritene grecofone viața și faptele papilor? Dacă vom răsfoi filele biografiei autorului, ne lămurim însă că alegerea scrierii lui Platina nu era de natură să facă să crească respectul și venerația cititorilor ortodocși pentru instituția primatului papal. Cartea lui Bartolomeo Platina a fost revanșa unui intelectual frustrat din grupul de *abreviatores* care gravitau în jurul Curiei Romane și cărora papa Paul al II-lea le suprimă în 1464 posturile. Complice, alături de Philippo Buonaccorsi, la conjurații împotriva aceluiași suveran pontif, Platina fu aruncat de două ori în închisoare, iar toate aceste tribulații și-au lăsat amprenta pe tonul narațiunii istoriei sale. Repus în drepturile sale de succesorul lui Paul al II-lea, Sixtus al IV-lea, Bartolomeo Platina fu însărcinat cu redactarea acestei istorii destinate celebrării jubileului din 1475. În masiva sa operă, umanistul își vărsă tot năduful și nu cruță deloc instituția papală. Succesul fu pe măsura îndrăznelii. Numeroase ediții răspândiră *De vitis ac gestis summorum pontificum* peste tot în Europa, și dacă luteranii găsiră în ea muniție pentru bătăliile lor, nici ortodocșii de la curtea lui Constantin Brâncoveanu, ce-i drept, după un secol, nu rămaseră mai prejosi.

<sup>70</sup> Despre cultura elenistă a lui Constantin Duca, v. Hurmuzaki, *Documente*, XIV/1, p. 259-260; Cléobule Tsurkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique, 1967, p. 136-137.

<sup>71</sup> *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, ed. de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1983, p.111-116; Teresa Ferro, *Una relazione inedita sullo stato della missione di Moldavia del minore conventuale F.A. Renzi (1688)*, în *Studi Italo-Romeni*, I, nr.1, Cluj-Napoca, 1997, p. 19-33.

<sup>72</sup> Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 154-155.

Referințe la cartea lui Platina se găsesc în scrierea polemică anticatolică *Enchiridion* a lui Maxim Peloponezianul, ucenicul lui Meletie Pigas, apărută în limba greacă în Țara Românească în 1690 și tradusă în limba română la 1699, sub titlul *Carte sau lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearecii Răsăritului asupra dejghinării papistașilor*. Un capitol special este dedicat *Pentru noao aflare de a fi papa al Râmului începătoriu și cap tuturor*. În prefața la ediția românească<sup>73</sup>, remarcabilă prin virulența atacurilor anticatolice, sunt puse la contribuție două informații extrase din lucrarea lui Bartolomeo Platina. Ele privesc viața unor papi și au efectul devastator al oricărui pamflet politic: Silvestru al II-lea, acuzat de necromanție „farmecătoriu de morți” și papa Ioan al VIII-lea, suspectat că ar fi femeie<sup>74</sup>. De altfel, despre „papesa Ioana”, răsăritenii dezvoltaseră o adevărată literatură, în scopul discreditării instituției pontificatului roman<sup>75</sup>.

Dar cine ar putea fi autorul acestei prefețe la *Enchiridionul* lui Maxim Peloponezianul? Deși precizează că stolnicul Constantin Cantacuzino poseda un exemplar, citit cu atenție și bogat adnotat<sup>76</sup>, din ediția din 1551 apărută la Köln a cărții *De vitis ac gestis summorum pontificum* a lui Bartolomeo Platina, Mario Ruffini<sup>77</sup> e de părere că omul politic român ar trebui să fie scos din discuție ca ipotetic autor. Cercetătorul italian crede că onorabilitatea și simțul critic, ce-l caracterizau pe stolnic, fac puțin probabilă ascunderea boierului muntean sub un anonim, ce-i permite să propage „născociri absurde”, ce nu sunt altceva decât *topoi* menite să întărească sentimentele anticatolice ale opiniei publice. Referințele la Bartolomeo Platina sunt totuși un indiciu în tentativa de a-l identifica pe autor, iar ele conduc mai degrabă către Ieremia Cacavelas. Cercetarea exemplarului care poartă ex-librisul stolnicului Cantacuzino „Ex libris Cantacuzieni optimi philologhi et equitis christianus” ne arată că stolnicul nu a făcut comentarii pe seama celor doi papi incriminați; în schimb, pentru discuția de față, semnificativă este nota marginală de la pagina 60, pe marginea pasajului care înfățișează împărțirea Romei în cinci prezbiterii, cărora le corespundea câte o bazilică (Sfântul Petru, Sfântul Paul, Sfântul Laurențiu, Sfântul Ioan Lateran și Sf. Maria Maggiore): „...*Romam autem sedem esse primam omnium ecclesiarum...*”<sup>78</sup>. Astfel, stolnicul observă, în spiritul teoriei colegialității pentarhice, că instituirea Romei ca prima între toate bisericile nu are o semnificație absolută, ci că din punctul de vedere al primatului sacerdotal, papa nu poate pontifica fără de ceilalți, nici ceilalți fără el.

Cea dintâi piesă mai însemnată a dosarului disputelor privitoare la primatul papal este o carte apărută la Iași în 1682, ca prim produs al tipografiei grecești instalate

<sup>73</sup> BRV, I, p. 370-372. .

<sup>74</sup> *Ibidem*, p. 371; despre „papesa Ioana” și modul în care apare tratată ea în *De vitis ac gestis summorum pontificum*, a lui Platina, v. ediția modernă a lui G. Gayda, *Vitae Pontificum Romanorum*, Paris, 1935, p. 151-152; Giovanni d'Onofrio, *La papessa Giovanna. Roma e papato tra storia e leggenda*, Roma, 1979, p. 67; Alain Boureau, *La papesse Jeanne*, 1988, p. 29.

<sup>75</sup> O antologie a acestor texte sau locuri din scrieri în care se menționează acest personaj de legendă, v. tipăritura cărturarului catolic Leon Allatius, originar din insula Chios, *Confutatio fabulae de Ioanna papissa ex monumentis Graecis*, Romae, 1640.

<sup>76</sup> Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 123, nr. 34.

<sup>77</sup> Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 154-155.

<sup>78</sup> Însemnarea se află la p. 60 a ediției din 1551 de la Frankfurt, cea care poartă ex librisul stolnicului.

de patriarhul Dositei al Ierusalimului la mănăstirea Sfântul Sava. Cartea *Pios ta proskomistheias thesies peri tês archês tou Papa antirrêsisa* predecesorului lui Dositei pe scaunul Ierusalimului, patriarhului Nectarie al Ierusalimului face parte din tradiția literaturii polemice antilatine din veacul al XIII-lea, născute din averiunea orientală față de cruciada a IV-a și de ocuparea Constantinopolului de către latini. Editorul manuscrisului patriarhului Nectarie al Ierusalimului nu este altul decât urmașul său la tronul ierusalimitan, patriarhul Dositei, el însuși campion al cruciadei antilatine pentru stăpânirea Locurilor Sfinte, cruciadă la care Nectarie luase parte activă. În biografia alcătuită de Dositei și care prefațează opera lui Nectarie, se afirmă că tratatul împotriva primatului papei a fost scris cu ocazia Sinodului de la Ierusalim din 1672, prezidat de Dositei și de Nectarie, *honoris causa*. Știrea este de două ori contradictorie. În alt punct al biografiei, același Dositei Nottara pune pe seama unui călugăr franci can monort, Petru, declanșarea unei dispute cu patriarhul Nectarie, pe tema primatului și a custodiei Locurilor sfinte. În al doilea rând, caracterul „latinizant” al Mărturisirii de credință a sinodului de la Ierusalim (1672) face greu de crezut ipoteza alcătuirii unei opere atât de virulente tocmai în preajma lucrărilor sinodului. Cum vom vedea, unii teologi își vor exprima chiar fâțiș îndoiala că autorul ar fi Nectarie al Ierusalimului, înclinând să creadă că sub numele înaltului prelat se ascundea nimeni altul decât însuși Dositei Nottara.

Tipăritura de la Iași îndreptată împotriva instituției papalității este prima editie a operei lui Nectarie și apără într-un moment destul de dificil pentru patriarhia ortodoxă a Ierusalimului. În 1681, pe baza unor documente ce făceau referire la vechimea stăpanirii franciscane asupra Locurilor Sfinte în virtutea stipulațiilor prevăzute în acordul din 1333 dintre Robert d'Anjou, rege al Neapolelui și sultanul Egiptului, latinii se adreară din nou Înaltei Porți, cerând custodia asupra Sfântului Mormânt, Golgotei și asupra altor Locuri Sfinte<sup>80</sup>. În încercarea de redresare de pe urma loviturii date de protestanți, Biserica Romei vedea în dobândirea custodiei Locurilor Sfinte o refacere a capitalului simbolic în întreaga lume și un instrument ce ar fi slujit cu mult folos activității ei misionare. Avertizat printr-o scrisoare de marele dragoman Alexandru Mavrocordat, patriarhul Dositei este invitat să vină la Constantinopol, ca împreună să pledeze mai apăsător cauza răsăritenilor. Sprijinită și de sume importante de bani, misiunea reuși în 1682, demersurile ambasadorului Franței fură contracarate, iar patriarhul obținu un firman în favoarea patriarhatului melchit, pe care îl trimise călugărilor sai de la Locurile Sfinte. Presiunile occidentale se reiau în 1683, într-un moment defavorabil otomanilor care îi sprijineau pe greci. De această dată, cu sprijinul domnului muntean, Șerban Cantacuzino, un nou hati-șerif fu dobândit în favoarea stăpânirii ortodoxe. Dacă Pietro della Valle putea să constate, la 1616, când fusese în pelerinaj la Ierusalim că „*francescani sono padroni principali del tutto*”, Evliya Celebi era de părere, șaiszeci de

<sup>79</sup> Despre Nectarie al Ierusalimului, v. C. Satsa, *Neollenke philologia*, vol. II, Athin, 1868, p. 319-322; o biografie a patriarhului a fost publicată chiar de succesorul lui, Dositei, în introducerea la *Antirrêsisis*, reproducă de Legrand, *Bibliographie hellénique*, vol II, p. 404-407, v și datele cuprinse în monografia lui Cléobule D. Tsourkas, *Germanos Locros, archevêque de Nysse et son temps (1645 1700). Contribution à l'histoire culturelle de Balkans au XVIII<sup>e</sup> siècle* Thessalonique, 1970, p. 18-23.

<sup>80</sup> *Nouvelle Histoire de l'Eglise III. Réforme et Contre Réforme*, ed de Hermann Tuhlé, C. A. Bouman și Jacques Le Brun, 1968, p. 457-45, Nestor Camariano *Ale at Ire Maurocordato. Son activité diplomatique (1673 1709)*, Theolonki, 1970, p. 62-6

ani mai târziu că „*Anma hüküm Rumlarindir*” (dar acum poruncesc aici grecii)<sup>81</sup>. În semn de mulțumire, neobositul patriarh Dositei porunci ca în bisericile din patriarhia sa să fie făcute rugăciuni pentru sănătatea domnului Ungrovlahiei și să i se trimită și o scrisoare de mulțumire. Doinația exercitată de zelosul patriarh Dositei a fost imensă în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea; pe drept cuvânt se poate aprecia că el devenise adevăratul cap al Bisericii Răsăritene, ridicând patriarhia Ierusalimului la o poziție nemaiaținsă în tot Răsăritul. Printre mijloacele prin care își asigurase această întâietate se numără ajutoarele dobândite din țările române și reforma Frăției Sfântului Mormânt, o *confraternitas* ai cărei membri nutreau atașament față de valorile culturii eleniste, față de tradiția ortodoxă și bizantină și probau o origine greacă.

Nici în patriarhia de Antiohia nu era mai multă liniște. La moartea lui Macarie III Zaim, misionarii franciscani ai Propagandei Fide dădeau impresia, în rapoartele lor, că patriarhul fusese de acord cu unirea cu Roma, fără să fi avut curajul să străbată și etapa definitivă a mărturisirii de credință. După un deceniu, adică în 1682, întronizarea lui Chiril V Zaim aduse patriarhia Antiohiei sub controlul aproape total al Propagandei Fide, iar urmașul său, Athanasie Dabbas, și el cu rosturi binecunoscute în Țara Românească la curtea lui Brâncoveanu unde fu ajutat să imprime pentru credincioșii săi un Liturghier greco-arab, își depuse în 1687 profesiunea de credință catolică în mâinile papei Inocențiu al XI-lea<sup>82</sup>.

În acest context tulbure, de confruntări între latini și răsăriteni, prelungite până la sfârșitul secolului, Dositei al Ierusalimului juca, pe lângă negocierile diplomatice, și cartea propagandei, prin scrieri polemice ca *Antirrêsis* ori apologetice ca *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusanton*. *Antirrêsis* avu parte de ecou în lumea catolică europeană și chiar de replici serioase. Nicolae Comnen Papadopoulos de origine cretană și doctor în drept al Academiei padovane<sup>83</sup> formulează, de pe poziții militante unioniste, prudente rezerve la cartea lui Nectarie în lucrarea *Praenotationes Mystagogicae ex Jure canonico, sive responsa sex in quibus una proponitur commune ecclesiae utriusque Graecae et Latinae suffragium* (Padova, 1696), dedicată stolnicului Constantin Cantacuzino. Nicolae Comnen Papadopoulos afirmă că a auzit mulți bărbați în Orient care se îndoiesc de autenticitatea scrierii lui Nectarie, numit de el Pseudo-Nectarie și că aceasta ar fi mai degrabă opera lui Dositei al Ierusalimului<sup>84</sup>. Cu acesta din urmă se afla în relații destul de amicale, cultivând aceeași duplicitate diplomatică, ca și alți greci școliți în Apusul Europei. Nu se sfiește să îi trimită cartea în dar, împreună cu retorice salutări<sup>85</sup>, iar mai târziu să își ofere prietenia și sprijinul pentru nepotul patriarhului Dositei, Hrisant Nottara și pentru fiul stolnicului Cantacuzino, Radu, ajuns la studii la Paris, „printre latinii care cârtesc împotriva noastră”<sup>86</sup>. Episodic, Nicolae Comnen Papadopoulos a fost și reprezentantul domnului Constantin Brâncoveanu pe lângă

<sup>81</sup> Odad Peri, *op. cit.*, p. 110.

<sup>82</sup> J. Hajjar, *Les chrétiens uniates du Proche Orient*, Paris, 1962, p. 171-211; W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Fribourg-München, 1963, p. 106.

<sup>83</sup> Constantin Satsa, *Neollênikê philologia*, vol. III, p. 474-476.

<sup>84</sup> Nicolaus Comnenos Papadopoulos, *Praenotationes Mystagogicae ex Jure canonica*, Patavinae, 1697, p. VI.

<sup>85</sup> Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV, p. 311, scrisoare către patriarhul Dositei expediată din Padova la 15 mai 1697.

<sup>86</sup> *Ibidem*, p. 329, scrisoare către patriarhul Dositei, aprilie 1700.

suveranul pontif Clement al XI-lea, la 18 februarie 1701, căruia îi adresează o scrisoare protocolară în numele domnului valah<sup>87</sup>.

Mult mai clară ca poziție, mai răspicată ca voce și mai vehementă ca polemică este cartea cipriotului Aloysio Andruzzi, *Vetus Graecia de Sancta Romana fide praeclarae sententiae sive Responsio ad Dositheum Patriarcham Hierosolymitanum*, care văzu lumina tiparului la Veneția în 1699. Autorul își arată indignarea pentru faptul că patriarhul Ierusalimului îl numește pe papă Anticrist<sup>88</sup>. Această expresie „tare” apare și mai frecvent în scrierile patriarhului Ierusalimului Dositei după crearea în Ardeal a Bisericii române Unite cu Roma: „*Monarhia papei este stăpânirea lui Antihrist, nu prigonește alt neam decât al ortodocșilor, așa încât n-au stricat neamul ortodocșilor idolatrii și ereticii, cât i-au stricat papa și următorii lui, pentru că dușmanul e în sălaș chiar. Erau frați și s-au făcut vânzători. Papistașii sunt afară de Biserica noastră, așa încât Biserica răsăritului este drept-credincioasă, a Romei e eretică; și apoi popii franci ca să își rădă de ortodocșii mai slabi la minte, spun că Biserica e una*”.

În 1709, Eusèbe Renaudot include în volumul al IV-lea<sup>89</sup> al colecției *La Perpétuité de la Foi*<sup>90</sup>, mai multe scrieri din teologia răsăriteană despre euharistie, dintre care se remarcă cea a lui Ghenadie Scolarios, spicuiind de asemenea și câteva pagini din opera lui Nectarie al Ierusalimului apărută la Iași în 1682: capitolele *De Nectario Hierosolymitano observatio* (p. 165-171), *Nectarii adversus Claudium epistola* (171-182), *Ejusdem narratio miraculi de eucharistia* (p. 183). Miracolul despre euharistie este extras din tipăritura ieșeană, *Pros ta proskomistheias thesies peri t̄s arch̄s tou Papa antirr̄sis* (p. 29-31), așa cum o indică și titlul pasajului reprodus de editorul Eusèbe Renaudot: *Miracula de Eucharistia ex editione operis Adversus Primatum pape Jasii facta anno MDCLXXXII. Gennadii patriarchae constantinopolitani Homiliae De Sacramento Eucharistiae, Meletii Alexandrini, Nectarii Hierosolymitani, Meletii Syrigii et aliorum de aeodem argumento opuscula graecae et latini sev Appendix qua circa graecorum de Transubstantione fidem relata sunt in opere De Perpétuitate Fidei*, ed. Eusebius Renaudotius (Renaudot), Parisiis, 1709.

Cel mai însemnat ecou european al tipăriturii ieșene a ieșit de sub teascurile tipografiei la Paris în 1718, sub semnătura lui Stephanus de Altimura Ponticensis,

<sup>87</sup> Virginia Vasiliu, *Constantin Brâncoveanu e il cattolicesimo. Alcune notizie nuove intorno alla sua politica religiosa*, în *Edr*, III, 1925, p. 110-128.

<sup>88</sup> Scrisoare a patriarhului Dositei către nobilul ardelean Ștefan Racz, trecut la Unire, noiembrie 1701, Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV, p. 340: aceeași expresie „antihristul papa”, în scrisoarea de mustare adresată de același prelat mitropolitului Athanasie Anghel, trecut la Unire, noiembrie 1701, *ibidem*, p. 343.

<sup>89</sup> *Gennadii patriarchae constantinopolitani Homiliae De Sacramento Eucharistiae, Meletii Alexandrini, Nectarii Hierosolymitani, Meletii Syrigii et aliorum de aeodem argumento opuscula graecae et latini sev Appendix qua circa graecorum de Transubstantione fidem relata sunt in opere De Perpétuitate Fidei*, ed. Eusebius Renaudotius (Renaudot), Parisiis, 1709

<sup>90</sup> Întreaga serie de cinci volume intitulate *La Perpétuité de la Foi* (editate de Antoine Arnaud, Pierre Nicole și Eusèbe Renaudot între 1669-1709 și reeditate între 1711 și 1713) ilustrează, cu sprijinul unor scrieri ale teologiei răsăritene, poziția catolică-ortodoxă a upra euharistiei, împotriva opiniilor preotului calvin Jean Claude, care afirmase în *Réponse au livre de M. Arnauld, intitulé La Perpétuité de la Foi de l'église catholique touchant l'Eucharistie défendue*, (Charenton, 1671) că toți grecii care nu cred ceea ce spune Chiril Lukaris de pre euharistie nu sunt greci ortodocși ci *latinofrones* „infecțați și corupți cu bani de către mii ionarii latini”, ori căștigați cu persuasiunea în colegiul Sfântul Athanasie, deschis la Roma de papa

pseudonim al lui Michel Le Quien<sup>91</sup>: *Panoplia contra schismas graecorum qua Romana et occidentalis Ecclesia defenditur adversus criminationes Nectarii nuperi Patriarchae Hierosolymitani quas congressit in libro De Primatu papae*. În cea de-a doua prefată a cărții, se precizează că lucrarea întocmită de Nectarie, patriarhul Ierusalimului, a fost tradusă de Dositei Nottara din limba arabă vorbită în Siria și Palestina în limba greacă și dată la tipar la Iași în „Moldovlachia seu Moldavia”. Cât despre chestiunea disputei asupra locurilor sfinte ce au stârnit această „refutatio”, autorul mărturisește (p. XXV) că intuise aceste adversități, de care nu se va ocupa în cartea sa, nefiind în măsură să judece fapte contingente. Prefața mai conține și informații despre geneza tipăriturii ieșene. Potrivit afirmațiilor editorului, Dositei îl convinsese pe principele (*despotae seu voivodae*) Moldovei, „Duca cel bătrân”<sup>92</sup> să investească bani în această tipăritură, pe care o trimisese apoi gratis în toate ținuturile locuite de greci și în Orient. Prin intermediul unui episcop grec, un exemplar din *Antirrêsis* ajunsese în Anglia, unde Petrus Allixius, bărbat erudit și preocupat de teologia orientală, o traduse în limba latină, versiune care a apărut la Londra în 1708, editorul adăugându-i opt anexe din autorii citați de Nectarie al Ierusalimului. Desigur, ca reprezentant al confesiunii protestante, Allixius fusese interesat de poziția răsăriteană și îndeosebi de criticile aduse de patriarhul Ierusalimului primatului papal<sup>93</sup> și nu se opri doar la traducerea operei apărute la Iași. În 1729, tot la Londra, Allixius tipări pentru prima oară în traducere latină o altă scriere polemică a patriarhului Nectarie al Ierusalimului, disputa lui cu Petru, franciscan minorit din custodia Sfântului Mormânt, îndreptată împotriva prezenței latine la Locurile Sfinte: *De artibus quibus Missionarii Latini, praecipue in terra Sancta degentes ad subvertendum Graecorum fidem utuntur ed de quam plurimismis Ecclaeis Romanae erroribus et corruptelis, libri tres ex autographo Graecae latine redditi*.

Răspunsul lui Michel Le Quien debutează cu o istorie a relațiilor între Occident și Răsărit, a sinoadelor posticonoclaste. Sunt ilustrați aceia dintre greci, fie prelați, fie teologi, care au fost favorabili latinilor sau unirii cu ei, recunoscând prin urmare și primatul papal: Nichifor Blenides, Ioan Beccus, patriarh al Constantinopolului, Constantinos Melitiniota, Gheorghios Metochites, căruia Leon Allatius i-a editat opera în două volume în greacă și latină, Demetrios Chidones, Manuel Calecas. În același timp, se evocă momentul critic din secolul al XIII-lea când cucerirea Constantinopolului de către cruciați a dus la compromiterea apropierii dintre cele două Biserici. Referința teologică majoră a autorului este Sfântul Toma de Aquino, *Contra Erores graecorum*, tratat ce datează din timpul pontificatului papei Urban al IV-lea. În acest spirit de dialog și nu de confruntare, autorul îi condamnă și pe aceia dintre misionarii timpului său care accentuează diferențele de practici (*moribus*) și de rituri dintre cele două biserici. Misionarii ar face bine să știe ca ceremoniile orientalilor sunt foarte vechi și aprobate de Sfinții Părinți și că acționând astfel nu fac decât să îi ofenseze

<sup>91</sup> Michel Le Quien, autorul colecției *L'Orient chrétien*, a purtat corespondență cu nepotul patriarhului Dositei, Hrisant Nottara, v. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, I, București, 1969, p. 40.

Nicolae Grigoraș, *Duca vodă cel Bătrân. Înfăptuirile sale culturale*, în *MMS*, XLVIII, 19 2, nr. 7-8, p. 525-545.

<sup>93</sup> Știri despre tipăritura din Moldova se află și în capitolul al doilea (*Despre tipografiile g ecești din Constantinopol, Veneția și Valahia*) din cartea *De statu praesenti Ecclesiae graecae* apărută la Altdorf în 1714, scrisă de grecul Alexandros Helladius, unul dintre cărturarii care frecventau cercurile anglicane engleze

și mai mult pe răsăriteni, în loc să se lucreze către unitatea Bisericii<sup>94</sup>. Cat despre diferențele de dogmă, soluția optimă a unei astfel de polemici ar fi recursul la autoritatea părinților orientali din perioada patristicii comune, Sfinții Ioan Hrisostom, Theodoret al Cyruului, Maxim Mărturisitorului, Chiril al Alexandriei și în a căror operă se afirmă clar că Roma a fost centrul și vârful creștinătății. Nu trebuie să fie invocați teologii din școlile occidentale ca să se provoace invidie, ci trebuie mizat pe bunăvoință și pe ceea ce unește, nu pe ceea ce dezbină. În acest sens, e invocat modelul de poziție irenică al Conciliului Tridentin<sup>95</sup>. Pe mai bine de 400 de pagini în folio, autorul Michel Le Quien realizează o expunere exhaustivă al tuturor problemelor controversate, până la conciliul de la Ferrara, utilizând operele teologilor răsăriteni din epoca patristică, bizantină și postbizantină. Tehnica argumentării arată astfel o bună cunoaștere a scrierilor răsăritene, apărute deja în ediții filologice în lumea savantă a Apusului.

Dar neobositul patriarh Dositei nu își epuizase muniția. *Antirrêsis* era de abia atacul avangardei. Urmează cartea *Enchiridion* a lui Maxim Peloponezianul, ucenicul lui Meletie Pigas, apărută în limba greacă în Țara Românească în 1690 și tradusă în limba română la 1699, sub titlul *Carte sau lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearecii Răsăritului asupra dejghinării papistașilor*. Cum cauza principală a dezbinării celor două Biserici sunt pretențiile capului Bisericii Apusene, partea cea mai consistentă a micului tratat este ocupată de problema primatului papal: *Pentru noao aflare de a fi papa al Râmului începătoriu și cap tuturor* (p. 1-75). Celelalte deosebiri, cum ar fi *Filhoque* sunt, în viziunea lui Maxim din Peloponez, efectele regretabile ale primatului. Un nou termen își face loc în vocabularul limbii române „papistășia”, adică totalitatea celor care cred în primatul papei numit „începătorii papei”, ca „singur socotitor, cap și stăpânitoriu, epitrop al lui Cristos” (p. 1-2). Autorul face concesiunea de a recunoaște preeminența simbolică a episcopului Romei, în virtutea faptului că apostolul Petru l-a hitoronit pe Climent episcop al cetății eterne, dar nu se face nici un compromis în chestiunea admiterii primatului petrin (cap. IV-VIII, p. 2-14), nici pe seama teoriei celor două Biserici, cea nevăzută al cărei cap este Crisots, și cea văzută, păstorită de papă (cap. XXI f. 26-28).

Cele trei tomuri *Tomos katallagês* (Iași Cetățuia, 1692-1694), *Tomos agapês* (Iași, 1698), *Tomos charaș* (Râmnic, 1705), împreună cu *Dodekabiblon. Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusantôn* (București, 1714) sunt, fiecare în felul lor și toate luate împreună, caracteristice pentru spiritul polemic de care patriarhul Ierusalimului era animat, mai ales în privința primatului papal. Fără doar și poate, Dositei este departe de a fi un spirit erudit și sistematic, cum erau adversarii săi. În lucrările care îi poartă semnătura, compilează în grabă, dezorganizat, materiale de tot felul: tratate teologice, tomuri sinodale, relatări istorice, literatură polemică, din toate perioadele și ramurile teologice. Între călătorii lungi și obositoare, bătlăii diplomatice și pastorație, patriarhul

<sup>94</sup> *Panoplia contra schismas graecorum qua Romana et occidentalis Ecclesia difenditur adversus criminationes Nectarii nuperi Patriarchae Hierosolymitani quas congesit in libro De Primatu pape*, p. 128: „Quae proinde illorum imprudentissima agendi ratio, magno semper us gentibus offendiculo fuit, ne ad Ecclesia Catholicae unitatem fidemque reverentur”

<sup>95</sup> *Ibidem*, p. 325: «Siquidem Theologo religioni esse debet nihil quidquam adversus haereticos vel schismaticos vindicare vel adserere quod cum probatorum patrum sententis consonum non fit, vel a veteri Ecclesiae disciplina discreperet quando nempe synodus Tridentina diligentissime cavendum edixit ne contra unanimum Patrum consensum Scripturam ip am interpretaremur ».



are timp să observe că ortodoxia poate să țină piept asalturilor teologice occidentale cu o comoră de manuscrise, condamnate să zacă prin bibliotecile manastirilor. Absența unei oficine care să dea glas poziției răsăritene este primul handicap ce trebuie depășit. Nu se sînchisește deloc de acuratețea filologică a textelor reproduse oî de greșelile de tipar. Când descoperă acest punct vulnerabil, erudiții latini nu prididesc a denunța lipsa de profesionalism. În pofida apectului confuz al operei, îl onorează totuși cu replica, fiindcă Dositei are o reputație bine consolidată, de care se tem mai cu seamă cercurile franceze, dezamăgite de lipsa de succes a tentativelor lor de a dobândi custodia Locurilor Sfinte. Generațiile următoare de apologeți ai ortodoxiei vor găsi în paginile operelor sale o sursă nesecată de inspirație.

În tomurile sale, Dositei a adunat tot ce putea găsi, scrieri mai degrabă antipapale decât împotriva primatului papal. Nu lipsesc nici referințele la evenimente contemporane din viața Bisericii, cum este cazul cu prefața editorului la *Tomos charas*. Sub pavăza Unirii de la Brest, ieziuții comit numeroase abuzuri asupra ortodocșilor în teritoriile coroanei și mai ales la Liov și Luck. Aceeași tactică este denunțată de către patriarhul Dositei în prefața cărții *Tomos charas*, și în ceea ce privește politica unionistă dusă de curtea de la Viena și mai ales de către cardinalul Kollonich. Dintre cele patru puncte ale unirii instituite de Conciliul de la Florența, cel privitor la Filioque și la primatul papal îi apar lui Dositei ca și „cauzele și temeliile cele mai rele ale numeroaselor și variatelor inovări ale latinilor: una blasfemia despre ființa Sfântului Duh și adausul ei în Simbol, alta, monarhia cu care se laudă papa, iar prima este erezie, iar cea de a doua necuviincioasă profanare”<sup>96</sup>. În *Tomos charas*, Dositei al Ierusalimului editează tratatul lui Meletie Pigas patriarh al Alexandriei, *Cuvânt asupra primatului papei*<sup>97</sup>, o scriere polemică îndreptată împotriva primatului petrin. Nici un legământ nu există între Petru și Cristos, spune Pigas, nici în virtutea vârstei și nici ca primul chemat. Încet într-o retorică fastidioasă, imposibil de citit, așa se prezintă tratatul de dimensiuni impresionante, inclus tot în *Tomos charas*<sup>98</sup>. *Antegklima (Cele împotrivoare la primatul papei Romei ale lui Nicolae doctorul filosoful)* elaborat de către Nikolaos Kermaeus<sup>99</sup> la cererea patriarhului Partenei al III-lea al Constantinopolului, ca răspuns la opusculul *Antipatelaros* al lui Athanasie al Ciprului, zis și Athanasie Retorul, episcop unit cu Roma. Fiere vărsată și mînie mocnită străbat paginile de polemică ieșite de sub pana lui Nicolae Kerameus. Tot ceea ce Cristos îi credează, în chip special, lui Petru în Evangheliile este răstălmăcit cu arguție aproape avocățească. Nu este lipsit de semnificație faptul că antologia se deschide cu cinci scrisori din perioada schismei, adresate de patriarhul Constantinopolului, Fotios către papa Nicolae și către ceilalți patriarhi orientali (867)<sup>100</sup>.

În cel din urmă din seria tomurilor, intitulat atât de ironic *Tomos agapês kata latinoi* (Tomul diagostei asupra latinilor), editorul reproduce două tratate, ambele din

<sup>96</sup> *Tomos charas*, p. 2.

<sup>97</sup> *Tomos charas*, partea a II-a, p. 553-609.

<sup>98</sup> *Tomos charas*, partea a II-a, p. 1-552; v. descrierea tipăriturii la Ioannou Dura, O *Dositheos Ierosolymon kai e prosfora autou eis tas Roumanikas kai tèn ekkliġsian autou*, Athēnai, 1977, p. 254-256.

Doctorul Nikolaos Kerameos, mort la Iași în 1672, este autorul unei alte scrieri antipapale în 83 de capitole, rămase în manuscris: *Antirrētika kata tē archēs tou papa tēs Rômēs*, Constantin Satsa, *Neollēn kê phil I glia*, III, p. 322-323.

*Tomos charas* partea I, p. 1-32

veacul al XV-lea, înrudite ca argumentație: faimosul *Refutatione decreti Florentini (Antirritikos)*<sup>101</sup> al lui Ioan Evghenikos și un tratat împotriva „noutăților” latinilor al lui Macarios Ancyranus<sup>1 2</sup>, bazat mai ales pe contestarea primatului papal și a jurisdicției ce decurge din el, cu o vehemență polemică vrednică de epoca modernă. Potrivit vechilor canoane, înainte de schismă, suveranul pontif nu exercita deloc o jurisdicție universală, ci o jurisdicție egală cu a celorlalți patru patriarhi, asupra Bisericii Apusene, restransă de canonul de la sinodul Sardicum la episcopia Romei. E denunțat ca fals și *Donatio Costantini*<sup>103</sup>, despre a cărui traducere în limba română vom vorbi mai jos. Autorul este realmente excedat de onorurile lumești cu care suveranul pontif este copleșit de regi și împărați. În esență, Ancyranus este un adept al cezaropapismului, căci capul care trebuie să conducă Biserica, este, în doctrina lui, împăratul.

Contribuția personală „a celui mai înverșunat polemist pe care l-a avut ortodoxia greacă împotriva latinilor”<sup>104</sup>, nu strălucește în cele trei tomuri *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusan ton*, dar debordează de accese polemice în filele istoriei predecesorilor săi la scaunul „celei dintâi cetăți” de pe pământ. Impactul pe care îl lasă este mult mai puternic decât cel al tratatelor teologice, în care primatul papal este discutat de pe poziții dogmatice. Prin conotațiile foarte concrete pe care le are, prin miza practică care erau Locurile Sfinte, *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusan ton* desfășoară un arsenal simplu, lipsit de echivoc și de subtilități teologice. Primatul papal, ca și golițiunea regelui, vine expus drept o brutală și lumească dorință de dominație.

Într-adevăr, *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusan ton* nu a fost concepută de autorul ei decât ca o cronică<sup>105</sup>, ce devine din ce în ce mai vie și mai pitorească cu cât se apropie de păstoria autorului ei, Dositei Nottara. Ca orice cronicar atent la fapte și întâmplări mai degrabă decât la raționamente, patriarhul relatează incidente cu „frâncii cei închinători papei”, cum sunt de pildă altercațiile din Duminica Floriilor din 1674. Călugării greci și franciscanii s-au dedat la violențe, sub pretextul că și unii și alții doreau să împodobească edicula Sfântului Mormânt. Nici ambasadorul Franței, Nointel, nu scapă penei acide a patriarhului scriitor. Venit „în pelerinaj” la Locurile Sfinte, Nointel care susținea din toate puterile sale de diplomat trecerea custodiei în mâinile franciscanilor francezi, este surprins, ca un vulgar hoț, încercând pe ascuns cu lopata și târnăcopul, să dezgroape „coloana flagelației” și să o ia cu sine ca trofeu<sup>106</sup>. În gura vicarului latin al Ierusalimului, el pune următoarele vorbe, pline de talc asupra felului în care prelatul înțelegea de descifreze adevărata țintă a prezentei latinilor în acele sanctuare: „*Frâncii vor fi prietenii voștri când le veți da toate lăcașurile și toate*

<sup>101</sup> *Tomos agapês kata latinon*, p. 197-201; v. descrierea tipăriturii la Ioannou Dura, *O Dositheos Ierôsolymon kai e prosfora autou eis tas Roumanikas kai tèn ekklesian autou*, p. 230-237.

<sup>1 2</sup> *Tomos agapês kata latinon*, cartea a III-a, p. 5-20.

<sup>103</sup> *Tomos agapês kata latinon*, cartea a VI-a, p. 8-10.

<sup>104</sup> A. Palmieri, *Dositeo, patriarca greco di Gerusalemme. Contributo alla storia della teologia greco-ortodossa nel secolo XVII*, Firenze, 1909, p. 16.

<sup>1 5</sup> *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusan ton*, p. 1212-1213; altă de criere la Paul Rycaut, *L'Histoire de l'état présent de l'Eglise grecque et de l'Eglise Arménienne*, trad Fr Middelborough, 1692, p. 348; p. 352, Rycaut îl portretează ca «prélat plein de feu, de hardie, e, remuant et entreprenant».

<sup>1 5</sup> N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 191-192.

<sup>106</sup> *Istoria peri ton en Ierôsolymois patriarcheusan ton*, p. 1212.

*bisericile și sanctuarele, când veți fi cu toții supuși Papei și când pentru început, le veți da Sfântul Mormânt*<sup>107</sup>.

Un ultim aspect care merită discutat la capătul acestei anchete este posteritatea, în scrierile din secolul al XVII-lea elaborate sau receptate în Țara Românească a celui mai important element al ideologiei politice bizantine și cel mai controversat totodată: *cezarpapismul*<sup>108</sup>. Dezbateră pe seama separării dintre temporal și spiritual, a întrupării celor două *potestas* într-o singură persoană<sup>109</sup>, fie că ea este politică sau religioasă se aprinde în anii de domnie ai lui Constantin Brâncoveanu. Observațiile pertinente ale lui Alexandru Duțu<sup>110</sup> și Andrei Pippidi<sup>111</sup> pe marginea traducerii, tocmai în această epocă, a celebrului fals *Donatio (Constitutum) Constantini* capătă acum mai mult relief, după ce am parcurs itinerariul scrierilor împotriva primatului papal. În ciuda atmosferei ostile, copistul manuscrisului în care putem citi prima versiune românească a constituției *Donatio Constantini*<sup>112</sup> nu a eliminat pasajele în care se afirmă primatul papal<sup>113</sup>. Odată cu încredințarea de către împăratul Constantin a «imperiales potestas, gloriae dignitas, vigor, honorificentia», papa Silvestru primește și însemnele puterii pontificale: mitra, diadema imperială, *pallium*, hlamida de purpură, sceptrul, tunica de purpură, *banda*, dreptul la procesiune imperială. Ce rost avea așadar traducerea, pe filieră rusească, cum crede, cu argumente Andrei Pippidi<sup>114</sup>, a unui text care afirma răspicată separarea celor

<sup>107</sup> *Istoria peritona en Ierôsolymois patriarcheusanôn*, p. 1217.

<sup>108</sup> Walter Ullmann, *Principi di governo e politica nel medioevo*, Il Mulino, 1972, p. 63-104; *cezarpapismul* care a dus, după părerea istoriografiei occidentale și îndeosebi a celei protestante, la subordonarea Bisericii față de puterea temporală a fost reexaminat de curând de Gilbert Dagron. Istoricul francez conchide că dosarul alianței celor două puteri este mult mai complex și mai contradictoriu decât s-a crezut, cu condiția să fie degajat de clișee și mituri. Bizanțul imperial s-a privit întotdeauna în oglinda Vechiului Testament, așa cum o face și în panegiricele brâncovenești. În timp ce Biserica, teritorial multiplă, a insistat pe ruptura produsă în istorie de Întrupare, silindu-se să deiuadaizeze creștinismul și să tuteleze puterea politică, împărații se prezintă ca moștenitori ai trecutului biblic veterotestamentar, întrupând continuitatea. Lor le-a încredințat Dumnezeu planul divin de a conduce popoarele alese către mântuire, Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le « césarpapisme » byzantin*, 1996, p. 290-322.

<sup>109</sup> Cazul Mihnea al III-lea la Radu G. Păun, *Pouvoir, Croisade et Jugement Dernier au XVII<sup>e</sup> siècle: le vécu et l'invisible*, în Ivan Biliarsky (ed.), *Jus et ritus. Rechthistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*, Sofia, 2006, p. 276.

<sup>110</sup> Alexandru Duțu, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Bucarest, 1971, p. 108.

<sup>111</sup> Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 107-108.

<sup>112</sup> Vlad grămăticul din Râmnic, *ms.rom. BAR 3190*, f. 280-291v: *Porunca cea împărătească a celuiia ce easte întru împărat carele au fost întâi creștin a sfântului și fericitului și întocmai apostolilor marelui împărat Constantin cea au fost făcută și dată sfintei sobornicești și apostolești besereci*.

<sup>113</sup> Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 108. Prima ediție modernă a textului la Karl Zeumer, *Festgabe für Robert Gneist*, München, 1888, p. 37-60; despre receptarea textului în Bizanț unde a fost considerat autentic, Constantin Tomanoff, *Cezarpapism in Byzantium and Russia*, în "Theological Studies", VII, 1946, p. 213-243; Franz Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, p. 108.

<sup>114</sup> Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 108, despre contextul integrării textului în codicele de drept canonic *Kormceia kniga* (1653) de către patriarhul Nikon și despre lupta acestuia împotriva ingerințelor țarului Alexei Mihailovici în problemele Bisericii.

două puteri și primatul puterii spirituale asupra celei temporale ? Ce sens avea afirmarea primatului scaunului petrin asupra celorlalte patriarhii ?

Curentul «separatis», reprezentat de episcopul Ilarion al Râmnicului, depus sub acuzația de filocatolicism și de mitropolitul Antim Ivireanul, care va sfârși și mai tragic, folosea ca pază pentru delimitarea temporalului de sacru falsul *Contitutum Constantini*, prin care Constantin, botezat la Roma de papa Silvestru, fondează printr-o donație, puterea temporală a papilor în Apusul Europei și privilegiile lor regale. Antim apelează în predicile sale tot la spusele împăratului Constantin pentru a sublinia apăsător despărțirea celor două puteri ; «căci cununa cea împărătească are despărteală de nătră cea arhierescă»<sup>115</sup>, domnul este pus de Dumnezeu episcop peste cei «din afară» (τοῦ ἐκτοῦ)<sup>116</sup>. La această expresie, care a dat loc la multiple interpretări<sup>117</sup>, Antim adaugă «afară de Biserică»<sup>118</sup>.

Alături de chestiunea euharistiei, primatul papal a ocupat un loc în emnat în disputele teologice ale veacului al XVII-lea între Răsărit și Apus. Chiar dacă argumentația răsăriteană nu a inovat, din punct de vedere exegetic, dincolo de pozițiile antiunioniste formulate după conciliul de la Florența, modalitățile în care s-au desfășurat aceste dispute, răspândirea lor, grupurile care au luat parte la dezbateri au fost diferite. Deși liniile magisteriului în Mărturisirile de credință ortodoxe au păstrat o rezervă aproape neutră în problema primatului papal, figurile emblematiche ale teologiei răsăritene de expresie greacă s-au investit în tipărituri polemice și campanii de discreditare, pe care domnii pământeni și cărturarii locului le-au sprijinit vădit. Ecoul lor european a dus numele țărilor române dincolo de granițele legăturilor diplomatice tradiționale. Mai mult de atât însă, chestiunea primatului papal a pus, dincolo de exercițiul teologic, stimulator și el sub raportul tehnicilor raționamentului, argumentației și terminologiei, două probleme importante: cea a legitimității și cea a frontierelor confesionale ale Europei. Dialog sau polemică, discursul asupra primatului papal a plămădit și declanșat o dinamică intelectuală fertilă în construirea identității culturale, participând din plin la procesul global de confesionalizare<sup>119</sup>, caracteristic veacului al

<sup>115</sup> Antim Ivireanul, *Opere*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 1972, p. 86; A. Pippidi, *loc. cit.*

<sup>116</sup> F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origin and Background*, vol. II, Dumbarton Oaks, 1966, p. 752-754.

<sup>117</sup> E greu de decis dacă e vorba de păgâni, adică de necreștini, după părerea lui Renato Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich, 1966, p. 312-319, sau de laici, cum crede S. Calderone, *Constantino e il Catolicesimo*, I, Firenze, 1962, p. XI-XLV.

<sup>118</sup> Observația aparține lui A. Pippidi, *op. cit.*, p. 108.

<sup>119</sup> W. Reinhard, *Was ist Konfessionalisierung*, în W. Reinhard et alii (ed.), *Die katholische Konfessionalisierung*, Münster, 1995, p. 419-452; idem, *Abschied von der „Gegenreformation“ und neue Perspektive der Forschung*, în K. Reichert (ed.), *Zeitsprünge Forschungen zur Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1997, p. 440-451; idem, „Konfessionalisierung“ auf den Prüfstand, în J. Bachlcke et alii, *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16 und 17 Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart, 1999, p. 79-88; cf. H. Schilling, *Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geisteswissenschaftlichen Paradigmas*, în W. Reinhard et alii (ed.), *Die katholische Konfessionalisierung*, p. 1-49.

XVII-lea european. În comparație cu oamenii și ideile invocate în aceste pagini, secolul următor pare acoperit de tăcere înghețată și străbătut de ignorare reciprocă. Dar odată formulate pozițiile confesionale, un orizont nou de schimbare va începe să se întrevadă pentru societatea românească: reformele sociale și politice.

**THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE DISPUTE  
AROUND THE PAPAL PRIMACY DOGMA.  
(THE SEVENTEENTH CENTURY)**

*Abstract*

Papal primacy, together with the issue of the Eucharist, held an important place in the theological disputes between the East and the West in the seventeenth century. Even though the eastern argumentation did not innovate, in points of exegesis, beyond the anti-unionist positions formulated after the council in Florence, the ways in which these disputes took place, their areas of distribution and the groups taking part in the debate were various. Although the lines of the magisterium in the Testimonies of the Orthodox Faith kept an almost neutral reserve in the question of papal primacy, the emblematic figures of Eastern theology of Greek expression invested themselves in polemical writings and discrediting campaigns, openly endorsed by native princes and scholars. Their European echo carried the name of the Romanian Principalities beyond the borders of traditional diplomatic relations. Moreover, the question of papal primacy, beyond the theological exercise, stimulating in its turn in points of reasoning, argumentation and terminology, raised two important issues: legitimacy and the denominational borders of Europe. The discourse on papal primacy – in dialogue or polemics – launched an intellectual dynamics fertile in the building of cultural identity, and fully participating in the global process of denominational affiliation, characteristic of seventeenth-century Europe. Set against the people and ideas invoked in these pages, the following century appears dominated by silence and mutual ignoring. Denominational stands once formulated, a new horizon of change would appear in Romanian society: social and political reforms.

# DESPRE DREPTUL LA STEMĂ ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI XVII

TUDOR-RADU TIRON

În peisajul cercetării de profil, Transilvania ilustrează, printr-un vechi și complex patrimoniu de steme, dimensiunile fenomenului heraldic european. Începuturile heraldicii intracarpatine sunt exclusiv sigilare, reflectând astfel importanța conceptului de „pecete autentică” în consolidarea instituțiilor și a societății feudale din voievodat (secolele XII-XIII). Folosirea sigiliilor armoriate indica tot atâtea jurisdicții separate, laice sau ecleziastice, întemeiate pe baza autorității supreme a regelui Ungariei. În cazul Transilvaniei, circulația uzanțelor heraldice era justificată prin apropierea de curte a demnitarilor și a înaltei nobilimi, prin alianțele matrimoniale încheiate cu familii din alte părți ale regatului și prin transmiterea obiectelor cu stemă dintr-o provincie în alta. Exista astfel, la nivelul regatului, un patrimoniu heraldic uniform, din care făceau parte și blazoanele ardelenesti<sup>1</sup>.

Cu timpul, acest patrimoniu heraldic s-a mărit și s-a diversificat, extinzându-se până la baza piramidei nobiliare și cuprinzând toate grupele etnice existente în regat. Aceleași însemne vor fi atestate pe mai multe generații, ca semn al transmiterii lor succesoriale, iar începând cu mijlocul secolului XIV puterea centrală va îngusta tot mai mult libera adopție, deschizând practica scrisorilor pentru blazon. Procedul poate fi legat de introducerea, în aceeași epocă, a diplomelor regale pentru stăpânirea pământului; pământul era, alături de credința catolică, o condiție *sine qua non* a calității de nobil<sup>2</sup>.

De-a lungul Evului Mediu transilvănean, utilizatorii de steme au fost: reprezentanții celor trei națiuni privilegiate și alți oameni liberi; laici și clerici; bărbați și femei; orășeni și proprietari de la țară; magnați și nobili cu o sesie, etc. În acest tablou atât de divers îi vom include și pe români: convertiți sau nu la catolicism, cnezii și alți locuitori de limbă română vor primi scrisori de înnobilitare cu blazon iar unii dintre ei (precum Hunedoreștii, Drăgoșeștii și Cârdeștii), vor juca un rol de frunte în istoria Transilvaniei.

În fine, menționăm că întemeierea principatelor Moldova și Țara Românească va echivala cu apariția stemelor la est și sud de Carpați. Tot acum se vor inaugura

---

<sup>1</sup> Pentru toate acestea v. Sigismund Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania (pană la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în DIR, Introducere la vol. II, București, 1956, p. 563 și următoarele.

<sup>2</sup> Ioan-Aurel Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII XIV (origine, statut, evoluție)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, Satu Mare, 1997, p. 47.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 217-238

legăturile dintre simbolurile de stat, orașenești și personale de pe ambele părți ale munților.

### Statutul blazoanelor în spațiul maghiar și transilvănean (secolele XIV-XVII)

*Vechile cutume heraldice.* Până pe la mijlocul secolului XIV, stemele din spațiul maghiar erau alcătuite, folosite și transmise fără restricții, imaginea generală fiind aceea a unui patrimoniu aflat sub semnul libertăților feudale. Transformate în puternice familii de baroni, vechile clanuri ale regatului își heraldizau simbolurile<sup>3</sup>, pe care le combinau uneori cu elemente din stema suveranului<sup>4</sup>; pe de altă parte, însăși stema regală se prezenta, în timpul domniei aceluiași monarh, sub diferite forme<sup>5</sup>. La rândul lor, autoritățile locale și cele ecleziastice își realizau propriile însemne, contribuind la sporirea numărului de emitenți de documente și ducând, în curând, la primele cercetări ale autenticității matricelor sigilare: semn al consolidării autorității centrale, regele Ludovic porunca la 1353 să fie aduse la Buda sigiliile tuturor capitlurilor și conventurilor, în scopul verificării lor<sup>6</sup>. Regele putea să retragă și să restituie peceti, îngrădind sau îngăduind astfel unei persoane încheierea de acte<sup>7</sup>.

*Conferirea stemelor prin diplomă.* Având în față modelul statelor occidentale – în care stemele vechi erau atent catalogate de către heraldzi<sup>8</sup> iar cele noi începuseră a fi acordate prin diplomă<sup>9</sup> regalitatea maghiară se va implica tot mai tare în uzanțele heraldice interne. Prima diplomă pentru conferirea unui însemn datează din 1326<sup>10</sup>, însă va trece mai bine de jumătate de veac până când cancelaria regală va face o regulă din

<sup>3</sup> Un „centralizator” al vechilor însemne de neam maghiare se află la Csoma József, *Magyar nemzetség czimerek (Steme gentilice maghiare)*, Budapesta, 1903, fig. 1-29.

<sup>4</sup> De exemplu, voievodul Transilvaniei Toma Szécsényi din neamul Kacsics (1322-1342) combina leul strămoșilor săi cu fasciile și cimierul din stema regală maghiară – cf. Sigismund Jakó, *op. cit.*, p. 598.

<sup>5</sup> Sub regele Carol Robert, puterea centrală folosea atât scutul cu crucea dublă, cât și scutul despăcat (fasciat în prima parte și cu flori de crin în cea de-a doua) – cf. Dr. Gárdonyi Albert, *I. Károly Király nagypécsetjei (Sigiliile mari ale regelui Carol I)*, în „Turul. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye”, Budapesta, 1907-1 2 (pe CD) (în continuare: „Turul”); cel dintâi tip se bucura de preeminență sfragistică, dar armele „angevine” erau mai răspândite pe diferite alte tipuri de obiecte, fiind preferate inclusiv pentru baniera regală (o reprezentare a acesteia se află în „Chronicon Pictum Vindobonensis”).

<sup>6</sup> Sigismund Jakó, *op. cit.*, p. 564.

<sup>7</sup> *Ibidem.*, p. 565.

<sup>8</sup> Începând cu secolul XIV, activitatea heraldzilor în occidentul Europei devine tot mai complexă și mai eficientă. Ei se organizează ierarhic și se pun în slujba monarhilor și a marilor seniori, formând jurisdicții în care aveau misiunea de a înregistra și a supraveghea tot ceea ce avea de-a face cu stemele, noblețea, problemele genealogice și cele de drept feudal – cf. Michel Pastourcau, *Traité d'héraldique*, Paris, 2003, p. 61-62.

<sup>9</sup> *Ibidem.*, p. 60. Autorul indică secolul XIV ca *terminus ad quem* al concesiunilor de armerii, însă notează că „c'est seulement au XVI<sup>e</sup> siècle que les souverains s'attribueront définitivement le monopole de la concession d'armoiries”.

Este vorba despre acordarea unui cimier – cf. Fejérpataky László, *A XIV. századi czimer ad many (O augmentare de stemă din secolul XIV)*, în „Turul”, 1901-3.

acest tip de documente<sup>11</sup>. O dată cu îndelungata domnie a lui Sigismund de Luxemburg, numărul diplomelor va spori considerabil<sup>12</sup>, îmbunătățindu-se în aceeași măsură și construcția tehnică a blazoanelor.

Nu vom insista asupra particularităților formale ale acestor acte; textul unora nu cuprindea descrierea stemei acordate, menționând doar că aceasta era desenată în cuprinsul diplomei: „...*praescripta arma seu nobilitatis insignia hic depicta ac pictoris magisterio distincte descripta virtute praesentium conferimus (...) proprio motu concedimus et praesentibus elargimur (...) arma seu nobilitatis insignia, prout praesentibus litteris circa principium appropriatis et coloribus diversis inserta pictura denotat et declarat...*”<sup>13</sup>. În alte cazuri, diploma conținea atât desenul, cât și descrierea stemei: „...*vobis (...) et heredibus vestris legitimis arma sive nobilitatis insignia, videlicet clipeum cum campo diviso seu bipartito...*”<sup>14</sup>. Atunci când suveranul dorea să confirme stema deja folosită de către cineva, textul indica – formal sau nu – că aceeași stemă, care a fost folosită de strămoșii beneficiarului, era din nou dăruită: „...*vestrum arma seu nobilitatis insignia, que vos et parentes vestri per multa annorum curricula habuistis et portare consuevistis, confirmamus et ea de novo damus, concedimus et (...) gratiosius elargimur...*”<sup>15</sup>. Stema conferită avea calificativul de „arma seu nobilitatis insignia” iar numărul beneficiarilor tindea către o multiplicare progresivă, de vreme ce erau amintiți nu numai rudele și moștenitorii, ci și urmașii persoanelor expres nominalizate: „...*fratribus et consanguineis suis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis...*”. În fine, textul enumera modalitățile de folosire a armeriilor acordate: „...*preliis, hastiludiis, torneamentis et in omni exercitio militari...*”<sup>16</sup>.

*Categoria nobililor cu blazon.* O categorie aparte se contura în viziunea cancelariei regale maghiare: aceea a nobililor cu blazon. De orice fel ar fi fost, nobililor li se putea reconfirma statutul, de la persoană la persoană, sub pretextul acordării de diplome armoriate. În ceea ce ne privește, nu suntem de acord cu aserțiunea potrivit căreia mai toate însemnele acordate prin diplomă (în a doua jumătate a secolului XIV și

<sup>11</sup> Laurențiu Ștefan Szemkovic, *Blazoane de pe diplome de înnobilitare din secolele XV-XIX aflate în fondurile Direcției Județene Maramureș a Arhivelor Naționale (I)*, în RA, anul LXXVII, vol. LXII, 1-2/2000, p. 109.

<sup>12</sup> O statistică a acestor diplome apare la Csoma József, *Mohácsi vész előtti czimerlevelek nyomai (Urne ale diplomelor pentru stemă acordate înainte de Mohács)*, în „Turul”, 1906-1.

<sup>13</sup> De exemplu, stema acordată lui Ioan Baróczy (1415) – cf. báró Nyáry Albert, *A Mellétei Baróczy-család armálisa 1415-ből (Diploma pentru stemă a familiei Baróczy de Mellete din 1415)*, în „Turul”, 1883-1.

<sup>14</sup> De exemplu, stema acordată fraților Báznai (1434) – cf. Schönherr Gyula, *A Báznai család czimeres-levele 1434-ből (Diploma pentru stemă din 1434 a familiei Báznai)*, în „Turul”, 1897-2.

<sup>15</sup> De exemplu, stema acordată fraților Kölkedi (1429) – cf. Schönherr Gyula, *A Kölkedi család czimeres levele 1429-ből (Diploma pentru stemă din 1429 a familiei Kölkedi)*, în „Turul”, 1896-1.

<sup>16</sup> Fragmente de mai sus au fost citate după diploma pentru blazon acordată unui Paul Török (1418) – cf. Schönherr Gyula, *A László-karcsai Török család czimeres levele 1418 bol (Diploma pentru stemă din 1418 a familiei Török de László-Karcsa)*, în „Turul”, 1895-1



prima jumătate a secolului XV, mai precis până la „înnoirea” nobilimii înfăptuită de regele Matia Corvinul) ar veni în completarea unor armerii preexistente<sup>17</sup>; însemnele nobiliare cercetate ne-au demonstrat că, până la domnia lui Sigismund de Luxemburg, heraldica era răspândită, dar foarte departe de corectitudinea și exuberanța atestată începând cu domnia acestui monarh. Iată de ce credem că, o dată cu Sigismund de Luxemburg, puterea centrală s-a implicat foarte activ<sup>18</sup> în acordarea de steme, operațiunea având dublul scop al verificării nobilimii deja consacrate, respectiv al asimilării diferitelor elite provinciale în așa-numita *una et eadem nobilitas* a regatului apostolic. Ca un argument în sprijinul acestei din urmă probleme, menționăm cea mai veche<sup>19</sup> diplomă pentru blazon conferită unui român din Transilvania: diploma acordată magistrului Petru, fiul lui Iacob de Bârsău (1448). Beneficiarul, desigur urmaș al unor cnezi locali, urma a se bucura de toate onorurile și libertățile pe care le împărtășeau alți nobili cu blazon: „...*ac omnibus et singulis generis honoribus et libertatibus quibus ceteri proceres nobiles et alienes regni dicti similiter armis utentium quorumlibet* ...”<sup>20</sup>.

„*Diadema regium*”. Așadar, principiul concesiunii prin diplomă arăta supremația autorității regale în materie de însemne ale statutului nobiliar; cu timpul, stemele vor cuprinde și o ilustrare a acestei autorități, prin includerea coroanei regale (*diadema regium*) în stemele nou acordate. Lucrul este nu numai o particularitate a heraldicii din spațiul panonic, ci și o constantă a diplomelor acordate, vreme de un secol, de principii autonome ai Transilvaniei. Sub Sigismund de Luxemburg și urmașii săi imediați, blazoanele acordate prin diplome au cuprins rareori coroane; acestea erau rezervate marilor feudali, proprietari ai unor întinse suprafețe de pământ, care erau și cei dintâi sfetnici și căpitani ai regelui. Vasali direcți ai monarhului, ei foloseau *de jure* coroana acestuia: „...*diadema regium – corona comitibus vel baronibus propria*”<sup>21</sup>. De cele mai multe ori, acest însemn se prezenta sub forma unei simple coroane aurii, împodobită cu flori și frunze (așa cum a primit Iancu de Hunedoara prin diploma din 1453)<sup>22</sup>; alteleori, însemnul se transforma într-o elaborată coroană închisă (așa cum au primit conții Szentgyörgyi prin diploma din 1459)<sup>23</sup>. Până la Mohács, cancelaria regală

<sup>17</sup> Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *Enluminures héraldiques des XV<sup>e</sup>-XVIII<sup>e</sup> siècles dans la collection de l'Académie Roumaine*, în RRHA, t. XVII, București, 1980, p. 13.

<sup>18</sup> Datele publicate de către Csoma József (*Mohácsi vész előtti czimerlevelek...*), oferă o frecvență destul de fluctuantă a diplomelor cunoscute, acordate de Sigismund: de exemplu, cifra record de 16 diplome acordate în 1418, dar nici una în 1412 sau 1413. Este de presupus că suveranul unui stat multinațional, devenit și împărat romano-german, a conferit cu mult peste maximum de 16 blazoane păstrate dintr-un singur an al domniei sale.

<sup>19</sup> Cea dintâi diplomă pentru blazon a familiei de Hunedoara nu s-a mai păstrat – cf. Jean N. Mănescu, *Das Oswaldussymbol in der Wappentierwelt Osteuropas*, în „Genealogica & Heraldica”, Helsinki, 1984, p. 416.

<sup>2</sup> Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 201 (în continuare: Drăgan, *Nobilimea* ..).

<sup>21</sup> Ghyczy Pál, *A rangjelzo koronák (Coroanele de rang)*, în „Turul”, 1900-3.

<sup>22</sup> Jean N. Mănescu, *op cit*, p. 418.

<sup>-3</sup> Nyulaszine Straub Eva, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címreszivein (Steme de a lungul a cinci secole pe diplome de la Arhivele Maghiare de Stat)*, Corvina, 1987, p. 37-38

va distribui *diadema regium* după o metodă nu foarte clară<sup>24</sup>; după prăbușirea politică a vechiului regat maghiar, și constituirea a două cancelarii paralele – o parte din personalul cancelariei de la Buda a emigrat la Viena, dar cealaltă parte s-a grupat în jurul lui Ioan Zápolya<sup>25</sup> – *diadema regium* va deveni deopotrivă uzuală în concesiunile de blazon: era una dintre căile prin care atât regele încoronat (Ioan Zápolya), cât și cel ales al Ungariei (Ferdinand de Habsburg) înțelegeau să-și afișeze legitimitatea. Din deceniul 4 al secolului XVI, șablonul heraldic utilizat mai apoi de principii autonomi ai Transilvaniei era deja definitivat: coiful era timbrat de *diadema regium*, iar labrechinii erau deja colorați în formula azur și aur, respectiv roșu și argint<sup>26</sup>. *Diadema regium* se va bucura de o atenție specială mai ales în secolul următor. O găsim menționată cu emfază, în miile de diplome conferite de principii Transilvaniei, ca preținși succesori ai vechilor regi ai Ungariei: „...*supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter exornatum*”<sup>27</sup> (s. n.) – este de presupus ce efect putea să aibă o asemenea descriere asupra noilor înnobilați ai secolului XVII, majoritatea fiind oameni simpli de la țară, ba chiar și iobagi eliberați *ad hoc*!

*Blazoanele și calitatea de nobil.* Este interesant de remarcat că, după mai bine de un secol în care suveranul conferise blazoane calificate ca „...*arma seu nobilitatis insignia seu signum armature...*”<sup>28</sup> ori „...*signum huiusmodi nobilitatis...*”<sup>29</sup>, autoritatea centrală a simțit nevoia să nuanteze lucrurile: blazoanele, chiar și cele conferite, nu erau neapărat semne ale statutului nobiliar; tot astfel, ele nu puteau fi admise ca dovadă a nobleței în justiție. Aceste prevederi, incluse de Ștefan Werbőczy în *Tripartitum*-ul său din 1514<sup>30</sup>, făceau parte din lotul măsurilor de reacționare, adoptate ca urmare a recentelor

<sup>24</sup> De exemplu, stema acordată lui Ioan Pethő (1507) nu conține coroana regală, deși impetrantul era descendentul unor vechi clanuri maghiare, ale căror simboluri au fost incluse în stema ce i-a fost acum acordată – *ibidem.*, p. 51.

<sup>25</sup> Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *op. cit.*, p. 14, *apud*. D. Radocsay, *Über den Stil einiger wiener Wappenbriefe der Spätgotik und Renaissance*, în „Genealogica & Heraldica”, Viena, 1972, p. 420.

<sup>26</sup> De exemplu, stema acordată lui Sandrin Bakács (1532), prin diploma regelui Ioan Zápolya – cf. Nyulásziné Straub Éva, *op. cit.*, p. 71. În privința lambrechinelor, descriși ca „*variorum colorum*” dar reprezentați întotdeauna în formula de mai sus, s-a avansat ipoteza că aceștia ar reproduce culorile casei Zápolya (azur și aur), respectiv ale regatului (roșu și argint) – cf. Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *op. cit.*, p. 43. În ceea ce ne privește, credem că aceste patru culori ar putea avea exclusiv înțeles teritorial: roșu și argint pentru armele Ungariei și Croației (eventual și pentru ale Boemiei), respectiv azur și aur pentru armele Dalmației.

<sup>27</sup> De exemplu, în textul diplomei acordate românilor Ioan și Vasile Boer de Veneția de Sus (1664) – cf. Junius Marcellus, *Armális Kemény János Erdélyi fejedelemtől és adatok a Boér nevű családkról (O diplomă pentru stemă acordată de principele Transilvaniei Ioan Kemény și date despre familiile cu numele de Boér)*, în „Turul”, 1894-4.

<sup>28</sup> De exemplu, în textul diplomei acordate familiei Bakócz (1459) – cf. Fraknoi Vilmos, *Az Erdődi-czimer (Stema Erdődi)*, în „Turul”, 1889-3.

<sup>29</sup> De exemplu, în textul diplomei acordate lui Paul Holy (1488) – cf. Schönherr Gyula, *Hradnay Holy Pál czimeres nemeslevele 1488–ból (Diploma de înnobilitare din 1488 a lui Hradnay Holy Pál)*, în „Turul”, 1896-3.

<sup>30</sup> Cităm *apud*. Drăgan, *Nobilimea...*, p. 200 nota 431: „Arma enim a principe cuipiam concessa non sunt de necessitate, sed solummodo de bene esse nobilitatis. Nam armorum collatio

mișcări sociale (războiul lui Gheorghe Doja). Pe de altă parte, ele mai arată două lucruri: **a)** numărul tot mai mare de utilizatori de stemă care nu-și puteau permite „standardul” de viață cu adevărat nobiliar; **b)** recunoașterea implicită a libertății oricui de a purta o stemă (textul indică, inclusiv pentru ne-nobili, că suveranul este unicul „izvor” al însemnelor din regatul său; cu toate acestea, voința legiuitorului era de a-i include în speță pe toți utilizatorii posibili, căci proba nobleței printr-un însemn liber asumat era cu atât mai greu admisibilă!). În problema stemelor, Werbőczy se înscria pe linia confrăților din alte țări, care teoretizaseră și impuseră ca normă restrângerea dreptului heraldic<sup>31</sup>. Spre deosebire de aceștia, Werbőczy nu căuta să marcheze deosebiri în interiorul stemelor, ci arăta că acestea nu sunt aprioric semne de noblețe. „Grupul țintă” al prevederii lui Werbőczy era, de fapt, mica nobilime provincială, amenințată și pe această cale cu pierderea privilegiilor: Gheorghe Doja provenea din mica nobilime secuiască, se cunoștea că „aproape toți nobilii comitatului Maramureș au ținut partea țăranilor”, iar prigoana de după înăbușirea revoltei i-a avut în vedere îndeosebi pe voievozii români din Banat și Crișana<sup>32</sup>. Adăugăm la aceasta că Transilvania a fost – și a rămas mereu – una dintre regiunile cu cea mai mare densitate nobiliară din Europa<sup>33</sup>; iar mărirea numărului nobililor avea drept consecință micșorarea bazei de impozitare.

În consecință, puterea centrală va duce – și sub principii autonomi și în perioada habsburgică<sup>34</sup> – aceeași politică bivalentă de acordare a unui mare număr de diplome pentru blazon, echilibrată de declasarea și de trecerea în rândul contribuabililor a celor lipsiți de însemnătate publică și economică. Procesul se va radicaliza în secolul XVIII, când aceleași rațiuni fiscale au făcut ca administrația să treacă la metode (care ni se par astăzi surprinzător de actuale!) pentru declasarea nobilimii sărace: liste cu punctaje pentru investigațiunile de nobilitate, respectiv invocarea valabilității doar pentru diplomele acordate de regii legitimi ai Ungariei<sup>35</sup>, ceea ce ducea, firește, la decăderea armaliștilor creați de principii din secolul XVII. Teama de fiscalitate a dus, între altele,

simpliciter facta non nobilitat quempiam. Cum etiam civium et plebeorum hominum multi habeant armorum insignia per principem donata, per haec tamen in numerum nobilium non computantur”.

<sup>31</sup> Michel Pastoureaux, *op. cit.*, p. 66-68, discută statutul pe care l-au avut stemele în Franța vechiului regim. În prima parte a secolului XVI, situația nu era cu mult diferită de cea din Ungaria: „Et le roi qui, dans un but fiscal, essayait de limiter au maximum les usurpations de noblesse (s. n.), finit par donner une confirmation juridique de cet état de fait : en 1535, un mandement de François I<sup>er</sup> ne reconnut qu’aux seuls nobles le droit de porter des armoiries timbrées”.

<sup>32</sup> Drăgan, *Nobilimea...*, p. 271-272.

<sup>33</sup> Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania – o problemă controversată în istoriografia română*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, p. 8.

<sup>34</sup> Un exemplu tipic este cel al Făgărașului, regiune din care mulți locuitori au primit noblețea armaliștă de la principii secolului XVII; aceiași principii au ordonat verificarea nobleței cu acte autentice, ceea ce a dus la trecerea multor familii de boieri români în rândul contribuabililor – dreptul lor, bazat pe cutumă, nu a fost luat în considerare – *ibidem.*, p. 9.

<sup>35</sup> Livia Ardelean, *Procesul de investigare nobiliară a familiei Vlad de Apșa din Maramureș de la sfârșitul secolului XVIII*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, p. 236.

la solicitarea regulată de diplome de către membrii aceleiași familii<sup>36</sup> – evident că, a doua oară, se acorda o stemă nou-nouță, ca și cum ar fi fost vorba de o altă familie!

În altă ordine de idei, diplomele pentru blazon contrazic plenitudinea de puteri a suveranului; dovadă stă un fragment din *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei* (1653), în care se arată că este lipsit de valoare actul emis în favoarea unui iobag, dacă acesta nu a fost eliberat în prealabil de stăpânul său<sup>37</sup>. Prevederea contrazicea stipulația anterior cuprinsă în *Tripartitum*, potrivit căreia suveranul putea să ridice în rang pe orice *homo ignobilis*, mai cu seamă în anumite împrejurări<sup>38</sup> – împrejurări care nu puteau lipsi în secolul XVII, în condițiile în care cele mai multe înnobilări se datorau faptelor de arme. În mod curent, iobagul își răscumpăra libertatea iar cancelaria emitea diploma, fără a uita să menționeze (ca într-un proces-verbal de astăzi!), achitarea banilor<sup>39</sup>.

### Secolul înnobilărilor masive

Chiar dacă forma de guvernare se schimbase, organizarea nobilimii rămăsese, în mare, aceeași: o nobilime unitară (*una et eadem nobilitas*), având la bază cele trei națiuni și cele patru religii recunoscute, depinzând deopotrivă de „Sfânta coroană”<sup>40</sup>. Diferențele din sânul nobilimii erau multiple – etnice, geografice, de avere – dar lipsa o ierarhizare a acesteia după modelul occidental (ba chiar și după cel al vechiului regat al Ungariei); împărații de la Viena vor acorda unor nobili ardeleni câteva titluri de conte și baron<sup>41</sup>, în vreme ce principii se vor feri să confere altceva decât noblețea Transilvaniei<sup>42</sup> (nu cunoaștem ca situația să se fi schimbat atunci când Gabriel Bethlen a ajuns „electus rex Hungariae”). Nici criteriul vechimii nu constituia motiv de deosebire, de vreme ce

<sup>36</sup> Nenumărate exemple sunt citate, mai ales pentru făgărășeni, în lucrarea lui Ioan cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, vol. 1-2 (1892/1895).

<sup>37</sup> \*\*\* *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei* (1653), traducere, studiu introductiv și note de Alexandru Herlea, Valeriu Șotropa, Romul Pop, Iuliu Nasta, Ioan N. Floca, ed. îngrijită și prefață de Liviu Marcu, Cluj-Napoca, 1997, p. 108.

<sup>38</sup> Drăgan, *Nobilimea...*, p. 121-122.

<sup>39</sup> „Considerantis elementer strenuum Matheum Longh de Karanda ignobilibus quamovis et alieno subiectis parentibus colonis ortum, sua tamen virtute ita emituisse in promptis et alacribus domina suo terrestri, Generosa (sic!) Anna Kirraly...cum ea concordando *certa pecunia summa pro sua emancipatione deposito* (s. n.)...” – diploma de înobilare a familiei Lungu din Cărăndeni (1634), cf. Ileana Căzan, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, 1996, p. 134.

<sup>40</sup> Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania – o problemă controversată...*, p. 10.

<sup>41</sup> Din marile familii ale Transilvaniei, le amintim pe cele care au primit titluri, *ante* 1691: Balassa (conte-1664); Bethlen de Beclean (baron-1651); Bethlen de Ictar (conte-1623); Rákóczy (baron-1588, 1607); Rhédey (conte-1659); Teleki (conte-1685); Tököly (baron-1598; conte-1654); Wesselényi (baron-1582; „Erbgraf”-1646) – cf. Constantin Reichenauer von Reichenau, Géza von Csergheő, Oscar von Bérczay, *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch (...) Der Adel von Siebenbürgen*, Nürnberg, Verlag von Bauer und Rappe (E. Küster), 1898 (pe CD) (în continuare: *Siebmacher*).

<sup>42</sup> Singura excepție pe care o cunoaștem este diploma pentru titlul de baron și stemă, acordată de principele Sigismund Rákóczy lui Ioan Petki, cancelarul și consilierul său intim (1607) – cf. Nyulásziné Straub Éva, *op. cit.*, p. 91.

diplomele de înobilare menționau intrarea impetrantului într-o categorie nobiliară foarte complexă, practic nelimitată în timp – „...*quibus caeteri veri et indubitati praedicti regni nostri Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobiles ac militares homines quomodocunque de iure et ab antiqua consuetudine (s. n.) utuntur...*”<sup>43</sup>.

La fel ca și până acum, stemele erau: **A.** confirmate; **B.** liber asumate și folosite; **C.** nou concesdate.

**A. Stemele confirmate.** Puținele cazuri de confirmări care au ajuns până la noi arată cum conducătorii Transilvaniei au încercat să se substituie, inclusiv în privința dreptului nobiliar, vechilor regi ai Ungariei. Un exemplu vine din primii ani ai domniei lui Sigismund Báthory (1584), când acesta conferă întocmai stema familiei Cseh, însemn acordat pentru prima oară de către regele Wladislaw al Ungariei în 1514. Textul diplomei menționează: „...*signum autem et argumentum novae huiusmodi nobilitationis (s. n.), haec arma, seu insignia ipsorum paterna et avitica (s. n.)*”<sup>44</sup>. Altă modalitate era aceea a augmentării unei steme deja existente: cel dintâi exemplu vine din vremea lui Ștefan Báthory (1577), când un anume Ioan Gálffy primește un scut bipartit, conținând „nova accesione” (augmentarea), respectiv „insignia haereditaria” (= stema de neam)<sup>45</sup>. Un alt exemplu, de astă dată de la Gabriel Báthory (1612), arată augmentarea vechiului blazon (acordat în 1456) al unor nobili din Mărtiniș: „...*ut autem avita ipsorum insignia per Nos ampliora et illustriora reddantur (s. n.)*”<sup>46</sup>. Desigur că aceste cazuri indică situația ideală în care solicitantul se prezintă la curte cu actul cel vechi, obținând o diplomă nouă și profitabilă din toate punctele de vedere: recunoașterea caracterului gentilic, a statutului de nobil și, desigur, a armelor vechi.

**B. Stemele liber asumate și folosite.** În paralel cu mica nobilime, care se străduia să se „acopere” cu cât mai multe dovezi de noblețe, cele mai însemnate familii ale Principatului nu găseau necesar să ceară confirmarea stemelor vechi. În consecință, heraldica acestor familii – din care proveneau toți principii Transilvaniei – oferă o imagine cu totul eteroclită. Adăugăm aici că majoritatea marilor familii descindeau din străvechi clanuri feudale, dintre care cele mai multe utilizaseră steme încă dinainte ca regii Ungariei să facă o practică din acordarea acestora prin diplome. Familia Rhédei de Kisrhéde pur și simplu nu folosea stema ce-i fusese conferită de către regele Matia Corvinul, în 1466<sup>47</sup>. Sigismund Báthory, care primise o augmentare a stemei o dată cu titlul de principe al Sf. Imperiu (1595)<sup>48</sup>, nu folosea decât rarism noile sale însemne, pe

<sup>43</sup> Junius Marcellus, *loc. cit.*

<sup>44</sup> R. Kiss István, *A Mártonfalvi Cseh család két armálisa (Două diplome pentru stemăle ale familiei Cseh din Metiș)*, în „Turul”, 1904-3.

<sup>45</sup> Sándor Imre, *Czimerlevelek*, Cluj, 1910, Vol. I, p. 6. Ar fi de menționat că augmentarea constă în două fascii ondulate de argint pe roșu, ceea ce echivalează cu un împrumut din stema regală maghiară.

<sup>46</sup> *Ibidem.*, p. 58-59. Până și augmentarea cimierului este menționată în text: „Ex quo altera pars avitorum insigniorum tres solum pennae strutionis (...) eminebat, quartam quoque pennam strutionis (...) applicavimus...”

<sup>47</sup> Siebmacher, voce „Rhédei v. Kis-Rhéde”.

<sup>48</sup> Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1929-1939, t. IV, p. 185-188.

monedele bătute începând cu această dată<sup>49</sup>. Mai corecți, principii din neamul Rákóczy au păstrat întocmai – chiar și în perioadele de conflict cu Habsburgii – stema primită de Sigismund Rákóczy de la împăratul Rudolf II, în 1597<sup>50</sup>.

În general, sașii foloseau blazoane liber asumate. Unii dintre ei – precum patricienii brașoveni Schirmer și Benkner<sup>51</sup> – primiseră concesiuni de arme de la vechii regi ai Ungariei, folosindu-le fără modificări și în perioada de care ne ocupăm. Alții (destul de puțini), au primit diplomă de la principii Transilvaniei: brașovenii Samuel Miller (1605)<sup>52</sup>, Michael Herman (1653)<sup>53</sup> și Simon Schobel (1678)<sup>54</sup>, clujeanul Martin Closius (1680)<sup>55</sup>, precum și bistrițeanul Andreas Conrad (1610)<sup>56</sup> etc. Câteva familii, precum viitorii conți Haller von Hallerstein, proveneau din alte țări, aducând blazonul lor de acolo și folosindu-l fără confirmare princiară<sup>57</sup>. Blazoanele liber asumate<sup>58</sup> ale sașilor au cea mai mare frecvență în orașe dar sunt aproape necunoscute în comunitățile mai mici<sup>59</sup>. În mediul citadin, doar familiile de patricieni se foloseau de însemne heraldice distincte, restul negustorilor având de-a face doar cu simbolurile de breaslă<sup>60</sup>. Dintre blazoanele patricienilor, multe aparțin unor persoane care au fost comiți ai sașilor ori consilieri ai principelui Transilvaniei; fiind vorba de niște demnitari, putem presupune acordul tacit al principelui în privința folosirii însemnelor de către aceștia. În altă ordine de idei, heraldica sașilor ajunge la „performanțe” care depășesc nivelul cancelariei princiare, utilizând detalii necunoscute acesteia: a) cele trei coifuri din stema comitelui Albrecht Huet (†1607)<sup>61</sup>; b) suportii din însemnele aceluiși comite, respectiv cei din

<sup>49</sup> George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin I. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 141-144 (în continuare: *Monede*). Excepții sunt monedele cu valoare nominală mai mare (de 9 și 10 ducăți, din 1598), precum și cele bătute de orașul Brașov cu autorizarea lui Sigismund (1601).

<sup>50</sup> Czobor Alfréd, *A Rákócziak címere és pecsétjeik (Stemele și sigiliile familiei Rákóczi)*, în „Turul”, 1935-3/4.

<sup>51</sup> Gyárfás Tihamér, *Egyéb Brassai czimereslevelek (Câteva diplome pentru stemă din Brașov)*, în „Turul”, 1911-3.

<sup>52</sup> *Siebmacher*, voce „Miller de Brassó”.

<sup>53</sup> *Siebmacher*, voce „Herman”.

<sup>54</sup> Gyárfás Tihamér, *loc. cit.*

<sup>55</sup> *Siebmacher*, voce „Closius”.

<sup>56</sup> *Siebmacher*, voce „Conrad I., v. Heidendorff”.

<sup>57</sup> Szádeczky Lajos, *A Haller grófok nemzetség-könyve. I. Czímerek (Cartea gentilică a conților Haller. I. Steme)*, în „Turul”, 1886-1.

<sup>58</sup> Literatura de specialitate având la bază izvoarele oficiale – „Liber Regium”, colecția *Siebmacher* – este foarte săracă în informații referitoare la blazoanele săsești. În plus, majoritatea însemnelor publicate sunt atestate prin sigilii sau lucrări epigrafice, dar nu prin diplome! În consecință, nu ne rămâne decât să afirmăm că majoritatea stemelor folosite de sași erau liber asumate.

<sup>59</sup> De exemplu efigia funerară cu blazon a preotului Johann Hutter din Cislădie (†1638) – cf. George Oprescu, *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*, București, 1956, p. 84.

<sup>60</sup> Nagybakay Péter, *Enseignes convocatrices de metiers en Hongrie*, f.1., 1981, p. 40-41, 50-55.

<sup>61</sup> Ioan Albu, *Inscripții der Stadt Hermannstadt*, Hermannstadt, 2002, cat. 132, fig. 60.

blazonul primarului sibian Gallus Lutsch (1615)<sup>62</sup>; c) partițiunile complicate ale armelor comiților Koloman Gotzmeister (†1633)<sup>63</sup>, Valentin Seraphin (†1639)<sup>64</sup>, Valentin Franck (†1648)<sup>65</sup> și Andreas Fleischer (†1676)<sup>66</sup>; d) includerea unor însemne de stat străine (precum romburile bavareze din blazonul lui Agnes Bayer, soția primarului sibian Lukas Enjetter, †1604). În plus, coifurile folosite erau întotdeauna cele cu gratii, spre deosebire de cele concesdate de principele Transilvaniei. Uneori, blazonul acordat de un principe era completat *motu proprio* de către descendenții beneficiarului: este cazul familiei Greising, care primise în 1588 o stemă fără cimier<sup>67</sup>, detaliul fiind adăugat totuși în 1655<sup>68</sup>.

C. *Stemele nou concesdate*. Fără a mai relua problema stemei Transilvaniei<sup>69</sup>, trebuie să amintim câteva modalități prin care principii secolului XVII și-au exteriorizat statutul, încercând să se înscrie în tradiția vechilor regi ai Ungariei. Toate aceste probleme sunt importante, deoarece reflectă capacitatea principilor de a acorda steme:

a) Baterea de monedă, inclusiv de aur, continuă tot secolul XVII<sup>70</sup> pe bazele puse în timpul lui Ioan Zápolya (*post* 1538)<sup>71</sup>. Până la Ștefan Bocskay, moneda nu includea decât însemnul de neam al principelui, astfel că, deși consacrată pe sigiliile Báthoreștilor<sup>72</sup>, stema Transilvaniei își va amâna vreme de 10 ani apariția monetară. Abia de la 1606 monedele vor părăsi caracterul de emisiuni „feudale”, astfel că stema Transilvaniei va căpăta trăsăturile unui însemn de stat<sup>73</sup>. Emisiunile efemerului Ștefan Bocskay (1605-1616) reflectă inconsecvența activității monetare a Transilvaniei autonome și, pe această cale, incertitudinea statutului principelui<sup>74</sup>: mare feudal (armele de familie simple, respectiv emblema sa heraldică)<sup>75</sup>, principe suveran (armele de familie între cele ale Ungariei și Transilvaniei)<sup>76</sup> sau moștenitor al coroanei maghiare (armele simple ale Ungariei, imaginea Sf. rege Ladislau și a Fecioarei-„Patrona Hungariae”)<sup>77</sup>;

<sup>62</sup> *Ibidem.*, cat. 140, fig. 64.

<sup>63</sup> *Ibidem.*, cat. 159-160, fig. 71-72.

<sup>64</sup> *Ibidem.*, cat. 168, fig. 76.

<sup>65</sup> *Ibidem.*, cat. 180, fig. 81.

<sup>66</sup> *Ibidem.*, cat. 227, fig. 96.

<sup>67</sup> Sándor Imre, *op. cit.*, vol. I, p. 13-14.

<sup>68</sup> Ioan Albu, *op. cit.*, cat. 196, fig. 89.

<sup>69</sup> Problema a fost suficient tratată de Keöpeczi Sebestyén József, *Erdély Czimere (Stema Transilvaniei)*, în „Turul”, 1917-1/4, respectiv de Jean N. Mănescu, *Les armes de la Transylvanie (XVI<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> s.)*, în RRH, XXXI, 1-2, București, 1992, p. 29-49.

<sup>70</sup> *Monede*, p. 111, 146-221.

<sup>71</sup> *Ibidem.*, p. 120 (*hiatus*-ul emiterii de monedă proprie durează doar între 1541-1551).

<sup>72</sup> Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, pl. XLIX.

<sup>73</sup> Szabolcs de Vajay, *Les sources numismatiques de l'héraldique d'Etat hongroise*, extras din „Recueil du Congrès”, Berna, 1968, p. 15.

<sup>74</sup> Tilul său era când unul suveran („Stephanus Bochkay Dei Gratia Hungariae Transylvaniaeque Princeps”), când unul de mare feudal („Stephanus Bochkay de Kis Maria Princeps Transylvaniae”) – cf. *Monede*, p. 146-152, nr. 649, 656.

<sup>75</sup> *Ibidem.*, nr. 649-650, 655-656, 685.

<sup>76</sup> *Ibidem.*, nr. 648, 672-683, 708-759.

<sup>77</sup> *Ibidem.*, nr. 651-653, 700-702.

b) Principii Transilvaniei foloseau sigilii cu conținut heraldic, pe care le imprimau în ceară roșie<sup>78</sup>. Totuși, nu cunoaștem nici un exemplu de sigiliu de maiestate, după modelul vechilor regi ai Ungariei; cu toate acestea, principii Transilvaniei își puneau efigia pe monede. Prin urmare, tradiția sigilară a Principatului se revendică exclusiv din epoca voievodală (cu noutatea introducerii însemnelor teritoriale ale țării).

c) Înnoilările prin diplomă și acordarea de blazon constituie, așa cum am văzut, o practică moștenită de la vechii regi ai Ungariei, pe filiera suveranilor din casa Zápolya. Însemnele concesdate cuprindeau „diadema regium”, dar lipsa în multe cazuri a cimierului arăta capacitatea limitată a principilor<sup>79</sup>, la fel ca și tipul coifului folosit; în vreme ce împăratul acorda (în calitate de rege titular al Ungariei), doar coifuri cu gratii, principii Transilvaniei preferau coifurile închise, de model mai vechi (*galea militaris clausa*) și foarte rar pe cele cu gratii (*galea militaris aperta*). Trebuie să menționăm că, în secolul XVII, spațiul heraldic al Europei Centrale își definitivase uzanțele: nobilimea folosea doar coifurile cu gratii, iar burghezimea doar pe cele închise<sup>80</sup>. Pe de altă parte, amintim concesionile inspirate din însemnele regalității maghiare<sup>81</sup> dar și includerea stemei Ungariei în decorația diplomelor de înnoilare<sup>82</sup>.

d) Acordarea indigenatului<sup>83</sup> indică o altă modalitate de sporire a prestigiului principilor. Amintim mai mulți beneficiari din țările extracarpatine, care au primit și o dată cu noblețea Transilvaniei și stema aferentă: boierii moldoveni Gorie și Dimitrie Lea (1663)<sup>84</sup>, Lupașcu Buhuș (1676)<sup>85</sup>, Ilie, Chiriac și Toader Sturdza (1679)<sup>86</sup>,

<sup>78</sup> Maria Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976, p. 124-128.

<sup>79</sup> O statistică pe 140 de steme acordate de principii Transilvaniei între 1629-1660 arată că aproape 2/3 dintre acestea (90 de exemplare), nu conțin cimieruri (cf. Sándor Imre, *op. cit.*, vol. II, Cluj, 1912).

<sup>80</sup> \*\*\* *Johann Siebmachers Wappen-Buch*, ed. Rudolph Johann Helmers, Nürnberg, 1701, lucrare ce cuprinde secțiuni nobiliare și secțiuni burgheze, diferența dintre steme fiind marcată de tipul coifului.

<sup>81</sup> De exemplu, stema acordată lui Nicolae Lakatos din Deva (1602), cu un cimier sub forma unei păsări ținând în cioc o potcoavă, replică a vechiului cimier al regilor angevini – cf. Nyulásziné Straub Éva, *op. cit.*, p. 89.

<sup>82</sup> De exemplu, stema acordată lui Abraham Kertész *alias* Szempczy (1648), chenarul reprezentării fiind ornamentat cu stema de neam a principelui Gheorghe Rákóczy II, respectiv stema Sf. Imperiu și a Ungariei – cf. Naményi Lajos, *Szenczi Kertész Ábrahám czimeres nemeslevele (Stema de pe diploma de înnoilare a lui Szenczi Kertész Ábrahám)*, în „Turul”, 1903-1904.

<sup>83</sup> Termenul de *indigenat* a fost folosit – în legătură cu Transilvania – de către genealogistul Sever Zotta, fiind acceptat și în istoriografia actuală ca o formă de integrare a cuiva în nobilimea altor state – cf. Ștefan S. Gorovei, *Familii boierești române cu multiplă legitimare nobiliară*, în AG, III (VIII), 1996, 3-4, p. 233-236.

<sup>84</sup> Sever Zotta, *O diplomă de boier transilvănean pentru un boier din Moldova*, în vol. *Omagiu prof. Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 875.

<sup>85</sup> Ștefan Meteș, *Contribuții nouă privitoare la familia Buhuș din Moldova*, în AARMSI, seria III, t. VII, mem. 8, București, 1927, p. 12-13.

<sup>86</sup> Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza Prince régnant de la Moldavie 1834-1849*, Paris, 1907, Anexe II, p. 170.



respectiv boierii munteni Paul Ceaușul (1627)<sup>87</sup>, Drăghici Cantacuzino (1658)<sup>88</sup> și poate mulți alții<sup>89</sup> – un lucru curios este că toți acești boieri au primit steme fără cimier!

Cu sau fără legitimitate, principii Transilvaniei revendicau, alături de Habsburgi, succesiunea politică deschisă la Mohács. Diplome acordau însă după modelul suveranilor de odinioară deși, după expresia contemporanului Miron Costin: „Domnilor de Ardealu dzicem crai ungurești; eu să le dau acestu nume nu pociu, că ei crai nu sântu, ce direpți domni sau cnedzi”<sup>90</sup>. Un caz excepțional îl constituie cele câteva steme acordate de Mihai Viteazul unor ardeleni<sup>91</sup>. Acestea se încadrează în tipicul cancelariei princiare de atunci, ele nefiind dovezi ale unui mesaj național românesc<sup>92</sup>. Diplomele sunt emise în calitate de domn al Țării Românești, căpitan general și loçțiilor al împăratului în Transilvania. Desigur că motivația acestor acte rarissime stă în exercitarea de către Mihai Viteazul a atribuțiilor uzuale ale principilor Transilvaniei<sup>93</sup>, dar în numele și pe seama împăratului.

*Noblețea armalistă.* Acordarea prin diplomă a nobleței și blazonului rămân caracteristice perioadei. Formularul actului a rămas în mare același, cu obligativitatea descrierii însemnului nou acordat. Explicația ar fi că mulți dintre beneficiarii înobilării nu puteau să-și permită costul desenului heraldic<sup>94</sup>, iar cum donația trebuia să aibă ca obiect un blazon, acesta era descris în cuvinte. Datorită sărăciei beneficiarilor, diplomele rămâneau aproape tot timpul cu blazonul nedesenat<sup>95</sup>, spre deosebire de perioada vechilor regi ai Ungariei, când imaginea era inclusă iar textul nu trebuia să o mai

<sup>87</sup> Siebmacher, voce „Csausz”.

<sup>88</sup> Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 103-104.

<sup>89</sup> La aceștia s-ar putea adăuga marele spătar Diicu Buicescu, respectiv viitorul domn Constantin Brâncoveanu, ale căror steme se încadrează în modelul transilvănean. Despre ultimul se știe că a primit indigenatul Transilvaniei în 1679, iar stema primită de la Leopold I (o dată cu titlul de conte al Ungariei), ar putea să se bazeze pe o compoziție acordată cu nouă ani mai devreme – cf. Jean N. Mănescu, *Despre stemele Brâncovenilor*, în AG, IV (IX), 1997, 3-4, p. 321. În mod formal, se pare că primirea indigenatului trebuia dublată de achiziționarea unei proprietăți imobile de către persoana în cauză, cf. Susana Andea, *Contribuții documentare privind stăpânirile în Transilvania ale familiei Cantacuzino (1664-1715)*, în AIIC, XXX, 1990-1991, p. 208.

<sup>90</sup> Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aronu Vodă încoace*, în „Opere”, București, 1958, p. 43.

<sup>91</sup> Este vorba de armele familiei Chiokoniesty (Ciocănești?) ulterior Sindea de Roșcani (cf. M. Sturdza-Săucești și Al. I. Gonța, *Tricolorul românesc, simbol al unității naționale sub Mihai Viteazul*, în RA, an XI, 1968, nr. 2, p. 69-78), respectiv Székely (Sándor Imre, *op. cit.*, vol. I, p. 19).

<sup>92</sup> Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *op. cit.*, p. 23.

<sup>93</sup> *Ibidem.*, p. 22: „...pour fidèles services rendus autant aux princes de Transylvanie, ses prédécesseurs, qu’au voïvode même”.

<sup>94</sup> În cadrul cancelariei activau și pictori de steme, mai mult sau mai puțini îndemânatici, practicând tarife deosebite. În chip de recomandare, formularul diplomei menționa, de fiecare dată, că însemnul se află „...in capite, sive principio Litterarum nostrarum docta manu et arte Pictoris clarius expresse et depicta esse cernuntur (s. n.)...”.

<sup>95</sup> Informație comunicată de dl. Laurențiu Ștefan Szemkovics, cercetător în cadrul Arhivelor Naționale Istorice Centrale.

detalieze. De altfel, posesia unui blazon era considerată, în secolele XV XVI, ca o trăsătură a nobililor adevărați („veri nobiles”), lipsind dintre privilegiile celor inferiori, precum cnezii români și nobilii condiționari<sup>96</sup>.

Fără îndoială că inflația de blazoane din secolul XVII nu s-a datorat pasiunii principilor Transilvaniei pentru știința și arta heraldică! În lipsa oricărei posibilități de a răsplăti simbolic meritele cuiva (nu existau medalii și insigne onorifice), pe fondul unei organizări sociale cu resorturi imuabile, principii sporeau efectivele nobilimii deja existente. Explicația trebuie căutată tot în epoca vechilor regi maghiari: indiferent de categoria din care făceau parte, toți nobilii dețineau sesii. Afectată sau nu de obligații feudale, în întindere normală sau fracționată, aducătoare sau nu de venituri, sesia avea echivalent funciar, indicând stăpânirea cuiva asupra pământului. Nobilii mărunți erau desemnați ca *nobilis unius sessionis*, formula arătând precaritatea mijloacelor de trai ale acestei părți a nobilimii, evident lipsită de iobagi<sup>97</sup>.

Potrivit vechilor norme, pentru categoriile inferioare ale nobilimii stăpânirea sesiei era o condiție *sine qua non*, pierderea acesteia ducând la pierderea calității de nobil<sup>98</sup>. În epoca Principatului, înnobilarea atâtor persoane nu se mai putea baza pe deținerea de către aceștia a unei suprafețe de pământ (pe care principele nu avea de unde să-l dăruiască); printr-o abstracțiune juridică locul sesiei a fost luat de către blazon. A rezultat nobilimea cu blazon sau armalistă, categorie anunțată precum am arătat mai sus – încă din vremea vechilor regi ai Ungariei, dar definitivată în perioada de care ne ocupăm. Înnobilați prin îndeplinirea slujbelor de orice fel, încadrați în mica aristocrație, similari ca putere economică nobililor de o sesie, armaliștii din epoca Principatului erau deținători de blazon și titulari de obligații militare<sup>99</sup>.

Uneori, aceste înnobilări întăreau poziția beneficiarului, acordându-i pe lângă blazon dreptul de a ridica o curie<sup>100</sup>, scutindu-i casa și pertinențele de sarcinile fiscale<sup>101</sup> și confirmându-i exercițiul privilegiilor și imunităților feudale<sup>102</sup>. Pe de altă parte, diplomele statuau obligații militare din categoria aceluia *servicium* care-l lega pe vasal de

<sup>96</sup> Drăgan, *Nobilimea...*, p. 209.

<sup>97</sup> \*\*\* *Istoria dreptului românesc*, București, 1980, Vol. I (coordonatorul seriei Ioan Ceterchi, responsabil de volum Vladimir Hanga), p. 541.

<sup>98</sup> Drăgan, *Nobilimea...*, p. 122. Autorul dă exemple de înnobilări prin cumpărarea de sesii de către foștii iobagi (cu întărire regală), iar în cazul oamenilor liberi dar fără proprietate, prin căsătorie.

<sup>99</sup> Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania o problemă controversată*, p. 8.

<sup>100</sup> De exemplu, diploma acordată lui Ioan Balogh din Făgăraș (1608) cf. Nyula ziné Straub Éva, *op. cit.*, p. 250, nr. 254.

<sup>101</sup> De exemplu, diploma acordată lui Gheorghe și Vasile Pop din Dacia Romană (1664) cf. Ana Dumitran, *Ortodocși și calvini în Transilvania secolelor XVI XVII. Confruntare și interferență*, teză de doctorat depusă la Institutul de Istorie „N. Iorga” din București, în 2002, p. 322-323.

<sup>102</sup> Avantajul consemnării exprese a drepturilor era că persoana în cauză putea să se opună reprezentanților autorității centrale, atunci când aceștia veneau să strângă contribuțiile datorate de poporul de rând – cf. \*\*\* *Istoria dreptului românesc*, 243.

suzeran, potrivit dreptului feudal<sup>103</sup>. În schimbul acestor obligații militare, uneori foarte detaliate<sup>104</sup>, principele acorda drepturi corelative, desprinse din dreptul său suveran: o paralelă poate fi făcută între donația *funciară*, acordată în baza dreptului de proprietate supremă a solului (*dominium eminens*)<sup>105</sup>, respectiv donația *armorială*, acordată în baza prerogativei supreme a suveranului în problemele nobiliare (de unde și invocarea *diademei regium*)<sup>106</sup>. Blazoanele se acordau cu respectarea anumitor formalități<sup>107</sup> iar conținutul diplomelor era consemnat împreună cu alte acte precum daniile, contracte sau mărturii în așa numitele „Cărți Regale” (*Liber Regius*), datorate cancelariei transilvănene și continuate *post* 1691<sup>108</sup>; aceste însemnări au stat la baza evidenței de mai târziu a blazoanelor din spațiul maghiar și transilvănean<sup>109</sup>.

Am văzut mai sus că blazonul constituia un *drept* feudal. În același timp, însemnul era asimilat *bunurilor*, prin posibilitatea transiterii sale pe cale succesorală: „...*haeredibusque et posteritatibus* (s. n.) *ipsius/ipsorum utriusque sexus universis*...”. Potrivit acestei stipulații – care era consemnată în fiecare diplomă – blazonul era folosit fără modificări de către toți urmașii beneficiarului inițial, atât cei de parte masculină sau succesori (*haeres*), cât și de cei de parte feminină sau urmași (*posteritas*); teoretic, blazonul putea fi transmis, o dată cu statutul de nobil, pe linie feminină<sup>110</sup>. Acesta este și motivul pentru care heraldica Europei occidentale, în care femeile nu aveau dreptul la atribute războinice, se deosebește atât de mult de cea din spațiul maghiar și transilvănean<sup>111</sup>. Transmisibilitatea perpetuă confirma caracterul gentilic al familiei

<sup>103</sup> *Ibidem.*, p. 235.

<sup>104</sup> De exemplu, în textul diplomei acordate unui număr de 317 viteji (1658), obligațiile erau strict și clar enumerate: „primo”, „secundo”, „tertio” etc. Una dintre clauze era „...bonis armis, hastis et equis instructi teneantur belligerare.” – cf. Sándor Imre, *op. cit.*, vol. II, p. 86-88. Dorind a întări aceste clauze, textul diplomelor arăta că se conferă un „scutum militare” (sintagma fiind, altfel, cu totul plonastică).

<sup>105</sup> *Ibidem.*, p. 239.

<sup>106</sup> Szabolcs de Vajay (*op. cit.*, p. 16, nota 83) subliniază entitatea juridică specială întru chipată de coroana regală a Ungariei; fiind mai mult decât un simplu simbol, se considera că „diadema regium” conduce țara în absența regelui legitim, asigurând continuitatea constituțională a puterii.

<sup>107</sup> Legea XXX 1630 preciza că cetățenii țării se înnobilau la propunerea a cel puțin trei consilieri sau la cele venite din partea comitatelor, în vreme ce străinii trebuiau să obțină în prealabil indigenatul. După înnobilare, diploma trebuia publicată în adunarea generală a comitatului unde domiciliul beneficiarului – cf. Bujor Dulgău, *Nobilimea românească în izvoarele arhivistice sătmărene*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, p. 272.

<sup>108</sup> Tóth István György, *A kismenesség szerepe és társadalomképe a 18. században (Imagina socială și rolul miciei nobilimi în secolul XVIII, rez. în limba română)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, p. 230.

<sup>109</sup> Ne referim la lucrările apărute în colecția Siebmacher.

<sup>110</sup> Ne referim la așa-numiții „*agilis*”, persoane nobile pe linie maternă dar fără a-și putea dovedi statutul – cf. Bujor Dulgău, *op. cit.*, p. 262.

<sup>111</sup> Tudor-Radu Tiron, *The Armorial Bearings of a Lady: Law and Practice in Transylvanian 17<sup>th</sup> century Heraldry*, comunicare la al XXV-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Dublin, 16-21 septembrie 2002 (în curs de apariție).

respective, lucru însemnat într-o epocă dominată de demarcarea foarte clară a stărilor sociale<sup>112</sup>.

*Înnobilările în masă.* Acordarea nobleței pe scară largă reprezintă, precum am arătat mai sus, caracteristica de bază a perioadei. Numitorul comun fiind meritul personal (ilustrat într-o anumită slujbă sau cu o anumită ocazie), principii au acordat cu larghețe nobleța Transilvaniei, fără deosebiri de etnie, confesiune, condiție socială, grad de alfabetizare sau profesie. Exemplele abundă și ne vom mulțumi doar să facem câteva observații, culese pe baza materialului pe care l-am avut la dispoziție: **a)** majoritatea beneficiarilor erau de condiție nenobilă; **b)** majoritatea beneficiarilor erau înnobițați pentru slujbe militare; **c)** elitele românești care, *de jure*, nu făceau parte din nobilime, au profitat de acordarea de blazoane pentru a-și regulariza situația; **d)** sașii au beneficiat în rare cazuri de acordarea de blazon; **e)** în lipsa unor date de identificare suplimentare, numele maghiarizate ne împiedică să stabilim cu precizie etnia și confesiunea celui înnobilat; **f)** cu rari excepții, însemnele heraldice se caracterizează printr-o mare stereotipie<sup>113</sup>.

O particularitate remarcabilă este înnobilarea persoanelor între care nu există legături de rudenie. Pe scurt, același blazon putea fi acordat unui număr oricât de mare de beneficiari, iar rezultatul amintea, *mutatis-mutandis*, organizarea pe herburi a nobilimii polone. Spre deosebire de aceasta din urmă în care grupul de neamuri folosind aceeași emblemă se închea într-un interval mai mare de timp iar adopțiile formale substituiau legătura genealogică<sup>114</sup> – în Transilvania avem de-a face cu înnobilarea colectivă a unor militari (nu cunoaștem alte cazuri), care s-au evidențiat în cadrul aceleiași unități și au primit, deopotrivă, nobleța condiționată de obligații ostășești. Iată câteva cazuri, cu efectivele de beneficiari care au primit același blazon: 128 persoane (1610)<sup>115</sup>, 26 persoane (1611)<sup>116</sup>, 38 persoane (1612)<sup>117</sup>, 335 persoane (1619)<sup>118</sup>, 49 persoane (1628)<sup>119</sup>, 136 persoane (1631)<sup>120</sup>, 317 persoane (1658)<sup>121</sup>, 34

<sup>112</sup> De exemplu, Dieta Transilvaniei și-a făcut o datorie în a preciza, în mai multe rânduri, care piese de îmbrăcăminte sunt interzise oamenilor de rând, cf. Maria Batcă, *Însemn și simbol în vestimentația țărănească*, București, 1997, p. 18.

<sup>113</sup> Dintre lucrările mai sus amintite, am avut în vedere colecția *Siebmacher* (incluzând datele publicate de Ioan cavaler de Pușcariu), cele două volume ale lui Sándor Imre, *Czimerlevelek (Diplome pentru stemă)* (prezentând un eșantion de 291 de blazoane acordate între 1551-1660), precum și alte exemple editate.

<sup>114</sup> Marion Gumowski, *Handbuch der polnischen Heraldik*, Graz, 1969.

<sup>115</sup> Sándor Imre, *op. cit.*, vol. I, p. 52-53. Toți proveneau din comitatul Kraszna.

<sup>116</sup> *Ibidem.*, p. 54-55. Toți proveneau din Trei Scaune.

<sup>117</sup> *Ibidem.*, p. 55-56. Toți proveneau din Trei Scaune.

<sup>118</sup> *Ibidem.*, p. 74-76. Toți proveneau din comitatul Turda. Scutul conținea o „exercitum” iar în cimier erau trei steaguri militare.

<sup>119</sup> *Ibidem.*, p. 106-107. Toți proveneau din comitatul Bihor („oppidum Sass”).

<sup>120</sup> *Ibidem.*, vol. II, p. 11-13. Întrucât diploma înnobilă și pe cei doi căpitani-adjuncți ai unității, blazonul conținea „...exercitus quidam ex peditibus pixidariis (...) unum vexillum sequi, vexillum autem duos ductores...” (s. n.).

<sup>121</sup> *Ibidem.*, p. 86-90. Toți proveneau din Aiud și alte părți ale comitatului Alba

persoane (1659)<sup>122</sup> etc.; într-o singură zi – 1 august 1658 – în tabăra de la Tușnad, principele Gheorghe Rákóczy II înnobila două serii de pușcași, în total 44 de oameni<sup>123</sup>! La acestea, adăugăm două exemple de blazoane colective care, grupând pe ostașii din aceeași regiune, s-au transformat ulterior în însemne administrativ-teritoriale: este cazul celor 59 de viteji din Câmpia Turzii (1610)<sup>124</sup>, dar mai ales al celor 9 254 – număr record! de haiduci înobilăți de principele Ștefan Bocskai în 12 decembrie 1605, al cărui blazon colectiv va deveni însemnul comitatului Hajdú<sup>125</sup>. Tot aici amintim un caz deosebit de înobilare colectivă: prin diploma din 13 iulie 1629 a principelui Gabriel Bethlen, toți pastorii reformați primeau statutul de nobil și o stemă unică, transmisibile descendenților („...*verbi Dei praeconum seu ministrorum filiis et filiabus, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis...*”)<sup>126</sup>.

*Însemnele administrativ-teritoriale.* Independent de cele trei categorii detaliate mai sus steme confirmate, liber asumate și nou concedate – care se referă îndeosebi la persoanele fizice, trebuie să amintim și temeul legal al folosirii însemnelor de către persoanele juridice. Avem astfel în vedere stemele de comunități mari (comitate, orașe, târguri), precum și cele de asociații profesionale (breslele)<sup>127</sup>. Cele mai multe comunități foloseau stemele avute din vechime, uneori cu tot cu obiectele sigilare pe care acestea erau gravate: s-au păstrat astfel peceteile de secol XIV ale orașelor Cluj<sup>128</sup> și Baia Mare<sup>129</sup>, dovadă a utilizării lor neîntrerupte<sup>130</sup>. De altfel, folosirea sigiliului de către comunități se baza pe privilegiul datând de la vechii regi ai Ungariei: de exemplu, orașul Cluj se bucura de un privilegiu de la regele Ludovic I (1377), prin care se recunoștea în toate pricinile valabilitatea unui sigiliu înfățișând trei turnuri<sup>131</sup>. Uneori, chiar dacă nu se

<sup>122</sup> *Ibidem.*, p. 95-96. Toți erau români din satele Vima Mică, Boiereni și Măgoaja, comitatul Szolnok-Doboka.

<sup>123</sup> Nyulásziné Straub Éva, *op. cit.*, p. 137, 262.

<sup>124</sup> Sándor Imre, *op. cit.*, vol. I, p. 46-49 (despre diplomă), Székely András Mihály, *Aranyosgyéres címerváltozatai*, în „Korunk”, 1983-4, p. 332-336 (despre stema Câmpiei Turzii).

<sup>125</sup> Horváth Sándor, *A hajduk közös címeres nemeslevele 1605-ből (Stema de pe diploma de înobilare din 1605 a haiducilor)*, în „Turul”, 1905-4 (despre diplomă), Hoppál Dezső, *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei (Istoria stemelor comitatelor Ungariei)*, Cartographia Kft., Budapest, 2001, p. 60 (despre stema comitatului Hajdú).

<sup>126</sup> Tonk Sándor, *Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelképásztorok utódai számára (Diploma nobiliară cu stemă dată de Gabriel Bethlen preoților și urmașilor lor)*, în „Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatáról”, Cluj, 2000, p. 225-234.

<sup>127</sup> Nu avem în vedere și însemnele ecleziastice, deoarece acestea nu-și mai găseau locul avut anterior secolului XVI în structura multiconfesională a Transilvaniei din epoca Principatului: dispăruse ierarhia însemnelor romano-catolice, pastorii evanghelici și reformați foloseau propriile lor blazoane (acordate sau nu de principe), iar biserica ortodoxă nu își depășise condiția de religie tolerată (deși mai mulți preoți români au fost înobilăți și au primit stemă).

<sup>128</sup> Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 151-152.

<sup>129</sup> Schönherr Gyula, *Nagybánya város XIV. századi pecsétei (Sigiliile din secolul XIV ale orașului Baia Mare)*, în „Turul”, 1906-1.

<sup>13</sup> Amintim în acest sens matricea sigilară de secol XV a orașului Brașov, obiect care era încă folosit la 1780 – cf. Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 162.

<sup>131</sup> Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond 79-Fotografii de documente, pach. XIX, doc. 32.

cunoaște o concesiune expresă, actele de secol XVII poartă sigilii care au cu certitudine o vechime mai mare, fiind folosite prin cutumă; așa este pecetea Universității Săsești din Sibiu, pe un document din 1656<sup>132</sup>. Scaunele și districtele săsești foloseau însemnele heraldice vechi, dintre care unele, precum Bistrița și Cincul, aminteau direct perioada angevină<sup>133</sup>. În același timp, însemnele comitatelor erau tributare unor practici mai vechi, precum descompunerea numelui comitatului în sigilii separate (distribuite juzilor nobililor) și cosigilarea cu armele personale ale vicecomitelui; de altfel, cu excepția Hunedoarei (care avea sigiliu unic de la 1490), comitatele vor primi blazoane abia din secolul XVIII<sup>134</sup>.

Acordarea blazonului orașenesc avea o veche tradiție în spațiul maghiar: orașele Kassa (Košice)<sup>135</sup> și Pozsony (Bratislava)<sup>136</sup> au primit concesiuni de arme încă din vremea regelui Sigismund de Luxemburg, iar după aceea multe alte orașe. Unicul exemplu de astfel de concesiune – din epoca Principatului – datează din 1600: este vorba de blazonul orașului Oradea, acordat însă de împăratul Rudolf II<sup>137</sup>; este greu de înțeles de ce principii Transilvaniei nu au acordat, la rândul lor, însemne municipale. Menționăm totuși o pseudo-concesiune de arme, prin diploma conferită de Gabriel Bethlen la 29 aprilie 1616, în urma căreia Târgu Mureș devenea oraș liber regal, schimbându-i-se și numele<sup>138</sup>; fără a fi expres amintit în text, blazonul orașului era desenat în colțul din stânga sus al actului, exact ca la diplomele de înnobilitare.

Pe lângă dreptul de a folosi sigilii, orașele au beneficiat uneori de dreptul de a bate monedă – prilej pentru utilizarea stemei proprii. Un caz special este cel al Brașovului, care între 1612-1615 a bătut monedă proprie (fiind în conflict cu principele de atunci, Gabriel Báthory). În exemplul dat, orașul a asumat un *jus monetæ* care constituia prerogativa principelui, de vreme ce monedele poartă nu numai armele Brașovului, ci și acvila Transilvaniei sau imaginea tradițională a Fecioarei-„*Patrona Hungariæ*”<sup>139</sup>.

<sup>132</sup> Maria Dogaru, *op. cit.*, p. 194-195.

<sup>133</sup> Albert Arz v. Straussenburg, *Beiträge zur Siebenbürgischen Wappenkunde*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1981, p. 140-148, 151-154.

<sup>134</sup> Bujorel-Petru Dulgău, *Evoluția sigiliului comitatului Satu-Mare în secolele XVI-XIX*, în „Buletinul Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române Filiala Cluj-Napoca”, nr. I-II, 1995-1996, Cluj-Napoca, 1998, p. 139-143.

<sup>135</sup> Kemény Lajos, *Kassa város czimerlevelei (Diploma pentru stemă a orașului Kassa)*, în „Turul”, 1904-1905.

<sup>136</sup> Varjú Elemér, *Pozsony város czimerlevelei 1436-ból (Diploma pentru stemă din 1436 a orașului Bratislava)*, în „Turul”, 1901-1903.

<sup>137</sup> V(arjú) E(lemér), recenzie la lucrarea lui Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad (Comitatele și orașele Ungariei Comitatul Bihor și Oradea)*, Budapesta, «Apollo» irodalmi társaság, 1901, în „Turul”, 1901-1903.

<sup>138</sup> Din „Székelyvásárhely” în „Marosvásárhely” cf. Pál-Antal Sándor, *Maro széki intézmények és pecsétjeik (Instituții din Scaunul Mureș și sigilurile lor)*, Tg. Mureș, 2004, p. 226-227, pl. X-XI.

<sup>139</sup> *Monede*, p. 161-165.

### Uzanțele heraldice și dreptul

*Un modus vivendi cavaleresc.* Fenomenul heraldic transilvănean avea, de mai multe sute de ani, o dimensiune europeană. În funcție de modalitatea reprezentării, o stemă exterioriza statutul juridic al celui care o utiliza, astfel că sigiliile, pietrele tombale, inscripțiile publice, steagurile și multe altele aduceau informații despre fiecare persoană în parte. Diplomele de înnobilitare menționau amănunțit modalitățile de utilizare „...*praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis ac aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus, necnon sigillis, vexillis, cortinis, velis, auleis, annulis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris...*” dintre care unele erau desigur desuete (precum întrecerile cu lancea și turnirurile) dar trebuiau să descrie, împreună cu celelalte, un *modus vivendi* cavaleresc.

Fără îndoială că acest *modus vivendi* era destul de rar întâlnit, datorită înobilării unor mase de locuitori lipsiți de o bază economică corespunzătoare noului lor statut. În fapt, doar vârfulurile nobilimii își permiteau să comande reprezentări artistice de calitate, cum ar fi sigiliile cu un desen ferm și inscripții inteligibile, în pas cu moda vremii<sup>140</sup>. Heraldica monumentală va da rezultate bune, atelierelor de sculptură onorând comenzi din țară (armele Daniel de la Tălișoara-1669, armele Haller-Kornis de la Sânpaul-1674 etc.)<sup>141</sup> sau din afara granițelor (lucrările realizate de sculptorul sibian Elias Nicolai pentru domnul Matei Basarab și familia acestuia)<sup>142</sup>. Ca o contrapondere la înobilările masive ale epocii, asistăm la consolidarea spiritului gentilic și la sublimarea drepturilor feudale exercitate de marile familii. De exemplu, monumentele funerare ale celor cu dare de mână precum monumentul lui Gheorghe Sükösd (1632) sau cel al lui Gheorghe Apaffy (1660)<sup>143</sup> – includeau variate modalități de indicare a statutului avut de defunct: efigia acestuia în ținută de aparat, dublarea blazoanelor (pentru a se indica noblețea familiilor înrudite), alegoriile, inscripțiile etc. Arta barocă venea în sprijinul mesajului feudal al unor asemenea monumente! Tot în epoca Principatului s-a format obiceiul de a așeza în biserici blazoanele pictate ale nobililor decedați, cel mai sugestiv exemplu fiind colecția heraldică a bisericii reformate de la Cluj<sup>144</sup>; în anumite situații, heraldica funerară ajungea la mari dimensiuni, ca în cazul epitafului din 1694 al lui Johann Haupt, consilier intim al principelui Transilvaniei (la biserica evanghelică din Sibiu)<sup>145</sup>.

<sup>140</sup> În lipsa unei lucrări dedicată sigiliilor transilvănene din secolul XVII, trimitem la Jozef Novák, *Rodove erby na Slovensku (Steme de familie din Slovenia)*, Vydavateľstvo Osveta, 1980, I volum care cuprinde multe impresii de sigilare de nobili ardeleni.

<sup>141</sup> Keöpeczi Sebastyén József, *Erdélyi renaissance-émlékek. A Vargyasi Danielek kastélyai és címeres emlékek Vargyason és Olaszteleken* (Monumente renescentiste din Transilvania. Castelele și stemele familiei Daniel de Vârghiș de la Vârghiș și Tălișoara), în „Pasztotüz”, nr. 13 1927, Cluj, p. 296; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, fig. 42.

<sup>142</sup> \*\*\* *Istoria artelor plastice în România*, București, 1970, vol. II, p. 86.

<sup>143</sup> *Ibidem*, p. 166-167, fig. 266-267.

<sup>144</sup> Entz Géza și Kovács András, *A Koloszvári Farkas utcai templom címere (Stemele bisericii din str Farkas de la Cluj)* Budapesta, 1995, p. 39 și următoarele.

<sup>145</sup> Ioan Albu, *op cit*, cat. 266, fig. 110.

Desigur că rostul principal al blazoanelor era acela de a indica dreptul de proprietate al cuiva asupra unui bun. În același timp, ele îl datau și îl înfrumusețau: castelele și curiile aveau blazoane comemorative, sculptate sau pictate<sup>146</sup>, la fel ca și obiectele de inventar casnic, precum lăzile de valori, scaunele și...ușile<sup>14</sup>. Găsim însemne personale pe steaguri<sup>148</sup> și chiar medalii<sup>149</sup>. Pentru locurile destinate publicului, blazonul era semn al unei donații; îl vom găsi sculptat pe portalurile bisericilor, inclusiv cele românești<sup>150</sup>, pe amvoane<sup>151</sup> sau pe tavanele casetate<sup>152</sup>. Apoi, exteriorizarea proprietății nobiliare era întărită prin afișarea unor însemne de alianță, precum cele sculptate de Elias Nicolai pentru castelul Bethlen de la Criș (1649)<sup>153</sup>. Alteori, blazonul indica transmiterea unui bun prin succesiune: este cazul castelului Báthory de la Medieșu Aurit, transmis familiei Lónyai prin căsătoria Ecaterinei Báthory cu Ștefan Lónyai; fiul acestora, Sigismund, noul proprietar al castelului, a așezat pe un portal armele Báthory, împreună cu o inscripție edificatoare „*insignia materna* (s. n.) *magnifici Sigismundi de Lonia*”<sup>154</sup>.

*Situația juridică a blazoanelor de după 1691.* Prin diploma sa din 4 decembrie 1691, împăratul Leopold I recunoștea întreaga organizare politică, religioasă și juridică a Principatului; numeroasele *litterae armales* vor fi implicit recunoscute, o dată cu întreaga legislație a țării (*Tripartitum*-ul lui Werböczi, *Aprobatele*, *Compilatele* și toate actele principilor, ale dietei sau ale altor categorii de emitenți). Bucurându-se de premisa de valabilitate, actele de noblețe – între care se aflau și diplomele – puteau fi recunoscute cu fiecare caz: în 1701, împăratul Leopold I confirma lui Ștefan și Theodor Boer din

<sup>146</sup> Gheorghe Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 43, nota 13 (cu exemple).

<sup>147</sup> B. Nagy Margit, *op. cit.*, fig. 92, 114, 135.

<sup>148</sup> Amintim steagul cu blazon al lui Petru Sándor, în Sándor Imre, *A Csíkszentmihályi Sándor család levéltára* (Arhiva familiei Sándor din Mihăileni), vol. I (1539-1756), Cluj, 1914, p. 129.

<sup>149</sup> Singura medalie reprezentând o stemă personală este încadrată în intervalul 1594-1598; o cităm totuși, ca exemplu de utilizare a unui însemn heraldic din epoca Principatului. Este vorba de o medalie de argint, purtând blazonul unui „magister” Gheorghe Deidricius de Teke și deviza sa încoronată – cf. Huszár Lajos, Pap Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremműveltség a 16-18 században* (Arta numismatică în Transilvania secolelor XVI-XVIII), București, 1996, p. 109, fig. 104.

<sup>150</sup> Amintim blazonul de pe pisania bisericii ortodoxe din Teiuș, zidită de un curtean al lui Mihai Viteazul: „Eu Raț Mihail cu mila lui Dumnezeu sluger...” – cf. Gheorghe Fleșer, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, 2001, p. 132-133

<sup>151</sup> Amintim amvonul cu blazoane al bisericii reformate din Cernat (care este datat 1700 dar continuă tradiția secolului anterior) – cf. Tüdös S. Kinga, *Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII században (Háromszéki templomváarak)* (Sisteme de fortificații din Transilvania în secolele XV-XVIII – bisericile-cetate din Trei Scaune), Budapesta, 1995, p. 89.

<sup>152</sup> Amintim tavanul casetat al bisericii din Ghelintă, cu armele lui Mihai Toldalag (1628) – cf. Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok* (Studii de istoria artei), București, 1977, fig. 10.

<sup>153</sup> Gheorghe Sebestyén, *op. cit.*, fig. 137.

<sup>154</sup> *Ibidem.*, p. 113.



Comana de Jos noblețea și stema strămoșească, acordată de Gheorghe Rákóczy I în 1639. Cu mici modificări, textul vechii diplome era transcris *ad litteram*<sup>155</sup>.

În privința privilegiilor, așa cum am arătat mai sus<sup>156</sup>, administrația habsburgică a depus continue eforturi pentru sporirea bazei de impozitare, în detrimentul micii nobilimi din care făceau parte și armaliștii. Cu toate acestea, măsurile dictate de necesitățile financiare erau concurate – la fel ca în epoca principilor autonomi – de acordarea pe scară largă a nobleței. Meritul personal ducea adesea la înnobilare, iar persoanele astfel onorate sporeau cel mai des rândurile armaliștilor<sup>157</sup>. La rândul ei, marea nobilime a primit, în decursul secolului XVIII, titluri precum cele de conte și baron; diplomele emise cu această ocazie cuprindeau<sup>158</sup> sau nu<sup>159</sup>, după caz, un blazon nou concedat. În cazul unităților administrativ-teritoriale, dreptul acestora de a purta steme a fost stabilit prin diplomă; majoritatea comitatelor și-au definitivat însemnele în decursul secolelor XVIII-XIX.

Situația juridică a heraldicii intracarpătine a rămas neschimbată până la Marea Unire. Conferirea de titluri și blazoane era prerogativa exclusivă a monarhului, în vreme ce inventarierea însemnelor folosite pe teritoriul dublei monarhii se făcea în mod oficial și pe baze științifice: de aici și colecția *Siebmacher*, cu câte un volum dedicat fiecărei țări în parte. Este interesant de amintit că, deși multe familii ardelenesti au fost incluse în volumul dedicat nobilimii din Ungaria<sup>160</sup>, există o lucrare special realizată pentru Transilvania *post* 1867 (anul pierderii autonomiei administrative)<sup>161</sup>. Constatăm astfel că autorii volumului din 1898 au selectat informația heraldică după un criteriu extensiv, incluzând atât blazoanele consemnate în „Cărțile Regale”, cât și cele cunoscute după diplome sau cele atestate prin simpla utilizare, toate acestea indiferent de perioada istorică.

Interesul pentru blazoane era explicabil într-un stat în care nobilimea exista *de jure* iar iobăgia fusese lichidată abia în 1848! Apoi, amintirea secolului XVII era menținută și prin afișarea, de către magnați și demnitari, a unor costume de ceremonie după moda aceleiași perioade (corespunzând cronologic cu domnia principilor autonomi ai Transilvaniei).

După înfăptuirea României Mari, aceste reminiscențe feudale nu mai puteau fi menținute. Atât Transilvania, cât și Bucovina sau Basarabia aveau locuitori de condiție nobilă, deveniți cetățeni ai unei țări care nu mai acorda ranguri boierești din 1858 și în

<sup>155</sup> Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *op. cit.*, p. 25-27, 30-31.

<sup>156</sup> V. *supra*, nota 35.

<sup>157</sup> Bujor Dulgău, *Nobilimea românească*, p. 272.

<sup>158</sup> *Siebmacher*, voce „Wass I. v. Szent-Egyed u. Czege”. Este vorba de diploma pentru titlul de conte și blazon, acordată de Maria Theresia lui Nicolae Wass de Țaga (1744).

<sup>159</sup> Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond „Peceti II”, doc. 426 – diploma pentru titlul de conte, acordată de Maria Theresia lui Nicolae Mikó de Hăghig (1772). Textul menționează doar autorizația de a se purta în continuare blazonul strămoșesc: „...ac *Armorum tuorum avitis Insignibus* (s. n.), que Tibi, tuisque praescriptis tanquam Comitibus in omnibus & singulis honestis, ac decentibus actibus, Exercitiis, atque Expeditionibus...”.

<sup>1</sup> Géza v. Csergheö, Josef v. Csoma, *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch* (.) *Der Adel von Ungarn*, Nürnberg, 1894 (pe CD).

<sup>61</sup> V. *supra*, nota 41.

care românii nu se puteau prevala de titlurile străine (potrivit Constituției din 1866)<sup>162</sup>. Pentru a rezolva această situație inechitabilă, Constituția din 1923 relua formularea celei anterioare, precizând la Art. 10 alin. 2: „Titlurile de noblețe sunt și răman neadmise în Statul Român”<sup>163</sup>. Această prevedere se referea, fără îndoială, la toate treptele nobiliare, nu numai la cele de prinți, conți, baroni, etc. *De jure*, întrucât pentru nobili din vechime blazonul constituia *signum nobilitatis* (cel puțin în cazul Transilvaniei), decăderea din privilegiile avute trebuia să se răsfrângă și asupra blazonului – semn al acestor privilegii. *De facto*, nerecunoașterea oficială nu putea împiedica utilizarea privată, prin moștenire, a titlurilor și blazoanelor existente înainte de apariția Constituției din 1923. În fine, omiterea unor prevederi asemănătoare din constituțiile ulterioare lasă loc liber folosirii oricăror titluri și blazoane; nefiind nici măcar socotite ca părți ale numelor de familie, legislația în vigoare nu le poate proteja împotriva eventualelor uzurpări.

În cazul heraldicii teritoriale, Statul Român de după 1918 a avut o poziție mai nuanțată. Organismul special constituit – Comisia Consultativă Heraldică – a revizuit toate însemnele de județe, municipii și orașe din Transilvania, Bucovina și Basarabia, hotărând după caz recunoașterea, modificarea sau înlocuirea acestora. Modalitatea de adoptare a noilor însemne a fost Decretul Regal<sup>164</sup>.

În concluzie, blazoanele folosite în Transilvania secolului XVII reprezintă o etapă importantă în istoria heraldicii din țările române. Introduse o dată cu instituțiile și uzanțele feudalității central-europene, blazoanele din epoca Principatului trebuie tratate într-un context mai larg, avându-se în vedere multiple considerente de ordin geografic și temporal. Aceasta explică invocarea continuă a unor izvoare, acoperind un interval ce începe sub regii angevini, pentru a continua și după alipirea Transilvaniei la Imperiul Habsburgic.

Fenomenul heraldic intracarpatic reprezintă o manifestare de civilizație occidentală. În același timp, menirea stemelor era aceea de a exterioriza un statut juridic, de a indica limitele prerogativelor deținute de cineva. Dreptul la stemă însemna legitimarea folosirii acesteia, ceea ce nu putea fi un lucru întâmplător; acest lucru este dovedit de intervenția puterii centrale în geneza noilor blazoane, precum și de controlul celor deja existente. În cazul principiilor autonome ai Transilvaniei, vedem cum aceștia au preluat o serie de uzanțe ale vechii cancelarii regale maghiare, uzanțe între care vom menționa mai ales conferirea de diplome pentru blazon. Sub acest aspect, secolul XVII a fost perioada înobilărilor masive, particularitatea acestora fiind tocmai acordarea blazonului (de unde și termenul de „noblețe armalistă”). Capacitatea principiilor de a

---

<sup>162</sup> Constituția României, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 142 1 iunie 1866, prevedea că „Nu există în Stat nici o deosebire de clasă...” (Art. 10) iar „Tote privilegiile, scutiunile și monopolurile de clasă, sunt oprite pentru tot-d’auna, în Statul Român. Titlurile de noblețe treacă, precum principii, grafi, baroni și alte asemenea (s. n.), ca contrarii vechiului aședemint al țerei, sunt și rămân neadmise în Statul Român...” (Art. 12).

<sup>163</sup> Ioan Scurtu și colectiv, *Istoria României între anii 1918-1944 Culegere de documente*, București, 1982, p. 59.

<sup>164</sup> Tudor-Radu Tiron, *Stemele transilvănene în activitatea Comisiei Naționale de Heraldică* și Sigilografie a Academiei Române (Filiala Iași), la 11 mai 2004.

acorda steme noi, confirmările celor vechi, libera asumare (care infirmă teoria exclusivității acordării însemnului prin diplomă), prevederile normative ce rezultă atât din dreptul comun al țării, cât și din actele puterii centrale, folosirea stemelor de către persoanele juridice și indigenatele, toate descriu un vast domeniu heraldic, având numeroase implicații de ordin juridic; iată în ce constă dreptul la stemă în Transilvania secolului XVII\*.

## ABOUT THE LAW OF ARMS IN 17<sup>th</sup> CENTURY TRANSYLVANIA

### *Abstract*

The article wishes to present the legal status of a coat-of-arms in 17th c. Transylvania. The first issue shown by the article is that heraldry developed in Transylvania as a part of the feudal organization of the region. Thus, the subject rests upon a heraldic background of the 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> c., which deals with use of seals, royal grants of arms and legal stipulations on armorial matters. Secondly, the article presents the main features connected with the heraldry of 17th c. Transylvanian principality: granted and self-assumed arms, recognition of ancient arms, single and collective grants of arms, armorial bearings of some specific categories and ethnic groups etc. The third issue concerns the relations between Transylvania and the other Romanian countries (Moldavian and Walachian boyars which received grants of nobility and arms from the princes of Transylvania). The article also shows the evolution of the Transylvanian armigers and the changes of the legal status of a coat-of-arms until the present day.

---

\* Mulțumim și pe această cale d lui Attila Szekeres din Sf. Gheorghe, membru al Societații Maghiare de Heraldică și Genealogie, pentru sprijinul oferit la realizarea acestui articol

## CÂND S-A DECLANȘAT CONFLICTUL DINTRE VLAD ȚEPEȘ ȘI TURCI?

EUGEN DENIZE

Personalitate controversată a istoriei românești, Vlad Țepeș a fost, totuși, unul dintre cei mai viteji domnitori ai noștri, un apărător îndârjit al intereselor țării sale, gata să folosească orice mijloc, dar și să-și sacrifice viața pentru a-și proteja supușii de bunul plac al unor forțe străine, interesate în a-și subordona teritoriul dintre Carpați și Dunăre.

Preluând tronul Țării Românești, în 1456, cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara, el s-a înscris în primele luni ale domniei sale pe linia politică antiotomană promovată de acesta, fapt dovedit de asigurările pe care le-a dat Ungariei și brașovenilor<sup>1</sup>, precum și de ajutorul acordat lui Ștefan cel Mare pentru preluarea puterii în Moldova în primăvara lui 1457<sup>2</sup>. Dar moartea protectorului său a schimbat radical datele politice și strategice din sud-estul continentului nostru, l-a obligat să plătească regulat tributul datorat Portii otomane și, astfel, să recunoască suzeranitatea sultanului otoman, care nu era nimeni altul decât Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului. De fapt, Vlad Tepeș nu făcea altceva decât să recunoască și să se încadreze într-o situație geopolitică creată de tratatul de armistițiu încheiat de Iancu de Hunedoara cu sultanul, la 20 noiembrie 1451-13 aprilie 1452<sup>3</sup>, prin care Țara Românească se afla supusă cosuzeranității turco ungare. Lupta pentru ieșirea de sub această cosuzeranitate a constituit unul din principalele obiective ale întregii domnii a viteazului nostru voievod.

Fiind însă un abil om politic, un bun diplomat și un încercat luptător, Vlad Țepeș își dădea seama că nu poate lupta simultan pe două fronturi, cu doi inamici foarte puternici, așa cum erau Ungaria și Imperiul otoman. În această situație a devenit actuală întrebarea din titlul studiului nostru, și anume când s-a declanșat conflictul dintre Vlad Țepeș și turci? Este o întrebare care necesită anumite clarificări, deoarece în istoriografia

<sup>1</sup> A se vedea scrisorile sale din Târgoviște, din 6 și 10 septembrie 1456 (Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV 1, București, 1911, p. 45-46, doc. LXXIX și LXXX).

<sup>2</sup> *Cronicele slavo române din sec. XV XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 28, 49, 61 și 178; Grigore Ureche, *Letopî eful Țării Moldovei*, ediție P. P. Panaitescu, ed. a II-a, București, 1958, p. 90.

<sup>3</sup> N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, București, 1897, p. 23-27; idem, *Privilegiul lui Mahomed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453)*, în AARMSI, s. II t XXXVI, 1913-1914, p. 88-91; Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, București, 1968, p. 176; Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV XVI*, București, 1991, p. 129

noastră s-a încetățent idea că, prin neplata tributului datorat Porții, în anul 1459, Vlad Țepeș a făcut o adevărată cotitură în politica sa externă, a ieșit de sub suzeranitatea otomană și l a sfidat în mod deschis pe sultan<sup>4</sup>. Am încercat să răspundem la această întrebare în două rânduri<sup>5</sup>, iar în studiul de față vom încerca să aducem noi argumente în sensul celor susținute de noi, și anume că *anul 1459, fiind un an important în domnia lui Vlad Țepeș, este departe de a reprezenta un moment de cotitură, de ruptură, în raporturile sale cu Poarta otomană, acesta producându-se abia spre sfârșitul anului 1461, atunci când războiul dintre cele două părți a devenit inevitabil.*

*Un prim argument* pe care l aducem în discuție îl constituie acela al lipsei oricărei confruntări militare între Vlad Țepeș și turcii anterioară iernii dintre anii 1461 și 1462. Istoricul Ștefan Andreescu a demonstrat cu toată claritatea că presupusa expediție a vizirului Mahmud Pașa, pe care două izvoare italiene și, pe baza lor, Nicolae Iorga, o plasează în 1458<sup>6</sup>, nu a avut loc în acest an, ci abia în 1462, constituind o primă fază a campaniei sultanale declanșate împotriva Țării Românești<sup>7</sup>. Confruntări militare turco-muntene nu au avut loc nici mai târziu, în anii 1459 sau 1460, atunci când neplata tributului și presupusa ieșire de sub suzeranitatea Porții a domnului muntean ar fi fost normal să provoace reacția manioasă a sultanului.

*Un al doilea argument* important îl constituie, după părerea noastră, faptul că încetarea plății tributului de 10 000 de ducăți<sup>8</sup> în anul 1459 nu a însemnat, sub nici o formă, o ruptură imediată și definitivă cu Poarta otomană. Acest lucru este dovedit de politica externă a sultanului Mehmed al II-lea, de campaniile sale militare și de cuceririle

<sup>4</sup> Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 86; idem, *La victoire de Vlad l'Empaleur sur les Turcs (1462)*, în **RRH**, XV, no. 3, 1976, p. 377; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legenda și adevăr istoric*, ed. I-a, București, 1976, p. 99 și ed. a II-a revăzută, București, 1998, p. 104; Emil Stoian, *Vlad Țepeș. Mit și realitate istorică*, București, 1989, p. 79; Constantin Rezachevici, *Vlad Țepeș - cronologie, bibliografie*, în **RdI**, 29, nr. 11, 1976, p. 1748; idem, *Vlad Țepeș - Chronology and historical Bibliography*, în vol. *Dracula. Essays on the Life and Times of Vlad Țepeș*, ed. by Kurt W. Treptow, New York, 1991, p. 257; Matei Cazacu consideră că Vlad Țepeș a încetat plata tributului către turci în 1460 și leagă această decizie de lucrările congresului de la Mantova din 1459 (Matei Cazacu, *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XV<sup>e</sup> siècle)*, Genève, 1988, p. 8), dar într-o lucrare mai recentă revine asupra anului 1459 ca moment de ruptură cu turcii (idem, *Dracula suivi du Capitaine Vampire, une nouvelle roumaine par Marie Ni. et (1879)*, Paris, 2004, p. 175). A se vedea și capitolul consacrat lui Vlad Țepeș de academicianul Ștefan Ștefănescu în volumul al IV-lea al *Istoriei Românilor*, apărut sub egida Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române în anul 2001, p. 356.

<sup>5</sup> Eugen Denize, *Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția. Câteva considerații*, în **RI**, serie nouă, tom 6, nr. 3-4, 1995, p. 371-387; Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV XVI*, București, 2001, p. 55-70.

<sup>6</sup> *La progema della cassa de 'Octomanu*, apud N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 13 și Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300 1514)*, ed. I. Ursu, București, 1909, p. 24-25; N. Iorga, *Istoria Romanilor*, vol. IV, București, 1937, p. 130-131.

<sup>7</sup> Ștefan Andreescu, *p. cit.*, ed. I-a, p. 91-92, idem, *Războiul cu turcii din 1462*, în **RdI**, 29, nr. 11, 1976, p. 1673-1674. A se vedea și Const. A. Stoide, *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii (1461 1462)*, în **AIIAI**, XV, 1978, p. 16-17.

<sup>8</sup> Mihai Berza, *Haracul Mldovei și Țării Românești în sec XV XIX*, în **SMIM**, II, 1957, p. 28 29

sale, nici una dintre ele neavând ca obiectiv Ţara Românească. Dacă Vlad Ţepeş ar fi fost considerat rebel datorită încetării plăţii tributului, probabil că sultanul nu ar fi ezitat să-l atace şi nu ar fi aşteptat trei ani pentru a întreprinde o campanie la nord de Dunăre. În tot acest timp însă, sultanul a fost ocupat cu expediţii de cucerire în zone mai mult sau mai puţin îndepărtate de Ţara Românească, expediţii încununată toate de succes.

Astfel, în 1458, Mehmed al II-lea a cucerit o parte însemnată din Moreea, aproape o treime din peninsula, cu oraşele Corinth, Patras, Vostitza şi Kalavryta, cei doi despoţi de aici, Toma şi Demetrios, obligându-se să plătească un tribut anual de 3 000 de ducaţi<sup>9</sup>. În anul 1459, anul în care Vlad Ţepeş a încetat plata tributului către sultan, acesta a cucerit Semendria (Smederevo), împreună cu ultimele rămăşiţe ale statului sârb<sup>10</sup>. Anul următor, 1460, a marcat cucerirea întregii Peninsule Moreea<sup>11</sup>. La 1 august 1460, căpitanul Golfului, titlu purtat de comandantul flotei venetiene din Marea Adriatică, Lorenzo Moro, precum şi castelanii din Modon şi Coron, primiseră informaţii foarte clare că sultanul avea intenţia să-şi stabilească autoritatea asupra întregii Moree, că este duşmanul Veneţiei şi că a ajuns deja la frontierele teritoriilor venetiene din Peninsula<sup>12</sup>. În sfârşit, în 1461, Mehmed al II-lea, urmărind cu tenacitate planul de cucerire a întregului bazin pontic<sup>13</sup>, a pus stăpanire pe Sinope şi Trapezunt<sup>14</sup>.

Putem considera, prin urmare, că sultanul Mehmed al II-lea şi principalii săi sfetnici nu au interpretat neplata haraciului de către Vlad Ţepeş în 1459 ca pe un act de sfidare şi nesupunere, care ar fi meritat, evident, o replică imediată şi decisivă. La rândul său, nici domnitorul Ţării Româneşti nu putea să şi asume riscul de a-l provoca pe sultan, deoarece se afla în conflict deschis cu saşii din sudul Transilvaniei şi cu Ungaria regelui Matia Corvin<sup>15</sup> şi nu ar fi putut face faţă, în nici un caz, unui război pe două

<sup>9</sup> Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée Histoire politique*, London, 1975, p. 256-260.

<sup>10</sup> Franz Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps 1432-1481 La grande peur du monde au tournant de l'histoire*, Paris, 1954, p. 199-201

<sup>11</sup> *Ibidem*, p. 210-215; D. A. Zakythinos *op. cit.*, p. 267-274.

<sup>12</sup> Freddy Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie*, tome III, 1431-1463, Paris, La Haye, 1961, p. 233-234, nr. 3118.

<sup>13</sup> Şerban Papacostea, *Premusele politice ale hegemoniei economice a lui perului otoman în spaţiul Mării Negre (1453-1484)*, în *RI*, s. N., X, nr. 1-2, 1999, p. 15-27.

<sup>14</sup> Fr. Babinger, *op. cit.*, p. 228-238; Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale în răsăritul şi sud-estul Europei în secolele XIV-XV*, în *RdI*, t. 34, nr. 5, 1981, p. 916-917, T. Gemil, *op. cit.*, p. 140.

<sup>15</sup> Hurmuzaki, *Documente*, XV 1, p. 50-51, doc. LXXXIX; Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV-XVI*, vol. I, 1413-1508, Bucureşti, 1905, p. 101-103; Constantin C. Giurescu *Istoria Romanilor*, vol. II 1, ed. a III-a, Bucureşti, 1940, p. 43-49; N. Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p. 70-73; Şt. Andreea cu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, ed. I-a, p. 66-77. Cronicarul otoman Tursun bei arată că Vlad Ţepeş „... încrezându-se în înalta Poartă, i-a biruit pe unguri, omorând pe mulţi dintre ei...” (Tur un bei, *Tarih i Ebu l Feth i Sultan Mehmed-han* (Istoria sultanului Mehmed-han, părintele cuceritor) în *Cronici turceşti privind Ţările Române Extrase*, vol. I, *Sec. XV mylocul ec. XVII* volum întocmit de Mahal Guboglu şi Mustafa Mehmet, Bucureşti, 1966 p. 68), iar cronicarul Laonic Chalcocondil afirmă că el următoarele: „...Şi peoni (unguri - n.n.), nu puţin, de pre care credea că au vreun amestec în treburile publice, necruţând nici pe unul dintre aceştia, i-a ucis în număr foarte mare” (Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 28 )

fronturi. În aceste condiții, lipsit, probabil, de resursele necesare, Vlad Țepeș a încetat să mai plătească tributul datorat Porții otomane, explicațiile sale oferite factorilor de conducere de la Constantinopol fiind acceptate de aceștia. Sultanul, care avea tot interesul ca Ungaria să se afle sub o presiune constantă, își dădea seama că Vlad Țepeș făcea tocmai acest lucru și, din această cauză, departe de a-l considera pe domnul Țării Românești ca fiind un rebel, a continuat să-l considere supusul său credincios și să-i acorde întreaga sa încredere. De altfel, conflictul lui Vlad Țepeș cu sașii din sudul Transilvaniei și cu regele Matia Corvin, departe de a fi un conflict de conjunctură, avea profunde cauze economice<sup>16</sup> și politice<sup>17</sup>. Sașii din sudul Transilvaniei, în special conducătorii Brașovului, îl considerau pe Vlad Țepeș, la începutul lunii aprilie 1459, ca pe „vrăjmașul nostru”<sup>18</sup>, care „...n-a ținut credință stăpânului nostru craiului <și> s-a dat turcilor”<sup>19</sup>, (subl. n.), iar regele Matia Corvin începuse să-l considere un vecin incomod din multe puncte de vedere. Adevărul este că Vlad Țepeș urmărea, pe de o parte, consolidarea internă a domniei și a țării, în general, iar pe de altă parte, eliminarea pretențiilor de suzeranitate ale Ungariei și afirmarea deplinei egalități a Țării Românești în raporturile cu această țară. Ambele obiective au fost atinse prin încheierea tratatului cu Brașovul din jurul datei de 1 octombrie 1460<sup>20</sup>. Prin acest tratat negustorii sași își

<sup>16</sup> Gustav Gündisch, *Cu privire la relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania în anii 1456-1458*, în „Studii”, t. 16, 1963, p. 684-686; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965; Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu țările Peninsulei Balcanice din secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, în RSL, XI, 1965, p. 167-201; Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumaines et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în RRH, XII, 1, 1973, p. 188 și urm.; Pavel Binder, *Itinerarul transilvănean al lui Vlad Țepeș*, în Rdl, t. 27, nr. 10, 1974, p. 1537-1542.

<sup>17</sup> Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, X, 1983, p. 27. Probabil că Vlad Țepeș urmărea să determine, prin acest conflict, și o schimbare a politicii externe a regelui Matia Corvin, care punea accentul pe problemele Europei Centrale, pe conflictele cu Habsburgii și cu Jagellonii, și mult mai puțin pe apărarea antiotomană. Pentru politica externă a regelui Matia Corvin a se vedea, printre altele, Lajos Elekes, *La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV*, în vol. *Raporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 246. De asemenea, în condițiile în care Matia Corvin purta tratative secrete cu turcii, de la sfârșitul anului 1458, pentru a încheia un armistițiu (*Monumenta Hungariae Historica. Acta externa*, vol. IV, Budapest, 1875, p. 36-40; Lino Gómez Canedo, *Un español al servicio de la Santa Sede. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría (1399?-1469)*, Madrid, 1947, p. 199), este foarte posibil ca sultanul să fi văzut în acțiunea lui Vlad Țepeș un mijloc de presiune asupra regelui Ungariei, să-i fi dat chiar aprobarea pentru acțiunile militare din sudul Transilvaniei și să fi acceptat, ca pe ceva absolut normal, neplata tributului începând din 1459.

<sup>18</sup> I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, vol. I, p. 102, doc. LXXIX.

<sup>19</sup> *Ibidem*.

<sup>20</sup> Gustav Gündisch, *Vlad Țepeș und die Sächsischen Selbstverwaltungsgebiete Siebenbürgens*, în RRH, VIII, nr. 6, 1969, p. 981-992. Se pare că acest acord de pace și de alianță a fost o consecință directă a unui acord anterior cu Matia Corvin (N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, p. 89, n. 17; Radu Lungu, *À propos de la campagne antiottomane de Vlad l'Empaleur au sud du Danube (hiver 1461-1462)*, în RRH, XXII, nr. 2, 1983, p. 149-150).

recăpătau privilegiile comerciale din Țara Românească<sup>21</sup>, iar Vlad Țepeș revenea la alianța cu Matia Corvin, încheind, după toate indiciile, un tratat secret și cu ace ta<sup>22</sup>, și putând, astfel, să înceapă pregătirea luptei antiotomane, unul din cele mai importante obiective ale întregii sale politici externe.

Pregătind lupta antiotomană, Vlad Țepeș a ținut seama și de contextul politic internațional care părea să-i favorizeze inițiativele politice. Astfel, în Occident, în ciuda eșecului Congresului de la Mantova convocat de papa Pius al II-lea (1458-1464), începuse să se prefigureze, totuși, pe fondul unei încordări sporite în relatiile turco-venețiene, constituirea unei importante coaliții antiotomane și se preconiza ca o eventuală armată creștină să fie condusă de ducele Milanului, Francesco Sforza, și de ducele Burgundiei, Filip cel Bun<sup>23</sup>. Papa Pius al II-lea, unul dintre cei mai fervenți promotori ai cruciadei antiotomane din această perioadă, a lansat mai multe apeluri la realizarea păcii între Matia Corvin și împăratul Frederic al III-lea (1440-1493), aflați într-un permanent conflict pentru stăpânirea regatului ungar<sup>24</sup>, iar la 4 ianuarie 1460, a dat citire bulei care anunța organizarea cruciadei antiotomane<sup>25</sup>. În același timp, la 20 februarie, papa a oferit lui Matia Corvin, 40 000 de ducați în caz de război cu turcii, cu condiția ca acesta să nu încheie o pace separată cu sultanul<sup>26</sup>, la rândul său, Matia Corvin promițându-i lui Pius al II-lea că va participa la o eventuală cruciadă antiotomană cu trupe însumând 12 000 de soldați<sup>27</sup>.

În același timp, în Orient se prefigura, de asemenea, o coaliție antiotomană a principilor din Georgia, Mingrelia, Guria și Trapezunt, la care se adăuga și Uzun Hasan, stăpânul turcoman al Persiei, coaliție care-și căuta eventuali aliați în Europa. Este foarte posibil ca Vlad Țepeș să se fi întâlnit cu solia acestor principii care, însoțită de călugărul Lodovico da Bologna<sup>28</sup>, a străbătut Dunărea ajungând în Ungaria, în Imperiul german,

<sup>21</sup> Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei*, p. 29.

<sup>22</sup> I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, I, p. 107; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, București, 1981, p. 90-91, doc. 3237; G. Güündisch, *Vlad Țepeș und die Sächsischen*, p. 986-992; N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, p. 89, n. 17; Șt. Andreescu, *En marge des rapports de Vlad l'Empaleur avec l'Empire ottoman*, în RESEE, XIV, nr. 3, 1976, p. 374; Sergiu Iosipescu, *Conjunctura și condiționarea internațională politico-militară a celei de a doua domnii a lui Vlad Țepeș (1456-1462)*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, nr. 11, 1978, p. 182; R. Lungu, *art. cit.*, p. 149-150.

<sup>23</sup> G. B. Picotti, *La dieta di Mantova e la politica de' Veneziani*, în *Miscellanea di storia veneta*, serie terza, tomo IV, Venezia, 1912.

<sup>24</sup> I. A. Fessler, F. Klein, *Geschichte von Ungarn*, III, Leipzig, 1876, p. 20-21; Karl Nehring, *Mathias Corvinus, Kaiser Friederich III und das Reich Zum hunyadisch habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1975, p. 15-16.

<sup>25</sup> Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV<sup>e</sup> siècle*, IV, Bucarest, 1915, p. 166-168.

<sup>26</sup> Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. II, Roma, Paris, 1860, p. 351, 356-357.

<sup>27</sup> L. Gómez Canedo, *op. cit.*, p. 212.

<sup>28</sup> Angelo Bargellesi Severi, *Nuovi Documenti su fr Lodovico da Bologna, al secol Lodovico Severi, Nunzio Apostolico in Oriente (1455 1457)*, în „Archivum Franci canum Historicum”, annus 69, fasc. 1-2. 1976, p. 3-22; Jean Richard, *La Papauté et les nations d'Orient au Moyen Âge (XIII<sup>e</sup>-XV<sup>e</sup> siècles)*, Paris, Torino, 1977, p. 274-278.



după care s-a deplasat la Veneția, la Florența, la Roma și, în final, la Filip cel Bun, ducele Burgundiei<sup>29</sup>.

Din păcate însă pentru domnul Țării Românești, contextul politic internațional nu a evoluat de o manieră favorabilă pentru el, ci dimpotrivă. În timp ce coaliția antiotomană a principilor orientali era înfrântă în 1461, atunci când Mehmed al II-lea a cucerit Sinope și Trapezunt, coaliția antiotomană occidentală nu s-a format decât în 1463, cu multă greutate și în condițiile declanșării unui război decisiv între Veneția și Imperiul otoman, iar funcționarea ei a fost mereu deficitară și s-a făcut cu multe dificultăți în situația în care interesele puterilor participante erau, de cele mai multe ori, divergente. Exact între aceste două momente se plasează și declanșarea conflictului său major cu Imperiul otoman, adică tocmai atunci când turcii își puteau concentra forțele pe o singură direcție de atac, nu erau amenințați, în mod iminent, din nici o parte, iar el nu putea conta decât pe ajutoarele promise de Matia Corvin, renumit tocmai pentru faptul că nu își îndeplinea promisiunile.

În aceste condiții în care Vlad Țepeș încheiase pace cu sașii din sudul Transilvaniei, pusese capăt conflictului său cu Matia Corvin și purtase, probabil, tratative cu solia principilor orientali, neplata în continuare a tributului începea să nu se mai justifice și să ridice tot mai multe semne de întrebare la Constantinopol. Pentru a evita însă o confruntare majoră cu Vlad Țepeș și, implicit, deschiderea unui nou front la Dunărea de Jos, care ar fi putut duce și la o confruntare cu Ungaria, al cărui sfârșit era greu de prevăzut, în condițiile în care abia își încheiase campania din nord-estul Anatoliei și în condițiile în care se pregătea pentru un război decisiv cu Veneția, care ar fi urmat să stabilească puterea preponderentă în comerțul levantin, sultanul Mehmed al II-lea a încercat să rezolve această problemă pe cale pașnică prin tratative.

Aflând despre acordul dintre Vlad Țepeș și Matia Corvin<sup>30</sup>, sultanul a trimis, pentru început, o solie în Țara Românească având drept obiectiv de a-i cere voievodului să abandoneze alianța cu Ungaria și căsătoria proiectată cu o rudă a regelui<sup>31</sup>, dar solia nu a obținut, în ansamblu, un rezultat pozitiv. Vlad Țepeș a acceptat să reia plata haraciului, dar a refuzat să dea copiii pentru ieniceri, pe care Țara Românească nu-i dăduse niciodată până atunci<sup>32</sup>, și a refuzat, de asemenea, să meargă în persoană cu haraciul la Poartă<sup>33</sup>. În aceste condiții este foarte clar că neîncrederea se instalase și devenea tot mai mare între domnul muntean și sultanul cuceritor al Constantinopolului.

<sup>29</sup> A. Bryer, *Lodovico da Bologna and the Georgian Embassy of 1460-1461*, în „Bedi Kartlisa. Revue de kartvélogie”, XIX-XX, 1965, Paris, p. 181, 184, 191; Lajos Tardy, *Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell'Ungheria*, în vol. *Raporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, p. 258.

<sup>30</sup> Probabil de la spionii infiltrați în Ungaria (Fr. Babinger, *op. cit.*, p. 246-247).

<sup>31</sup> Aceste detalii sunt cunoscute chiar din celebra scrisoare trimisă de Vlad Țepeș lui Matia Corvin, la 11 februarie 1462, după atacul întreprins împotriva pozițiilor otomane de la Dunăre (I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896, p. 79; N. Jorga, *Scrisori de boieri Scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 165; Andrei Corbea, *Cu privire la corespondența lui Țepeș cu Matia Corvin*, în *AHAI*, XVII, 1980, p. 677).

<sup>32</sup> N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, p. 91, n. 24.

<sup>33</sup> Tursun-bei, *op. cit.*, ed. cit., p. 68.

Explicațiile invocate de Vlad Țepeș, inclusiv o presupusă amenințare din partea Ungariei, nu au mai putut fi crezute de sultan<sup>34</sup>, care, în aceste condiții, a luat hotărârea de a-l înlocui de Vlad Țepeș din domnie. Încercând însă, în continuare, să evite o confruntare majoră la Dunărea de Jos, Mehmed al II-lea a hotărât să facă acest lucru prin înșelăciune și nu prin declanșarea unei campanii militare al cărei rezultat era pus sub semnul întrebării. Dar capcana pregătită domnului Țării Românești de Hamza bei și de grecul Catabolinos, în apropiere de Giurgiu, s-a terminat cu o catastrofă, cei doi fiind capturați și trași în țepă. Din acest moment războiul cu turcii devenise inevitabil și Vlad Țepeș s-a hotărât să-l poarte cu toată duritatea posibilă, să folosească toate mijloacele și metodele avute la dispoziție pentru a obține victoria.

Aici putem invoca *un al treilea argument* în favoarea celor susținute de noi cu privire la momentul adevăratei rupturi dintre Vlad Țepeș și Poarta otomană, care, așa cum am mai spus, s-a produs nu în 1459, ci abia spre sfârșitul anului 1461, și anume cronicile turco-bizantine și cele otomane, contemporane s-au ulterioare evenimentelor, care susțin toate și fără cea mai mică ezitare, această cronologie a faptelor.

Astfel, *Laonic Chalcocondil* în cronică sa *Expuneri istorice* ne arată că luptele lui Vlad Țepeș cu ungurii s-au desfășurat cu știrea și acordul sultanului, abia după aceea el gândindu-se și la o confruntare directă cu acesta: „...Și peoni (unguri n.n.), nu puțin, despre care credea că au vreun amestec în treburile publice, necruțând nici pe unul din aceștia, i-a ucis în număr foarte mare. Când așadar a crezut că-și are domnia Daciei pe deplin consolidată, se purta cu gândul să se lepede de împăratul. Dar pe oamenii aceștia îi pedepsea cu știrea împăratului, că doar și-ar întări domnia, ca să nu aibă necazuri, când bărbații de frunte ai Daciei s-ar răscula iarăși și i-ar aduce pe peoni aliați într-ajutor”<sup>35</sup>. Cu totul altfel ne sunt prezentate faptele în ceea ce privește iarna dintre anii 1461 și 1462, atunci când s-a produs cu adevărat ruptura dintre Vlad Țepeș și sultanul Mehmed al II-lea: „Și atunci, iarna aceea, când împăratului i s-a dat de știre, că acesta umblă cu gânduri vrăjmașe de răzvrătire și că, îndreptându-se către peoni face cu ei învoielii și alianță, a socotit că e lucru grozav; și trimițând un bărbat încercat de la Poartă, un diac elin, l-a chemat la Poartă, că, dacă o să vină la Poartă, nimic neplăcut nu va păți de la împăratul, ci pentru că s-a arătat cu priință pentru interesele împăratului, va dobândi bine și favoruri și răsplătire chiar mai mare decât priința ce a arătat-o împăratului. Cu acest ordin l-a trimis la el pe diacul Porții Catavolinos. Iar lui Chamza, numit purtătorul de șoimi, care primise însărcinarea să guverneze nu puțină țară la Istru și să fie guvernator la Vidin, îi trimite în taină ordin, că va avea parte de mare bine de la el, dacă prin viclenie v-a putea să i-l aducă pe om și să-l prindă, cum va putea, fie cu viclesug, fie în alt chip”<sup>36</sup>. Simpla intenție a lui Mehmed al II-lea de a-l captura pe Vlad Țepeș prin viclesug ne demonstrează faptul că între cei doi continua să existe, în a doua parte a anului 1461, cel puțin aparența unei relații de încredere.

---

<sup>34</sup> Radu Florescu și Raymond T. McNally în lucrarea *Dracula A Biography of Vlad the Impaler (1431-1476)*, New York, 1973, susțin că refuzul lui Vlad Țepeș de a merge la Poartă constituie o dovadă a suspiciunii turcilor în legătură cu îmbunătățirea relațiilor sale cu Matia Corvin (p. 90-91).

<sup>35</sup> Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, ed. cit., p. 283.

<sup>36</sup> *Ibidem*, p. 283.

La rândul său, *Ducas* în cronică *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ne vorbește despre două solii otomane la Vlad Țepeș și despre campania acestuia la sud de Dunăre, evenimente plasate în anul 1461: „În anul 6970 (1461 – n.n.) trimite la voievodul Țării Românești un sol, anunțându-l să vină în grabă la închinăciune și să aducă neapărat cu sine 500 de băieți și tributul ce-l dă în fiecare an, adică zece mii de galbeni aur. Voievodul i-a răspuns însă: galbenii îi are gata să-i dea, băieții însă nu poate; cât despre sine să vină însuși la închinăciune și aceasta e mai cu neputință. Auzind tiranul acestea s-a înfuriat și, trimițând pe unul din oamenii lui de seamă cu unul din secretarii săi, a spus: „Aduceți-mi tributul! Și despre celelalte mă voi gândi eu”. Iar ei venind și arătând românului cele spuse de sultan, mai întâi pe ei i-a tras în țepă, o moarte neomenoasă, dureroasă și urâtă. Pe urmă trecând cu armata, a străbătut cu dușmănie părțile Dristrei și, luând mult popor de rând, i-a trecut pe toți în Țara Românească și le-a luat viața cu același fel de moarte în țepă”<sup>37</sup>.

*Critobul din Imbros* plasează și el ruptura dintre Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea în anul 1461, scriind următoarele despre aceasta: „În timp ce împăratul (sultanul) se preocupa de acestea (este vorba de cucerirea orașelor Sinope și Trapezunt – n.n.), i se anunță că Draculea, domnul geților (românilor din Țara Românească), umblând după schimbări, s-a răzvrătit și că adunând destulă oaste și călăreți și arme, s-a ridicat împotriva împăratului (sultanului), care mai înainte vreme îi dăduse această domnie... Și mai întâi trecând pe ascuns peste Istru cu putere și oaste nu puțină, cutreieră cu dușmănie toată țara împăratului (sultanului), ce-i era vecină, adică regiunea de la Nicopole și Vidin, luând pradă foarte multă; și făcând nu puțin omor, a trecut înapoi (peste Dunăre) și s-a întors în țara sa”<sup>38</sup>.

Dacă *Georgios Sphrantzes* amintește foarte sumar expediția sultanală din 1462 din Țara Românească<sup>39</sup>, acest lucru nu ne poate împiedica să tragem concluzia că toate cronicile turco-bizantine<sup>40</sup> sunt de acord asupra faptului că anul 1459 nu a reprezentat un moment de ruptură în relațiile lui Vlad Țepeș cu Poarta otomană, acesta intervenind mai târziu, în anul 1461, în timpul sau imediat după campania sultanală împotriva Trapezuntului.

Pe aceeași direcție de prezentare a faptelor se plasează și cronicile otomane, care în lipsa unor izvoare românești elocvente pentru această epocă, sunt, probabil, cele mai credibile izvoare pentru evenimentele petrecute la Dunărea de Jos în anii 1459-1462.

Astfel, *Enverî*, contemporan cu evenimentele, care și-a terminat de redactat cronică, *Düsturname* (Cartea vizirului), în anul 1465, este foarte clar în ceea ce privește derularea conflictului dintre domnul Țării Românești și sultan:

„După ce șahul a cucerit Trapezuntul (*Tarabuzun*)

A pornit de aici spre Rumelia.

El a umplut ținutul acela cu bogății mari

<sup>37</sup> *Ducas, Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. critică de Vasile Grecu, București, 1958, p. 430.

<sup>38</sup> *Critobul din Imbros, Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451-1467*, ed. Vasile Grecu, București, 1963, p. 290.

<sup>39</sup> *Georgios Sphrantzes, Memorii. 1401-1477*, ed. critică de Vasile Grecu, București, 1966, p. 129.

<sup>40</sup> Mihail Guboglu, *Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea în lumina cronicilor turco-bizantine*, în *RA*, LIII, vol. XXXVIII, nr. 4, 1976, p. 381-390.

Și dușmanii din toate părțile au fost pedepsiți.  
 Pe când șahul se afla în partea aceea (La Trapezunt n. ed.)  
 Iar Românul în partea aceasta,  
 El a făcut atâtea răscoale, încât cine le vedea rămânea uimit.  
 (.....)

Șahul l-a chemat pe voievod  
 Apoi a plecat în solie Iunus.  
 Iunus-bei și Hamza-bei au murit ca niște martiri,  
 Și acel nedemn a pârjolit și malul Dunării.  
 Când anul a ajuns la 866 (1461-1462 – n.n.),  
 Padișahul a pornit o expediție sfântă împotriva acestuia<sup>41</sup>.

Un alt cronicar contemporan cu evenimentele, *Tursun-bei*, care și-a scris cronica între 1497 și 1500, este și el categoric în a afirma că răscoala lui Vlad Țepeș s-a produs atunci când sultanul era ocupat cu războiul împotriva Trapezuntului și în nici un caz mai devreme: „În felul acesta, încrezându-se în Înalta Poartă, el i-a biruit pe unguri, omorând pe mulți dintre ei... Dar gloria l-a făcut să se încreadă prea mult în propriile-i puteri, și atunci când sultanul a fost plecat în îndepărtata expediție din Trapezunt, împins de trufie și de pofta lui de gâlceavă, s-a gândit să pricinuiască pagube țărilor musulmane... Vrând să-l încerce, i-au cerut tributul cuvenit și i s-a poruncit să vină la Poartă el însuși. Dar acel hain fricos și-a scos capul din cercul supunerii, născocind diferite pretexte și scuze. Astfel, a spus că n-are putere să plătească haraciul, deoarece dușmanul de ungar este puternic și-i stă în cale ca o piedică. De asemenea, a zis că, fiind departe de Poarta Fericirii nu poate veni și că și-a cheltuit în acest an în lupte tot ce a avut pentru a împiedica victoriile dușmanilor săi... Nici n-a venit și nici nu și-a plătit haraciul<sup>42</sup>. Din cele afirmate de Tursun-bei se poate constata că Vlad Țepeș a încercat să câștige timp invocând argumente care nu mai puteau fi valabile în noul context politic internațional, de unde putem trage concluzia că, dacă în 1459 sultanul a înțeles și acceptat motivele care-l făceau pe domnul Țării Românești să nu poată plăti tributul, acest lucru nu se mai putea întâmpla și în 1461.

Contemporan, de asemenea, cu evenimentele de la Dunărea de Jos din anii 1459-1462, cronicarul *Aşik-paşa-zade*, plasând momentul de ruptură dintre domnul Țării Românești și Mehmed al II-lea tot în 1461, încearcă să acrediteze ideea că încercarea de capturare a lui Vlad Țepeș prin vicleșug, departe de a fi ideea sultanului și departe de a fi o intenție de capturare, a fost, de fapt, o inițiativă a domnului român care, plin de răutate, nu mai știa cum să producă pagube turcilor: „...atunci când <sultanul> s-a întors din expediție (de la Trapezunt – n. ed.)<sup>43</sup> la Istanbul... Din împrejurimi au început să sosească solii. A venit un sol și din partea beifului Țării Românești. La întoarcerea solului său i-au dat un sol prin care îl chemau pe beiful Țării Românești la Poartă.

<sup>41</sup> Enverî, *Düsturname* (Cartea vizirului), în *Cronici turcești privind Țările Române Extrase*, vol. I, *Sec. XV-mijlocul sec. XVII*, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 41-42.

<sup>42</sup> Tursun-bei, *op. cit.*, ed. cit., p. 68.

<sup>43</sup> Aşik-paşa-zade, *Tevarih-i al-i Osman* (Istoriile dinastiei osmane), în *ibidem* vol I, p 92, n. 47.

Acesta (solul), sosind, și-a înfățișat misiunea de solie beilui Țării Românești. Dar el a răspuns astfel solului care venise: „Cei din vilaietul meu nu-mi sunt credincioși și dacă eu, ieșind din țara mea, voi pleca acolo, ei îl vor aduce pe ungur și vor da acest ținut aceluia. Eu nădăjduiesc ca padișahul să trimită numaidecât încoace, spre malul apei Dunărea, pe unul dintre beii de margine. Acel bei de margine, care va veni să păzească acest vilaiet și eu atunci voi pleca să mă închin la pragul norocos al sultanului meu”. Sultanul, la rândul său, a dat crezare vorbelor acestui necredincios și l-a trimis pe beilul Hamza Ceakîrdjibași. Acesta s-a dus și s-a așezat pe malul Dunării, care pe atunci înghețase. Dincoace musulmanii stăteau nepăsători și își vedeau de treburile lor. Dunărea înghețase foarte tare.

Beilul Țării Românești, acest blestemat fiu de bastard, l-a atacat pe Hamza-bei tocmai pe la miezul nopții. Omorând mulți musulmani, l-a prins pe Hamza-bei și i-a pus pe necredincioși să treacă Dunărea prin câteva locuri. Aceștia au făcut incursiuni prin împrejurimi, pricinuind multe stricăciuni în acel vilaiet.

El a tăiat capul lui Hamza-bei, pe care, împreună cu capetele multor musulmani, l-a trimis craiului unguresc, grăindu-i: „Eu am devenit dușman cu turcul”. Toți beii au auzit și s-au încredințat că acest ghiaur a devenit dușmanul padișahului<sup>44</sup>. Trecând peste neadevărurile propagandistice evidente, se desprinde și din cele afirmate de Așîk-pașa-zade că Vlad Țepeș a devenit cu adevărat dușmanul sultanului abia în anul 1461.

Și cronică lui *Mehmed Neșri* susține aceeași variantă propagandistică și fantezistă a faptelor<sup>45</sup>, aruncând întreaga vină a declanșării războiului asupra lui Vlad Țepeș, acuzat de uciderea prin vicleșug a lui Hamza bei și a greului Catabolinos. Important pentru subiectul nostru este faptul că și Neșri plasează evenimentele atunci: „Când sultanul Mehmed s-a întors la Istanbul din expediția asupra Trapezuntului”<sup>46</sup>. Trimișându-i capul lui Hamza bei, Vlad Țepeș i-ar fi spus lui Matia Corvin că: „Eu am devenit dușman cu turcul”<sup>47</sup>, iar: „Pe acel ghiaur toată lumea l-a știut dușmanul sultanului. Pe scurt, când padișahul a aflat că acel ghiaur afurisit face astfel de vicleșuguri, a adunat oastea islamică și a pornit, spunând că are de gând să facă o expediție sfântă”<sup>48</sup>.

Cronicarii otomani care au scris mai târziu despre aceste evenimente au fost și ei unanimi în a plasa momentul de ruptură dintre Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea nu în anul 1459, ci spre sfârșitul anului 1461, după terminarea expediției împotriva Trapezuntului.

Astfel, *Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal-paşa-zade*, care moare în 1535, susține că: „El (Vlad Țepeș - n.n.) a supărat ținuturile aflate la hotarele Țării Românești și i-a necăjit foarte mult pe musulmanii aflați în acele locuri. În timpul expediției mai sus arătate (la Trapezunt – n.n.), Ishak-pașa fusese pus să stea în capitala Adrianopol pentru a păzi tronul, dar neavând putere să-l calce în picioare și să-l lovească cu pumnii pe acel

<sup>44</sup> *Ibidem*, p. 92-93.

<sup>45</sup> Mehmed Neșri, *Djihannuma. Tarih-i al-i Osman* (Istoria dinastiei otomane), în *ibidem*, p. 125-126.

<sup>46</sup> *Ibidem*.

<sup>47</sup> *Ibidem*, p. 126.

<sup>48</sup> *Ibidem*.

rătăcit plin de îngâmfare, el înghițea toate de nevoie...”<sup>49</sup>. Mai departe se arată că: „...În anul 866 (6 octombrie 1461-25 septembrie 1462 n.n.), împotrivindu-se obiceiului său cel cunoscut, a intrat frica în el... Întrucât în anul cel mai sus amintit, voievodul Țării Românești nu a venit la Poarta fericirii și a arătat nepăsare în trimiterea banilor de *gizie*, de aceea de la cuibul cel înalt asemenea cerului a plecat om cu un firman care cere supunere, pentru a-l pofti la Curtea cea ocrotitoare a lumii. Dar nedând ascultare chemării, el a pornit pe calea scuzelor”<sup>50</sup>. După ce îl acuză pe Vlad Țepeș că a fost cel care a declanșat ostilitățile prin capturarea și uciderea lui Hamza bei și a lui Catabolinos, cronicarul otoman îi atribuie următoarele cuvinte transmise lui Matia Corvin: „...deși era din vechime dușman cu el, totuși, gândindu-se să-l facă prieten, i-a zis: „De azi încolo, părăsind prietenia prefăcută cu turcul, m-am hotărât să merg pe calea dușmăniei. Împrăștiindu-i oastea care venise să-mi ocrotească țara, am întors pe dos ținuturile sale aflate în vecinătatea mea”<sup>51</sup>.

*Sa'adeddin Mehmed hodja efendi* (1536-1599), după ce reia afirmații întâlnite și la alți cronicari, susține foarte clar că Vlad Țepeș „...a socotit că expediția împărătească în părțile Trapezuntului este un bun prilej și, întinzându-și mâna hrăpăreață, a apucat pe un drum greșit, potrivit cu firea sa cea uneltitoare”<sup>52</sup>.

*Mehmed bin Mehmed* (?-1640), este și el foarte elocvent, afirmând că: „Pe când șahul cel demn de laudă asedia Trapezuntul i s-a adus la cunoștință fapta de răzvrătire și de gâlceavă a lui Kazîkî, domnul Țării Românești”<sup>53</sup>.

*Kodja Husein* (1570-1650), indică, de asemenea, ca moment al rupturii dintre Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea anul 1461, atunci când a fost organizată expediția împotriva Trapezuntului: „Pe vremea când sultanul se găsea într-o expediție, care se prelungise, împotriva Trapezuntului, și în timp ce oștile împărătești erau departe de serhatul Țării Românești, atunci acel ghiaur, pângăritor al binefacierilor, depășind hotarele răutății sale, și-a întins mâna sa prădalnică asupra raialei ținuturilor islamice”<sup>54</sup>. Spre deosebire de ceilalți cronicari otomani, beneficiind și de faptul că scria într-o epocă mai târzie și, prin urmare, nu mai trebuia să menajeze susceptibilitățile sultanului Mehmed al II-lea, Kodja Husein susține că încă înainte de schimbul de solii dintre sultan și domnul Țării Românești, primul ordonase pregătirea armatelor, hotărârea definitivă în privința declanșării campaniei fiind luată după capturarea și uciderea lui Hamza bei și a lui Catabolinos<sup>55</sup>.

În sfârșit, anul 1461, ca an al rupturii dintre Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea, apare și la un alt cronicar otoman, la Solakzade Mehmed Hemdemi (?-1658), care afirmă, fără nici o umbră de îndoială, că: „Pe când șahul șahilor lumii <Mehmed al II-lea> era la cucerirea Trapezuntului, domnul Țării Românești, voievodul Țepeș, găsind

<sup>49</sup> Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal-paşa-zade, *Tevarih i al-ı Osman* (Istoriile dinastiei otomane), în *ibidem*, p. 200.

<sup>50</sup> *Ibidem*.

<sup>51</sup> *Ibidem*, p. 201.

<sup>52</sup> Sa'adeddin Mehmed hodja efendi, *Tadj üt-Tevarih* (Coroana istoriilor), în *ibidem*, p. 317-318.

<sup>53</sup> Mehmed bin Mehmed, *Nuhbet-üt tevarih ve'l ahbar* (Cronică aleasă și informativă), în *ibidem*, p. 406.

<sup>54</sup> Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i* (Evenimentele minunate), în *ibidem*, p. 455.

<sup>55</sup> *Ibidem*.

prile de pradă și profitand de faptul că partea aceea nu era apărată, începuse să-și întindă mana asupra locuitorilor Imperiului otoman<sup>56</sup>. Și Solakzade, la fel ca și Kodja Husein, bucurându-se de avantajul trecerii timpului, afirmă că sultanul a dat mai întâi ordinul de strângere a oastei după care a trimis soli la domnul Țării Românești.

Se observă, prin urmare, că toate cronicile turco-bizantine și otomane afirmă, fără nici o urmă de îndoială, că ruptura dintre Vlad Țepeș și sultanul Mehmed al II-lea s-a produs în timpul campaniei acestuia din urmă împotriva Trapezuntului din 1461 sau imediat după aceasta, anul 1459 neavând nici o semnificație în acest sens. Coroborând aceste informații cu altele provenite din surse narrative sau documentare existente în momentul de față, putem considera că anul 1459 a fost un an important al domniei lui Vlad Țepeș, dar în nici un caz el nu a reprezentat un moment de ruptură în relațiile domnului muntean cu sultanul cuceritor al Constantinopolului. *Acest moment se plasează, după toate indiciile existente, în timpul sau imediat după expediția sultanală împotriva Trapezuntului, deci în anul 1461 sau, cel mai târziu, în iarna dintre anii 1461 și 1462.*

Din acest punct de vedere mai putem aduce în discuție și un *al patrulea argument* în favoarea celor susținute de noi, și anume acela al atitudinii Veneției față de evenimentele de la Dunărea de Jos. Cetatea lagunelor era puterea italiană și mediteraneană cea mai interesată de eventualele dificultăți ivite în calea politicii de expansiune dusă de sultanul Mehmed al II-lea, deoarece ea era conștientă de faptul că, într-un viitor nu prea îndepărtat, o confruntare de anvergură și decisivă pentru comerțul său levantin cu acesta era de neevitat. În acest sens, în anul 1459, anul presupusei rupturi dintre Vlad Țepeș și sultan, Veneția era foarte puțin interesată de evenimentele din această zonă, evenimente care, de altfel, nu anunțau nimic deosebit. Cu totul altfel se prezentau lucrurile în anii 1461 și 1462. La sfârșitul lui 1461, diplomații venețieni l-au alertat pe regele Ungariei, Matia Corvin, în legătură cu iminența unui război cu turcii<sup>57</sup> și au încercat, de asemenea, să realizeze o reconciliere între acesta și împăratul Frederic al III-lea<sup>58</sup>, dar fără a reuși. La 4 martie 1462, trimisul Veneției la Buda, Pietro Tomasso (Petrus de Thomassis), anunța Senatul că fusese chemat de rege, care i-a dat să citească câteva scrisori primite de la un sol al său pe lângă Vlad Țepeș, prin care acesta îl înștiința despre pagubele pricinuite de el turcilor, despre mulțimea celor uciși pe care i-a văzut „...după numărul capetelor înfățișate, afară de acei ce au fost arși în locurile acelea”. În concluzie, diplomatul venețian cerea de la superiorii săi „denarij per subventionē”<sup>59</sup>. De

<sup>56</sup> Solakzade Mehmed Hemdemi, *Tarih-i Solakzade* (Cronica lui Solakzade), în *ibidem*, vol II, *Sec. XVII-începutul sec. XVIII*, volum întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974, p. 139.

<sup>57</sup> *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, IV, p. 92-93; Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, Firenze, 1973, estratto da *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, p. 608.

<sup>58</sup> *Monumenta Hungariae Historica Acta extera*, IV, p. 111 și 120. A se vedea și Roberto Lopez, *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, în „Archivio Veneto”, serie V, XV, 1934, p. 45-131.

<sup>59</sup> Ioan Bianu, *Ștefanu celu Mare. Câteva documente din Arhivulu de statu de la Milanu*, în „Columna lui Traian”, ianuarie-februarie 1883, p. 34-35.

asemenea, ecoul ridicării la luptă a lui Vlad Țepeș a fost receptat foarte repede la Veneția, care, aproape imediat, la 20 martie, l-a făcut cunoscut și la Roma .

Ceea ce a urmat este foarte bine cunoscut în istoriografia noastră și, prin urmare, nu mai are rost să insistăm asupra acestor evenimente. Ceea ce am dori să repetăm în încheierea studiului nostru este faptul că anul 1459, important pentru domnia lui Vlad Țepeș, nu a reprezentat, din nici un punct de vedere, un moment de ruptură în raporturile sale cu Poarta otomană, aceasta producându-se în anul 1461 sau în iarna dintre 1461 și 1462, în timpul sau imediat după campania sultanului Mehmed al II-lea împotriva Trapezuntului.

## WHEN DID THE CONFLICT BETWEEN VLAD THE IMPALER AND THE TURKS START ?

### *Abstract*

In this study, based on available narrative and documentary sources, the author demonstrates that the conflict between Vlad the Impaler and sultan Mehmed II did not begin in 1459, but in 1461 or the winter between 1461 and 1462. The main arguments for this are: there was no conflict and no military clash between the Wallachian troops and the Ottoman ones before the winter 1461-1462, the sultan and his advisers accepted Vlad the Impaler's explanations concerning the non-payment of the tribute, because he was at war with the king of Hungary and the Saxons of southern Transylvania, exercising a great pressure on them, all the contemporary and subsequent Turkish-Byzantine and Ottoman chronicles show that the conflict between the Wallachian voivode and the Ottoman sultan did not begin in 1459, but during or immediately after the campaign against Trebizond and, finally, Venice, one of the main christian powers interested in stopping the Ottoman expansion, does not pay any attention to the events at the Lower Danube region in 1459, but is very interested of what is happening there in 1461 and 1462.

---

<sup>60</sup> La 20 martie 1462, Senatul venețian a trimis la Roma raportul ambadorului său de la Buda și o copie a ceea ce am putea numi un adevărat buletin de război trimis de Vlad Țepeș lui Matia Corvin: „...simul cum certis exemplis litterarum per vaivodam Valachiae scriptarum Regi Hungariae nonnulla nova felicia continentium”. (*Monumenta Hungariae Historica Acta extera*, IV, p. 121-122; Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains*, p. 608; N Stoicescu, *Vlad Țepeș*, p. 95).





# VOCABULAR POLITIC ȘI CONSECINȚE TERITOARIALE ALE OMAGIULUI DE LA LIOV (1387)

LIVIU PILAT

Asupra cauzelor care au condus la actul omagial din septembrie 1387, au fost emise numeroase ipoteze, așa încât doar simpla lor prezentare poate constitui subiectul unei comunicări. Nu intenționez să mă opresc asupra lor în materialul de față, mă rezum doar la a face precizarea că unele dintre ele seamănă mai mult cu modul de a gândi al omului modern, decât a celui medieval. Analiza pe care o propun, în continuare, vine dintr-o altă direcție, ea se concentrează asupra unor elemente ce țin de vocabularul politic, de modul în care acesta identifică și clasifică un anumit spațiu. În pofida acestei precizări, care trimite cu gândul la o metodologie de gen *nouvelle histoire*, studiul este conceput într-o manieră cât se poate de clasică, bazată pe prezentarea elementelor ce constituie dosarul anchetei.

La 24 iulie 1370, la cererea lui Lațcu „*dux Moldavien. partium seu nationis Walachiae*”, papa Urban al V-lea dispune înființarea în „*ducatus seu terrae Moldaviensis*”, scoasă de sub jurisdicția mitropoliei de Halici, a unei episcopii, așezată, ca și ducatul în cauză, sub protecția directă a Sfântului Scaun<sup>1</sup>. Peste doar câteva zile, la 4 august, același papă îl împuternicește pe Nicolae Melsak, omul care adusese mesajul lui Lațcu, „*ad excolendam Dominicam vineam in partibus Russiae, Lituaniae et Valacchiae, quas schismatici et gentiles habitant*”<sup>2</sup>. Folosirea unui alt termen pentru a desemna jurisdicția Vicariatului franciscan al Rusiei, decât cel folosit pentru jurisdicția episcopiei de Siret, pare stranie, în condițiile în care cele două documente sunt emise la un interval foarte scurt. Însă, cazul nu este singular. În ianuarie 1372, Grigore al XI lea îl felicită pe Lațcu „*dux Moldaviensis*” pentru convertirea sa și îi validează căsătoria. În octombrie 1374, același papă îi scrie regelui Ludovic despre „*multitudinis nationis Wlachonum qui certas metas regni tui versus Tartaros commorantes, secundum ritus et scisma Grecorum viveband*”<sup>4</sup>. Tot acum el îi invită pe arhiepiscopii de Strigoniu și Kalocsa să cerceteze oportunitatea înființării unei episcopii „*in partibus eorundem Wlachorum erigeratus ecclesia Cathedralis, et Episcopus proficeratur eidem*”, indicând și persoana potrivită, minoritul Antonio de Spoleto care cunoaște limba valahilor. S-a considerat, începând cu C. Auner, că acest episod se petrece în cadrul episcopiei Milcoviei<sup>6</sup>, însă, lectura atentă a documentelor dovedește că este vorba de înființarea

<sup>1</sup> *Bullarium franciscanum*, VI, ed. Conrad Eubel, Roma, 1902, p. 443, nr. 1096

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 445, nr. 1098.

<sup>3</sup> C. Auner, *Episcopia de Siret*, în RC, 1913, nr. 2, p. 242.

<sup>4</sup> *Hurmuzaki*, I 2, p. 216, nr. CLXIV.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 217, nr. CLXV.

<sup>6</sup> C. Auner, *Episcopia Milcoviei în secolul XIV*, în RC, 1914, nr. 1, p. 76-77, Gheorhe I Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, p. 47-49

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 253-261

unei noi episcopii. O a treia scrisoare, prin care papa dispune înființarea episcopiei, este cât se poate de elocventă: „*in que loco erigenda sedes Episcopalis, quomodoque dotanda ecclesia Episcopalis huiusmodi, et sub quibus finibus eius Diocesis distinguenda, limitanda, et cui Metropolitana subiicenda*”<sup>7</sup>. În aceste condiții, nu poate fi vorba nici de Episcopia Milcoviei și nici de cea de Siret. Dacă facem corelația între inițiativa papală și evenimentele politice ale anului 1374, atenția noastră se îndreaptă spre acțiunile lui Ladislau de Opeln în Halici, care pregătea chiar un atac împotriva Moldovei<sup>8</sup>. Însă, în februarie 1375, Grigore al XI-lea dispune înființarea unei episcopii de Halici, menționându-l pe „*Ladislai Ducis Opuliensis, sub cuius temporalis dominio dicte parte consistere*”<sup>9</sup>. În martie, acest scaun este transferat la Liov și transformat în arhiepiscopie, dar deși în document sunt pomeniți necredincioșii tătari, lituanienii necredincioși și schismaticii, nu se pomeniște nimic de valahi sau de episcopia de Siret<sup>10</sup>, în grija căreia se aflase dieceza de Halici până la 1375<sup>11</sup>. Asta deși la 1377, un anume Jurj, voievod valah, primea de la Ladislau de Opeln două sate în Galiția<sup>12</sup>, iar în 1378, același Ladislau îi dăruiește unui Ladomir câmpul Bodle pentru a-și face sat după „*jus valachicum*”<sup>13</sup>.

Din cele prezentate până acum reiese că în cancelaria papală termenul Moldova este folosit pentru a desemna o entitate politică, clar conturată și circumscrisă ansamblului politic numit *Christianitas*, în vreme ce Valahia, ca și Lituania, constituie un teritoriu de misiune al Vicariatului franciscan al Rusiei. Asta face ca între cei doi termeni să nu existe sinonimie, singurul element comun fiind cel de factură etnică. O situație nouă, dar care vine în sprijinul afirmației anterioare, se înregistrează în 1378, an în care Grigore al XI-lea acordă indulgența plenară Margaretei „*de Cereth domina Walachiae minoris*”<sup>14</sup>, termen care va fi folosit de acum încolo pentru desemnarea Moldovei. Tot în acest an, papa întărește prin bula *Fidei orthodoxe* conventele dominicanilor peregrini „*in Ruschie et Valachie partibus consistes*”<sup>15</sup>. Și în acest caz, diferența între entitatea politică și spațiul de misiune este menținută.

Însă, după această dată, care coincide cu debutul mării schisme în Occident, documentele devin tot mai puține și pline de inedit. Astfel, în 1390 maestrul ordinului dominicanilor peregrinanzi conferă vicarului provincial „*plenaria auctoritate in conventibus seu locis qui sunt in contratis Russiae, Valachiae maioris et minoris*”<sup>16</sup>. Am fi tentați să credem că este vorba despre Moldova și Țara Românească, mai ales că, în

Șerban Papacostea, *Domni români și regi angevini: înfruntarea finală (1370-1382)*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj, 1988, p. 120.

<sup>7</sup> Hurmuzaki, I 2, p. 222, nr. CLXX.

<sup>8</sup> Ș. Papacostea, *Înfruntarea finală*, p. 118.

<sup>9</sup> *Documenta Pontificum Romanorum Historia Ucrainae Illustrantia*, I, ed. Athanasius G. Welykyj, Roma, 1953, p. 95, nr. 58.

<sup>1</sup> *Ibidem*, p. 98, nr. 60.

<sup>11</sup> *Bullarium franciscanum*, VI, p. 467, nr. 1165.

<sup>12</sup> Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 150.

<sup>13</sup> Manole Neagoe, *Din vechea organizare militară a Țărilor Române. Cetele boierești*, în AIIAI, X, 1973, p. 154.

<sup>14</sup> C. Auner, *Episcopia de Siret*, p. 240.

<sup>15</sup> I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, I, București, 1913, p. 9-10, nr. 4.

<sup>16</sup> R. Loenertz, *La Societe des frères pègrinants. Étude sur l'Orient dominicain*, Roma, 1937, p. 34.

mai 1381, papa dispune „*erexit locum de Argos in Walachia maiori in civitatem*”<sup>17</sup>, prin înființarea unei episcopii subordonate arhiepiscopiei de Kalocsa. Numai că nu este deloc așa. Asta pentru că, în lista conventelor care aparțin dominicanilor peregrinanți nu figurează nici unul care să se afle în Țara Românească și nici nu avem vreun indiciu care să plaseze acest teritoriu în aria lor jurisdicțională. Misiunea în Țara Românească era încredințată franciscanilor din Vicariatul Bosniei și dominicanilor din provincia Ungaria. Problema localizării acestei Valahii mari nu este deloc simplă iar următorul document nu ne ajută deloc în acest sens. În 1399, prin bula *Exultam cor nostram*, Bonifaciu al IX-lea confirmă și amplifică privilegiile minorităților din Vicariatul Rusiei, stabilindu-le următoarea arie jurisdicțională: „*terrae Russiae praedictae vel minoris Valachiae seu Podolie ac etiam Tartariae partium*”<sup>18</sup>. Dispare Valahia mare, iar termenul folosit pentru desemnarea entității politice acoperă și aria misionară.

Următoarea categorie de documente aduse în discuție se referă la mărturiile celor care au trecut prin Moldova la sfârșitul secolului XIV și primii ani ai secolului următor. Întorcându-se, în 1396, de la Constantinopol, Johann Schiltberger povestește următoarele: „...m-am alăturat unor negustori cu care m-am dus într-un oraș care se numește în limba germană Weiszstadt (Cetatea Albă) care se află în Valahia. Și apoi într-un oraș care se numește Iași. Și mai apoi am ajuns la un oraș numit Suceava și care este cetatea de scaun a Valahiei Mici”<sup>19</sup>. După cum este structurat acest text, s-ar părea că autorul vorbește de două Valahii și nu doar despre Moldova. Tot despre două Valahii vorbește și călugărul dominican Ioan, arhiepiscop de Sultanieh. „Valahia e numită: cea Mare și cea Mică”<sup>20</sup>, exact ca în scrisoarea din 1390 a maestrului Ordinului peregrinanților dominicani. Prin detaliile geografice pe care le conține *Libellus de Notitia Orbis*, s-ar părea că autorul înțelege prin Valahia, Țara Românească și Moldova, în concordanță cu scrisoarea inițiatorilor Conciliului de la Pisa, prin care arhiepiscopul de Sultanieh este desemnat să adreseze invitații celor doi domni: „*portavit litteras et presentavit dominis: Marcho Wayvot domino Maioris et Allexandro domino minoris Vallaquie*”<sup>21</sup>. Numai că, este surprinzătoare lipsa oricărui detaliu politic referitor la Țara Românească, acolo unde domnea Mircea cel Bătrân, cel care îl învinsese pe sultan și participase la lupta de la Nicopole. În schimb, ne sunt oferite informații precise referitoare la Petru I al Moldovei și la mama sa, Margareta.

Detalii mai precise găsim în descrierea călătoriei lui Gilbert de Lannoy, din 1421, însă ne întâlnim din nou cu anumite inexactități. Astfel, după plecarea din Camenița, acesta notează: „de acolo m-am dus în Valahia Mică (*Wallachie la petite*) prin mari întinderi pustii și l-am găsit pe voievodul Alexandru, domnul zisei Valahii și al Moldovei”<sup>22</sup>. Editorul acestui text a catalogat această imprecizie drept o confuzie evidentă rezultată din faptul că polonii și lituanienii numeau Moldova: Valahia, iar în

<sup>17</sup> Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnavare: Întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, p. 63, nota 99.

<sup>18</sup> *Bullarium franciscanum*, VII, ed. Conrad Eubel, Roma, 1904, p. 91, nr. 268.

<sup>19</sup> *Călători străini despre țările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 31.

<sup>20</sup> *Ibidem*, p. 39.

<sup>21</sup> Ș. Papacostea, *Țara Românească și criza de structură a Imperiului otoman (1402-1413)*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 90.

<sup>22</sup> *Călători străini*, I, p. 50. Am modificat traducerea, în concordanță cu termenii textului original, pe baza notelor de subsol ale editorului.

Moldova, călătorul, aflând numele adevărat al țării, ajunge la convingerea că Alexandru cel Bun stăpânește amândouă aceste țări<sup>23</sup>. Explicația nu este prea convingătoare, mai ales că, ceva mai jos, autorul adaugă: „Deci cu gândul de a încerca să ocolesc Marea cea Mare pornii la drum ca să merg spre Caffa pe uscat și când m-am despărțit de sus-numitul domn al Moldovei, acesta mi-a dat un cal, o escortă, tălmaci și călăuze și am umblat prin mari întinderi pustii de peste patru leghe în sus-numita Valahie”<sup>24</sup>.

Această ambiguitate în desemnarea Moldovei, fie ca Moldova, Valahia Mică, sau Valahia, începe să devină supărătoare. E posibil ca atât cancelaria papală, cât și cei care au trecut prin Moldova, să fi beneficiat de o informare incompletă asupra situației politice din această zonă, ceea ce explică eventualele confuzii. De aceea, pentru a clarifica situația, se impune apelul la documentele emise de cancelaria moldovenească, acolo unde nu mai poate fi vorba de nici o confuzie. Primul document pe care îl aducem în atenție este actul de închinare a lui Roman voievod față de regele Vladislav al Poloniei, din 5 ianuarie 1393. În acest document Roman se intitulează „voievod al Moldovei și moștenitor al întregii țări a Valahiei, din munte până la țărmul mării” (*voievoda Moldavskii i diadici ousei zemlia Voloșkoi ot plonini aje do bregu more*)<sup>25</sup>. În traducerea documentului, Mihai Costăchescu a înlocuit „țara Valahiei” cu „țara Moldovei”, făcând doar următoarea precizare: „Foarte important e faptul că Roman e numit voievod al Moldovei și mai jos Moldova se numește Țara Valahă”<sup>26</sup>.

Importanța acestei titlaturi a fost sesizată și de d-l Șerban Papacostea, care considera că metamorfozarea titlului domnesc reprezintă încorporarea unui nou element teritorial, o altă „țară românească”, situată în sudul teritoriului stăpânit de primii domni moldoveni, desăvârșindu-se astfel procesul de unificare teritorială a Moldovei. Această acțiune de integrare a Țării de Jos, petrecută între 6 iulie 1391 și 30 martie 1392, va tulbura profund raporturile moldo-muntene, introducând un element de rivalitate între cele două țări<sup>27</sup>. Totodată, autorul citat observa, prin comparație cu titlatura regelui Vladislav, unde apar trei entități teritorial-politice distincte, că Roman se află într-o situație similară fiind menționat în dubla calitate de „voievod moldovean” și „moștenitor al întregii țări valahe”<sup>28</sup>.

Ipoteza d-lui Papacostea este tentantă, însă există două aspecte care merită aduse în atenție. Mai întâi, faptul că titlul de „moștenitor al țării Valahiei” nu apare și în actele interne emise de Roman, apoi, titlul de „moștenitor” nu se împacă deloc cu postura de cuceritor. Mai ales că el re apare în documente, purtat de un personaj căruia nu-i poate fi atribuit nici un rol în acțiunea de integrare a Țării de Jos. În 1400, în două documente Ivașco se intitulează „Eu Ivașco, fiul lui Petru voievod, moștenitorul Valahiei”<sup>29</sup>. Apoi, trebuie adăugat faptul că în documentul din 1393, „țara Valahiei” nu apare doar în titlatura domnului, ci încă de patru ori. Ultima dintre ocurențe ridică noi

<sup>23</sup> *Ibidem*, nota 9.

<sup>24</sup> *Ibidem*.

<sup>25</sup> *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, publicate de Mihai Costăchescu, Iași, 1932, p. 607.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 609.

<sup>27</sup> Ș. Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, p. 101-104.

<sup>28</sup> *Ibidem*, p. 101.

<sup>29</sup> *Documente moldovenești*, II, p. 617 și 619.

probleme: „Și noi panii și poporul întregii țări a Valahiei și cu copiii noștri prezenți și viitori nedespărțindu-ne de domnul nostru, făgăduim cu dreptatea și cu credința noastră, întărită cu scrisorile noastre, să slujim mărețului Vladislav”<sup>30</sup>. Să înțelegem că doar boierii Țării de Jos sunt pomeniți în acest act? Atunci de ce figurează și numele unor boieri care se regăsesc și în documentele lui Petru I? Sau trebuie să considerăm că prin „panii Valahiei” trebuie să înțelegem boierii moldoveni? Lucrurile nu sunt deloc ușor de tranșat. După documentul prin care Ivașcu îi făgăduiește regelui că dacă „Dumnezeu îmi va ajuta să fiu domn și voievod în ocina mea, în țara Valahiei” îi va fi credincios „cu toți boierii mei valahi și cu toată țara Valahiei” s-ar părea că lucrurile stau așa. Însă, un act de închinare, emis de cancelaria lui Alexandru cel Bun, în 1404, arată exact contrariul, deoarece găsim următoarea formulare: „Noi pan Alexandru voievod al Moldovei și slujitorii noștri, pani valahi, pământeni moldoveni, etc”<sup>31</sup>.

După cum se vede aceeași confuzie persistă și în actele emise de cancelaria moldovenească. Însă, dacă pentru documentele anterioare putem găsi circumstanțe atenuante, în acest caz este greu să ne gândim la posibile erori de redactare, în cazul unor documente atât de importante, sau să presupunem existența unor incertitudini terminologice. Asta ar însemna că voievozii, sau претенzii la tronul Moldovei, nu erau siguri de numele țării lor, altfel spus, nu știau pe ce lume trăiesc. Există însă un document ce pare a reprezenta cheia acestui mister. De data aceasta este vorba de un document emis de cancelaria regelui Vladislav la 13 decembrie 1433, în favoarea lui Ștefan al II-lea, care face parte dintr-o serie de trei acte, emise în același loc și în aceeași zi. În primul, regele îl informează pe Ștefan că l-a iertat pentru greșeala tatălui său, Alexandru, care s-a ridicat împotriva sa<sup>32</sup>. În al doilea, sfetnicii regelui i se adresează lui Ștefan în aceeași problemă, fiind pomenit și omagiul pe care el l-a prestat înaintea lui Mihail Buceațchi, staroste de Halici<sup>33</sup>. Asupra celui de-al treilea document emis în numele lui „Vladislav rege al Poloniei, mare cneaz al Lituaniei și moștenitor al Rusiei” vom insista ceva mai mult.

Documentul este formulat ca un act de danie. Astfel, regele afirmă: „văzând bunătatea lui către noi și rămânerea lui de bunăvoie pe lângă noi, am dat prietenului nostru, lui Ștefan voievod al țării Moldovei, cărțile noastre și întărim toate acele scrisori cu această carte a noastră, că scumpul nostru prieten mai înainte numit Ștefan voievod, copiii lui și urmașii lui vor stăpâni toată țara lor a Valahiei, așa precum au stăpânit-o înaintașii lui și după cum este scris în cele dintâi cărți”<sup>34</sup>.

La aceasta, regele adaugă: „Și de asemenea pe acest adevărat Ștefan voievod vrând să-l mângâiem cu osebita mila noastră, îi dăm și i-am dat, în veac, aceste orașe Tețina și Hmielovul, cu aceste ținuturi și sate, care aparțin lor și care sunt așezate între țara noastră a Rusiei și Valahia, lui și copiilor lui și urmașilor, care vor fi după dânsii și îl facem ca adevărat stăpân și moșan al acestor cetăți, Tețina și Hmielovul”<sup>35</sup>.

<sup>30</sup> *Ibidem*, p. 607.

<sup>31</sup> *Ibidem*, p. 625.

<sup>32</sup> *Ibidem*, p. 656.

<sup>33</sup> *Ibidem*, p. 659.

<sup>34</sup> *Ibidem*, p. 662.

<sup>35</sup> *Ibidem*.

În fine, urmează hotarnica, dar înainte de a da citire textului, să ne reamintim ultima parte a titulaturii lui Roman, cea de „voievoda Moldavskii i diadici ousei zemlia Voloșkoi ot plonini aje do bregu more”, pentru a vedea în ce măsură găsim similitudini în acest text. „Iar între aceste orașe și între țara noastră a Rusiei va fi această graniță veșnică: mai întâi între orașul nostru Sniatin și între Șepeniț, care Șepeniț aparține Valahiei, pe acestea le desparte râul Colacin, iar de la râul Colacin drept peste câmpia Bolohovului, până la râul cel mare, Nistrul, mai sus de satul Potoc, care sat Potoc aparține țării Valahiei și de la acest sat în jos pe Nistru până la mare aparține către țara Valahiei, iar peste țărmul Nistrului este țara noastră a Rusiei. Iar țara Pocuției precum demult a fost supusă nouă, din veac, așa și ramâne. Iar Vascoții i-am lăsat lui Ștefan voievod, către țara Valahiei, cu toate câte aparțin către acest sat de demult. Zamostea și Vilavcea sunt între satele noastre. Iar din codrul țării Valahiei cum au umblat hotarele de demult, tot așa vor umbla și acum, în vecii vecilor”<sup>36</sup>. Nu cred că mai este nevoie de nici un comentariu, simpla alăturare a textelor este cât se poate de expresivă. C. Racoviță a făcut legătura între *plonini* din titulatura lui Roman și pădurile aflate în Țara Șepenițului, cu același nume<sup>3</sup>, dar nu și cu țărmul mării.

Însă, există și un alt fragment important, ce conținea istoria raporturilor moldo-polone până la acel moment: „am dat cartea noastră lui Ștefan, voievod al țării Moldovei, spre întărirea primelor noastre cărți, cum le-am dat lui Petru, Roman, Ștefan și Alexandru, voievozi ai țării Moldovei. Și le-am ținut cărțile noastre și niciodată nu le-am călcat”<sup>38</sup>. Asta înseamnă că fiecare dintre domnii menționați a primit din partea regelui un astfel de uric de stăpânire asupra țării Valahiei, însă doar acest document ni s-a păstrat, probabil, datorită faptului că nu a fost remis destinatarului<sup>39</sup>. Un asemenea fapt ar presupune că Valahia a fost încorporată Moldovei încă din vremea lui Petru, ceea ce ne trimite automat spre cercetarea atentă a actului omagial din 1387. Observăm că regele polon nu se înșela deloc, deoarece „*Petrus woyeuoda Moldaviensis*”, cu sfatul „*boyaronum nostrorum*”, „*ac corone regni Polonie fidelitas omagium prestitimus tenore presencium et prestamos subiacentes nos, gentem atque terram nostram Valachie*”<sup>40</sup>. În actul dat de „*supremi consilarii magnifici domini Petri woyevode Muldaviensis*” găsim aceeași formulare, boierii garantând supunere în „*nostro nomine et aliorum omnium terrigenarum terre Valachiae*”<sup>41</sup>. Ceea ce înseamnă că și Petru a avut un document similar celui obținut de Ștefan al II-lea.

Încet, încet, misterul începe să se risipească. Este un fapt extrem de cunoscut că intrarea într-o legătură feudo-vasalică presupune, de cele mai multe ori, acordarea de către suzeran a unui fief, pe care acesta îl dă, sau îl condece, ca urmare a prestării omagiului. Or, tocmai acest lucru îl face regele Vladislav. Se observă că din lista menționată anterior lipsesc doi domni, Iuga și Iliăș, care nu au prestat omagiu față de rege. Prestarea omagiului era o condiție obligatorie pentru obținerea acestui fief, după cum o arată limpede ultima frază din actul lui Ivașco: „Și vreau să mă supun după legea

<sup>36</sup> *Ibidem*.

<sup>37</sup> C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 239.

<sup>38</sup> *Documente moldovenești*, II, p. 662.

<sup>39</sup> C. Racoviță, *Începuturile suzeranității*, p. 284.

<sup>4</sup> *Documente moldovenești*, II, p. 599.

<sup>41</sup> *Ibidem*, p. 601.

creștinească”<sup>42</sup>. Dar, pentru a putea acorda un asemenea fief, care era de fapt „țara lor a Valahiei”, regele trebuia să dispună de niște drepturi, care să îl justifice pretențiile. Or, Vladislav nu putea emite nici un fel de pretenții la adresa Moldovei, drepturile asupra acesteia revenind regelui Ungariei și papei. Însă, în calitate de „moștenitor al Rusiei” regele putea emite pretenții asupra Valahiei, un spatiu pe care, din punct de vedere ecleziastic, îl găsim legat de Halici indiferent că este vorba despre Biserica romană, Biserica răsăriteană, sau cea armeană.

În termeni juridici, asta înseamnă că voievozii Moldovei au depus omagiul personal regelui polon în calitate de stăpânitori ai țării Valahiei. Acest fapt, explică de ce Ivașcu recurge la un titlu care nu a fost purtat de tatăl său, cel de „moștenitor al Valahiei”, ce ne-ar putea face să credem că viza moștenirea unchiului și nu pe cea părintească, deși el viza de fapt tronul Moldovei, pe care însă regele polon nu avea dreptul să-l ofere. Un singur voievod a depus omagiul în alți termeni decât predecesorii săi, este vorba de Ștefan I. În actele sale, din ianuarie 1395<sup>43</sup>, lipsește formula „țara Valahiei”, voievodul angajând în actul omagial țara și boierii țării Moldovei. Printr-o stranie coincidență, în februarie, același an, înregistrăm campania din Moldova a regelui Sigismund al Ungariei.

Totuși, rămâne întrebarea de ce Petru I nu folosește titlul de „moștenitor al țării Valahiei”? Un răspuns la această chestiune poate veni din direcția ipotezei emise de dl Ștefan S. Gorovei, care a interpretat succesiunea la tron a lui Roman în detrimentul fiilor lui Petru, ca rezultat al unei alianțe dinastice, prin intermediul căreia s-a putut realiza unificarea principatului moldav, prin includerea Cetății Albe și a ținutului aferent<sup>44</sup>, aducând în acest sens argumente de ordin genealogic și onomastic. Cele prezentate până acum susțin această ipoteză, doar căsătoria cu Anastasia l-a putut transforma pe Roman în moștenitor al Valahiei, ceea ce fratele său nu putea fi. Mai mult, într-un proces purtat la Liov, prin 1385-1386, de un grup de negustori germani prădați în Moldova, păgubiții au adus o scrisoare din partea lui „*domini Romani, fratris domini Petri, Woywody de Walachya*”<sup>45</sup>, ceea ce arată nu doar faptul că Roman exercita anumite prerogative, dar și că Petru era voievod al Valahiei prin intermediul său. În scrisoarea din 1388, prin care Vladislav dă drept garanție orașul Halici, pentru împrumutul de 4000 de ruble, Roman este arătat ca moștenitor al tronului<sup>46</sup>.

În analiza dedicată omagiului de la Liov, C. Racoviță a ajuns la concluzii contradictorii, pe baza unei simple erori de lectură. Astfel, el considera că „Țara Moldovei se dă în posesiunea domnilor ca orice alt feud”, ceva mai încolo observând că „Moldova în 1387 nu era un domeniu polon și nu putea fi dat lui Petru”<sup>47</sup>. De asemenea, autorul susține acordarea ca feud a Țării Șepenițului încă din 1387, deși observă că Țara Șepenițului nu apare în titulatura domnilor moldoveni<sup>48</sup>. Ulterior, dl Șerban Papaco tea a emis opinia că Pocuția și Țara Șepenițului ar fi fost cedate moldovenilor de către

<sup>42</sup> *Ibidem*, p. 620.

<sup>43</sup> *Ibidem*, p. 609-610 și 611-613.

<sup>44</sup> Șt. S. Gorovei, *Întemeierea*, p. 135-138.

<sup>45</sup> *Ibidem*, p. 165; C. Racoviță, *Începuturile suzeranității*, p. 257.

<sup>46</sup> *Documente moldovenești*, II, p. 606.

<sup>47</sup> C. Racoviță, *Începuturile suzeranității*, p. 284.

<sup>48</sup> *Ibidem*, p. 296-297.



Ludovic de Anjou<sup>49</sup>. Titulatura voievozilor, în actele omagiale, și conținutul documentului din 1433 exclud o asemenea interpretare, ele angajând „întreaga țară a Valahiei”, or, în caz contrar, ar trebui să admitem că Țara Șepenițului se întindea până la Marea Neagră.

Pe baza celor prezentate până acum se poate afirma că omagiul de la Liov a transformat o legătură de rudenie într-una vasalo-familială. Depunând omagiu de vasalitate ca stăpân al țării Valahiei, Petru I obținea recunoașterea extinderii teritoriale a Moldovei, prin degrevarea teritoriului inclus de orice viitoare pretenție. Dacă granița de est a țării Valahiei ne este arătată de documentul din 1433, cea vestică era, probabil, cea trasată de tratatul de la Lublău, din 1412. Nu întâmplător, zona estică, rezultată în urma divizării Moldovei, era oferită regelui Vladislav sub forma „*Pacis et Treugarum super Terra Rusiae*”<sup>50</sup>. În acest mod, Moldova își întindea stăpânirea asupra unui spațiu ce nu devenise încă o entitate politică, iar concepția patrimonială a domnilor Moldovei, pusă de curând în evidență<sup>51</sup>, a șters orice formă de autonomie politică. Așa se face că, odată cu trecerea timpului, motivele care au stat la baza omagiului de la Liov au fost uitate, ele fiind înlocuite cu altele din sfera fanteziei. Totuși, la 1502, Ștefan cel Mare este numit „*voyvoda terrarum Moldaviensium necnon Valachyensium*”<sup>52</sup>, o reflexie a unei situații politice ce s-a mai păstrat doar prin folosirea termenului de Valahia pentru a desemna Moldova.

Rămâne ca cercetări viitoare să identifice modul concret în care Roman a devenit moștenitorul țării Valahiei. Pentru a nu dilua substanța acestei analize, mă feresc să apuc pe ispititorul drum al supozițiilor. Trebuie însă să spun că pe baza celor prezentate până acum unele probleme legate de începuturile Moldovei pot fi rediscutate. În această situație se află, controversata problemă a lui Iurg Koriatovici și cea a pretendenței lui Giurgiu. Însă, de acum încolo, cercetătorii vor trebui să fie foarte atenți la nuanțe, pentru că între Moldova și Valahia există o destul de mare diferență.

<sup>49</sup> Ș. Papacostea, *Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p. 45-46.

<sup>50</sup> Hurmuzaki, I 2, p. 485-486, nr. CCCC. „*Quod sylvae maiores Bukovine dictae, incipiendo a montibus, seu ab Alpibus Regis Hungarie, inter eandem Terram Moldaviae, et Terram Sepenycensem situatae, penes Sereth protendentes se ad aliam sylvam minorum Bukowina dictam, usque ad fluvium Pruthi, debent per medium dividi, seu dimidiari. Et quod forum lassutam in sinistra parte situm manet pro eodem Domino Vladislao Poloniae Rege etc. Forum vero, seu villa Berlam in dextra parte sita maneat nobis Sigismundo Regi, Coronae Regni nostri Hungariae. Transcensio autem fluvio Pruthi residue sylvae, directe procedendo ad campos desertos usque ad mare, pari modo cum eisdem campis desertis per medium dividantur. Ita quod Feiervar, alias Bialograd cum aegali medietate pro supra dicto Domino Vladislao Rege Poloniae etc. et Kilia cum alia aequali medietate pro nobis Sigismundo Rege, et Coronae Hungariae, maneant taliter dimidiate, et divisae. Et pars illa, que ex divisione cedet Domino Vladislao Regi praedicto, remaneat in manibus eiusdem sub forma Pacis et Treugarum super Terra Rusiae superius expressarum*”.

<sup>51</sup> Șt. S. Gorovei, *Titlurile lui Ștefan cel Mare Tradiție diplomatică și vocabular politic*, în SMIM, XXIII, 2005, p. 56-57 și 63.

<sup>52</sup> Leon Șimanschi, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei și al Țării Românești*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 434.

## THE POLITICAL VOCABULARY AND THE TERRITORIAL CONSEQUENCES OF THE LIOV HOMMAGE (1387)

### *Summary*

The study represents an analysis of the political vocabulary, of the way in which this vocabulary identifies and classifies a certain political and geographical space. This analysis deals with three categories of documents. The first one is represented by the documents issued by the Papal common room. Starting with 1370, the year when the Bishopric of Siret was founded (which meant Moldavia's recognition as a political entity), the Papacy uses the terms of *terra seu ducatu Moldaviensis* and *Wallachia Minor*. The second category is represented by the travel accounts of several characters that passed through Moldavia at the end of the XIV<sup>th</sup> and the beginning of the XV<sup>th</sup> century. Their analysis shows that the territory administrated by the Moldavian rulers is divided into two territorial unities: Moldavia and Wallachia. The third category is represented by the documents emitted by the Moldavian common room (homage documents). We notice here the use of the title "Wallachian heir", which does not appear in the internal papers, also, a series of documents that correspond to the interval 1387-1433 show that the Moldavian rulers brought homage to the Polish king as "rulers of the country of Wallachia". This way, we get to the conclusion that this geographical space, belonging to Moldavia, constituted the juridical foundation of the vassal homage of 1387. As the Polish king could not emit any pretention over Moldavia, the only ones in condition to do this being the Pope and the Hungarian king, the Moldavian rulers brought homage to the "country of Wallachia", a territory depending on Halici and that Vladislav Jagello could offer as a "Russian heir". This territory was probably added to Moldavia after the marriage between Roman I and Anastasia, the homage representing the evidence that the Polish king gave up on his rights over the "country of Wallachia". Its eastern border is presented in a document from 1433, being resumed in Roman the First's title as "heir of all the country of Wallachia from mountain to seaside"; the western border was probably the one established by the treaty of Lublau (1412), by which the Hungarian and the Polish kings delimited their sovereignty spaces.



## ADDENDA ET CORRIGENDA

1. *Un călător prin Moldova în 1564*. În data de 7 octombrie 1564, din Luțk, un anonim, pe care editorul textului de mai jos l-a identificat cu Giovanni Franceo Commendone (1523-1580), relatează pe scurt cardinalului Borromeo călătoria lui prin stepele nord-pontice și prin Moldova:

“Son molti di, ch'io vo circondando queste rimote provincie, et visitando que te chiese, non mai più visitate. Di varii disordini et inconvenienti, che vi ritrovo, parte vo emendando, parte notando et riservando al Synodo. Il viaggio è stato per la Rossia, et per la Podolia, sin poco lontano dal porto di Bialigrod sul mare maggiore, onde in tre o quattro giorni si puol andare in Constantinopoli et caetera. Passiamo sotto Cocyn, fortezza de la Vallachia, con buona scorta di cavalli, havendo prima fatto saper allı Vallachi, chi io era, et il Capitano non solo ci permese il passo, ma ci invito a veder la fortezza.

Hoggi per gratia di Dio siamo gionti in Lutzco, città principale della Volchunia, et fra questa sera et dimani, che sarà domenica, et lunedì mattina spero espedirmi per partir il medesimo di, per esser inanzi mezzo questo mese a Leopoli”<sup>1</sup>.

Acest crâmpei de text lipsește din seria *Călători străini despre țările române*, unde Commendone este prezent doar cu o “Scurtă descriere a Valahiei odinioară Flaccia, colonie a romanilor”, datând din anul 1574<sup>2</sup>. Este de presupus că autorul relatării a traversat Moldova, din moment ce pârcașul din Hotin i-a îngăduit “trecerea” peste Nistru, după ce, în chip curtenitor, l-a invitat să viziteze cetatea. Din păcate, însă, el nu ne spune nimic despre drumul parcurs, în afara faptului că, în sud, s-a apropiat “până nu departe” de portul de la Cetatea Albă, aflat pe țărmul Mării Negre. De unde, “în trei sau patru zile” se putea ajunge, pe mare, până la Constantinopol. Probabil că a mers până la marginea raielii turcești de la Cetatea Albă. Iar de acolo a apucat pe vechiul “drum moldovenesc”, până la hotarul cu Polonia de la Hotin.

2. *Pentru datarea unui act turcesc*. În colecția de documente din arhivele otomane, editate în traducere românească de Mustafa A. Mehmed, figurează un act fără dată, un *arz* al unui domn – nenumit – al Țării Românești. Editorul colecției l-a plasat în “secolul al XVI-lea”<sup>3</sup>.

Cererea înaintată Porții privea un “obicei pentru bucătărie”, adică o dare suplimentară, care fusese achitată de un voievod antecesor, dar care fusese “iertată” în urma cererii aceluiași voievod al Țării Românești. Acum, darea cu pricina, pentru

---

<sup>1</sup> Athanasius G. Welykyi OSBM, *Litterae nuntiorum apostolicorum hı toriam Ucrainae illustrantes*, vol. I (1550-1593), Roma, 1959, doc. nr. 19, p. 44. Vizita lui Commendone în lungul hotarelor polone, plecând însă din Liov și trecând apoi prin Camenița și Hotin, e te menționată și de biograful său, Antonio Maria Graziani (*De vita Joannis Francisci Commendone in Cardı ali Libri Quatuor*, Paris, 1969, p. 170-171).

<sup>2</sup> *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 375-376.

<sup>3</sup> Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria Romaniei I (1455-1774)* București, 1976, nr. 151, p. 144.

“bucătăria împărătească”, fusese din nou cerută, însă țara abia putea face față haraciului și, deci, se solicita iarăși anularea ei. La sfârșitul actului putem citi următoarea frază: “De asemenea, sperăm că veți da crezare în tot ce va raporta omul nostru, boierul cu numele Secara, chelardarul”. Or, acesta este, după părerea mea, un amănunt care poate îngădui o datare mai strânsă a documentului.

Există, în documentele interne ale Țării Românești, trei mențiuni din secolul al XVI-lea ale unor boieri ce poartă numele “Secară”, de altminteri destul de neobișnuit în onomastica veche românească. Mai întâi, într-un hrisov al lui Radu vodă de la Afumați din 10 noiembrie 1528 este pomenită o “comisie” de “12 boieri mai sus scriși și Secară hotarnicul”, care a avut sarcina să aleagă o ocină din satul Domnești a mănăstirii Argeș<sup>4</sup>. Câțiva ani mai târziu, în 10 august 1532 sau 1533, vodă Vlad Vintilă de la Slatina trimite din Pitești un răvaș unui grup de boieri jurători, printre care se numără și “Secară clucer”<sup>5</sup>. În sfârșit, un act târziu, de la începutul secolului al XVII-lea, vorbește de un “Secară armaș”, trăitor în vremea lui Petru vodă cel Tânăr (1559-1568), când a cotoplit două sate ale mănăstirii Dobrușa<sup>6</sup>.

Dintre aceste trei mențiuni, cea care trebuie să ne rețină atenția este “Secară clucer”, deoarece dregătoria de clucer corespunde cu cea indicată în actul otoman: “chelardarul”<sup>7</sup>. Cu alte cuvinte, cred că *arz*-ul publicat în traducere de M. A. Mehmed poate fi plasat cronologic în prima jumătate a veacului al XVI-lea, poate chiar în anii domniei lui Vlad Vintilă de la Slatina, adică în răstimpul 1532-1535.

3. *În legătură cu lupta de la Areni.* Încercarea nereușită a lui vodă Ștefan Răzvan de a recuceri tronul Moldovei s-a încheiat, cum se știe, prin lupta de la Areni, lângă Suceava. Ilie Corfus și, pe urmele lui, Ilie Mînea au stabilit că, fără nici o îndoială, confruntarea decisivă dintre Ieremia Movilă, sprijinit de poloni, și Ștefan Răzvan a avut loc în ziua de 13 decembrie 1595, stil nou. Sau duminică 3 decembrie, pe stil vechi<sup>8</sup>. Se pare, însă, că rămășițele oștii lui Ștefan Răzvan au fost lichidate abia a doua zi, prea puțini oșteni izbutind să scape cu fuga. Apoi, peste câteva zile, fostul domn a fost osândit să fie tras în țepă și executat. Împreună cu el și-au pierdut viața și un grup de boieri moldoveni, care i se alăturaseră.

La izvoarele cunoscute cu privire la acest episod adaug un raport iezuit din 31 ianuarie 1596, redactat la Cracovia, din care de altfel am extras cele de mai sus. Autorul lui este Sigismund Ernhofer (c. 1547-1597), călugăr bavarez care în 1592 a fost trimis din provincia Austria în Polonia. Raportul era adresat la Roma, lui Claudio Aquaviva, prepozitul general al iezuiților. Iată fragmentul care ne interesează:

“... Credo V. R. P. tem iam dudum intellexisse, quis status Valachiae sit, quae Podoliam attingit, et a transylvanis Moldavia vocatur. Nimirum, quod Princeps Transylvanus misso exercitu cum Stephano Rusan, quondam vaivoda ibidem, ut Hieronymum vaivodam, quem Cancellarius constituit, eiiceret et provinciam recuperaret, spe iam illum ceperat, prout ipse Legatus Pontificis recuperatum scribebat. Verum

<sup>4</sup> DRH, B, III, București, 1975, nr. 66, p. 112.

<sup>5</sup> *Ibidem*, nr. 131, p. 206.

<sup>6</sup> DIR, B, XVII 1, nr. 124, p. 118.

<sup>7</sup> Pentru atribuțiile clucerului, vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1964, p. 284-285.

<sup>8</sup> I. Mînea, *Data de zi a luptei de la Areni (13 Dec. St. n. 1595)*, în „Comunicări” – Buletin editat de Institutul de istoria românilor „A. D. Xenopol”, I, 1941, p. 3-8.

praeter opinionem res aliter cecidit. Stephanus enim Rusan cum plurimis tam hungari , quam valachis captus, reliquus exercitus caesus 14 decembris, paucis exceptis, qui fuga elapsi sunt. Stephanus Rusan, post paucos dies, cum quibusdam valachis publico iudicio condemnatus palo affixus est. Serenissimus Rex noster haec nova alieno animo intellexit, quod causam valachicam in comitiis amice componendam statuerat” .

Cum se poate lesne observa, documentul acesta atestă că Ștefan Răzvan a beneficiat de un ajutor de oaste ardelenesc, pus la dispoziție de Sigismund Bathory, precum și de un număr oarecare de oșteni moldoveni. Toți istoricii care s-au ocupat de episodul luptei de la Areni, pe temeiul izvoarelor care au ieșit la iveală în lungul timpul, au vorbit la unison numai de “oastea ungurească” pusă la dispoziție de principele Transilvaniei, cu care fostul domn a plecat din Brașov către Moldova în 27 noiembrie 1595<sup>10</sup>. Există, însă, cel puțin o mărturie, asupra căreia am atras atenția într-un alt context<sup>11</sup>, care vădește că alături de Ștefan Răzvan în lupta de la Areni s-au aflat și oșteni trimiși de Mihai Viteazul. La Praga, în 1 septembrie 1597, un sol ardelean care trecuse pe la curtea domnească a Țării Românești relatează despre ura pe care o nutrea vodă Mihai față de Ieremia Movilă, cu explicația, auzită chiar din gura domnului muntean: “... et dice che quest'odio e naturale, ma cresciuto per quelli soldati suoi che morirono in Moldavia, quando fu cacciato da Hieremia, Stefano, homai saranno due anni” . Informația aceasta este prețioasă în măsura în care ne indică faptul că, după luptele grele din vara și toamna anului 1595, Mihai Viteazul dispunea totuși de un potențial militar suficient de mare încât să ofere ajutor lui Ștefan Răzvan.

4. *Despre un mod de a scrie istoria.* În volumul al V-lea al tratatului de *Istoria românilor*, Dl. C. Rezachevici, care este și secretarul științific al volumului respectiv, se ocupă printre altele de domnia lui Matei vodă Basarab. Numai că, din cate am observat în treacăt, domnia sa uită ce a scris la distanță de numai câteva pagini! Concret, la p. 112-113, domnia sa scrie următoarele: “În 1637 Catargii fugiți în Moldova, în frunte cu Necula vistier, au fost printre cei care l-au îndemnat pe Vasile Lupu ca să-l atace pe Matei Basarab, campanie care a avut loc în octombrie – noiembrie 1637, cu scopul de a l instaura la Târgoviște pe Ion vodă, fiul domnului din Moldova...”. La baza acestui fragment se află un hrisov ce trebuie datat în 1646, dăruit de Matei vodă marelui său vornic Dragomir din Plăviceni, în care este pomenit un atac prin surprindere al “Catargieștilor”, veniți din Moldova și cu ajutor tătăresc. Însuși Dl. C. Rezachevici s-a ocupat de acest episod într-un studiu din 1978, plasându-l cronologic, într-adevăr, în

<sup>9</sup> *Monumenta Antiquae Hungariae*, IV (1593-1600), ed. Ladislaus Lukács S J, Roma, 1987, nr. 214, p. 194.

<sup>10</sup> N. Bălcescu, *Răzvan Vodă*, în idem, *Opere*, II, *Scrieri istorice, politice și economice 1848-1852*, ed. critică și note de G. Zane și Elena G. Zane, București, 1982, p. 120-121; Ion Sarbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. îngrijită de D. Mioc, Timișoara, 1976, p. 197-199; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. îngrijită de N. Gheran și V. Iova, București 1968, p. 199; idem, *Istoria românilor*, V, volum îngrijit de C. Rezachevici, București, 1998, p. 285; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 139; Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii (cu documente inedite în anexe)*, București, 1938, p. 23-24.

<sup>11</sup> Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul*, București, 1997, p. 130-131.

<sup>12</sup> *La nuziatura di Praga di Cesare Speciano (1592 1598) nelle carte medite vaticane e ambrosiane*, a cura di Natale Mosconi, Arcivescovo di Ferrara, t. V, Brescia, 1967 nr. 50, p. 15

anul 1637<sup>13</sup>. Până aici, de fapt, nimic rău. Trist este că la p. 124 același autor preia, *fără să citeze*, interpretarea pe care am dat-o în 1983 aceluiași episod relatat în hrisovul amintit, atribuindu-l însă cronologic anului 1635<sup>14</sup>. Citez din nou din “opera” recentă a d-lui C. Rezachevici: “În acest context de rivalități și «amestecături», Vasile Lupu a trecut cel dintâi la acțiune. Chiar la începutul primului an de domnie [*sic!* – în realitate la sfârșitul primului an], în ciuda legăturii de prietenie încheiate cu Matei Basarab în primele luni de domnie, dublate însă de intrigi la pașa de Silistra, el a încercat să-l surprindă, în mai 1635, pe Matei, aflat dincolo de Olt, la curtea sa din Brâncoveni, dar cum acesta, aflând de concentrarea de trupe moldovene, s-a întors la București în iunie, acțiunea militară a lui Vasile Lupu a fost oprită. Nu știm dacă în 1635 și 1636 Vasile Lupu se gândea la sine, la fiul său Ioan sau la vreun pretendent cu care să-l înlocuiască pe Matei Basarab”<sup>15</sup>. Că dl. Rezachevici s-a lăsat convins de mica mea demonstrație o dovedește și fraza domniei sale de la p. 121-122: “Din păcate, înlocuirea lui Moise Movilă, în primăvara 1634, prin Vasile Lupu, care din 1635 chiar a încercat să-i ia scaunul lui Matei Basarab, a compromis înțelegerea cu Moldova”. O singură precizare: chiar dacă s-a aflat în spatele încercării din mai-iunie 1635, numele lui Vasile vodă nu este menționat în izvoare. Acestea ne vorbesc numai de familia boierilor Catargi, refugiați în Moldova.

Zadarnic am căutat în bibliografia de la sfârșitul capitolului respectiv din tratat titlul contribuției mele. Dl. C. Rezachevici pare să se fi obișnuit să se citeze numai pe sine. Restul sunt doar niște nevinovate (!?) furțișaguri! Pe de altă parte, mă întreb: dacă și restul textelor redactate de C. Rezachevici au fost concepute tot așa, oare ce teame științifice se mai poate pune pe conținutul celui de-al V-lea tom al tratatului, îngrijit în ansamblu de domnia sa ?

5. *O rectificare*. Într-un studiu închinat familiei lui Mihai Viteazul am scris această frază despre domnița Florica, fiica lui Mihai Viteazul: „Un alt izvor afirmă că împăratul Rudolf II ar fi cerut-o în căsătorie în 1600”<sup>16</sup>. Trimiterea din notă era la o carte ce-mi fusese atunci inaccesibilă. De aceea, am precizat tot acolo că informația am preluat-o indirect, de la Gr. G. Tocilescu, care a consemnat-o, de fapt, cu oarecare îndoială, mai mult ca un zvon: „Mihai a avut o singură fată care se chema Florica, și pe care se zice că ar fi cerut-o în căsătorie împăratul Rudolf”<sup>17</sup>.

Între timp am putut vedea, la biblioteca Teleki din Tg. Mureș, izvorul citat de Tocilescu, dar și de alții. Și, totodată, prin reeditarea anastatică a celui dintâi tom, din anul 1912, al unui periodic extrem de rar, „Arhiva Genealogică” a lui Sever Zotta, am

<sup>13</sup> C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea (Partea I: prima jumătate a secolului al XVII-lea, în SMIM, IX, 1978, p. 77-78*. Originalul slavon și traducerea integrală au fost între timp publicate în DRH, B, XXXI, București, 2003, doc. nr. 10, p. 14-16.

<sup>14</sup> Ștefan Andreescu, *Un episod al relațiilor moldo muntene în timpul lui Matei Basarab, în AIIAI, XX, 1983, p. 427-431*.

<sup>15</sup> *Vezi Istoria românilor, vol. V, O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711 1716)*, coordonator: Virgil Cândea, secretar științific: Constantin Rezachevici, București, 2003, p. 112-113 și 124.

<sup>16</sup> Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, în volumul *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, coordonatori: Paul Cernovodeanu și C. Rezachevici, București, 1975, p. 235.

<sup>17</sup> Gr. G. Tocilescu, *Familia lui Michaiu Vodă Viteazul. Analisă critică*, București, 1880, p. 12.

luat cunoștință de o excelentă punere la punct, semnată de C. Kogălniceanu, cu titlul: *Proiectul de căsătorie al Împăratului Rudolf cu Domnița Florica, fiica lui Mihai Viteazul*<sup>18</sup>. Acesta a reprodus în traducere românească fragmentul esențial din memoriile contelui Franz Khristoph Khevenhüller, care, sub anul 1600, a pomenit într adevăr, de o eventuală însoțire a lui Rudolf II cu domnița munteană, idee însă repede și cu hotărare respinsă de mama împăratului, aflată la curtea Spaniei și consultată tocmai prin intermediul autorului acestor memorii.

Mai întâi, Rudolf II a enumerat printre posibilele lui logodnice și pe fiica „Moscovitului” sau pe fiica „Valahului”. Dar mama sa i-a răspuns astfel: „...In ceea ce privește încă ceea ce scrie împăratul despre fiicele Moscovitului și Valahului, împărăteasa este de părere, deoarece acele națiuni sunt barbare, și din punctul de vedere al calităților fiicele nu aduc decât propria lor valoare, și nu au decât puține calități, ca împăratul să nu se îngreueze cu moravuri barbare, care îi vor servi mai mult spre rău decât spre consolare” (*Was aber der Kayser wegen des Moscoviters, und des Walachen Töchtern schreibt, so vermaint die Kayserin, weil dasselbig Volck Barbarisch, und an Qualitet mehr nicht, als was ihr Valor mit bringt, auch an Qualiteten wenig haben, der Kayser solle sich mit Barbarischer Sucht, die ihm mehr zu ubersein, als zu Consolation dienen wurde, nicht beladen*)<sup>19</sup>.

Nu a fost vorba deci de nici o cerere în căsătorie din partea împăratului romano-german, cum am crezut eu în 1975.

6. *Corabia din Sinope*. Un act genovez din 31 ianuarie 1453 pomenește de faptul că „domnul din Sinope”, adică Ismail Bey din dinastia Isfendyar, a pus să se construiască – contrar „înțelegerilor” în vigoare – o corabie de comerț foarte mare, cu tonajul de 800 de *modia*. Această corabie, „de formă mai rotundă”, va fi capturată în anul 1461, când a anexat orașul-port Sinope și teritoriul său, de către sultanul Mehmet II. El a poruncit de altminteri să fie dusă în portul din Istanbul, iar Laonic Chalcocondil precizează în plus că era o navă „de nouă sute de butoaie”<sup>20</sup>.

Am calculat că 800 de *modia* ale corăbiei din Sinope echivalau cu 225, 208 tone<sup>21</sup>. Ulterior am constatat că doamna Christiane Villain-Gandossi admite o cifră foarte apropiată, dar pentru navele de comerț de la *sfârșitul* secolului al XV-lea: „Les galeres marchandes atteignirent leurs dimensions maximum à la fin du XVe siècle. Leur capacité utile était d'environ 250 tonnes en cale. Étant donné leurs dimensions et la capacité de leur pont, on les considérait comme équivalentes à un vaisseau rond de 1000 botti (600 tonnes métriques de port)”<sup>22</sup>. Cu alte cuvinte, corabia din Sinope, care putea transporta în cală 225, 208 tone sau, după Chalcocondil, 900 de „butoaie” (*botte*) a fost, într-adevăr, la mijlocul secolului, o realizare tehnică excepțională, în măsură să

<sup>18</sup> AG, I, 1912, 1-12, ediție anastatică (Iași, 2005), p. 161-163.

<sup>19</sup> Franz Khristoph Khevenhüllers *Annalium Ferdinandeorum*, Fünffter und Sech ter Theil, 1598-1607, Leipzig, 1722, col. 2221-2224.

<sup>20</sup> Ștefan Andreescu, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005, p. 51-54.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 51.

<sup>22</sup> Christiane Villain-Gandossi, *Les révolutions technologiques du Moyen Âge et le monde maritime*, în volumul: *La puissance maritime*, sous la direction de Christian Bu het Jean Meyer et Jean Pierre Poussou, Paris, 2004, p. 244 [Actes du Colloque International tenu a l'In titut Catholique de Paris (13-15 décembre 2001)]. Autoarea îl citează pe F C Lane, *Navire et constructeurs à Venise pendant la Renaissance*, Paris, 1965, p. 14.



îngrijoreze profund autoritățile genoveze din Marea Neagră și să stârneasă interesul sultanului Mehmet II.

7. *Cine produce confuzie?* Colega Violeta Barbu, care se numără printre editorii seriei B Țara Românească – din corpusul *Documenta Romaniae Historica*, încearcă să-mi răspundă la obiecția formulată de mine cu privire la omiterea publicării în tomul XXXV, care reunește actele anului 1650, a unei gramate a patriarhului Paisie al Ierusalimului – aflat în țară – prin care întărește închinarea mănăstirii Butoiul la Meteore.

Abundența de argumente ale domniei sale are un singur rost: să ascundă două vicii de metodă. Astfel, Violeta Barbu se apără susținând că, deși nu a vrut să includă textul integral al documentului din 13 septembrie 1650, deoarece a avut dubii („rezerve și nedumeriri”) cu privire la autenticitatea lui – exprimate în studiul introductiv , l-a introdus totuși ... în lista de rezumate (nr. 283) de la începutul volumului, precum și, *tot sub formă de rezumat*, „în șirul documentelor” (la p. 298). Așa socoate domnia sa că, fără să declare falsă gramata cu pricina, a lăsat „dezbaterea deschisă”!

Mărturisesc uimit că nu am mai auzit de o asemenea „metodă” de editare a unui document, mai ales dacă ținem seamă de faptul că avem de-a face cu o colecție care pretinde și tinde să fie exhaustivă. Cu alte cuvinte, să cuprindă *absolut toate* documentele cunoscute până la data editării ei *în întregimea lor*, fie că sunt autentice, fie că sunt îndoielnice sau false.

I-am semnalat colegei Violeta Barbu un act de la mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteore, găsit și editat de mine și, pe de altă parte, preluat și editat chiar într-un volum anterior din seria B a DRH<sup>23</sup>. Acest act, după părerea mea, ar fi ajutat-o să interpreteze mai prudent conținutul gramatei din 13 septembrie 1650. Domnia sa, încercând să ascundă un alt viciu grav de metodă – faptul că s-a grăbit să omită editarea textului integral al gramatei *fără să cunoască toată bibliografia în legătură cu ea* –, anunță că va demonstra ulterior că actul invocat de mine este un fals târziu!

Singurul lucru bun pe care-l face Violeta Barbu în lungul, mult prea lungul ei „răspuns” este îndreptarea în două locuri a lecturii actului databil în intervalul 1568-1573 de la mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteore. Îi sunt recunoscător pentru asta și, în rest, aștept cu nerăbdare demonstrația cum că ar fi fals. Dar tare mi-e teamă că o să aștept mult și bine...

ȘTEFAN ANDREESCU

\* \* \*

*Răspuns domnului Cristian Luca.* Pe parcursul câtorva pagini (SMIM, vol. XXIII, 2005, p.365-373), care se doreau a fi o recenzie asupra unei lucrări (*Studii noi despre probleme vechi. Din istoria medie a românilor*, Târgoviște, 2004), pe care am alcătuit-o în colaborare cu tânărul universitar târgoviștean Radu Cârciușmaru, la fel de tânărul universitar Cristian Luca manifestă o mișcătoare grijă pentru prestigiul meu științific (pentru care îi mulțumesc), pe care îl vede serios amenințat de faptul că am semnat acest volum alături de tânărul R.C.

Pentru a conferi cât mai multă credibilitate îngrijorării sale, d-l C.L. se

<sup>23</sup> SMIM, XXII, 2004, p. 276-277.

năpustește pur și simplu, asupra studiilor pe care le semnează d-l R.C., lăsând impresia că le analizează de pe pozițiile unui bun cunoscător al problemelor.

Fiind convins că răspunsul d-l R.C. se va dovedi suficient de lămuritor pentru d-l C.L., eu mă mulțumesc să remarc numai faptul că „necruțătorul” recenzent se conduce, prea adesea, după principii și criterii a căror legătură cu cercetarea științifică se lasă foarte greu surprinsă (dacă se lasă!).

Primul dintre acestea – care pare să atârne greu în balanța judecăților d-lui C.L. – ține exclusiv de „cantitate”. Ghidându-se după criterii care, mărturisesc, îmi scapă, încă din primele rânduri ale textului său, d-l C.L. ține să precizeze că, după dânsul, studiile semnate de mine reprezintă „un segment minoritar în economia (!) lucrării „ (semnul de exclamație îmi aparține), deși, poate că nu ar fi stricat să „taxeze” (indiferent cum), și calitatea conținutului acestora. Este adevărat că, în partea finală a textului său, d-l C.L. precizează că problemele pe care le tratează aceste studii depășesc „sfera de interes” a domniei sale (a se citi, „priceperile”), astfel că nu se poate pronunța asupra lor (*loc.cit.*, p.373). În acest mod, d-l C.L. lasă să se înțeleagă că în problemele și perioada tratate de d-l R.C. se simte „mai acasă”, ceea ce nu a reușit, însă, să demonstreze.

Se știe foarte bine că d-l C.L. nu se găsește în situația de a fi manifestat, prin lucrări publicate, un oarecare interes pentru problemele istoriei spațiului românesc, în secolele XIII-XV, astfel încât nu ne rămâne decât să tragem concluzia că duritatea aprecierilor pe care le face la adresa lui R.C. nu se întemeiază decât pe studii și experiențe personale. Dacă situația ar fi fost alta, d-l C.L. nu s-ar fi grăbit să îmbrățișeze, în multe cazuri, opiniile unor istorici care s-au ocupat numai tangențial de problemele tratate de d-l R.C., să le considere bunuri definitiv câștigate ale istoriografiei românești și nici – ceea ce mi se pare mai grav, pentru că aceasta este nota generală a paginilor semnate de d-l C.L. – să reproșeze (în forme constant inelegante) d-lui R.C. că nu își însușește opinii, care nu au depășit stadiul de ipoteze de lucru. „Lecturile succinte”, pe care i le reproșează d-lui R.C. se dovedesc (pe parcursul paginilor pe care le consideră, pe nedrept, „recenzie”) a fi un adevărat bumerang pentru d-l C.L., prolificitatea aprecierilor pe care le face nereușind să ascundă lipsa de profunzime.

O ultimă remarcă pe care doresc să o supun atenției d-lui C.L. (în speranța ca, măcar într-un viitor mai îndepărtat, îi va fi de folos) este aceea că practica „taxărilor” necruțătoare ale unor opinii sau lucrări nu conduce la rezultate benefice pentru cercetarea științifică, ci creează impresia neplăcută a unei suficiențe apăsătoare. Această impresie, în cazul d-lui C.L., nu este cu nimic atenuată de bogata bibliografie recomandată autorului studiilor „recenzate”, ea fiind, dimpotrivă, accentuată de siguranța cu care d-l C.L. își exprima convingerea că această bibliografie este necunoscută d-lui R.C. Această remarcă mă pune în situația de a mă întreba, dacă problemele tratate de d-l R.C. intră cu adevărat, în „sfera de interese” a aprigului său critic.

MIRCEA D. MATEI

Încă din primele rânduri ale recenziei observăm cu regret că d-l Cristian Luca (de acum înainte C.L.) nu cunoaște îndeajuns de bine rolul unei sinteze, a abordării sintetice, a evenimentelor istorice îndelung dezbătute în cadrul istoriografiei românești. Din acest motiv, d-l C. L. este de părere că, într-un asemenea studiu, trimiterea la toate sursele bibliografice este absolut necesară, deși criteriile după care sunt alese o parte din lucrări nu sunt explicate nici măcar parțial de domnia sa.

Din punctul nostru de vedere, pilonii unei lucrări de valoare trebuie să fie

reprezențați de opiniile istorice fundamentale emise de-a lungul timpului, în jurul cărora se pot construi și dezvolta noi ipoteze și teorii. În contrast, d-l C.L. nu face altceva decât să își „ascuță spiritul critic” prin menționarea unor direcții nou apărute și care nu au apucat să își dovedească justetea în istoriografia românească. Judecând din această perspectivă, tânărul istoric nu oferă soluții bibliografice, ci doar mențiuni sporadice, în unele cazuri, din articole și studii care tratează, în mod tangențial, problemele conținute de volumul recenzat. În plus, recenzentul nu poate surprinde sensul unei bibliografii selective care lasă la aprecierea autorilor studiile pe care se întemeiază lucrarea de față. Domnia sa nu contestă, prin urmare, bibliografia consultată în realizarea acestui volum, ci încearcă să aducă noi studii, având, în multe cazuri, ca principal criteriu momentul apariției, și nu, neapărat, valoarea lucrărilor alese.

Astfel, ne este ușor să înțelegem de ce d-l C.L. nu are capacitatea de a identifica elementele de noutate din cuprinsul acestui volum, mai ales că domnia sa nu și-a manifestat, până în momentul actual, nici un interes (concretizat printr-o publicație) față de perioada istorică delimitată de secolele XIII-XV.

Realizată în spiritul unui „ziar de scandal” recenzia d-lui C.L. are în vedere, în special, observațiile legate de „forma și mai puțin de fondul problematicii”, iar, din nefericire, o cercetare de tip jurnalistic își găsește prea puține puncte comune cu o recenzie a unei cărți de istorie.

Înainte de a trece la analiza punctuală a observațiilor critice aduse studiilor propriu-zise, trebuie să amintim că d-l C.L., cu o clară aplecare spre istoricii transilvăneni, justă până la un anumit punct, afirmă, într-un mod total lipsit de eleganță, că o parte din lucrările acestora ar fi necunoscute autorilor volumului.

În privința primului studiu, intitulat „Întemeierea primului stat feudal românesc extracarpatic”, d-l C.L. are cele mai numeroase observații, mai mult sau mai puțin bazate pe fapte concrete. Una din primele probleme aduse în discuție este aceea legată de stăpânirea voievodului Litovoi asupra Țării Hațegului. În acest caz, suntem nevoiți să îi amintim istoricului C.L. că, indiferent de opiniile apărute de-a lungul timpului, nu există nici o dovadă de ordin documentar, care să ateste faptul că voievodul Litovoi își avea extinsă, în mod cert, influența și asupra teritoriului de dincolo de Carpați. Inglobarea de către voievodul extracarpatic a teritoriului de dincolo de munți ține, mai degrabă, de o tradiție populară, păstrată de-a lungul veacurilor (singurele elemente sunt legate de aspecte de hidronimie și toponimie, în zona Hațegului existând, și în momentul actual, o apă Râu Bărbat și un sat cu același nume). Deși opiniile au fost dezvoltate cu mai bine de trei decenii în urmă, într-o lucrare ce rămâne fundamentală pentru istoria Transilvaniei<sup>24</sup>, ele nu sunt, din păcate, folosite sau măcar amintite de d-l C.L. care încearcă să ne convingă, fără a aduce argumente solide, ci doar parafraze de tipul: „era o structură teritorial-politică tipic românească”, de faptul că stăpânirea lui Litovoi asupra Țării Hațegului reprezintă deja o realitate, de necontestat, în mediul istoriografic românesc.

Lipsa de deontologie profesională și stilul speculativ ale d-lui C.L. ies la iveală în momentul în care tânărul istoric încearcă să scoată în evidență stăruința autorilor „de a căuta dovezi de ordin documentar și arheologic relative la așezarea efectivă a cavalerilor ioaniți în teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre”.

Pentru a lămuri pe deplin cititorii și pentru a reliefa supărătoarea înclinație spre răstălmăcire a istoricului C.L., vom reda citatul exact la care domnia sa a făcut trimitere: „În stadiul actual al cercetărilor s-a admis că nu există nici o dovadă de ordin

<sup>24</sup> Ș. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p.178.

documentar sau arheologic cu ajutorul căreia să poată fi demonstrată așezarea efectivă a cavalerilor ioaniți în teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre” (p. 19). Scrisoarea trimisă la 11 noiembrie 1250<sup>25</sup> de către regele Bela al IV-lea papei Inocențiu al IV-lea, în care se enumeră teritoriile precum Rutenia sau Cumania ce au intrat sub dominație tătară, considerăm că îndepărtează orice istoric, care se ocupă de problemă, de susținerea ipotezei instalării cavalerilor ioaniți la sud de Carpați. Totuși, pe baza studierii stricte a documentelor (demers omis total de recenzent), problema poate fi, în bună măsură, nuanțată. Astfel, ordinul ioaniților putea să își exercite autoritatea, pentru o anumită perioadă de timp, asupra Țării Severinului, mai ales că până la 1263<sup>26</sup>, când este creată Bănia de Severin, nu este amintită documentar în teritoriu nici o formulă de conducere specifică statului maghiar<sup>27</sup>.

Mergând pe aceeași linie a interpretărilor personale a informațiilor, și nu pe baza datelor conținute de cartea recenzată, d-l C.L. afirmă că Ordinul ioanit a refuzat să își asume „rolul de avangardă a politicii expansioniste a Regatului Ungariei”. Cu certitudine tânărul istoric are încă nevoie de o serie de materiale ajutoare, care să îl lămurească asupra situației de criză instaurată în Ungaria, la scurt timp după marea invazie mongolă din 1241-1242. Primele semne ale situației tensionate din Ungaria își vor face apariția chiar la mijlocul veacului al XIII-lea, în urma conflictelor pentru putere dintre suveranul Bela al IV-lea și fiul său Ștefan, în timp ce perioada minorității regelui Ladislav al IV-lea va pecetlui starea de criză din regat, tradusă prin lupta pentru privilegii dintre nobilimea maghiară și cea cumană, completată de o serie de atacuri externe<sup>28</sup>. În urma acestei succinte prezentări, sperăm că domnul C.L. va înțelege că în spațiul extracarpatic nu avem de-a face cu o politică expansionistă concretă a regatului maghiar, ci, mai degrabă, cu o încercare de consolidare a frontierei răsăritene în fața năvălirilor tătarăști care nu vor înceta decât spre sfârșitul veacului al XIII-lea. În egală măsură, este dificil de apreciat care au fost consecințele revoltei cumane în politica angevină din spațiul sud-carpatic aduse în discuție de d-l C.L.<sup>29</sup>.

Oare la ce se referă domnia sa în aceste fraze lipsite de orice conținut? La originea cumană a primului voievod al Țării Românești, Basarab I, sau, poate, la posibilul control cuman exercitat asupra zonei de la stânga Oltului? Indiferent de varianta aleasă, considerăm că nu există nici o legătură directă între revoltele cumane din a doua parte a secolului al XIII-lea de pe teritoriul Ungariei, a căror singură consecință a fost accentuarea stării de criză la nivelul structurilor interne ungare, și evenimentele derulate în zona de la sud de Carpați.

În ceea ce privește datarea revoltei conduse de către Litovoi, autorul recenziei opinează, pe baza lecturilor de sale aleatorii și succinte că intervalul 1277-1279 ar trebui total exclus din studiile de specialitate, chiar dacă el își găsește rezonanță, nu în simple

<sup>25</sup> Hurmuzaki - Densușianu, *Documente*, I/1, p.260.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 305.

<sup>27</sup> Pentru inițierea în această problemă delicată a se vedea: Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 23-24 și M. Holban, *Din cronică relațiilor româno ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 82-85.

<sup>28</sup> Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea*, București, 1993, p. 141.

<sup>29</sup> Trebuie să menționăm că lucrarea semnată de V.Spinei, *Marile migrații din Estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, remarcabilă, de altfel, prin conținut nu și-a propus să trateze decât în mod succint impactul asupra spațiului sud-carpatic al deplasării cumanilor în regatul maghiar, ca și consecințele directe ale mării invazii mongole asupra zonelor locuite de o populație românească.

supoziții, așa cum crede domnia sa, ci în informațiile oferite de singurele izvoare care fac referire la acțiunile din nordul Olteniei: diploma din 8 ianuarie 1285 acordată de regele Ladislau al IV-lea magistrului Gheorghe, și scrisoarea de mulțumire pentru sprijinul militar acordat, trimisă de magistrul Gheorghe comitelui Petru (datată 8 octombrie 1288)<sup>30</sup>. Actul din 1285 prezintă trei zone de conflict în care se afla angrenat statul ungar și în care s-a făcut remarcat magistrul Gheorghe. Din punct de vedere cronologic, nu pot fi indicate, cu precizie, decât războiul cu Boemia (1276-1278) și campania militară desfășurată pe teritoriul Ungariei împotriva cumanilor (după anul 1280). Apariția unui comite maghiar la Hațeg (1276) nu poate fi, cu toate acestea, indisolubil legată de succesul acțiunii magistrului Gheorghe asupra lui Litovoi. Așteptam, totuși, ca recenzentul să aducă un argument convingător, care să confirme stăpânirea voievodului român asupra teritoriului intracarpatic în deceniul al șaptelea al veacului al XIII-lea, dar domnia sa se limitează la a prezenta doar simple ipoteze, pe care nici măcar nu încearcă să le dezvolte.

Impulsul d-lui C.L. de a corecta opinii inventate chiar de dânsul se poate observa și în momentul în care impută cu vehemență autorilor lucrării faptul că au încercat să minimalizeze existența unei autorități voievodale la sud de Carpați după anul 1247. În realitate, în studiul pe care, prea evident, d-l C.L. nu l-a parcurs cu suficientă atenție se face doar o paralelă între demnitatea voievodală și cea cnezială, fiind tras un semnal de alarmă asupra faptului că Diploma cavalerilor ioaniți nu lasă să se înțeleagă, în nici un fel, că formațiunile de tip cnezial conduse de Ioan și Farcaș s-ar afla sub un anumit grad de dependență față de voievodatul lui Litovoi. Prin urmare, în momentul emiterii actului de la 2 iunie 1247, un sistem politic care să le includă pe cele trei ar fi destul de greu de acceptat. Momentul la care este posibil să facă referire recenzentul este cel al revoltei lui Litovoi din Oltenia, petrecut câteva decenii mai târziu și care putea conduce la includerea fostelor formațiuni ale lui Ioan și Farcaș în aria stăpânirii sale. În acest caz, el nu are nici o legătură cu paragraful la care d-l C.L. aduce ample corecții, considerate de domnia sa extrem de fundamentate.

Referirile făcute la mitul lui Negru-vodă de către d-l C.L. sunt deosebit de acide, opinia sa fiind aceea că netemeinicia descălecatului este unanim acceptată de cercetarea românească. Fără a ne situa pe poziții divergente, ținem să amintim d-lui C.L. faptul că acest personaj legendar a stârnit, realmente, numeroase controverse în istoriografia românească, în special, în prima jumătate a secolului XX<sup>31</sup>. Dar, cum este subliniat și în cuprinsul studiului recenzat, deși d-l C.L. lasă să se înțeleagă contrariul, în ultimele decenii: „...cercetarea românească s-a apropiat tot mai mult de teza conform căreia prinul stat medieval românesc a fost rodul fuziunii celor două formațiuni deja existente: cea a lui Litovoi, din dreapta Oltului, și cea stăpânită cândva de Seneslau, care și-a continuat probabil existența, în stânga Oltului” (p.26). Neîncercând a minimaliza cu nimic această ipoteză vehiculată intens în lucrările de specialitate trebuie să precizăm că opinii istorice pertinente aduse în ultimii ani au reintrodus problema „descălecatului” și a „întemeierii” în sfera dezbaterilor științifice.<sup>32</sup>

<sup>3</sup> DIR, C, XIII 2, p.272-273, p.303.

<sup>31</sup> Cu mirare și regret suntem nevoiți să indicăm recenzentului o serie de lucrări ce trebuiau parcurse, în opinia noastră, de orice istoric care se ocupă cu studierea evului mediu românesc și care este interesat cătuși de puțin de această problemă: D. Onciul, *Opere complete*, București, 1946, p. 88-174; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 89-95; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1993, p. 135.

<sup>32</sup> Ș. Papacostea, *Întemeiere și descălecat în tradiția istorică a constituirii Țării Românești*, în SMIM, vol. XIX, 2001, p.63. Documentele din 1291 și 1292 confirmă existența

Problema legată de săpăturile arheologice întreprinse în spațiul de la stânga Oltului îi este la fel de neclară istoricului C.L. și, din acest motiv, el face o invitație autorilor de a insista asupra acestor elemente, cu scopul de a "îmbogăți compoziția lucrării". Desigur, autorul recenziei nu are de unde să cunoască, din motive lesne de intuit, faptul că rezultatele acestor săpături au fost publicate în mare parte încă de acum două decenii<sup>33</sup>. Important este, însă, că ele tind să sublinieze o realitate extrem de importantă, și anume aceea că spațiul de la stânga Oltului nu a fost supus din a doua jumătate a secolului al XIII-lea distrugerilor provocate de atacuri externe.

În ceea ce privește referirile la personajul istoric Tihomir, d-l C.L. se lansează „pentru nu știm a câta oară” în afirmații hazardate. Principala critică adusă a fost aceea că autorii au considerat pe Tihomir un personaj despre care întâlnim mențiuni precise în izvoare, cu toate că singurele elemente cunoscute până în momentul de față sunt doar acelea că el era tatăl lui Basarab I și că avea un nume cuman.

Pentru a observa exact pe ce își întemeiază tânărul istoric argumentația, ne vedem nevoiți să redăm din nou citatul exact din cadrul volumului la care se face referire: „În contrast cu Negru-vodă, în cazul lui Tihomir avem de-a face cu un personaj despre care întâlnim mențiuni precise în izvoare, a cărui existență nu poate fi pusă sub semnul întrebării” (p. 27). Așadar, departe de a fi complete, mențiunile despre Tihomir sunt văzute doar în raport cu informațiile pe care le deținem cu privire la legendarul Negru-vodă. Din această perspectivă, este normal să-l considerăm pe Tihomir ca pe un personaj a cărui existență nu poate fi pusă la îndoială, chiar și numai dacă ne raportăm la simpla sa mențiune din cadrul documentului datat 26 noiembrie 1332. Precaritatea datelor despre acest personaj este una reală, istorici avansând doar simple supoziții asupra formațiunii stăpânite de acesta la sud de Carpați și asupra locului în care ea se găsea (la stânga sau la dreapta Oltului).

În ultimul subcapitol din cadrul studiului despre întemeierea Țării Românești, d-l C.L. aduce în discuție opinia cunoscutului istoric C. Rezachevici, în privința localizării bătăliei de la Posada. Fără a dori să intrăm într-o polemică cu apreciatul istoric, ne vom limita la a prezenta două din contraargumentele care pun, încă, sub semnul întrebării această teorie. Mai întâi, este vorba de locul desfășurării bătăliei, în Banatul de Severin (în porțiunea dintre Dunăre și Mehadia), un teritoriu ce fusese, totuși, cucerit în prima fază a campaniei militare de către regele Carol-Robert de Anjou și unde fusese instalat castelanul său de încredere, Dionisie Szecs (fostul castelan de la Mehadia)<sup>34</sup>.

În al doilea rând, este greu de crezut că odată ajunsă în zona Severinului, într-un teritoriu pe care se presupune că îl controla, oastea maghiară ar fi putut avea dificultăți în părăsirea spațiului muntean pe drumul pe care intrase în Țara Românească: Porțile de Fier ale Transilvaniei.

În privința celui de-al doilea studiu: "Constituirea statului feudal Moldova", criticile aduse de istoricul C.L. devin extrem de sumare, domnia sa acuzând, în

---

unui conflict, între „domnul rumânilor din Făgăraș” și autoritățile maghiare din Transilvania, care dă credibilitate tradiției trecerii unui voievod transilvănean peste munți în această perioadă.

<sup>33</sup> N. Constantinescu, *Curtea de Argeș 1200-1400. Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.

<sup>34</sup> S. Iosipescu, *Românii Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotozirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 80.

continuare, de insuficiență bibliografică dar, în același timp, indicând în notele de subsol doar trei lucrări dintre care cea a reputatului cercetător ieșean, Ștefan S. Gorovei, (consultată și în realizarea volumului de față) iese clar în evidență.

Nemaiavând nimic de “răstălmăcit”, sau poate plictisindu-se pentru moment de această practică extrem de uzitată până atunci, d-l C.L. reia, cu îndrăzneala-i caracteristică și nejustificată, o idee, susținută cu claritate în cuprinsul studiului, referitoare la rolul factorului local în victoria obținută de fostul voievod al Maramureșului, Bogdan, în fața familiei Dragoșeștilor din Moldova. Chiar și în aceste condiții, recenzentul comite o eroare de terminologie, susținând aportul substanțial al unor *maiores terrae* în succesul acțiunii fostului voievod maramureșean la răsărit de Carpați. În contextul în care informațiile despre procesul de stratificare socială în Moldova prestatală continuă să fie extrem de sumare, extrapolarea termenului de *maiores terrae* o considerăm un demers periculos și inutil, bazat, în special, pe necunoașterea unor elemente esențiale ale procesului de apariție a statalității românești. Existența unei populații locale stabile certificată de izvoarele scrise și cercetările arheologice<sup>35</sup> nu implică și existența unei ierarhii sociale compusă din *maiores terrae* și *rustici*, identică cu cea a spațiului de la sud de Carpați.

În privința studiului intitulat “Țara Românească și evoluția raporturilor internaționale în a doua jumătate a secolului XIV”, istoricul C.L. face apel, printre altele, în „desființarea” sa la o serie de greșeli de tehnoredactare, cu toate că principala vină ar trebui în acest caz, reproșată editurii, și nicidecum autorilor. Dincolo de aceste aspecte tehnice, d-l C.L. este vizibil deranjat de faptul că 8 din cele 55 de note ale articolului aparțin cunoscutului cercetător Șerban Papacostea. Desigur, tânărul istoric, a cărui preocupare față de perioada secolului al XIV-lea trebuie să fie una de dată mult prea recentă, nu cunoaște importanta contribuție adusă de către istoricul Șerban Papacostea la cunoașterea spațiului românesc, din perspectiva evoluției relațiilor internaționale în partea centrală și de răsărit a Europei<sup>36</sup>. Mergând pe aceeași linie, d-l C.L. oferă sugestii bibliografice care tratează, din motive perfect explicabile, de o manieră expozitivă, problematica deosebit de complexă pe care o ridică, în special în planul relațiilor internaționale, domniile lui Nicolae-Alexandru și Vladislav-Vlaicu.

Din dorința de a găsi cu orice preț lacune în studiul de față, d-l C.L. inventează o serie de opinii, care nu se regăsesc în textul original. Să fie vorba de o lectură sumară? Credem că nu. Astfel, tânărul istoric acuză pe autori de avansarea anului 1375 ca dată a morții donnitorului Vladislav-Vlaicu, cu toate că citatul exact la care face referire d-l C.L. sună în felul următor: “Din 1375 se producea restaurarea vremelnică a controlului ungar asupra Banatului de Severin. Într-una din numeroasele lupte de recucerire a cetății Vladislav-Vlaicu se va stinge din viață...” (p. 85). Prin urmare, din studiul propriu-zis nu

<sup>35</sup> V. Spinei, *Moldova în secolele XI XIV*, București, 1982, p. 188-203.

<sup>36</sup> Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud estul Europei în secolele XIV XV*; idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988; idem, *Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*, în *RI*, IX, 1998, nr. 5-6, p. 425-429; idem, *Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxemburg*, în *RRH* 15, 1976, nr. 3, p. 421-436; idem, *Desăvârșirea emancipării politice a Țării Românești și a Moldovei (1330 1392)*, în *Evul Mediu Românesc*, București, 2001, p. 9-41.

se înțelege sub nici o formă că moartea domnitorului român s-ar fi produs în același an cu anexarea de către Ungaria a Severinului, fiind un fapt știut că luptele pentru recucerirea cetății au fost purtate pe perioada mai multor ani, posibil și în timpul domniei lui Radu I.

În ultimul studiu recenzat, "Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare: prieteni sau dușmani într-un Ev Mediu întunecat?", istoricul C.L. se arată deranjat chiar de parafraza din titlu pe care o consideră neinspirată. D-l C.L. este vizibil contrariat de formularea plastică "Ev Mediu întunecat", singura similitudine găsită de domnia sa fiind aceea că secolul al XV-lea reprezintă o epocă tenebroasă. În mod cert, impetuosul istoric ar trebui să consulte, înainte de a porni asemenea demersuri, și o serie de dicționare explicative ale limbii române. În acest fel, ar putea afla că sintagma de "Ev Mediu întunecat" poate semnifica, nu numai o epocă tenebroasă, ci și o epocă îndepărtată, învăluită în negura timpului. Întunecată este, însă, cu siguranță, pentru recenzent domnia lui Vlad Țepeș, câtă vreme afirmă, cu nonșalanță, că la sfârșitul lunii noiembrie 1456 este imposibil ca Țara Românească să fi început plata tributului către Imperiul Otoman (acuzând vehement autorii, în acest caz, de o greșeală de tehnoredactare). Teoria este destul de clar reliefată de o serie de documente pe care probabil d-l C.L. nu le-a parcurs nici măcar în treacăt. Primul argument este reprezentat de scrisoarea trimisă de Vlad Țepeș brașovenilor la 10 septembrie 1456<sup>37</sup>, în care voievodul român atrăgea atenția asupra soliilor otomane sosite în Țara Românească, ce încercau obținerea neutralității statului muntean în vederea declanșării unor acțiuni cu caracter de jaf în Transilvania. Informațiile sunt completate și de cronica ienicerului sârb Constantin de Ostrovița care subliniază începerea plății tributului de către statul muntean: "Acest fiu al lui Dracula a venit doi ani de-a rândul la curtea împăratului de a adus tributul, potrivit înțelegerii"<sup>38</sup>.

Schimbară raporturilor cu Imperiul Otoman a avut urmări imediate, acceptarea vasalității turcești născând un conflict cu Ungaria, care își dorea ca poziția Țării Românești să fie una de ostilitate deschisă în relațiile cu Înalta Poartă. Una din primele mărturii ale existenței stării de tensiune la nivelul relațiilor dintre cele două state este reprezentată de documentul din 17 decembrie 1456, în care regele Ladislau cerea brașovenilor să îl ajute pe pretendentul Dan vodă să ocupe tronul muntean, deoarece Vlad Țepeș își încălcase promisiunile făcute Ungariei<sup>39</sup> (în urma tratatului din 6 septembrie 1456). Prin urmare, dincolo de blocada comercială impusă de Țara Românească puternicilor centre economice din sudul Transilvaniei, atitudinea regelui maghiar trebuie să fie analizată și din perspectiva posibilei renunțări a lui Vlad Țepeș la o atitudine antiotomană deschisă<sup>40</sup>.

Gândirea obtuză și plină de erori de interpretare a d-lui C.L. se extinde, din nefericire, asupra întregului studiu, tânărul istoric nefiind în stare să trateze o asemenea problemă a evoluției relațiilor dintre Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș decât din punct de vedere strict politic. Chiar și așa, d-l C.L. oferă sugestii bibliografice care abundă în elemente de roman cavaleresc. Dar, cine știe dacă nu și ele au fost selectate întâmplător dintr-o listă bibliografică rătăcită printr-un raft de bibliotecă cu care d-l C.L. încearcă să

<sup>37</sup> Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/I, București, 1911, p. 46.

<sup>38</sup> *Călători străini despre țările române*, vol. îngrijit de M. Holban, București, 1968, p. 126.

<sup>39</sup> Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/I, p. 47.

<sup>40</sup> Pentru lămuriri suplimentare asupra problemei recomandăm recenzentului două lucrări citate dar din păcate necitite de către domnia sa: N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 85, Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, București, 1998, p. 68.



realizeze o analiză serioasă, cu un spirit critic dus la apogeu asupra unor probleme despre care nu a scris un cuvânt, dar pe care le "stăpânește" atât de bine.

În consecință, pe baza întregii analize efectuate, ne simțim îndreptățiți să sugerăm ca, pe viitor, recenziile d-lui C.L, cel puțin pentru perioada secolelor XIII-XV, să fie privite cu deosebită reticență, evitându-se în acest fel apariția unor materiale care se doresc extrem de critice, dar care se situează la un nivel pseudo-științific\*.

RADU CÂRCIUMARU

---

\* Odată cu acest drept la replică, Redacția SMIM consideră încheiată această dispută având în vedere că polemica a depășit pe alocuri limbajul academic și argumentele științifice.

## RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

*Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos Catal g*, vol. I, întocmit de Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, Edit. Univer ității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005, 484 p.

Prin publicarea volumului de față, ce cuprinde documentele pătrate în arhiva mănăstirii Xiropotamu, unul dintre cele mai vechi și totodată importante așezăminte monastice athonite care s-a bucurat de milostenia vechilor domni români și nu numai, efortul de valorificare a bogatului fond documentar românesc existent la Muntele Athos face încă un pas înainte. Volumul conține rezumatele a 583 de documente din perioada secolelor XV - XVIII (numerotate însă de la 1 la 520, plus alte 63, ce provin din arhiva grecească a mănăstirii, cu indicativul A - D, din dorința de a se păstra ordinea existentă în volumul publicat în limba greacă de Florin Marinescu, în anul 1997), urmând ca cele din intervalul 1801 - 1877, precum și cele fără dată și cele provenind din arhiva grecească a acestei mănăstiri, așa cum se precizează în *introducerea* semnată de Petronel Zahariuc, să se regăsească într-un al doilea volum.

Bogăția de informații pe care ne-o oferă volumul este impresionantă, deși majoritatea pieselor este constituită din acte ce consemnează donații ale unor domni, boieri, dar și al unora de condiție socială mai modestă (cum este cazul Mariei armeanca țigancă care dăruiește mănăstirii Dancu o casă stricată ce se afla pe o moșie a respectivului așezământ, în schimbul îngrijirii ei până la moarte; doc. nr. 337), în favoarea acestui așezământ monastic, tranzacții de natura funciară, vânzări au răscumpărări de rumâni etc. Totuși, în ciuda acestei aparente monotonii, documentele volumului, coroborate cu cele deja intrate în circuitul istoriografic, întregesc și în același timp largesc în chip fericit informațiile de care dispuneam asupra societății românești, oferind specialiștilor, îndeobște a celor preocupați de cercetarea istoriei secolelor XV - XVIII, detalii importante nu numai despre trecutul unor importante așezăminte religioase din Țara Românească și Moldova, ci și asupra unor categorii socio-economice, evenimente politice sau a genealogiei unor familii ce s-au evidențiat în istoria celor două țări românești de-a lungul perioadei mai sus - amintite.

Cum era și firesc, documentele oferă amănunte interesante și abundente asupra proprietăților pe care mănăstirea Xiropotamu le-a deținut în Țara Românească și Moldova, precum și asupra unor lăcașuri religioase ce i-au fost închinat de-a lungul timpului ca metohuri. Este cazul mănăstirii bucureștene de la Podul Colintinei, cunoscută mai târziu sub numele de Plumbuita (închinată ca metoh de Mihnea Turcitul la 1585), al bisericii Adormirea Maicii Domnului din Slatina sau cel al mănăstirilor ieșene Clatia și Dancu.

Din documentele volumului desprindem informații interesante și în ce a privește activitatea unor negustori și meșteșugari, categorie socială tot mai bine reprezentată în documentele epocii. Astfel, dintr-un document din 1614 aflăm că un anume Manole cojocarul a dăruit 5 prăvălii în București mănăstirii Plumbuita, unde a

și călugărit (doc. nr. 14), iar o jumătate de secol mai târziu domnul Moldovei, Vasile Lupu, împuternicea pe Cârstea gelep să-l caute pe Panaiote gelep pentru a-l obliga să restituie banii pe care acesta ultimul îi datora lui Chiriță vameșul din Țara Românească (doc. nr. 45). În aceeași perioadă, Istratie Dabița întărea lui Dima, negustor din Țara Românească, în calitatea lui de epitrop al unor boieri munteni, dreptul de a vinde moșia Trohănești, de pe apa Bârladului (doc. nr. 66). Din această perspectivă, credem că nu este lipsit de importanță și faptul că două dintre metohurile mănăstirii Xiropotamu erau ctitorii ale unor alojeni care, cel puțin în primele momente ale prezenței lor în Țara Românească și Moldova, au desfășurat activități comerciale: biserica Adormirea Maicii Domnului din Slatina, ctitoria familiei de boieri Slătineanu, și mănăstirea Clatia, ctitorie a negustorului Pagoni (Păun), ajuns mare vameș.

În același timp, documentele aduc mărturie despre viața și sentimentele religioase ale oamenilor din acele vremuri. Emulația provocată în cele două țări române, atât la nivelul trăirilor religioase, dar și în plan material, de vizita, la mijlocul secolului al XVIII-lea, a călugărului Chesarie Daponte (fostul secretar al lui Mihai Racoviță și al lui Constantin Mavrocordat), care a adus și o bucată din Lemnul Sfintei Cruci este un indiciu prețios în acest sens (vezi, de exemplu, doc. nr. 354 - 358). O mărturie a credinței și pietății o reprezintă și diatele întocmite "la vreme de petrecanie", unele dintre ele oferind totodată indicii prețioase asupra gradului de civilizație. Astfel, dacă bunurile pe care Gavril le lăsa, la 1758, urmașilor săi nu erau de prea mare valoare (soției și unei copile le lăsa o dugheană, fiicei "celei mari" îi lăsa o cergă, două cămăși cu fir, o masă, câteva ștergare de masă cu fir, 9 coți de pânză, etc., iar "unei copile făcută cu altă soție" îi lăsa pentru zestre o dugheană și doi boi; doc. nr. 348), cu totul este situația Bălașei, soția lui Iorga medelnicer care, ajunsă la "acel de obștie sfârșit", își "tocmește" casa. Fiicei Zmaranda, căreia îi revenea obligația să cheltuiască 1 000 de lei la înmormântarea ei, îi lăsa viile de la Odobești și casele din Iași; fiicei Elena, îi dăruia numai două sălașe de țigani, în timp ce fiicei Nastasăica îi lăsa moșia Smila, casele din Bârlad și niște țigani. Nepoatei Marioara îi lăsa un vad de moară la Putna, precum și un inel de aur cu peruzea și cu rubine, iar unei alte nepoate, Casandra, îi lăsa "butca" și banii pentru a fi cumpărați doi cai. Mai sunt recompensate și celelalte rude, duhovnicul, dar și țiganca Iliana, pe care o iartă și cere rudelor să o îngrijească până la moarte, iar apoi să-i dea și un sărindar. Sume importante de bani erau lăsate și în favoarea unor locașuri religioase: 150 lei la Ierusalim, 240 lei la Sfântul Munte, 20 lei pentru mănăstirea Neamț, etc. (doc. nr. 491).

Amintim și faptul că volumul este însoțit de o *listă bibliografică* (p. 15 - 20), un bogat și temeinic *indice de nume* (p. 253 - 407), precum și de o *anexă* în care sunt redată, în excelente condiții grafice, mai multe *ilustrații și fotocopii de documente* (p. 411 - 484), toate acestea având rolul să faciliteze consultarea respectivului volum.

În final, nu ne rămâne decât să-i felicităm pe cei trei cercetători ce au avut inițiativa și au trudit pentru realizarea în bune condiții a acestui volum de documente, exprimându-ne în același timp speranța că el va fi deschizător al unei serii în care să fie valorificat în mod sistematic bogatul fond documentar românesc păstrat în arhivele mănăstirilor de la Sfântul Munte Athos, lucru de altfel anunțat de editori în introducere.

Gheorghe Lazăr

ANTAL LUKÁCS, *Documente făgărașene*, I (1486 1630), Edit. Scriptorium, București 2004, 316 p.

În pofida atenției constante de care s-a bucurat Tara Făgărașului, mai ales din partea istoricilor români, multe documente zac, încă, în fonduri arhivice neexplorate sau insuficient explorate. Dl. Antal Lukács a cules și editat în acest primul volum al colecției sale un număr de 221 de acte inedite. Efortul său, de o probitate înțeleasă, merită din plin a fi salutat. Cât despre însemnătatea acestor acte făgărașene, de ajuns să menționez că însuși autorul volumului de față a relevat anterior, prin câteva studii, însoțite de anexe, publicate în periodicele "Acta Transylvanica" (I, 2004, p. 229-248) sau "Arhiva Istorică a României" (seria nouă, I, 2004, nr. 1, p. 75-97 și nr. 2, p. 31-34). Nu pot decât să îi urez D-lui Antal Lukács să completeze cât mai curând cu noi volume colecția inițiată de domnia sa.

Ștefan Andriescu

TEODOR BĂLAN, *Documente bucovinene, vol. VII, 1464 1740*, ediție îngrijită de prof. univ. dr. Ioan Caproșu, indice de Arcadie Bodale, cuvânt înainte de Dumitru Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române, Edit. Taida, Iași, 2005, XX+318 p., (Academia Română. Filiala Iași. Centrul de studii "Bucovina" Rădăuți).

O inițiativă binevenită a scos din arhivă și a adus în circuitul public prin lucrarea de față continuarea însemnatei culegeri de documente bucovinene datorată istoricului Teodor Bălan. Ca și volumele anterioare, cel de față aduce valoroase date noi despre diverse aspecte ale spațiului bucovinean și adăugiri și întregiri la volumele anterioare editate. Publicarea acestui volum este un act științific și de pietate față de memoria unui devotat al studiilor istorice consacrate provinciei natale.

Șerban Papacotea

IOAN HAȚEGAN, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, Edit. Banatul, Edit. Artpress, Timișoara, 2005, 358 p. (Cronologia Banatului [Vol. II [Partea] 2.]) (Academia Română, Filiala Timișoara. Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”) (Bibliotheca Banatica. Series Historica)

Institutul de Cercetări Socio-Umane "Titu Maiorescu" din Timișoara și Societatea Culturală Banatul au inițiat un proiect de cercetare cu titlul "Cronologia Banatului". Se intenționează realizarea a aproximativ zece volume, fiecare urmând să acopere un segment cronologic bine delimitat al istoriei teritoriului dintre Carpații Meridionali, Mureș, Tisa și Dunăre. Primul care vede lumina tiparului este volumul II, partea 2, autor fiind Ioan Hațegan, care este și coordonatorul proiectului. Cartea se ocupă de istoria Banatului în epoca otomană, mai precis între 1552 când Imperiul otoman a organizat vilayetul de Timișoara și 1716 când armata austriacă i a înfrânt alunat

pe otomani, iar apoi a organizat aici o provincie a Imperiului habsburgic, cu numele Banat.

Lucrarea este rezultatul unui remarcabil efort de documentare. Autorul a extras informații din nu mai puțin de 385 de titluri (listate într-o bibliografia de la sfârșitul volumului), de regulă cărți și articole care se ocupă special sau măcar tangențial de istoria Banatului în epoca otomană, dar și publicații de izvoare istorice. Este vorba, firesc, de cam tot ceea ce s-a publicat despre Banatul în epoca otomană în istoriografiile română, maghiară, sârbă, austriacă ș.a., pe parcursul a două secole și mai bine. Nu putem să nu remarcăm faptul că un număr de lucrări apărute în ultimii ani au fost omise; cum sunt volumele editate de István György Tóth (*Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*, Roma-Budapest, 1994; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania*, vol. I și urm., Roma-Budapest, 2002 și urm.), care conțin o mare cantitate de informații cu privire la misionarii catolici care au acționat în Banat în secolele XVI-XVII. Dar chiar și așa, se poate spune că prin volumul realizat de Ioan Hațegan avem la îndemână, într-o formă concentrată, cam tot ceea ce se știe despre istoria Banatului în perioada otomană.

Informațiile și faptele de istorie sunt prezentate pe ani, luni și zile (unde e posibil). Fiecare element considerat demn de a fi semnalat este listat aici. La fiecare informație, la urmă, este indicată, în paranteză, într-o formă abreviată, sursa. Uneori nu avem doar o simplă înregistrare a faptului istoric respectiv, ci sunt inserate părți din documente și cronici; se înțelege că e vorba de documente deja publicate, în traducere românească. Chiar dacă acest procedeu diluează întrucâtva scopurile lucrării, credem că reproducerile din documente de epocă sunt utile în acest context. Este și cazul unui document otoman important intitulat "Veniturile funcționarilor și ale oștenilor cetății Timișoara din vilaietul Timișoara în anul 1034" [A.D. 1590-1591] (redat la p. 158-169) sau al descrierii Timișoarei, făcută de Henrik Ottendorf, în 1663 (p. 214-225).

Utilitatea acestei lucrări nu trebuie argumentată. Ea este, înainte de toate, un instrument de lucru indispensabil celui care se ocupă de istoria Banatului. Este, într-un fel, și un bilanț al cercetării cu privire la Banatul în intervalul 1552-1716. Parcurgerea, fie și superficială, a acestei lucrări duce la concluzia că informația istorică (de regulă, mărunță) privind Banatul în perioada otomană este foarte bogată; dar, totodată, prilejuiește și constatarea că marile studii, care să privească aspectele esențiale ale istoriei acestei provincii – cum ar fi administrația otomană, proprietatea, economia, demografia, mișcările de populație și raporturile interetnice și interconfesionale etc. – au fost în general puțin frecventate de istorici. Cheia dezvoltării viitoare a cercetării cu privire la istoria Banatului în epoca otomană se află în imensul volum de izvoare otomane, din arhivele turcești, dar și din alte părți, și suntem convinși că formarea unei echipe de osmaniști specializați în istoria Banatului – și care să lucreze pentru instituțiile de cercetare din Timișoara, atât de interesate în promovarea istoriei acestei provincii – va asigura și instituționalizarea, dar și profesionalizarea acestui domeniu de cercetare.

*Viorel Achim*

*Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, ed. Edgar Hösch, Karl Nehring, Hol, Sundhaussen, Böhlau, Köln, 2004, 770 p.

Publicat sub egida Süd-Ost Institut din München, lexiconul privind istoria Europei de sud-est acoperă temporal perioada din evul mediu timpuriu până în epoca noastră, iar geografic teritoriul următoarelor state actuale: Albania, Bosnia Herțegovina, Bulgaria, Grecia, Croația, Macedonia, Moldova, România, Serbia și Muntenegru, Slovacia, Slovenia, Ungaria și Cipru. Un efort de sinteză similar se regăsește și în *Studienhandbuch Östliches Europa*, vol. 1, *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*, editat de Harald Roth și apărut tot la Edit. Böhlau în 1999. Acest din urmă instrument de lucru este mai degrabă orientat spre a veni în ajutorul celor interesați în cercetarea istoriei regiunii, oferind și întrebări sau căi de urmat, indicații bibliografice largi, dar și adrese utile ale arhivelor și institutelor de specialitate din fiecare țară (deși informația s-a învechit deja, cel puțin în privința institutului nostru, care a primit un alt număr de telefon între timp, sau de pildă, a institutului de Studii socio-umane din Sibiu, care și-a schimbat adresa). Revenind însă la lexiconul din 2004 (despre care nu mă pot abține să remarc că ultimele evenimente din Muntenegru fac ca informația de abia doi ani să devină un document istoric în sine), scopul său este de a oferi un punct de sprijin pentru publicul larg, dar și pentru cercetători. Informațiile biografice nu sunt incluse, deoarece același institut din München a publicat între 1974 și 1981, în patru volume, un lexicon biografic al Europei de sud-est (*Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, ed. Matthias Bernath, München, Oldenbourg).

Lista autorilor este interesantă în sine, contribuțiile provenind aproape în exclusivitate de la specialiști din Germania și Austria. Publicul țintă este desigur cel din Occident, așa cum și referințele bibliografice, pe cât posibil, trimit la monografii și studii în limbi de circulație internațională. Intrările sunt variate: state actuale și provincii istorice, orașe, instituții, evenimente importante (răscoale, tratate de pace, mișcări culturale și religioase), concepte ("feudalismul", "holocaustul", "industrializarea" de exemplu), grupuri sociale, popoare și etnii, etc. Istoria României ocupă desigur un loc important în lexicon, care trebuie să intre în circuitul bibliotecilor din țară fără doar și poate.

Mária Pakucs Willcocks

*Királyok ék királynék itineráriumai (1382-1438). Itineraria regum et reginarum (1382-1438)*. Zsigmond király és császár (1382-1437) itineráriumát készítette ENGEL Pál. Kiegészítette, szerkesztette és mutatóval ellátta C. TÓTH Norbert. Mária királynó (1382-1395) és Borbála királyné (1405-1438), Zsigmond király és császár feleségei, valamint Erzsébet (1382-1386) királyné, I. Lajos király özvegye itineráriumait készítette, szerkesztette és mutatókkal ellátta C. TÓTH Norbert, Budapest, 2005, 187 p (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1)

Cum se vede și din titlu, acest volum conține de fapt patru itinerarii: al reginei Maria (1382-1395) (p. 35-46), al regelui și împăratului Sigismund (1382-1437) (p. 55-131), al reginei Elisabeta (1382-1386) (p. 161-164) și al reginei Barbara (1405-1438) (p.

169-180). Sunt reconstituite aici, pe zile, traseele urmate de Sigismund – rege al Ungariei (1387-1437), împărat romano-german (din 1410-1411) și rege al Boemiei (din 1420) și de reginele sale Maria și apoi Barbara, precum și de regina-mamă Elisabeta, soția fostului rege ungar Ludovic I de Anjou și soacra lui Sigismund. Avem, astfel, o evidență (cvasi-) completă a locurilor pe unde a trecut regele-împărat de al cărui nume se leagă istoria unei părți însemnate a Europei din jurul anului 1400 și care a jucat un rol important în politica internațională a vremii.

Acest gen de lucrări a fost frecventat de istoricii maghiari, începând din epoca pozitivismului, astfel încât istoriografia din țara vecină se poate lăuda cu faptul că a reconstituit în detaliu itinerariile urmate de cele mai importante personaje ale istoriei naționale; pentru a ne referi doar la secolele XIV-XV, există astfel de itinerarii pentru regii Ludovic I, Sigismund, Vladislav I, pentru Iancu de Hunedoara, dar și pentru alții. (Câteva dintre aceste lucrări sunt trecute, în note, în Cuvântul înainte la cartea de care ne ocupăm). Sigismund de Luxemburg s-a bucurat de o atenție deosebită în acest sens, fapt firesc odată ce el aparține istoriei mai multor țări; Jörg Hoensch a realizat chiar un volum cu acest conținut (*Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368-1437*, Warendorf, 1995).

Volumul pe care îl semnalăm este o dezvoltare a unei lucrări manuscrise a regretatului Engel Pál. Tânărul istoric C. Tóth Norbert care, după moartea lui Mályusz Elemér, a preluat conducerea colectivului ce editează colecția de documente din epoca lui Sigismund (*Zsigmondkori oklevéltár*), a completat lucrarea și i-a dat forma elaborată de azi. A rezultat o evidență foarte bogată a locurilor pe unde a trecut Sigismund în cele cinci decenii de domnie. Este notată data și locul unde s-a aflat regele-împărat, și la fiecare mențiune o notă face trimiterea la documentul corespunzător (se înțelege, trimiterea e făcută fie la o culegere de documente – în cazul documentelor publicate – fie la un document de arhivă încă nepublicat).

Marele proiect încă în derulare – al publicării documentelor ungare ale epocii lui Sigismund a făcut posibilă realizarea lucrării lui Engel Pál și C. Tóth Norbert. Lucrarea are la bază prelucrarea acestui volum imens de documente. Până la anul 1422 inclusiv, itinerariul lui Sigismund este reconstituit urmând, în cea mai mare parte, documentele deja publicate în *Zsigmondkori oklevéltár*; există însă și trimiteri la documente inedite, care dintr-un motiv sau altul n-au fost introduse în colecție. După acest an, trimiterile sunt făcute mai cu seamă la documente de arhivă, care, cele mai multe, vor face desigur obiectul colecției de documente; unele trimiteri sunt însă la culegeri de documente mai vechi sau mai noi.

Utilitatea acestei lucrări credem că nu trebuie argumentată. Este un instrument de lucru indispensabil celui care se ocupă de epoca lui Sigismund, fie chiar și de istoria regională.

Evidența foarte precisă a traseelor parcurse în mai multe rânduri de Sigismund în Transilvania și Banat, dar și pe teritoriul Țării Românești și al Moldovei, ori la Dunărea de Jos, poate fi extrem de utilă istoricilor români. Când e vorba de prezența lui Sigismund în sudul Transilvaniei la sfârșitul lui 1426 și în anul următor, ocazie cu care regele a ajuns și la Câmpulung, unde a emis documente, între 3 și 6 aprilie 1427, se face trimitere la documente de arhivă (p. 121); ceea ce poate să indice prezența unor acte încă nepublicate, care cu siguranță vor fi luate în seamă de editorii documentelor epocii lui Sigismund. La fel, când e vorba de călătoria lui Sigismund în părțile de sud ale

Banatului, legată de reorganizarea sistemului de apărare de la Dunăre, în 1428 (p. 122-123). Între documentele care privesc deplasările reginei Maria, două sunt emise de Ioan Olachus, fiul lui Sas, din familia voievozilor maramureșeni, între 1313-1319 mare coman al curții reginei. Primul document, din 8 aprilie 1386, a fost publicat recent (în 2003) de Szilárd Süttyő, iar cel de-al doilea, din 6 iulie 1389, pare să fie inedit, odată ce se face trimitere la arhivă.

Autorul itinerariului lui Sigismund este conștient de limitele acestui gen de lucrări, în condițiile volumului mare de informație istorică privind acea epocă, oricând putând apărea noi documente, care să detalieze întrucâtva cronologia deplășărilor făcute de regele-împărat. De aceea, el face apel la cititori să vină cu propuneri pentru o eventuală nouă ediție, îmbunătățită.

*Viorel Achim*

*Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. 18. Jahrhundert). Ein exemplarisch s Handbuch*, editat de Josef Pauser, Martin Scheutz și Thomas Winkelbauer, seria *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 44*, Edit. Oldenbourg, Viena, 2004, 1134 p.

Imensul volum prezentat aici este un instrument de lucru impresionant, un "manual exemplar", al cărui subtitlu într-o traducere literară și desigur inexactă în limba română îl face cu atât mai incitant. Este o introducere în sursele istorice ale monarhiei habsburgice în epoca modernă, care reușește să depășească un canon învechit și să împrăștiere acest tip de produs istoriografic. Este un imens efort de echipă a aproape o sută de istorici din Austria, Cehia, Germania și Ungaria în speță. *Introducerea* (p. 21-32) lui Jeroen Duindam (Utrecht) discută istoriografia austriacă ce a produs multe lucrări și monografii fundamentale în buna școală rankiană privind istoria politică și a administrației Imperiului, dar a lăsat deoparte și în același timp a deschis multe alte direcții de investigare și interpretare a surselor. Pledoaria lui Duindam nu exclude în nici un caz interesele istorice tradiționale privind curtea de la Viena, ci dorește să introducă în ecuație și "componentele slabe" ale acesteia: curtea ca loc cosmopolit în care se întâlnesc și se confruntă loialități, mentalități și ideologii care la rândul lor evidențiază dificilul echilibru între guvernarea centrală și regiuni. Mai mult, în acest volum nu se oferă și perspectiva rezultatelor produse de cercetările îndreptate spre viața cotidiană, microistorie, istoria mentalităților și a sexelor.

Volumul se împarte în patru mari părți: Instituții, Forme, Imagini și Obiecte, fiecare având mai multe capitole de referință, redactate de specialiști în domeniu. Toate subcapitolele au formă narativă, sunt o punere în balanță a stadiului actual al istoriografiei în domeniul dat și o discuție asupra perspectivelor. Referințele bibliografice se află atât în notele de subsol cât și în bibliografia atașată fiecărui segment tratat. Referințele arhivistice cel mai adesea sunt menționate de autori în text, iar nu în note.

Voi aminti aici doar câteva din capitolele înnoitoare, din părțile "netradiționale" ale volumului. Partea a II-a, intitulată "Forme" ("Gattungen") conține un capitol care discută autobiografiile și ego-documentele (Selbstzeugnisse), un teritoriu la modă în



istoriografia de limbă germană care însă explorează surse istorice importante și deja numeroase în perioada modernă timpurie: autobiografii, relatări de călătorie, jurnale de familie, jurnale. Al doilea capitol din această parte discută "Scrisori": forme și tipuri de scrisori, corespondența savantă, corespondența de familie a lui Ferdinand I și a lui Leopold I (ale căror scrisori sunt în parte publicate de multă vreme), etc. Un alt text se referă la pamflete și ziare, iar un al patrulea la istoriografie în formele ei diverse: istoriografia oficială de curte, panegirice și predici funerare și cronici orășenești. Partea a III-a atacă un alt subiect drag istoriografiei austriece: imaginile (portrete, embleme, hărți, inscripții) și obiectele ca surse istorice. O ultimă parte a volumului este un ipotetic răspuns dat de Wolfgang Ernst la întrebarea "Este arhiva un loc al memoriei?" în special în fața provocărilor aduse de noile medii de salvare și arhivare a datelor.

Instrumentul de lucru prezentat aici este așadar structurat în jurul problemelor actuale ale istoriografiei și nu în jurul surselor. O mutare a accentului aduce cu sine accesibilitate și claritate, iar volumul în mod cert nu se vrea un îndrumar sau catalog arhivistic. Este mai degrabă un îndreptar către ceea ce sursele pot oferi istoricilor de astăzi și către întrebările posibile adresate izvoarelor.

*Măria Pakucs Willcocks*

*Palia de la Orăștie (1582). I. Textul.* Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton. Volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Sorin Gruia, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005, 229 p.

Prin readucerea în circuitul științific a unuia dintre cele mai vechi texte de limbă românească, potrivit regulilor celor mai stricte de editare a acestui tip de opere, grupul de cercetători ieșeni care și-au câștigat un merit științific deosebit care privește nu numai domeniul filologiei ci al culturii și al istoriei românești în general.

Textul românesc al cărților biblice cuprinse în *Palia de la Orăștie* e editat paralel cu echivalentul său maghiar și latin. Introducerea pune în evidență aria largă de cercetători ai trecutului, în primul rând, firește, filologii, care vor găsi material abundent pentru cercetările lor în noua ediție a acestui text a cărui însemnătate nu are nevoie să mai fie subliniată.

*Șerban Papacostea*

GEORG SOTERIUS, *Cibinium. Eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, text latin editat și tradus în limba germană de Lore Poelchau, Böhlau, Köln, 2006, 283 p. cu indici și il.

O demult necesară tipărire a unuia din manuscrisele lui Georg Soterius se află acum la dispoziția cercetătorilor și, în opinia editoarei, "vine în întâmpinarea intereselor celor născuți și crescuți în Sibiu" (p.IX).

Lore Poelchau este o specialistă în literatura neo-latină din Transilvania. Preocupările sale științifice s-au îndreptat și asupra operei poetice a lui Johan Sommer (Somerius), Poelchau editând și traducând în germană două din poeziile acestuia în *Humanistica Lovanensia. Journal of Neo-Latin Studies*, vol. 47, 1998, p. 182-239. Autoarea a mai publicat și o ediție cu traducerea germană a operei mai cunoscute a lui Sommer în istoriografia română, elegiile moldave și viața lui Heraclid Despot: *De clade Moldavica elegiae XV. 15 Elegien über das moldauische Unglück. Vita Jacobi Basilici Heraclidis Despotae. Das Leben des Jacobus Basilicus Heraclides Despota*, ed. Lore Poelchau, Heidelberg, Manutius Verlag, 2001, 292 p. (seria Bibliotheca Neolatina vol. 8).

În cuvântul introductiv al ediției bilingve a istoriei Sibiului, editoarea ne oferă informații despre viața și activitatea lui Soterius (ale căror interesante cotituri nu le dezvăluim aici), și chei de lectură către textele acestuia în contextul istoric și lingvistic al începutului de veac 18. Konrad Gündisch a contribuit la introducerea cu un scurt studiu despre Georg Soterius "ca istoric și geograf ardelean" (p. xvi-xix).

Textul lui Georg Soterius este greu de încorsetat într-o categorie strictă: este o descriere a orașului Sibiu în devenirea sa istorică, dar mai mult decât atât. Descrierea geografiei și a topografiei orașului, a faunei, florei, climei și a influenței acesteia asupra oamenilor l-au preocupat îndeaproape pe autor. Mărimea orașului (suprafața), clădirile importante, străzile, dar și organizarea politică și socială sunt de asemenea descrise într-un mod încântător, cu dese inserări de documente originale din arhiva orașului. Desenele și schițele din manuscris sunt reproduse în traducerea germană a textului latinesc original. Autorul se declară îndatorat orașului Sibiu pentru că i-a fost "alma nutrix" și "magistra vitae" (p. 1), care se poate citi ca o motivare indirectă a demersului și ca o dedicație către orașul care l-a primit în sânul său după lungile peregrinări prin nordul Europei.

Întrebarea de ce manuscrisul *Cibinium* nu a fost tipărit în veacul 18 și de ce s-au păstrat destul de multe copii rămase tot în manuscris nu este ridicată de Poelchau, dar un răspuns indirect se poate afla în faptul că textul nu a fost terminat de autor. Incertitudinea care este clarificată de editoare se referă la data manuscrisului. Georg Soterius nu și-a datat textul, dar Lore Poelchau presupune că ultima fază de redactare a acestuia a avut loc între 1722 și 1725.

Nu este în intenția acestei notițe mai mult decât să transmită cu entuziasm știrea apariției acestui volum și să aprecieze efortul editorial de înaltă ținută investit în publicarea lui.

Măria Pakucs Willcocks

FERENȚ IOVAN, *Începuturile bisericii catolice din Moldova*, ediție îngrijită de pr.prof.dr. Eduard Ferentz, Edit. Sapientia, Iași, 2004, 298 p. + 4 hărți.

Cercetătorii istoriei spațiului carpato-danubiano-pontic în secolul al XIII-lea au la îndemână acum o nouă ediție, întregită, și sub un nou titlu a lucrării *Cumanii și episcopia lor* apărută cu șapte decenii în urmă. Neîndoielnic, această nouă ediție a lucrării, operă de erudiție și de pietate, care a ocupat și ocupă un loc însemnat în

istoriografia română e destinată să fie de cel mai mare folos cultivatorilor studiilor medievale din țara noastră.

Șerban Papacostea

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, 290 p., 234 il.

A alcătui o biografie a unui personaj istoric nu înseamnă să colecționezi tot ceea ce se poate ști sau ceea ce ar trebui să știm despre el, scria Jacques Le Goff în prefața la cartea sa despre Ludovic cel Sfânt<sup>1</sup>. Pură utopie, o astfel de întreprindere nu ar fi decât o invitație abstractă la o reconstrucție spre care conduce inevitabil cedarea în fața ispitei că orice detaliu este semnificativ.

„Iluzia biografiei”, asupra căreia atrăgea atenția Pierre Bourdieu în 1986<sup>2</sup>, dar și „reîntoarcerea biografiei” după 1989<sup>3</sup> fac parte dintr-o dezbatere ce animă încă breasla istoricilor europeni, fie că e vorba de articole cu caracter teoretic, fie că în discuție se află biografii istorice, gen frecventat din ce în ce mai des în ultimii zece ani. Suntem așadar preveniți asupra faptului că biografia comportă „un exces de sens și de coerență”<sup>4</sup> indus de prejudecata comportamentului stabil și necontradictoriu al unei personalități. Ne-am vindecat, de asemenea și de iluzia de a suplini lipsurile izvoarelor, tăcerile și absențele, cu intuiții anecdotice și certitudini psihologizante. Am scăpat aproape și de mitologizarea hagiografică, construită pe opoziția dintre persoană și societate, ne-am izbăvit și de lectura marxistă a biografiei ca pretext pentru explorarea globală a unei epoci, în care un personaj nu făcea decât să dea glas unor tendințe „determinante” ale unui Altul care făcea istoria: „poporul”. Parcurgem, în experiențe diferite, o epocă ce descoperă virtuțile euristice ale biografiei, cu tot arsenalul metodologic al practicii istorice, concentrat în construirea unui obiect de cercetare care a fost o persoană în carne și oase. Aceasta nu presupune mai puțin decât în oricare alt tip de abordare, punerea unei probleme, alcătuirea unui dosar de surse, cât mai variate cu putință ca tipologie și ca tip de „discurs”, supunerea lor unui susținut examen critic, explorarea modului în care personalitatea s-a gândit pe sine, a fost percepută de contemporanii săi și a supraviețuit în memoria culturală a societății sale, cum s-a articulat dinamica dintre alegerile individuale și constrângerile instituționale și normative, de toate felurile, la care ea a fost supusă. În sfârșit, o biografie devine pertinentă, cu alte cuvinte capabilă să vorbească de „o prezență”, dacă individul este văzut, fără naivă „familiaritate” reduționistă și fără

<sup>1</sup> Jacques Le Goff, *Saint Louis*, Editions Gallimard, 1996, p. 16.

<sup>2</sup> Pierre Bourdieu, *L'illusion biographique*, în „Actes de la recherche en sciences sociales”, 1986, nr. 62-63, p. 69-72.

<sup>3</sup> Giovanni Levi, *Les usages de la biographie*, în *Annales ESC*, 1989, p. 1325-1336; Jacques Le Goff, *Comment écrire une biographie historique aujourd'hui*, în „Le Débat”, nr. 54, 1989, p. 48-53 etc.

<sup>4</sup> Jean Claude Passeron, *Le scénario et le corpus. Biographies, flux, itinéraires, trajectoires*, în *Le Raisonnement sociologique*, Paris, 1991, p. 185-206.

anacronisme postmoderne, în ansamblul de continuități și discontinuități care leagă sau separă lumea lui de cea de astăzi.

Desigur, mai sunt de luat în discuție și convențiile genului, cel mai aproape de literatură, din câte a experimentat scrisul istoric: convenția „timp”, convenția „spațiu” și convenția „stil”. Orice biografie care se respectă ascultă de înșiruirea cronologică impusă de ciclul vieții; chiar de-ar fi să străpungă această structură, în explorări sincrone, autorul (istoric) o va face după ce s-a asigurat că parcursul cronologic nu lipsește din cartea sa și că, la sfârșitul lecturii, cititorul nu va avea nedumeriri majore în privința datelor esențiale ale destinului personajului-erou. Supunerea la convenția „spațiu” presupune familiarizarea cu locul de obârșie, recompunerea traiectoriilor vieții, căutarea urmelor. În sfârșit, mai mult decât oricare carte de istorie, se crede îndeobște că alcătuirea unei biografii cere un talent literar, ușurința de a pune în scenă, puterea de a evoca.

Am avut în minte toate aceste repere și avertismente, dar nu mi-am putut stăpâni nici uimirea, nici surpriza, când am început să citesc cartea colegilor noștri, căreia îi sunt dedicate aceste rânduri. Nu m-a mirat faptul că biografia s-a reîntors în scrisul istoric al istoricilor ieșeni. Studiul închinat Mariei de Mangop se încadrează într-o serie de alte biografii sau studii de prosopografie, a căror importanță pentru înțelegerea actuală a semnificației, resurselor și metodei biografiei istorice ar merita, fără îndoială, o discuție aparte. Aceeași autori au semnat, anul trecut, voluminoasa biografie a lui Ștefan cel Mare<sup>5</sup>, Maria-Magdalena Székely a dedicat sfetnicilor lui Petru Rareș un studiu prosopografic<sup>6</sup>, iar Petronel Zahariuc și-a dat măsura talentului de istoric în monografia domniei lui Gheorghe Ștefan<sup>7</sup>.

Dar cine ar fi crezut că despre Maria de Mangop, o doamnă pe care memoria istorică medie o asociază doar cu o alianță politică și cu portretul cernit și solemn de pe acoperământul de mormânt, se poate scrie o carte? Aș spune că cei doi istorici au sfidat nu numai această banală prejudecată, nu numai modul convențional de a înțelege biografia, ba chiar și propria lor viziune, pe care se întemeiease istoria lui Ștefan cel Mare. Mai întâi o observație banală. Dacă masa documentară, în care includem atât sursele primare, directe, cât și producția istoriografică acumulată pe parcursul unui veac și mai bine de atenție istorică acordată celui mai însemnat domn al Moldovei este, în ansamblul proporțiilor relativ reduse ale istoriografiei românești, imensă și poate ocupa volume de bibliografie, știrile legate de personajul Maria Asanina Paleologhina sunt majoritatea indirecte. Dar metoda de cercetare este impusă de natura „urmei” pe care cercetătorul o „o adulmecă”, o studiază, o clasează și o inserează în contexte. Urmele pe care le-a lăsat Maria, soția lui Ștefan cel Mare, pot fi rezumate în câteva cuvinte-cheie, care s-au prefăcut, în construcția acestei cărți, în bolți de susținere. Cel dintâi este *identitate*. Cine este cu adevărat „prințesa bizantină” din neamul princiar Theodoro-Mangop, care a fost doamna Moldovei între 1472 și până la moartea ei, petrecută la

---

<sup>5</sup> Maria-Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, *Princeps omni laudae maior O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, 629 p., 59 il.

<sup>6</sup> Maria-Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza » Iași, 2002, 675 p.

<sup>7</sup> Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653 1658)*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza » Iași, 2003, 609 p., 53 il.

sfârșitul anului 1477? Din câteva surse, cu mijloacele genealogiei, pe care cei doi istorici le stăpânesc ca nimeni alții în istoriografia românească, Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely refac în două capitole („*Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei*”, p. 69-111 și *Rudenii bizantine ale Doamnei Maria*, p. 112-142), toată încrengătura de rudenie bizantină care acoperea o rețea extinsă din Peoloponez până în Italia, a celei care, după această biografie, va fi cunoscută în istoriografia românească sub adevărata ei identitate, Maria Asanina Paleologhina TzAMPLAKONISSA.

Dar identitatea nu înseamnă numai restituirea unor conexiuni de familie cu valențe politice și simbolice, ci și reînvierea unui *loc*, locul de obârșie al soaței lui Ștefan cel Mare. Cine ar crede că Maria Asanina Paleologhina este doar un pretext pentru o incursiune în *Istoria unei „împărății creștine”* (p. 11-68) sau pentru a explora cu mai multă consistență direcțiile de dezvoltare ale politicii pontice a lui Ștefan cel Mare, în care principatul Mangop din sudul Crimei avea un rol hotărâtor (*Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare*, p. 184-206), se lasă purtat de aparențe. Întâi, pentru că descoperirea Mangopului, așa cum apare în paginile acestei cărți, în dubla lui dimensiune, a trecutului politic și a prezentului său arheologic, are o profundă dimensiune antropologică<sup>8</sup>. Revizitarea, la propriu și la figurat a Mangopului, de către cei doi istorici, reconstituirea splendorii și apusului unei mici lumi, prin urmele materiale pe care le mai oferă astăzi, prin conexiunile umane, vii, ale veacului al XV-lea, dar și prin ochii călătorilor străini care l-au mai străbătut, uimiți să constate câte straturi de civilizație s-au sedimentat în acel loc de o nobilă expresivitate istorică (*Istoria de după istorie*, p. 207-234), are o profundă valoare hermeneutică. Spațiul principatului de Theodoro este un spațiu istoric, fiind în mod necesar investit de grupuri umane, cu alte cuvinte, un spațiu simbolizat. Pentru Maria Asanina Paleologhina, acest spațiu este un dat aprioric, matrice intelectuală, constituție socială, moștenire și pământ fertil din care se hrănește istoria individuală. În al doilea rând, incursiunea în principatul bizantin al Mangopului înseamnă, pentru cei doi istorici ieșeni, nu numai o fascinantă aventură intelectuală, ci și o anchetă experimentală, în care observația și contactul direct cu vestigiul sunt instrumentul paradoxal al percepției alterității, al distanței în timp și spațiu, dar și al unei calde familiarități cu o lume, cu o persoană, al cărei mister unic se adâncește pe măsură ce investigația face lumină în jurul constelației de relații în care și-a trăit destinul: relațiile de familie, ambianța naturală și culturală, conjunctura politică. A treia valență hermeneutică se regăsește în recompunerea „ordinii politice” pe care Ștefan cel Mare a vrut să o instituie în perioada 1475-1477 pe litoralul pontic, în lumina alianței sale dinastice cu urmașa principilor de Theodoro.

Am ajuns la al treilea cuvânt-cheie al cărții prezentate aici, *moștenirea simbolică* imperială descifrată în limbajul criptic al celor două mărturii artistice păstrate de la Maria Asanina Paleologhina, mormântul din mănăstirea Putna și acoperământul său (*Mormântul de la Putna și acoperământul său*, p. 143-156, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*, p. 157-183). Integrând bibliografia străină, ignorată până acum de istoriografia românească, Maria Magdalena Székely cuplează mentalitatea simbolică a epocii cu semnele ei. Și aici, dubla ordine discursivă a unei identități personale și a unei identități politice colective, asumate mai apoi de domn, în perpetuarea legitimității

<sup>8</sup> Marc Augé, *Pour une anthropologie des mondes contemporaines*, Champs Flammarion, 1994, p. 22-23.

imperiale, mărturisește despre vocația hermeneutică a persoanei, ca purtătoare a unui ansamblu de relații sociale, vehiculate de semnele iconografice. În cazul de față, e vorba despre mai mult decât de „un mesaj ideologic”, întrupat în semne a căror sintaxă subîntinde o arie extinsă de civilizație. Conservarea societății, asediate la propriu într-o încheștare pe care astăzi o numim, în trista noastră actualitate, „războiul civilizațiilor”, se plasa pe același ax ca și mântuirea individuală<sup>9</sup>. De aceea, ritualul funerar căruia aparțin semnele analizate, este parte, în logica medievală, a practicii politice. Maria Asanina Paleologa a supraviețuit puțină vreme evenimentului „morții” politice a principatului ei și distrugerii fizice a familiei a căreia aparținuse, iar hazardul istoriei a făcut ca efigia doamnei din Mangop „adormite întru Domnul” să fie cea mai grăitoare dintre urmele pe care le-a lăsat. În această împletire dintre destinul personal și cel comunitar, se actualizează puterea simbolico-liturgică a ritualului morții, condiție a resurecției. Privită din această perspectivă, semnificația broderiei de la Putna se împlinește nu numai cu încărcătura semantică imperială, ci și cu credința că sfârșitul nu este decât începutul unei alte vieți. Acestei noi vieți, Nicolae Iorga i-a spus „Bizanțul de după Bizanț”.

Violeta Barbu

JACQUES BOUCHARD, *Nicolae Mavrocordat. Domn și cărturar al Iluminismului timpuriu (1680 – 1730)*, trad. din limba franceză și neogreacă de Elena Lazăr, Edit. Omonia, București, 2006, 185 p.

Specializată în valorificarea patrimoniului limbii, istoriei și culturii grecești, Editura Omonia găzduiește versiunea românească a 14 studii închinute de profesorul canadian Jacques Bouchard lui Nicolae Mavrocordat și epocii sale. Nu numai personalitatea contradictorie, dar fascinantă, a domnului și cărturarului Nicolae Mavrocordat se află în centrul acestor studii, ci și diverse teme și motive literare și ideologice prezente în opera *Răgazurile lui Filotheu*, al cărei prim cercetător și editor este tot Jacques Bouchard, în corespondența domnului cu cărturarul olandez Jean Le Clerc și cu reverendul William Wake, arhiepiscop de Canterbury, precum și în scrisorile fictive, redactate în maniera lui Phalaris. Pasionat cercetător al urmelor pe care Nicolae Mavrocordat le-a lăsat în arhivele și bibliotecile europene, Jacques Bouchard compune un profil nou acestui domn fanariot, cetățean onorabil al Republicii Literelor. Pionier și exponent, în opinia autorului, al unui iluminism prea timpuriu pentru lumea în care s-a născut, a fost și a trăit, Nicolae Mavrocordat capătă chipul ambiguu al unui prinț filosof, iscoditor până la frontierele cunoașterii, un contemporan perfect al lui Montesquieu. Gânditor rafinat fără a fi vreodată un filosof sistematic, fire imaginativă, atrasă de gustul ficțiunii, fără a fi un romancier adevărat, om politic fără a fi teoretician al pragmatismului rațiunii de stat, primul domn fanariot îngemănează, ca un Ianus, două lumi. De prima nu se poate desprinde, în a doua nu se acomodează pe de-a-ntregul. De aceea, Jacques Bouchard a surprins în scrisul lui Nicolae Mavrocordat figuri

<sup>9</sup> Philippe Buc, *Dangereux rituel. De l'histoire médiévale aux sciences sociales*, PUF, 2003, p. 308.

emblematică fie ale identității indecise: "imigrantul norocos", "străinul", "criptocredinciosul", fie ale identității tari: "înțeleptul", "nebulul".

Hrănit dintr-o sublimă gratuitate născută din plăcerea pură a lecturilor alese din Hobbes, Bodin, Bacon, Botero, La Rochfoucauld, complet necunoscute contemporanilor săi constantinopolitani sau români, scrisul lui Nicolae Mavrocordat înfloarește pe marginea cărților, ca și fanteziile sale românești, la fel de livrești. Ca orice literat al secolului al XVIII-lea, Nicolae Mavrocordat se supune unor convenții ale genurilor pe care le practică, instituind un pact între el și cititor. Vocea auctorială se dizolvă în comentarii impersonale sau se ascunde sub identitatea unor personaje, ipostaze întreite ale propriei personalități. Această voce răzbate chiar și în rândurile bine cumpănite și dense în idei ale unei corespondențe fictive, exercițiu curent în Republica Literelor, cu atât mai ispititor dacă era vorba de misteriosul Orient. Să ne gândim doar la contele transilvănean Mikes Keleman și la scrisorile sale din Țara Turcească (*Törökország levelk*, 1717 –1758), adresate unei "mătuși" fictive, căreia i se dau vești amănunțite și despre Nicolae Mavrocordat, să ne gândim și la aventuroasa, talentată și îndrăzneța lady Elisabeth Craven von Anspach, care își adresează însemnările din clasicul *Journey through the Crimea to Constantinople* (1789) unui prieten imaginar.

Violeta Barbu

FARUK BILICI, *XVI. Louis ve Istanbul'u Fetih Tasarısı* [Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul], Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, VIII + 369p.

Prestigioasa editură a Societății de istorie turcă (*Türk Tarih Kurumu Basımevi*) a publicat, în condiții grafice de lux, o carte bilingvă (franceză și turcă) semnată de Faruk Bilici. Cartea este organizată în jurul unui memoriu de mari dimensiuni și excepțională importanță pentru situația Imperiului Otoman în secolul al XVII-lea: *Mémoire touchant les échelles du Levant*. Autorul acestui memoriu, Etienne Gravier, marchiz d'Ortières, este trimisul regelui Louis XIV la Istanbul, sub acoperirea unei misiuni comerciale, ca să spioneze starea fortificațiilor care constituiau apărarea Constantinopolului. Autorul cărții, Faruk Bilici, cunoscut specialist al islamului și, totodată, profesor de limba și paleografia turco-osmană precum și de istoria Imperiului otoman la Institutul național pentru limbile și civilizațiile orientale (INALCO) din Paris, a întreprins nu numai publicarea integrală a acestui important text – raportul lui Etienne Gravier - ci și a unui întreg dosar al politicii orientale a lui Ludovic al XIV-lea compus, pe lângă diverse alte texte, de întinderi variabile, și din numeroase hărți, planuri sau relevee inedite ale principalelor orașe ale fațadei maritime a Imperiului Otoman începând cu Istanbulul care este și cel mai abundent ilustrat. Documentele, în cea mai mare parte, provin fie de la Serviciul istoric al Marinei (Château de Vincennes) fie de la Biblioteca Națională, serviciul hărți și planuri.

Misiunea lui Etienne Gravier la Istanbul, îndeplinită în decursul a două călătorii (prima în 1685-1686 și a doua în 1687), se plasează într-o etapă particulară a istoriei relațiilor Franței cu Imperiul otoman anume cea care se desfășoară în preajma asediului Vienei și care prefigurează «chestiunea orientală» ca urmare a declinului în care intră imperiul epuizat de războaiele cu Veneția (1645-1669) și cu Liga Sfântă (1683-1699).

Politica Franței față de otomani stă sub semnul ambiguității: interesele comerțului în Levant și antagonismul cu Sfântul imperiu o îndreaptă spre alianțele cu sultanii, încheiate încă din secolul al XVI-lea, dar utopiile politice ale Regelui-Soare, între care aceea a restabilirii imperiului francez din Orient, o duc spre proiecte, uneori însoțite și de acțiuni concrete, în vederea împărțirii moștenirii «omului bolnav» al Europei. Un asemenea proiect, în argumentarea lui Faruk Bilici, a alimentat și misiunea lui Etienne Gravier d'Ortières. Inspectia schelelor comerciale din Levant pentru care primuse împuterniciri era paravanul în spatele căruia se pregătea terenul pentru o mare ofensivă a lui Ludovic al XIV-lea. În acest scop îi sunt atribuiți și doi ingineri ai marinei, experți în ridicarea planurilor exacte ale cetăților.

Cartea are 4 părți, ultima cuprinzând editarea raportului lui Gravier d'Ortières. Primele trei secțiuni au rolul de a încadra într-o serie politică și ideologică demersul lui Gravier d'Ortières prin lungi expuneri ale atitudinii franceze față de otomani, începând cu epoca lui Francois I<sup>er</sup> și Henri IV, examinarea celor mai celebre proiecte franceze legate de așa-numita restabilire a imperiului francez în Orient (de la Sully la sieur de La Croix) în cadrul cărora eliminarea Imperiului Otoman ocupa un loc special, proiecte care apăruseră încă din perioada imediat următoare cuceririi Constantinopolului și sunt parte integrantă a atitudinii anti-turcești și de cruciadă anti-otomană. Secțiunea a treia reconstituie contextul politic și diplomatic imediat în care a prins viață proiectul lui Gravier d'Ortières.

Memoriul lui Gravier d'Ortières ocupă partea a patra a volumului și oferă o bogată informație asupra orașului Istanbul îmbinată cu o analiză asupra situației Imperiului Otoman: considerații asupra politicii otomane, asupra puterii militare a imperiului, descrieri amănunțite ale monumentelor de arhitectură, de artă sau utilitare, ale Istanbulului, și, nu în ultimul rând, un adevărat program de cucerire, începând cu etapele strategice și tactice care ar duce la căderea Istanbulului, apoi a întregului imperiu, până la variantele de „organizare a păcii” cu un plan și în privința repartizării teritoriilor cucerite.

*Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul* este o carte captivantă în care se desfășoară, cu intuiția conexiunilor faprice și virtuozitatea reconstituirilor, meandrele, contradicțiile și versatilitatea politicii externe a celui care era supranumit atât «le Roi-Soleil» cât și «le Turc de Versailles» sau «le turban de Versailles», o mină de informații de mare diversitate despre societatea turco-otomană în secolul al XVII-lea, precum și o lectură plăcută.

Anca Popescu

THOMAS F. MADDEN, *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 2003, 298 p.

Pentru mulți medievști numele lui Enrico Dandolo este indisolubil legat de desfășurarea cruciadei a IV-a. Însă, în ciuda acestei asocieri, figura dogelui venețian a fost recompusă de istorici mai degrabă prin recursul la clișee și prejudecăți comode. Grație acestora s-a ajuns să se vadă în Enrico Dandolo un fel de șef mafiot *avant la lettre* care a deturnat în chip samavolnic a pioasă acțiune cavalerescă menită să elibereze



Ierusalimul. Cartea profesorului Thomas F. Madden ilustrează cum nu se poate mai bine cat de puțin fondată este o asemenea viziune. Istoricul american arată că, în bună măsură, „imaginea” dogelui a fost influențată de percepția negativă de care s-a bucurat în anumite scrieri istorice Republica Sfântului Marcu. Repetând *ad nauseam* sintagma „*siamo veneziani poi cristiani*”, cuvinte de negăsit în nici un fel de document oficial al *Serenissimei*, anumiți istorici au încercat să impună punctul de vedere potrivit căruia istoria Veneției se reduce la o nesfârșită serie de fărâdelegi, în urma cărora venețienii și-au sporit considerabil averea și puterea pe seama celorlalte puteri creștine. În fapt, prin acest tip de concluzii se perpetuează contra-mitul Veneției din perioada medievală și a Renașterii. Este de prisos să ne mai întrebăm în ce măsură o asemenea viziune, care împarte lumea în îngeri și demoni, mai este de actualitate. Istoricul nu este nici moralist și nici judecător, iar „adevărul așa cum a fost el” constituie o himeră după care probabil nu mai alearga foarte mulți.

Compusă din 10 capitole și un epilog, biografia consacrată lui Enrico Dandolo este un exemplu de analiză. Istoria individului, a familiei Dandolo și a cetății lagunelor sunt strâns îngemănate în fiecare capitol al cărții. Pornind de la un număr apreciabil de documente edite și inedite profesorul Thomas F. Madden acoperă un număr important de „pete albe” nu numai din istoria familiei Dandolo, dar și din cea a Veneției și înlătură un număr mare de erori (așa-numita problemă a luptei pentru investiție la Veneția, presupusa dușmănie dintre familiile Polani și Dandolo, așa-zisa carieră de negustor în Orient a viitorului doge, orbirea sa de către Manuel I Comnenul și ura consecutivă pe care Enrico Dandolo ar fi purtat-o grecilor până la sfârșitul vieții etc.). Fiecare afirmație este riguros argumentată și nu există nici un motiv să vedem în istoricul american un „avocat” care își propune să-i disculpe, peste secole, pe venețieni. În fapt, miza cărții este în cu totul altă parte; evenimentul care a transformat o Republică maritimă într-o putere mediteraneeană de anvergură (cruciada a IV-a) nu ar putea fi înțeles fără analiza transformărilor structurale ale cetății lagunelor de-a lungul secolului al XII-lea, transformări în care familia Dandolo în general și dogele Enrico Dandolo în chip special, au jucat un rol decisiv. Scrisă într-un stil alert, dar în același timp având la bază o impresionantă erudiție, biografia dogelui Enrico Dandolo va constitui de acum înainte un reper bibliografic obligatoriu pentru orice istoric care se va apleca asupra cruciadei a IV-a și istoriei Veneției în sec. XII-XIII.

Ovidiu Cristea

ANDRÁS W. KOVÁCS, *The History of the Wass de Czege Family* [ *Istoria familiei Wass de Ţaga*]. Translated by Ágnes Baricz, copyedited by Matthew Suff. Edmund Siemers-Stiftung, Hamburg, 2005, 199 p. + 27 planșe cu ilustrații și 10 tabele genealogice.

Absolvent al Facultății de Istorie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1997) și doctor al Institutului de Istorie „N. Iorga” din București (2005), dl. András W. Kovacs este unul dintre cei mai dăruți reprezentanți ai tinerei generații de medievști ardeleni. Preocupat de evoluția elitei politice din Transilvania voievodală – într-o perspectivă mai largă de istorie socială și instituțională dl. András W. Kovács

apelează în mod constant, în cercetările sale, la studierea marilor familii. Construite pe o structură genealogică, documentată prin documente de arhivă și raportată permanent la bibliografia specifică, studiile sale de caz se dezvoltă, uneori, până la dimensiunile unor veritabile monografii familiale. Lucrarea sa de doctorat (*Voievozii Transilvaniei și evoluția instituției voievodale până la începutul secolului al XV-lea*) oferă suficiente astfel de exemple, dedicate acelor familii care s-au ilustrat în perioada Evului Mediu transilvan.

În Transilvania, interesul pentru genealogie apare în sec. XVII, primele lucrări fiind cele – publicate postum – ale lui János Kemény și László Mikola, dedicate propriilor lor familii. Acesta din urmă este și autorul volumului *Historia genealogico Transsylvaniae*, publicat în 1723, având ca obiect istoria mai multor mari familii. În aceeași perioadă, profesorul de drept András Huszti era invitat să organizeze arhivele unor magnați, realizând și lucrări de genealogie precum *Genealogia heroica* (1743), cea dintâi lucrare de istorie privind familia Wass. Cercetările de genealogie transilvană vor continua prin însemnările colecționarilor de documente József Kemény și Sándor Mike, apoi prin publicarea monumentalei lucrări a lui Iván Nagy, *Magyarország családdai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (12 volume, 1857–1865). La aceasta adăugăm mai multe publicații de profil, dintre care cea mai importantă era revista *Turul* (cu câte 4 numere pe an între 1883–1890; serie reluată *post* 1990)<sup>10</sup>. Familiile românești au fost abordate de cavalerul Ioan de Pușcariu, în lucrarea *Date istorice privitorie la familiile nobile române* (2 volume, 1892–1895).

Lucrarea d-lui András W. Kovács are ca obiect una dintre cele mai importante familii ale aristocrației maghiare din Transilvania, conții Wass de Czege (Țaga). Autorul s-a ocupat în mod special de această familie, examinând un bogat fond arhivistic numai documentele *ante* 1542 sunt în număr de 660! – și o importantă bibliografie în limbile maghiară și română, realizând astfel mai multe studii consistente, publicate în limba maghiară.<sup>11</sup>

Cele cinci secțiuni ale prezentei lucrări urmează, în linii mari, problematica expusă în aceste studii. Rezultă astfel două părți mai întinse, care tratează istoria familiei de la începuturi și până în sec. XX, precum și trei părți de sine stătătoare, care tratează sursele principale ale studiului: *The Family Archive* (p. 21–32), *The Family Historian András Huszti* (p. 33–42), respectiv *The Letter Patent of Countship of the Wass of Cege* (p. 185–192, cu reproducerea textului și comentarii). Cele două secțiuni mai importante ale lucrării – *The Wass Family in the Middle Ages* (p. 43–98) și *From the Sixteenth to the*

---

<sup>10</sup> András W. Kovács, *Studies of Hungarian Genealogical Research*, în „Colloquia”, vol. X–XI, no. 1–2, 2003–2004, p. 240–249.

<sup>11</sup> *A cegei Wass család a középkorban* [Familia Wass de Țaga în Evul Mediu], în „Erdélyi Múzeum” 66, no. 1–2 (2004), p. 1–40; *A cegei gr. Wass család a 16–20 században* [Familia conților Wass de Czege între sec. XVI–XX], în „Erdélyi Múzeum” 66, no. 3–4 (2004), p. 1–56; *A levéltárrendező és családtörténész Huszti András* [András Huszti ca arhivar și genealogist], în „Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára”, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, p. 261–274; *A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből* [Diploma comitală a familiei Wass de Țaga din anul 1744], în „Református Szemle. Az Erdélyi Református Egyházkerület, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület és az Evangélikus-Lutheránus Egyház hivatalos lapja”, 96, no. 6 (In memoriam Tonk Sándor), 2003, p. 790–806.

*Twentieth Century* (p. 99 183) – se împart, la rândul lor, în mai multe studii, relativ autonome, ce ilustrează evoluția familiei sub diferite aspecte (din care le vom aminti pe cele mai importante, în ordinea stabilită de către autor).

Prima secțiune dedicată istoriei familiei Wass este ilustrată prin biografia lui Miklós Wass (senior), castelan al Ciceului, exemplu tipic de feudal amestecat în viața politică a Transilvaniei angevine, dar și un asiduu dobânditor de proprietăți și drepturi personale (p. 51 55). Alți reprezentanți ai familiei s-au ilustrat ca *familiars* ai unor magnați, urcând treptele ierarhiei administrative și consolidându-și influența mai ales în comitatele Cluj și Dăbâca (p. 55 59). În 1361, Miklós Wass (junior) ocupa funcția de comite de Dăbâca (după ce fusese și comite al comitatului Cluj), iar doi ani mai târziu familia primea, la cerere, o recunoaștere a importanței sale senioriale: *ius gladii* (p. 59 63). Trebuie notat și că, timp de aproape un secol, unii membri ai familiei au stăpânit pământ în celălalt capăt al regatului, în Transdanubia (p. 65 70).

Sub aspectul stăpânirii funciare a familiei Wass, autorul exemplifică mecanismul de formare și dezagregare a proprietății feudale (p. 70–73): pe de o parte, tendința normală era aceea de a se strânge cât mai multe domenii și părți de domenii în jurul unui anumit nucleu – valea Fizeșului din comitatul Dăbâca – readucând uneori, în patrimoniul familiei, acele pământuri înstrăinate de-a lungul timpului (p. 74); pe de altă parte, regulile de împărțire a moștenirii determinau dezechilibrul financiar al unora dintre descendenți (p. 73). Lipsa banilor antrena ipotecarea proprietăților și scăderea puterii neamului (p. 74). Documentele din sec. XV, relativ puține la număr, atestă că familia nu a izbutit să achiziționeze alte pământuri (p. 75). În 1426, ca o consecință a unor încurcate operațiuni funciare, regele Sigismund ordona punerea în posesie a unui anume László Thoroczkay, pe proprietățile tradiționale ale familiei Wass (p. 77).

De-a lungul sec. XV–XVI, au existat cazuri de desherență, precum o atestă o donație din 1477, prin care János Wass și cei opt frați ai săi (!) își lăsau părțile de proprietate dominicanilor din Cluj, pentru ca aceștia să se roage „pentru iertarea sufletelor lor” (lucru care confirmă că nici unul din cei nouă frați nu a avut urmași) (p. 84–85). Dl. András W. Kovács dă și un exemplu de transformare a moștenirii unei fiice în moștenire de fiu (*in heredem masculinum praeficere*), anume prin cererea pe care László Wass a adresat-o regelui Matia al Ungariei, în favoarea fiicei sale Erzsébet (p. 79).

În pofida perioadelor de dificultăți financiare și a stingerii unor ramuri, documentele arată că familia Wass ducea o viață cu adevărat seniorială: un document din 1405 arată că un László Wass o înzestra pe o rudă de-a sa cu o sumă de bani și două veșminte aduse de la Köln și Leuven. În plus, documentele din sec. XVI menționează destul de frecvent lăzile pentru documente (p. 85 86). Statutul socio-juridic al familiei Wass era subliniat și prin folosirea unei steme. Însemnul acesteia, cuprinzând un cap de bovidu strâpuns de o săgeată, pare a fi fost liber asumat, într-o epocă în care utilizarea de steme de către nobilime și concesiunile regale nu deveniseră o regulă. Dl. András W. Kovács observă că aceste capete de bovidu erau des întâlnite pe inelele medievale maghiare. Un document din 1511 atestă cu certitudine folosirea însemnului cu cap de bovidu (p. 87 88), același însemn fiind din nou acordat – împreună cu alte simboluri – prin diploma de conte emisă de către Maria Theresa pentru familia Wass (1744).

Autorul este preocupat de toate detaliile care defineau identitatea familiei Wass în societatea medievală transilvăneană. Se enumără astfel diferitele formule de adresare

pe care documentele le-au atribuit membrilor familiei, după funcție și statut (precum *comes, magister, miles, egregius*), dar și celor care depindeau de aceștia (*serviens, famulus, officialis, familiaris*) (p. 88–96). Numele familiei este analizat atât sub aspect etimologic, cât și prin transformarea sa în toponim (ca o consecință a stăpânirii pe care familia o exercita în unele localități) (p. 96–98).

Cea de-a doua secțiune dedicată istoriei familiei Wass începe cu reafirmarea acesteia în viața politică a Transilvaniei. Aceasta s-a produs la sfârșitul sec. XVI, o dată cu György Wass, pe rând comite al comitatului Cluj, trimis al țării la Poartă și consilier al principelui Sigismund Báthori. Implicat în activitățile partidului turcofil al lui Sándor Kendi și dizgrațiat de principe, el își va pierde viața în 1594. Era un nobil puternic, care a încercat să dea o strălucire nouă domeniilor familiei (p. 99–104). Cei doi fii ai săi, Ferenc și János, au studiat în străinătate și au deținut diferite demnități. Deși tatăl lor fusese reformat, ei s-au convertit la catolicism, pe fondul politicii religioase duse de către Báthorești (p. 104–111). În decursul sec. XVII, membrii familiei vor deține variate demnități, consolidându-și în același timp și legăturile matrimoniale cu elita politică a Principatului: se amintește astfel căsătoria lui László Wass (†1662) cu Anna Teleki, sora vestitului cancelar Mihail Teleki (p. 111–112). Din această căsătorie se va naște György Wass (1658/1659–1705), om politic, trimis al nobilimii ardelenesti la Viena (în etapa elaborării *Diplomei Leopoldine*) și autor al unui jurnal în care a descris cu minuțiozitate evenimentele la care a fost martor (p. 114–119).

La 13 noiembrie 1744, frații Miklós, György și Ádám Wass primeau titlul de conte, împreună cu o completare a stemei strămoșești. Chiar fără a fi însoțită de o donație funciară, diploma era o răsplată a loialității pentru Casa de Habsburg, dar și un semn al politicii imperiale de cointeresare a întregii nobilimi transilvănene – deci nu numai a celei catolice – în guvernarea provinciei. Cu toate că standardul de viață al familiei Wass nu a suferit o îmbunătățire spectaculoasă, iar membrii acesteia tot nu se puteau compara, prin avere sau influență, cu marile familii ale Transilvaniei – precum Bethlen, Teleki, Haller sau Kornis – titlul de conte era o dovadă de prestigiu (p. 127–128).

Unii dintre membrii familiei Wass au fost interesați de cultură, precum contele Ádám Wass, care a patronat Colegiul Reformat de la Cluj și l-a însărcinat pe profesorul de drept András Huszti să scrie istoria familiei (p. 131–133). Fiul mai mare al acestuia, contele Dániel Wass, l-a angajat ca profesor particular pe învățatul român Gheorghe Șincai, sprijinindu-l în cercetările acestuia (p. 138).

Autorul tratează, până în zilele noastre, evoluția ramurilor descendente din frații Dániel (1744–1811) (p. 138–155) și Miklós Wass (1755–1829) (p. 161–170). Rezumând informația prezentată pentru fiecare personaj în parte, constatăm integrarea deplină a familiei Wass în elita politică a Transilvaniei *ante* 1918. În primul rând, este vorba de funcțiile pe care membrii acestei familii le-au ocupat, atât pe plan local, în Comitatele Dăbâca și Solnoc<sup>12</sup> – după exemplul înaintașilor – cât și la nivelul regatului<sup>1</sup>.

<sup>12</sup> Astfel, din ramura lui Dániel Wass, Ádám (1821/1822–1893) a fost trezorer al Comitatului Dăbâca, iar vărul acestuia, Albert (1819–1911) a fost o perioadă comite al Comitatului Dăbâca. Din ramura lui Miklós Wass, două generații la rând au deținut funcții în Comitatele Dăbâca și Solnoc. Este vorba de Imre (1790–1854), de fiul acestuia, Sámuel (1814–1879).

<sup>13</sup> Este vorba despre ocuparea funcției de membru al Camerei Superioare a

Datele genealogice permit, în al doilea rând, înțelegerea politicii matrimoniale duse de familia Wass de-a lungul sec. XIX–XX; s-au încheiat căsătorii cu importante familii din aristocrația funciară (Bánffy, Gyulai, Haller, Jósika, Petrichevich-Horváth), dar și cu familii din înalta burghezie (precum Siemens). În al treilea rând, interesante detalii pot fi desprinse în legătură cu implicarea familiei Wass în viața intelectuală a Transilvaniei. De exemplu, contele Béla Wass (1853–1936) a deținut – între alte funcții oficiale – și pe aceea de președinte al Societății Muzeului Ardelean din Cluj (p. 150–152)<sup>14</sup>. Dintre doamne, se menționează poeta Ottilia Wass (1829–1917) și memorialista Ilona Wass (1884–1950). Interesantă este și istoria lui Albert Wass, fire romantică care, fără aprobarea familiei, s-a dus să lupte împotriva imperialismului britanic, ca voluntar în Africa de Sud. A fost ucis în Transvaal, în 1902; avea doar 21 de ani (p. 157). Autorul se ocupă și de biografia poetului Albert Wass, focalizându-și atenția pe izvoarele – *pro* și *contra* – legate de implicarea acestuia în tragicele evenimente petrecute în Țaga și Sucutard, în septembrie 1940, evenimente care au dus la condamnarea sa de către Statul Român, pentru crime de război (p. 158–161).

Pe lângă aceste biografii, dl. András W. Kovács, s-a preocupat de situația funciară a familiei Wass din sec. XIX–XX. Este reconstituită, după mărturii și imagini de epocă, proprietatea de la Sucutard, exemplu de tipic de reședință a înaltei nobilimi din vechiul Ardeal (p. 155–156). În privința pământului cu destinație agricolă, autorul amintește proprietățile mai semnificative pe care familia Wass le-a preluat de la mai multe neamuri înrudite prin alianță: Bogáti, Ébeni, Vay (p. 175–180). Este prezentată, inclusiv printr-o statistică, situația funciară a familiei între 1848 și exproprierile de după cel de-al doilea Război Mondial (p. 180–183).

Textul este însoțit de 93 de fotografii, cea mai mare parte în culori, reprezentând aproximativ o treime din volumul total al lucrării: amintim documente facsimilate (manuscrite, tipărituri, anunțuri mortuare), portretele membrilor familiei (în toate tehnicile, de la portretul de șevalet până la fotografie), sigilii și steme (stemele de pe obiecte din Evul Mediu, stemele reproduse în lucrările genealogice, stema conferită lui familiei Wass în 1744 etc.), diferite construcții și interioare de epocă (mai ales de la proprietățile din Țaga și Sucutard) etc. Remarcăm îndeosebi seria blazoanelor utilizate, de-a lungul timpului, de către familia Wass (fig. 6, 23, 24, 29, 30, 32, 36, 38, 49, 70, 85, 86, 87–93), imagini prin care studiul d-lui András W. Kovács devine valoros și sub aspect heraldic.

În consecință, lucrarea *The History of the Wass de Czege Family* constituie o foarte utilă reconstituire a istoriei unei mari familii ardelenesti. Dl. András W. Kovács a realizat, cu onestitate și dăruire, un studiu de caz care – prin publicarea sa într-o limbă de circulație internațională – contribuie la mai buna înțelegere a elitei politice din Transilvania, înainte de Marea Unire.

Tudor – Radu Tiron

---

Parlamentului Maghiar, succesiv deținută de Albert (mai sus amintit) și de fiul acestuia, Béla (1853–1936) (din ramura lui Dániel Wass), respectiv de Sámuel Wass (mai sus amintit) (din ramura lui Miklos Wass).

<sup>14</sup> Subliniem faptul că lucrarea d-lui András W. Kovács despre familia Wass a apărut sub egida aceleiași societăți.

ȘERBAN PAPACOSTEA, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Institutul Cultural Român, 2006, 379 p.

La ce bun istoria Mării Negre? Întrebarea, la prima vedere stupidă, a fost pusă de un distins istoric, uluit de existența unui program de cercetare consacrat acestei chestiuni la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. Acestei nedumeriri îi poate răspunde cartea profesorului Șerban Papacostea de a cărui nume se leagă revigorarea unei tradiții istoriografice românești ai cărei întemeietori au fost Nicolae Iorga și Gheorghe I. Brătianu. Fiecare dintre cele 18 studii publicate tratează o problemă specială a istoriei bazinului pontic în secolele XIII-XV, de la spargerea monopolului bizantin până la instaurarea hegemoniei otomane în „Marea cea Mare”. În fapt, putem vorbi de o adevărată monografie care pune în lumină felul în care s-a constituit și s-a dezvoltat sistemul de dominație genovez în Marea Neagră. Etapele instalării negustorilor liguri în centrele pontice, factorii care au favorizat această penetrație, obstacolele întâlnite, provocările la care a fost supus sistemul genovez, crizele intervenite și modalitățile de rezolvare ale acestora constituie doar câteva dintre aspectele abordate. O tratare amănunțită a fiecărui studiu în parte ar fi inutilă, atâta timp cât este vorba de contribuții intrate de mult în circuitul științific care i-au și adus de altfel autorului alegerea ca membru corespondent al Academiei Ligure de Științe și Litere. Ceea ce ar merita poate subliniat este faptul că putem vorbi de un adevărat exercițiu de virtuozitate. Pus în imposibilitatea documentării în arhivele și bibliotecile italiene, d-l Papacostea a pornit în elaborarea studiilor domniei sale de la un număr redus de documente edite publicate cu multă vreme în urmă de Amedeo Vigna, Nicolae Iorga, Tafel și Thomas, R. Cessi, Gh. I. Brătianu, H. Finke, A. Rubio i Lluch, R. Morozzo della Rocca, Fr. Thiriet ș.a. Lipsa documentelor inedite existente la Arhivele din Genova a fost compensată printr-o analiză extrem de strânsă a textelor disponibile, ceea ce a permis surprinderea unor aspecte și probleme ignorate sau atinse doar tangențial de cercetătorii occidentali. Este suficient să amintesc de *quod non urretur ad Tanam* formulă care ascunde un adevărat principiu al politicii pontice genoveze în secolele XIII-XIV. Nereușind să excludă în întregime pe rivalii venețieni din spațiul pontic, genovezii au urmărit să obțină măcar înlăturarea acestora de la Tana, așezarea comercială de la gurile Donului constituind un centru comercial concurent pentru Caffa. Aș adăuga poate doar faptul că genovezii nu au renunțat niciodată la ideea de a pune în aplicare *ad litteram* tratatul încheiat la Nymphaion, în 1261, cu basileul Mihail al VIII-lea Paleologul. De fiecare dată când raportul de forțe în Marea Neagră dintre Genova și Veneția a tins să se încline în favoarea celei din urmă, Superba a reacționat violent încercând să împiedice pătrunderea rivalilor lor în Strâmători. Momentul de apogeu al acestor tentative s-a produs în 1349-1350 și a dat naștere celui de-al doilea război al Strâmătorilor. Deși conflictul a fost stins în 1355, problema a rămas nerezolvată. Genovezii au reușit să impună interdicția frecventării Tanei doar pentru o perioadă de câțiva ani, în timp ce venețienii au realizat importanța Strâmătorilor în lupta pentru hegemonie în spațiul pontic. De aici au rezultat interesul pentru Tenedos, adevărată „cheie a Strâmătorilor” în opinia cronicarilor venețieni, și, pe cale de consecință, un nou război între cele două puteri navale. Toate aceste evoluții se regăsesc în lucrarea pe care o prezentăm în rândurile de față. Grijă pentru detaliu se împletește, la fiecare pagină, cu frumusețea construcției

istoriografice, iar interesul pentru desprinderea „liniilor de forță” care au marcat istoria zonei se îmbină cu atenția pentru surprinderea complexității problemelor supuse analizei.

Volumul publicat la inițiativa Institutului Cultural Român constituie, în egală măsură, un bilanț și o provocare. Un bilanț deoarece lucrarea reunește efortul a mai bine de 20 de ani de cercetare. O provocare pentru că, dincolo de punctele de vedere formulate, fiecare studiu conține o sumă de sugestii pentru analize viitoare. Departe de a fi un subiect epuizat, așa cum sugera întrebarea retorică care a deschis rândurile de față, Marea Neagră rămâne o temă de interes major.

Ovidiu Cristea

ȘTEFAN ANDREESCU, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre (sec. XV-XVII)*, Institutul Cultural Român, București, 2005, 262 p.

Așa cum o arată și titlul, lucrarea d-lui Ștefan Andreescu valorifică un număr însemnat de izvoare inedite cu privire la istoria Mării Negre în sec. XV-XVII. Caracterul discontinuu, din punct de vedere cronologic, al pieselor inedite de arhivă aduse în discuție nu afectează coerența lucrării atâta timp cât obiectivul acesteia nu a constatat în realizarea unei monografii, cât în lămurirea unor chestiuni de detaliu, indispensabile însă pentru înțelegerea trecutului Pontului Euxin în faza destrămării supremației genovezo-venețiene și a instaurării celei otomane.

Este inutil să mai insist asupra importanței temei, ajunsă brusc un “subiect la moda”. În contrast însă cu reprofilările subite prin care specialiști atotcunoscători își descoperă competențe în domeniul cercetărilor de istorie pontică, lucrarea de față constituie rodul unor preocupări de lungă durată care au fost în parte deja valorificate în cartea *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în sec. XIV-XVII*. Contribuțiile reunite în prezentul volum sunt o continuare sub raport tematic a multora dintre problemele atacate anterior, documentele inedite supuse analizei permițând însă și abordarea unor aspecte noi.

Cele 14 studii realizează o întrepătrundere între istoria politică, economică și socială reușindu-se astfel, fie și parțial, trasarea unei perspective de ansamblu asupra trecutului Mării Negre. Anticipând, pot afirma că lucrarea d-lui Ștefan Andreescu pune la îndemâna specialiștilor problemei un număr important de puncte de sprijin pentru cercetări viitoare.

După un foarte scurt (poate prea scurt) cuvânt înainte, lucrarea se deschide cu o contribuție privitoare la Cetatea Albă și la rolul acestui centru comercial în comerțul genovez cu cereale (p.11-21). Punctul de pornire îl constituie două acte păstrate în Arhivele din Genova în care este relatată nenorocirea întâmplată lui Bartolomeo Spinola și consecințele acestui eveniment “minor”. Refugiat în 1435 în cetatea de la limanul Nistrului, din cauza unei epidemii de ciumă care bântuia în Crimeea, genovezul și-a pierdut viața în urma unui naufragiu. Disparația a provocat numeroase complicații datorate împărțirii moștenirii sale, problemă rămasă încă nesoluționată în anul 1450. Dincolo de aceste detalii specifice “microistoriei”, studiul subliniază importanța grăului moldovenesc în ansamblul comerțului genovez pontic și evidențiază faptul că Bartolomeo

Spinola, foarte probabil asemenea altor concetățeni, își desfășura o parte din afaceri în importantul port al Moldovei.

Nu știm din păcate foarte exact care era regimul negustorilor genovezi în această așezare. Pornind de la o afirmație a lui B.P. Hasdeu, d-l Șerban Papacostea a repus în circulație ipoteza privitoare la existența unui privilegiu acordat genovezilor de Alexandru cel Bun<sup>15</sup>, iar d-l Ștefan Andreescu a reluat această chestiune într-o analiză anterioară<sup>16</sup>. De problema privilegiului acordat genovezilor este legat și studiul intitulat *Un nou act genovez cu privire la Ștefan cel Mare* (p.87-101). Documentele analizate pun în lumină avaturile suferite în Moldova de un grup de negustori genovezi originari din Caffa. Episodul, petrecut în luna mai 1467, fusese considerat atât de Enrico Basso, cât și de Ștefan Andreescu, drept o întâmplare distinctă de cea în care fusese implicat fostul consul din Caffa, Gregorio de Reza.

Posibilitatea consultării originalului actului l-a îndemnat pe d-l Ștefan Andreescu să-și modifice punctul de vedere formulat anterior. Este limpede că actul în discuție, emis la 12 ianuarie 1468, are în vedere evenimente petrecute în luna mai a anului precedent și că în acestea a fost implicat și Gregorio de Reza. Motivele tratamentului brutal aplicat acestuia și însoțitorilor săi de către Ștefan cel Mare ar putea indica, măcar cu titlu de ipoteză, câteva dintre obligațiile genovezilor la trecerea prin Moldova. După ce apreciază că gestul domnului Moldovei ar ilustra “politica de impunere a Moldovei ca mare putere pontică”, atâta timp cât obligația solilor sau a demnitarilor străini de a se înfățișa înaintea lui era menită a-i sublinia atribuțiile suveranității, d-l Ștefan Andreescu face o comparație cu un episod din istoria relațiilor genovezo-bizantine asupra semnificației căruia atrăsese atenția profesorul Șerban Papacostea<sup>17</sup>. Din compararea celor două întâmplări – cea petrecută în timpul lui Mihail al VIII-lea Paleologul, respectiv cea din epoca lui Ștefan cel Mare – s-ar putea formula ipoteza că, la trecerea prin Moldova, negustorii liguri erau obligați să se prezinte în fața domnului. Gestul, însoțit foarte probabil de oferirea unor daruri, ar fi fost pe de o parte un act de deferență, dar pe de altă parte o captare a bunăvoinței suveranului care ar fi asigurat în schimb securitatea bunurilor și persoanelor negustorilor. Încercarea de a ocoli aceste prevederi, de către grupul care a străbătut Moldova în mai 1467, nu a fost probabil expresia unui act de sfidare – așa cum s-a întâmplat în cazul episodului din timpul domniei lui Mihail al VIII-lea evocat de Pachymeres – ci, mai probabil, rezultatul unei obișnuințe. Frământările interne prin care trecuse principatul Mușatinilor vreme de mai bine de două decenii făcuseră ca presupusa obligație să nu fi fost riguros respectată. Toate aceste considerații rămân însă doar simple presupuneri, dosarul raporturilor moldo-genoveze în evul mediu rămânând în continuare deschis.

Studiul care are drept subiect expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (p. 22-41) aduce noi precizări cu privire la această tentativă a Superbei de a-și impune autoritatea contestată în anumite regiuni ale Pontului în anii 1433-1434. Analiza misiunii

---

<sup>15</sup> Ș. Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, AIIAI, 29, 1992, p. 68.

<sup>16</sup> Șt. Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, SMIM, XVIII, 2000, p. 57-77: republ. în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 9-33, în special p. 21-25.

<sup>17</sup> Ș. Papacostea, *Byzance et les Détroits sous les Premiers Paleologues*, “Il Mar Nero”, IV, 1999-2000, p. 155.



unei galiote care s-a desprins de corpul expediționar îndreptându-se spre Sinope îndreptățește concluzia potrivit căreia “în afară de înăbușirea focarului de revoltă din Crimeea, el ( Carlo Lomellino) trebuia să restabilească într-un fel sau altul – pe cale militară sau diplomatică poziția privilegiată a Genovei în raport cu *toate* puterile pontice”. Pe lângă urmărirea desfășurării acțiunii navale și a repercusiunilor acesteia, studiul lămurește și câteva aspecte colaterale. D-l Ștefan Andreescu îl identifică pe Iacobo de Promontorio, care a îndeplinit funcția de consilier al comandantului genovez din 1434, cu autorul unei importante lucrări despre Imperiul Otoman. În același timp este scos în evidență statutul special de care se bucura comandantul galerei armate la Caffa, care avea dreptul la o bună parte din prada capturată de la dușmani.

În privința studiului intitulat *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative* (p. 42-61) am avut ocazia să exprim o părere diferită încă de la susținerea comunicării în cadrul programului de studii pontice. Studiul, așa cum este intitulat, exprimă o rezervă generală în privința metodei cantitative, rezervă care cred că trebuie aplicată oricărei categorii de surse. Nu este cazul de a provoca o dezbatere teoretică asupra acestui subiect, cu atât mai mult cu cât aceasta a fost deja făcută. Este suficient să reamintesc contribuția lui Robert William Fogel, *The Limits of Quantitative Methods in History*<sup>18</sup> și studiul critic semnat de Charlotte Erickson, *Quantitative History. A Review Article*<sup>19</sup> pentru a arăta că asupra avantajelor și capcanelor istoriei cantitative s-a atras atenția încă de acum trei decenii. Dacă totuși nu am renunțat la obiecțiile de față, aceasta se datorează faptului că, în opinia mea, studiul d-lui Andreescu nu știrbește cu nimic valoarea metodei cantitative, ci pune degetul pe o altă problemă: coroborarea informațiilor oferite de istoria cantitativă cu contextul politic al unei epoci. Altfel spus, este uneori riscant să explicăm un fenomen economic printr-o cauză politică.

Pentru ca metoda cantitativă să fi fost pusă sub semnul întrebării, ar fi fost nevoie ca autorul să fi infirmat concluzia studiului publicat de Michel Balard referitor la comerțul genovez cu sclavi în Marea Neagră în secolul al XV-lea. Prin urmare, ne-am fi așteptat ca actele genoveze aduse în discuție să probeze un avânt fără precedent pentru comerțul genovez cu sclavi către mijlocul veacului al XV-lea. Or, acestea susțin exact rezultatul obținut prin recursul la metoda cantitativă: comerțul cu sclavi din bazinul pontic a cunoscut în cazul oamenilor de afaceri genovezi un declin dramatic!

Ceea ce schimbă radical studiul d-lui Andreescu – și această este în opinia noastră contribuția majoră a domniei sale – este cauza care a stat la originea acestui fenomen. Nu a fost vorba de un efect al cuceririi Strămtorilor de către otomani, așa cum a crezut Michel Balard, ci de rezultatul infiltrării masive a negustorilor musulmani pe piețele din nordul bazinului pontic controlate până atunci de genovezi: “Așadar, comerțul cu sclavi, în direcția Egiptului mai ales (...) s-a prăbușit, în ceea ce-i privește pe genovezi nu din pricina cuceririi Constantinopolului, (...) ci din pricina devierii traficului spre portul Calamita”. Această concluzie este formulată pe baza unui act inedit din 31

---

<sup>18</sup> “American Historical Review”, LXXX, 1975, p. 329-350. V. mai ales considerațiile de la p. 341: “Quantitative methods are like a plumber’s tool kit. If you ask a plumber which wrench he should use on a particular pipe, he will reply “the one that fits”. For the historian the tool is the one most appropriate to the historical reality that is being analyzed and that will yield the most information from the available data”.

*Ib de n*, p 351-365.

ianuarie 1453, semnalat în august 1999 de istoricul italian Alfonso Assini la al VIII-lea Congres de studii sud-est europene. Pentru a încheia, studiul de față nu pune în discuție fenomenul prăbușirii negoțului genevez cu sclavi – pus în lumină de savantul francez pe baza metodei cantitative – ci doar cauza care l-a generat.

Revedind la discuția cu privire la documentul din ianuarie 1453 se cuvine remarcat faptul că acesta semnaleză foarte probabil o situație care se instaurase progresiv. Motivul pentru care actul a fost redactat abia în 1453 ține foarte probabil de acutizarea situației în acel an. În afară de creșterea presiunii asupra capitalei Bizanțului, fapt care l-a “indus în eroare” pe Michel Balard, existau și alte elemente care stârniseră îngrijorarea autorităților din Caffa. D-l Ștefan Andreescu insistă pe bună dreptate asupra încălcării de către emirul din Sinope a tratatului încheiat cu genevezii. Beiu construisese o navă ce depășea sensibil tonajul prevăzut în acordurile parafate și cu care putea periclita siguranța rutei de comerț Constantinopol-Caffa cu atât mai mult cu cât, multe ambarcații nu foloseau ruta directă între cele două localități, ci un drum ceva mai lung cu escală la Sinope.

Pe lângă precizările aduse în privința dimensiunilor navei și a confirmării actului genevez de către alte surse contemporane, se cuvin făcute câteva observații:

- în istoria prezenței Genevei în Marea Neagră Sinope a constituit un punct nevralgic. Încă de la începutul sec. al XIV-lea Superba a fost adeseori nevoită să apeleze la arme pentru a pune capăt tentativelor emirilor musulmani de a-și crea o flotilă, tentative adeseori reușite.

- problema tonajelor a fost un aspect important al politicii maritime a principalelor puteri navale. Măsurile luate de genezezi, reflectate de actul din 1453 pot fi comparate cu cele luate de venețieni împotriva catalanilor din ducatul Atenei sau a emirilor turci din Asia Mică.

- în sfârșit cred că reacția în chestiunea beiuului de Sinope se înscrie într-un set de măsuri adoptate de genezezi ori de câte ori o putere riverană Mării Negre sau chiar din afara acestui spațiu a încercat să construiască o flotă cu care să pună sub semnul întrebării hegemonia geneveză în Pont.

Importanța Țărilor Române ca exportatoare de grâne spre spațiul pontic a fost pusă în evidență de d-l Andreescu într-un studiu publicat anterior. Cu acea ocazie autorul combătea două puncte de vedere antagonice exprimate de P.P. Panaitescu, respectiv de Barbu Cîmpina. Câteva documente noi, puse în circulație de cercetătoarea italiană Sandra Origone au permis reluarea discuției (p.61-68). Noile probe documentare permit formularea concluziei potrivit căreia absența cerealelor din privilegiul oferit de Alexandru cel Bun liovenilor “nu înseamnă altceva decât că ele nu plecau spre miazănoapte, în Polonia, ci către miazăzi, spre spațiul pontic”. Rămân însă de explicat o serie de probleme. Una dintre acestea este semnalată chiar de către d-l Andreescu care indică faptul că registrul de socoteli ținut de venețianul Giacomo Badoer la Constantinopol nu menționează nici un fel de achiziții de cereale de la Cetatea Albă pentru anii 1436-1440. Soluția propusă pentru a explica această absență, anume că genevezii ar fi impus rivalilor lor drept condiție a instalării la Moncastro renunțarea la importul de cereale, nu mi se pare acceptabilă. E greu de presupus mai întâi că venețienii ar fi cerut Genevei consimțământul pentru a deschide o linie directă spre Cetatea Albă. Dar chiar în ipoteza că ar fi întreprins un asemenea demers și în varianta puțin probabilă – că ar fi fost acceptat, e greu de admis că genevezii ar fi avut încredere ă

rivalii lor ar fi respectat *ad litteram* clauza interdicției achiziționării de cereale. În plus, așa cum subliniază chiar autorul, instalarea reprezentanților Serenissimei la limanul Nistrului a fost urmarea unei inițiative a domnului Moldovei care căuta tocmai să diminueze influența stânenitoare a genovezilor.

Cred că un răspuns al problemei ar avea nevoie de o analiză a situației generale a comerțului cu grâne în Marea Neagră în anii respectivi. Câteva studii publicate de Elizabeth Zachariadou pentru sec. al XIV-lea par să sugereze că importanța zonei septentrionale a Mării Negre pentru aprovizionarea Venetiei cu grâne s-a făcut simțită mai ales în perioadele de criză (recolte slabe, epidemii, războaie), în perioadele “normale” zonele principale de aprovizionare fiind Creta, Asia Mică, Thracia.

Tot o completare la o contribuție anterioară constituie și paginile închinat celebrului, de acum, Teodorcha de Telicha (p.102-112). Remarca nu dorește să pună la îndoială justețea unui asemenea demers ci, dimpotrivă, să o întărească. Există din păcate istorici români care trăiesc dulcele sentiment al cuceririi Everestului, al “marii descoperiri” care, o dată revelată, nu mai are nevoie de nici un cuvânt în plus. Adeseori parcurgându-le textele găsești formule gen “după cum am demonstrat” care vor să lase impresia că o dată ce au ajuns la o concluzie, aceasta va rămâne pe veci bătută în cuie, orice părere contrară sau ușor diferită fiind o veritabilă erezie.

Personal împărtășesc o opinie contrară potrivit căreia chiar și cele mai izbutite argumentări pot fi completate, nuanțate, rectificate, rafinate grație unor noi izvoare sau unor noi metode de analiză, iar contribuțiile d-lui Ștefan Andreescu sunt un bun exemplu în acest sens.

Studiul adaugă câteva pagini noi la ceea ce știam deja despre Teodorcha/ Fedorca de Telicha/Telița. D-l Andreescu pune în discuție câteva izvoare care ilustrează amploarea afacerilor desfășurate de negustorul moldovean în întregul bazin pontic. Aflăm astfel că stăpânea o casă în Pera și nu una oarecare de vreme ce aceasta a fost aleasă drept reședință de guvernatorul otoman instalat în Galata, dar și că putea să împrumute cu o însemnată sumă de bani pe principele de Mangop. Acesta din urmă este identificat de autor în persoana lui Șeikh Bey, căpetenia din acel moment a clanului Șirin.

Rândurile referitoare la *Caffa, Hanul crâmlean Hadji Ghirai și Moldova* (p.69-75) aduc câteva informații suplimentare la situația internațională a Moldovei în anii care au urmat căderii Constantinopolului și la o incursiune a hanului Crimeei care a avut loc în vara anului 1455. Izvorul comentat reia o parte din informațiile cuprinse într-un text publicat de Amedeo Vigna cu destul timp în urmă, aducând un spor de noutăți în legătură cu negocierile genovezilor cu Hadji Ghirai prin mijlocirea prințului de Mangop, Olobei și cu raidul hanului crâmlean împotriva Moldovei. Negocierile sus-amintite au permis corectarea unor erori de cronologie și formularea a două ipoteze pentru incursiunea tătară în Moldova:

- folosirea tătarilor de către sultanul Mehmed al II-lea ca mijloc de presiune asupra lui Petru Aron. Ipoteza poate fi întărită și de acțiunea navală întreprinsă de otomani asupra Cetății Albe;

- dorința de represalii a hanului ca urmare a azilului acordat de Moldova membrilor familiei lui Said Ahmed, hanul Hoardei Mari.

Nu este exclus ca ambele motive să fi cântărit în gală măsură în decizia atacării Moldovei. Deznodământul acestui episod nu îl cunoaștem și, în lipsa altor informații, nu se pot face decât presupuneri.

Un izvor spaniol, *Historia* lui Vicente Rocca, a stat la baza reluării discuției despre expediția lui Mahmud pașa Grecul la nord de Dunăre (p.76-86). O cronică anonimă venețiană plasa episodul în 1458 ceea ce ar fi rectificat serios cronologia luptelor lui Vlad Țepeș cu turcii. În cercetări anterioare d-l Andreescu se pronunțase în favoarea plasării episodului amintit în 1462, punct de vedere care nu a fost unanim acceptat. Cronica adusă în discuție, publicată pentru prima dată la Valencia în 1555-1556 plasează expediția lui Mahmud pașa tot în 1458, dar exegeza textului arată clar că acest reper cronologic este departe de a fi sigur. Este vorba de fapt de o operă de compilație, tributară surselor pe care le-a copiat. Sunt deci de acord cu opinia d-lui Andreescu care, la capatul unei analize minuțioase rămâne la opinia plasării expediției lui Mahmud pașa tot în 1462.

Mă deosebesc însă de domnia sa în ceea ce privește comentariul unui pasaj din textul anonim venețian potrivit căruia eșecul demnitarului otoman ar fi provocat teroare la Constantinopol. "Firește", susține d-l Andreescu, "nu avem de ce să ne îndoim de veridicitatea acestei mărturii". Cred că am fi putut accepta afirmația în situația în care am fi avut de-a face cu un izvor otoman. Cum sursa este creștină, scenariul potrivit căruia un eșec militar ar fi produs panică la Stambul și că "cu zece galere ale noastre acolo am fi recâștigat Pera și Constantinopol într-o clipă" provoacă multe semne de întrebare cu atât mai mult cu cât nu știm foarte multe despre autorul cronicii și despre momentul în care și-a redactat opera.

Aș aduce în sprijinul acestui punct de vedere câteva argumente. De multe ori un eveniment minor a fost utilizat de partizanii occidentali ai cruciadei pentru a crea o stare de optimism exacerbat prin inducerea ideii că, cu un mic corp de oaste, dușmanii lui Christos ar fi fost cu ușurință învinși. Așa au stat lucrurile la începutul secolului al XIV-lea când, un raid al ilkhanului Gazan în Siria a creat iluzia, chiar convingerea, că Ierusalimul a fost eliberat de sub dominația mamelucilor și predat în mâinile creștinătății<sup>20</sup>.

La fel au stat lucrurile și după înfrângerea lui Mehmed al II-lea la Belgrad (1456), eveniment care – potrivit unor cronici burgunde – ar fi fost urmat de un șir neîntrerupt de victorii creștine și de instaurarea panicii la Constantinopol<sup>21</sup>. Lucrarea lui Jacques Du Clerq, *Mémoires sur le regne de Philippe Le Bon, duc de Bourgogne*, care dă cele mai multe amănunte în privința dezastrului otomane, susține că "*lesquelles choses affermerent estre vraves sur saints esvangiles de Dieu et sur le voeu de prestise venerables personnes (...) qu'ils avoient esté et assisté personnellement en toutes les batailles en armes a combattre*"<sup>23</sup>. În sfârșit la exemplele enumerate poate fi alăturat și unul din timpul "războiului cel lung". Pentru raguzanul Paolo Giorgi după înfrângerile

<sup>20</sup> Sylvia Schein, *Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a non event*, în "Engli h Historical Review", 94, 1979, 373, p. 805-819.

<sup>21</sup> Ovidiu Cristea, *Căderea Constantinopolului (1453) și politica pontică a Ungariei ecouri occidentale*, RI, 7, 1996, 7-8 p. 599-603.

<sup>22</sup> Am folosit ediția ed. Reiffenberg, Bruxelles, 1835

<sup>23</sup> *Ibidem*, p. 235.

suferite de Sinan pașa în Țara Românească ar fi fost suficientă “*qualche quantita di buoni archibugieri*” pentru ca lumea creștină să vadă “*con proprii occhi fuggire i nemici di la del monte Emos*”<sup>24</sup>.

În toate exemplele sus-amintite sursele afirmă că se sprijină pe informațiile unor martori oculari ai evenimentelor. În cazul textelor referitoare la urmările bătăliei de la Belgrad, acest procedeu este întărit, pentru sporirea credibilității, de alte două: jurământul pe evangheliu, și caracterul venerabil al persoanelor care au oferit informații. Bernard Guenée a arătat, în monografia consacrată scrierii istoriei în Evul Mediu, că recursul la astfel de mijloace constituia un artificiu frecvent folosit pentru a întări veridicitatea relatării<sup>25</sup>. Așa au stat cred lucrurile și în cazul izvorului venețian în discuție. Prezentând informațiile drept o mărturie directă, autorul anonim al cronicii, probabil un partizan al războiului cu otomanii, a dorit să sporească credibilitatea expunerii sale.

Ar fi fost zece galere suficiente pentru recucerirea Constantinopolului? Este suficient să aducem în discuție efectivele flotei otomane în epocă pentru a realiza că, oricât de mare ar fi fost panica, o escadră de asemenea proporții nu putea pune în pericol capitala Imperiului Otoman. În plus, pentru a lansa un asemenea atac, flota cruciată ar fi trebuit să străpungă barajul de foc al Dardanelor. Or, în 1462, acest lucru nu mai era posibil. O demonstrează tentativa eșuată a flotei venețiene din primii ani ai conflictului cu Poarta (1463-1479), iar venețianul Andrea Duodo, autor în aceeași epocă al unei lucrări despre felul în care trebuia purtat războiul cu turcii, considera că forțarea Strâmtoarelor ar fi avut puțini șorți de izbândă și nu ar fi provocat decât “pagubă și rușine”<sup>26</sup>. În concluzie oricât de grav a fost eșecul lui Mahmud pașa Grecul nu cred că a putut antrena o stare generalizată de panică în capitala otomană.

Studiul consacrat relațiilor lui Ștefan cel Mare cu Zaccaria Ghizolfi (p.93-101) constituie încă o piesă a ceea ce se poate numi, fără exagerare, politica pontică a Moldovei. Pentru autor refuzul lui Ștefan de a permite trecerea prin Moldova, în drum spre Genova, a seniorului de Matrega, a fost expresia încercării de a menține cu orice preț pozițiile septentrionale de pe țărmul Mării Negre în mâinile puterilor creștine.

O altă contribuție propune rectificarea unei erori care a făcut într-o oarecare măsură carieră în istoriografia românească, din cauza imposibilității istoricilor români de a consulta direct, până acum, scrisorile lui Vincenzo Domenico. D-l Andreescu argumentează convingător că trebuie să se renunțe la formula “Cetatea Albă – cheia Lituaniei” (p.113-124), cetatea care a îndeplinit un asemenea rol fiind de fapt Kievul. Pe lângă corectarea erorii, autorul îi trasează și “genealogia” ceea ce poate constitui și o lecție de metodă.

O mențiune dintr-o relatare de călătorie de la Veneția la Istanbul constituie punctul de pornire al studiului *O știre nouă despre Cantacuzinii din Constantinopol la mijlocul secolului al XVI-lea* (p.125-134). După o minuțioasă trecere în revistă a

<sup>24</sup> Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 178; *Călători străini*, III, p. 399-400.

<sup>25</sup> B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident medieval*, Paris, 1980, p. 27.

<sup>26</sup> Andrea Duodo, *Pro bello Peloponnensi*, în C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, vol. VI, Paris, 1885, p. 104: “tentar cose imposibile, fa dano e vergogna”. Duodo face o lungă și argumentată expunere împotriva forțării Dardanelor principalul impediment fiind artileria fortăreței Rumeli Hisar.

ultimelor contribuții la dosarul familiei cu ascendență imperială, d-l Andreescu stăruie asupra unui detaliu cuprins de sursa sus-aminită. La scurt timp după dispariția tragică a lui Aloisio Gritti somptuoasa locuință a acestuia din capitala imperiului a intrat în posesia lui Dimitrie Cantacuzino, tatăl lui Mihail Șaitanoglu. Acest fapt aparent minor este, așa cum se subliniază și în lucrare, un indiciu al averii familiei Cantacuzino și, aș adăuga, un gest simbolic care a avut cu siguranță tâlcul său în societatea constantinopolitană a epocii. Substituindu-se lui Gritti – personaj cu o poziție privilegiată la Poartă – Dimitrie Cantacuzino a ținut să sublinieze statul aparte ocupat de familia sa.

Ultimele contribuții sunt consacrate secolului al XVII-lea. Studiul consacrat alianței cazacilor cu tătarii (p.135-153) pornește de la un număr de documente venețiene care “luminează și explică dimensiunile spărturii din sistemul defensiv otoman”. Fenomenul este cu atât mai interesant cu cât ilustrează dificultățile otomanilor de a rezolva o problemă militară creată nu de un organism politic bine conturat, cât de o comunitate aparent anarhică, dar deosebit de agresivă. Cu o problemă oarecum asemănătoare otomanii s-au confruntat, încă din secolul al XVI-lea, în Adriatica acolo unde uskocii au constituit începând din acea epocă un factor permanent de instabilitate. Dincolo de diferențele notabile dintre cazul uskocilor și cel al cazacilor, perspectiva folosită de Philip Longworth, care a pus problema în termenii de “societate de frontieră” în care “*people of the same ethnicity, religion, culture and kin were distributed on both sides of each border (...) only inertia, the ballance of terror and the relative prospects of pay and plunder determined the allegiances of the unfortunate people of region*”<sup>27</sup> ar putea să se dovedească utilă și pentru analiza confruntărilor dintre cazaci și otomani în secolul al XVII-lea.

Așa s-ar explica de ce toate tentativele otomane de a rezolva problema prin contacte cu puterea suverană – Polonia – fie că a fost vorba de negocieri, de presiuni (prin folosirea lui Gabriel Bethlen), sau de lovituri directe nu au dat nici un fel de rezultat.

Studiul consacrat Mingreliei (p.154-166) pune în evidență statutul aparte deținut de acest principat în relațiile cu Poarta. Este importantă perspectiva comparatistă folosită și utilizarea mărturiilor misionarului Giovanni Giuliani da Lucca și a lui Archangelo Lamberti. Textele subliniază relativa libertate de mișcare a principatului Mingreliei în raport cu otomanii, libertate datorată “așezării geografice(...) într-o regiune muntoasă greu accesibilă, dar în același timp și fără mare interes strategic pentru controlul în ansamblu al spațiului nord-pontic”.

Ultima contribuție încearcă să surprindă viziunea călătorilor occidentali asupra Crimei în sec.XVII-XVIII. Este un dosar care oferă cercetătorilor un număr mare de mărturii care pun în lumină importanța economică și strategică a peninsulei chiar și într-o epocă în care “Marea cea Mare” nu mai era placa turmantă a comerțului euro-asiatic.

În concluzie, lucrarea d-lui Ștefan Andreescu abordează aspecte importante ale istoriei Mării Negre, iar analiza domniei sale se întemeiază pe un număr apreciabil de izvoare inedite sau foarte puțin cunoscute. Concluziile studiilor rectifică sau nuanțează

---

<sup>27</sup> P. Longworth, *The Senj Uskoks Reconsidered*, “The Slavonic and East European Review”, 57, 1979, 3, p. 365.

puncte de vedere mai vechi și constituie în egală măsură puncte de sprijin pentru cercetări viitoare.

Ovidiu Cristea

CHARLES KING, *Marea Neagră. O istorie*, în românește de Dorian Branea și Cristina Chevereșan, Edit. Brumar, Timișoara, 2005, 404 p.

Cartea aceasta a apărut mai întâi în limba engleză, la prestigioasa Oxford University Press, în anul 2004. Este vorba de o sinteză scrisă alert, plăcut, care insistă cu precădere asupra perioadei de după 1700, când Rusia își face loc treptat pe coastele Mării Negre, ajungând în final să anexeze Crimeea. Marea Neagră a încetat astfel să mai fie un “lac otoman” și problema statutului ei, indisolubil legată, bineînțeles, de cea a Strâmtoarelor, a devenit o chestiune internațională.

Rețin aici și mărturisirea de la sfârșit, din secțiunea *Bibliografie și lecturi suplimentare*, potrivit căreia două cărți i-au slujit autorului “drept inspirație” pentru propria lucrare: monografia lui Gh. I. Brătianu despre Marea Neagră – până la cucerirea otomană – și eseu lui Niel Ascherson, având același subiect (*Black Sea*, Londra, 1995). Iată motivația: “Prima este o lucrare magistrală de istorie interpretativă scrisă de un mare istoric român; apariția proiectatului volum secund a fost împiedicată de moartea autorului într-o închisoare comunistă. Cea de-a doua este alcătuită în parte de însemnări de călătorie și în parte dintr-un eseu istoric, o meditație, superb scrisă, asupra semnificațiilor civilizației și barbariei” (p. 366). Cartea profesorului Charles King este o nouă dovadă elocventă despre interesul renăscut după anul 1989 pentru zona Mării Negre, în cercurile intelectuale și nu numai ...

Din păcate, traducătorii nu au făcut apel la ajutorul unui consultant istoric. De aceea ne întâlnim prea adeseori cu tălmăciri aiurea. De felul: “l-a întâlnit pe *Comnen cel Mare* (sic!), Manuel al III-lea” (p. 148) sau “...sol al lui *Comnen cel Mare*, David al *Trebizondului* (sic!)”. “Trebizondul” în loc de Trebizonda este de altminteri o formă care apare pretutindeni în carte. De asemenea, ar fi putut fi lesne corectate erori, precum este aceea a plasării Cetății Albe (Maurocastro, Akkerman), la gurile Niprului (p. 167 și 180).

Ștefan Andreescu

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, *Bizanțul și românii (Eseuri, studii, articole)*, Edit. Fundației PRO, București, 2003, 240 p.

Acum două decenii, prin 1985, am fost surprins, împreună cu alți colegi de breaslă, să citesc într-un ...”almanah”, editat de o revistă a vremii, un excepțional eseu închinat relațiilor româno-bizantine, sub semnătura lui Nicolae-Șerban Tanașoca. M-am bucurat să-l regătesc și recitesc în fruntea acestei culegeri. Autorul a căutat, cu deplin succes, să depășească obișnuitele clișee, cum ar fi de pildă acela că romanitatea și creștinismul românilor ar fi determinat politica Bizanțului de încadrare a lor în sfera sa de influență. Dimpotrivă, autorii bizantini s-au încăpățânat să vadă în români nu pe

moștenitorii Romei, ci "o etnie barbară, străină de Imperiu și numai tolerată". Procedând așa, ei s-au călăuzit după rațiuni de stat, deoarece Bizanțul a devenit cu adevărat "un stat monarhic, teocratic, de tip oriental" numai după ce s-a despărțit de tradiția politică și culturală a Romei, prin adoptarea elenismului. Nu are rost să stăruim asupra altor numeroase observații subtile, care te întâmpină la tot pasul și te îndeamnă la reflecție. Recomand cu toată căldura lectura acestui eseu tuturor istoricilor tineri sau mai puțin tineri.

Din același volum mai semnalez studiul fundamental cu titlul *Mixobarbarii paristrieni și ipoteticele cristalizări de stat românești de la Dunărea de Jos* (p. 59-77), publicat inițial în limba franceză în 1973 și care între timp a pătruns în bibliografia internațională cu privire la istoria Imperiului bizantin. Dar și scurtul, dar atât de incitantul articol *Ultima ungere "bizantină" de domn român* (p. 125-128), în care N.-Ș. Tanașoca atrage atenția asupra gestului lui Alexandru Ioan Cuza, din cursul celei de-a doua călătorii a lui la Constantinopol, când, conform unui raport diplomatic, s-a dus "la biserica patriarhală, unde patriarhul, cu mare ceremonie, l-a uns, după vechiul obicei îndătinat pentru principii Moldovei și Țării Românești" (12 iunie 1864). Așadar, Cuza a fost uns de către patriarhul ecumenic, la Constantinopol, ca domn al Principatelor Unite, fapt ce "consolida suprema instituție a puterii laice românești, monarhia, legitimând religios autoritatea sporită prin lovitura de stat a principelui și consacrand, în spiritul tradiției bizantine, o concepție autocratică a domniei".

Ștefan Andreescu

ALEXANDRU MAREȘ, *Scriere și cultură românească veche*, Edit. Academiei Române, București, 2005, 486 p.

O parte din studiile minuțioase, de mai mici sau mai mari dimensiuni, publicate de distinsul filolog Alexandru Mareș în reviste de filologie și istorie în ultimele trei decenii au fost reunite în volumul de față, după șapte criterii: *Vechimea scrierii românești, probleme de grafie, Semnalări de texte manuscrise, Probleme de autenticitate și de paternitate, Sursele străine ale unor traduceri, Filigranologie, probleme de datare, Criptografie, heraldică, Viața cuvintelor, lecțiuni dificile*. În răstimpul în care a elaborat instrumente de lucru (*Filigranele hârtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea*, 1987) sau, în colaborare cu Ion Gheție, monografiile (*Introducere în filologia românească*, 1974, *Originile scrisului în limba română*, 1985, *Diaconul Coressi și izbânda scrisului în limba română*, 1994, *De când se scrie românește*, 2001), tratate de sinteză (*Grairurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, 1974), a coordonat volumul de *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, 1979, colecția de *Cele mai vechi cărți populare*, ajunsă la al optulea volum, Alexandru Mareș nu a încetat să investigheze, cu erudită pasiune și riguroasă competență, „enigme” ale filologiei românești. Firește, stabilirea datării, paternității ori a autenticității unui text din secolele al XVI-lea – XVII-lea sunt operații care fac parte din arsenalul metodologic clasic al filologiei, căruia Școala de filologie de la București, al cărui reprezentat de marcă este Alexandru Mareș, i-a adus, în ultimele trei decenii, revizuirii și îmbunătățirii majore: aplicarea metodei filigranologice, a concordanțelor lingvistice, a dialectologiei istorice, a



observației atente a datelor materiale ale scrisului (suport, grafie, numerotarea paginilor, însemne heraldice etc.). Studiile din acest volum sunt un exemplu al aplicării riguroase a acestor metode și ceva mai mult. Pe cât de bine ordonat a fost, în concepția și realizarea lui, planul de investigare exhaustivă și de valorificare a textelor literare și neliterare ale secolului al XVI-lea, - primul veac de scris în limba română -, pe atât de liberă este configurația cercetărilor complementare, despre care acest volum stă marturie. S-ar spune că filologul s-a lasat călăuzit, cu un interes aproape gratuit, purificat de gloria efemeră a succesului ori a „mizelor importante”, doar de fascinația pe care nenumăratele mistere pe care cultura scrisă medievală românească le presara, la tot pasul, în calea cercetătorului.

Bilanțul depășește de departe modestia acestei poziții. Terenul de investigație predilect sunt manuscrisele aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei, filialele București și Cluj, în care, la adăpostul derutant al anonimatului, al copierii fidele sau corupte, al lacunelor, al interpolarilor, comprimărilor și amplificărilor de tot felul, zac comori nebănuite pe care istoria, în multiplicitatea ei de fațete (istoria literară, culturală, istoria bisericii sau istoria pur și simplu) are datoria să le integreze grabnic în contextele ei sintetice. Îndemânarea și perseverența benedictină a lui Alexandru Măreș pun ordine rațională în porțiuni din acest „haos”, în care puțini se încumeta să se mai avânte ori atunci când au făcut-o, n-au depășit pragul unor intuiții superficiale bazate pe știri insuficient verificate, transformate cu aceeași lejeritate, în certitudini ce populează tratatele de istorie literară sau diverse studii de importanță restrânsă (ex. gr. *Constantin Kosteneșki și începuturile scrisului în limba română* p. 18-21, *O traducere în limba română din jurul anului 1100?*, *O falsă mărturie despre vechimea scrisului românesc*, *Un verset psalmic în limba română din vremea lui Ștefan cel Mare? O știre din 1543 despre scrierea românească cu alfabet latin?*, p. 33-46 etc.). Cu aceasta, am denumit o altă particularitate majoră a cercetării filologice a autorului, capacitatea de a reexamina critic probleme considerate deja rezolvate, unele vechi chiar de un secol. Or, această continuă revizitare și corectare a rezultatelor unor investigații făcute de alții sau de el însuși confirmă, în ansamblu, potențialul filologiei, ca știință modernă.

Să luăm un singur exemplu, dintre contribuțiile inserate în volum, pentru a ilustra aceasta observație. Un studiu, relativ restrâns, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki* (p. 308-315), publicat mai întâi în anul 2000, comunică o descoperire de o importanță majoră pentru cultura românească veche. Pentru elaborarea sintezei *Originile scrisului în limba română* aparute în 1985, toate textele rotacizante fuseseră redatate filigranologic de către Alexandru Măreș, corectându-se nu numai presupuzițiile eronate vehiculate în literatura de specialitate, dar și teoriile culturale ce fuseseră clădite pe ele de către istorici de seamă, dintre care este suficient să amintim doar pe Nicolae Iorga și pe Petre P. Panaitescu, la care se mai poate adăuga numele filologului Alexandru Rosetti, autorul celei mai cuprinzătoare *Istorie a limbii române*. Un singur text, *Psaltirea Hurmuzaki*, necesita investigații suplimentare în arhivele italiene, țară către care conducea filigranul hârtiei ce i-a servit ca suport. Datarea propusă de Ioan-Aurel Candrea în 1916 avea ca referință asemănarea, dar nu coincidența, dintre variantele filigranelor manuscrisului românesc și tipurile înfățișate în clasicul repertoriu al lui Charles Briquet. Pe de altă parte, nici unul din filigranele codicelui descoperit de Eudoxiu Hurmuzaki nu se întâlnea în hârtia documentelor și manuscriselor cercetate de Alexandru Măreș și pe care le reproducuse în repertoriul său din 1987. Bănuiala că

*Psaltirea Hurmuzaki* ar putea fi un text mai vechi decât toate celelalte texte românești cunoscute până în prezent, inclusiv celebra *Scrisoare a lui Neacșu din Câmpulung* din 1521, - certificat de naștere cu care limba română a intrat în toate referințele de specialitate și în manualele școlare -, a fost enunțată, cu prudență și onestitate științifică, în concluziile sintezei *Originile scrisului în limba română*. Ipoteza ca *Psaltirea Hurmuzaki* să fie cel mai vechi românesc a fost confirmată de investigațiile întreprinse în arhivele de la Veneția și Roma, iar concluziile au fost făcute publice în studiul din 2000, valorificate în cartea *De când se scrie românește* din 2001 și reuate în volumul care face obiectul acestor rânduri. Rezultatele examinării tipului și al variantei de filigran produse de o moară din nord-estul Italiei (provinciile Veneto, Emilia Romana sau Marche) arată că manuscrisul care conține cea mai veche traducere a Psaltirii a fost copiat pe o hârtie produsă și întrebuițată într-un interval situat *post* 1460 și *ante* 1516, cel mai probabil 1501-1506. În spiritul prudenței care caracterizează toate formulările finale ale studiile lui Alexandru Mareș, autorul anunță că va continua cercetările de arhivă în Italia, pentru restrângerea argumentată a intervalului de datare propus, ceea ce lasă deschisă marea problemă a conjuncturii de factori culturali care au determinat apariția scrisului românesc. Se înțelege că, cel puțin pentru acest moment timpuriu ce ne-ar coborî chiar în veacul al XV-lea, înrăurirea Reformei nu mai poate fi acceptată ca o ipoteză plauzibilă.

Dar interesul pe care îl prezintă culegerea de studii filologice a lui Alexandru Mareș pentru istoria medievală și premodernă nu se oprește aici. Conținutul grupajului *Semnalări de texte manuscrise* aduce în atenția specialiștilor informații noi privitoare la viața religioasă a românilor din Transilvania, pe parcursul unui secol, de la jumătatea veacului al XVI-lea și până la jumătatea veacului următor. Primele două studii prilejuite de identificarea izvoarelor porțiunii slavone cu traducere românească din *Codicele popii Bratu* (1559-1560) (*Cea mai veche culegere de extrase religioase traduse în limba română*, p. 49-53) și de descoperirea unui manuscris din secolului al XVI-lea, *ms. rom. BAR 5023*, (*Un manuscris românesc necunoscut din secolul al XVI-lea*, p. 54-83) întregesc datele pe care le posedam până acum asupra rezistenței subterane la Reformă a mediilor românești din Transilvania. O parte din *ms. rom. BAR 5023* (datat 1578-1608), care conține primele traduceri în limba română ale *Vieților sfințelor Paraschevi, Cuvioasei Maria Egipteanca, a sfântului Nicolae, Omilia pentru prima duminică din Post*, omilii ale Sfântului Ioan Hrisostom etc. este atribuit popii Neagoslav, originar din Târgul de Floci, același căruia i se restituie acum și formula de abjurare a credinței luterane *Învățătură și întrebare cându va vrea vreun om den leagea lătinească să vie cătră a noastră credință și leage să se boteaze*, din *ms. sl. 2* al Bibliotecii Muzeului primei școli românești din Șcheii Brașovului. De o însemnătate reală pentru istoria confesională a aceleiași provincii românești sunt și *Dispozițiile sinodului transilvănean din anul 1627* (p. 94-102), așa-numitele *Canoane ale mitropolitului Dosoftei*, (*ms. rom. BAR Cluj 297*) comentate și publicate filologic, precum și un alt manuscris din fondurile Bibliotecii Academiei Române, *ms. rom. 4818*, intitulat *Spunerea legii cu răspuns* (*Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, p. 103-129). *Spunerea legii cu răspuns* este o scriere polemică antiluterană, elaborată între 1642 și 1643, din aceeași familie de texte polemice cu *Răspuns împotriva catehismului calvinesc al mitropolitului Varlaam* (1645) și *Catehismului slavon* tipărit la Mănăstirea Trei Ierarhi în 1642, ca urmare a sinodului panortodox. De pe tipăritura din 1642, astăzi pierdută, s-

au păstrat două copii manuscrise din secolul al XVIII-lea, aflate actualmente la Biblioteca Națională de la Moscova.

Vom mai zăbovi aici asupra celor patru studii de paternitate, prin care se discută atribuirea unor traduceri necunoscute lui Nicolae spătarul Milescu (*În legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu*, p. 161-171, „*Interpolarea*” din *Cartea cu multe întrebări a lui Nicolae Spătarul (Milescu)*, p. 172-186) și mitropolitului Dosoftei (*Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon*, p. 187-224), prin care se aduc noi argumente în favoarea atribuirii *Letopiseșului Cantacuzinesc* lui Stoica Ludescu (*Letopiseșul cantacuzinesc. Noi argumente în sprijinul paternității lui Stoica Ludescu și despre unele surse utilizate de cronicar*, p. 225-230) și se lămurește misterioasa identitate a alcătuitorului seriei *Foletului Novel*, Ioan Românul Frâncul (*Cine a fost Ioan Românul, alias Frâncul?*, p. 231-256). Acesta din urmă este, așa cum intuise și Nicolae Vătămanu, secretarul de limbă italiană a lui Constantin Brâncoveanu, Giovanni Candido Romano. Examenul filologic al limbii Foletelor a permis punerea în lumină a similitudinilor cu un alt text, a cărui paternitate este controversată, *Istoria Țării Românești*.

Un interes pentru istoria diplomației îl constituie decriptarea și editarea primului raport diplomatic cifrat, adresat în 1662, din Constantinopol, domnului Țării Românești, Grigore Ghica și decriptarea cifrului cancelariei lui Constantin Brâncoveanu în corespondența purtată în limba polonă și redactată de secretarul Andreas Wolf.

Filologii, istoricii, lingviștii pasionați de viața cuvintelor vor găsi în paginile acestui volum nu doar sugestii pentru cercetările lor, ci date valide, solid argumentate, limpede și sobru înfățișate. În ciuda rigorii construcției și a stilului precis, contribuțiile înmănunchiate în acest volum au grațioasa frumusețe de filigran a unor prețioase bijuterii, în spatele lor ascunzându-se o tehnică impecabilă și o erudiție neostentativă. Închei astfel aceste rânduri, care s-au dorit și un modest omagiu adus filologului Alexandru Mareș la împlinirea vârstei de 70 de ani. Distinsa sa discreție și devotamentul cu care-și trăiește vocația de cercetător rămân, pentru colegii, colaboratorii și prietenii săi, o sursă de inspirație.

Violeta Barbu

OVIDIU PECICAN, *Sânge și trandafiri. Cultură ero(t)ică în epoca ștefaniană*, Edit. Cartier, Chișinău-București, 2005, 208 p.

Sărbătorirea în 2004 a „Anului Ștefan cel Mare” a adus apariția a numeroase volume de studii istorice consacrate personalității celui care a vegheat destinul Moldovei aproape o jumătate de veac. Prezenta lucrare, cu un titlu inspirat din celebra lucrare a lui Johan Huizinga, constituie unul dintre ultimele ecouri ale anului festiv.

După cum mărturisește, autorul a fost interesat mai cu seamă de „reflexele culturale ale timpurilor lui Ștefan, atâta cât se lasă ele reconstituite într-o abordare ce nu se vrea în nici un fel una de sinteză”, de aici rezultând „o serie de contribuții punctuale” (p. 8). Din punct de vedere metodologic, autorul precizează că „metoda pentru care am optat frecvent pe parcursul incursiunilor mele a fost coroborarea izvoarelor imagistice cu cele narative și, unde a fost cazul documentare” (p. 8). Detașându-se de pozitivism și

marxism, catalogate ca două scientisme incapabile să răspundă la întrebarea „care este rolul imaginației în reconstituirea trecutului” (p. 12), d-l Pecican își mărturisește detașarea și față de modelele istoriografiei franceze, avertizându-ne: „Prea puțin din istoria mentalităților așa cum o înțeleg și o practică maeștrii de la *Annales* răzbate în paginile acestea” (p. 14). Așadar, avem de-a face cu o metodologie originală prin care autorul își propune să investigheze cultura aulică, deci, nu ne rămâne decât să urmărim cât sunt de „punctuale” contribuțiile autorului.

Primul capitol, ce deschide seria contribuțiilor, se intitulează *Epoca ștefaniană (1457-1504)* (p. 15-39). Observăm că limitele cronologice nu concordă deloc cu cele avansate de Leon Șimanschi<sup>28</sup>, însă d-l Pecican nu aduce în discuție acest studiu și nici aspectul cronologic, deși s-ar fi impus o astfel de abordare, pentru a nu crea confuzii terminologice. Autorul este preocupat de realizarea unui portret al lui Ștefan cel Mare, pe care, în doar câteva rânduri, îl califică drept „cavaler al crucii, al ortodoxiei, dar rudă cu Bizanțul imperial (via Crimeea) și singur stăpânitor în țara sa” (p. 17). Nici detaliile fizice n-au scăpat atenției autorului, de unde aflăm lucruri interesante. Dedicând o întreagă pagină frizurii voievodului aflăm că portretul acestuia „dezvăluie un păr bogat, poate blond, poate castaniu – dacă nu cumva de-a dreptul roșcat -, întotdeauna lung, răsfirat până la umeri și umflat” (p. 20). O atenție similară este acordată nasului și ochilor, care „puteau fi, mai probabil, căprui sau negri, deși nimic nu ne spune că n-ar fi fost...verzi sau albaștri” (p. 21). Nici aparatul locomotor nu a scăpat atenției istoricului clujean, acesta afirmând că rana de la picior a lui Ștefan cel Mare este un amănunt asupra căruia nu s-a insistat suficient (p. 21), deși, un studiu de care nu pare să aibă cunoștință a spus cam tot ce se putea spune despre acest subiect<sup>29</sup>. Așa se face că, punând propriul diagnostic, dr. Pecican redescoperă valențele mersului pe jos, aducând argumente în favoarea supoziției că, datorită răni, „Ștefan a putut lupta mai bine călare decât pedestru” (p. 21).

Lăsând la o parte ironia, trebuie să observăm că, în cadrul acestui capitol, d-l Pecican nu manifestă prea mult interes pentru activitatea colegilor săi de breaslă, aparatul critic fiind extrem de sărac, întocmit doar pentru a nu transforma textul într-o simplă proză. Chiar și atunci când citează un titlu, autorul nu acordă nici un fel de respect față de munca istoricului citat. În această situație se află studiul d-lui Ștefan Andreescu, *Genovezi pe „drumul moldovenesc”*, singurul citat pe parcursul a patru pagini (p. 22-25) în legătură cu episodul arestării delegației genoveze, în 1466, de către Ștefan cel Mare, pe motiv că aceștia nu s-au prezentat înaintea sa. Dacă pentru d-l Andreescu acest episod pare să reflecte politica lui Ștefan de impunere a Moldovei ca mare putere pontică<sup>30</sup>, revenind cu precizarea că prezentarea în fața suveranului era o practică cunoscută și în Bizanț<sup>31</sup>, d-l Pecican prezintă lucrurile în alt mod. Astfel, Ștefan devine un simplu tâlhar de drumul mare, care acționează din „dorința de estorcere de bunuri italienești de factură deosebită”, așa încât „el nu ezită să prade și să pună în

<sup>28</sup> Leon Șimanschi, *Dimensiunile epocii ștefaniane*, în *AIHAI*, XVI (1979), p. 139-144

<sup>29</sup> T. Ghițan, Cr. Mircioiu, *Câteva precizări în jurul diagnosticului bolii lui Ștefan cel Mare*, în „*Revista medico-chirurgicală*”, LX (1956), 3, p. 129-136; republicat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 130-138.

<sup>30</sup> Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre*, București, 2001, p. 101.

<sup>31</sup> Idem, *Un nou act genovez cu privire la Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, XXII (2004),

pericol viața negustorilor pentru a le obține în totalitate și fără a plăti pentru ele” (p. 24). Ignorarea deliberată a analizei efectuată de cel care a pus în valoare informația documentară putea fi făcută prin citarea directă a documentului, însă, se pare că d-l Pecican a ținut neapărat să asocieze studiului său numele istoricului amintit.

Alți istorici nu au fost la fel de „norocoși”. Așa se face că autorul preia ipoteze formulate de alții, fără a-i cita, omițând faptul că, astfel, își asumă și responsabilitatea pentru acestea. Astfel, aflăm că „relația domnitorului cu cel mai înalt ierarh al bisericii ortodoxe autohtone era una privilegiată, încă din timpul copilăriei. Se spune că Theoctist I s-a ocupat personal de educația micului prinț. Peste ani, la 1457, tot el urma să îl încoroneze pe câmpia de la Direptate” (p. 26). D-l Pecican nu precizează nici unde și nici ce „se spune”, cu atât mai mult cu cât în partea introductivă ne-a atenționat că demersul său are la bază imagini, izvoare narative și documentare. Cititorul ar fi trebuit avertizat, încă de la început, asupra faptului că autorul folosește și informații obținute în urma unor ședințe de spiritism. Cât privește încoronarea, este regretabil că d-l Pecican nu cunoaște studiul d-lui Constantin Rezachevici, publicat încă din 1992<sup>32</sup>, în care acesta a demonstrat cât se poate de elocvent că încoronarea domnilor nu putea fi oficiată decât într-o biserică, în nici un caz pe câmp. Pentru a insista asupra tuturor aspectelor de acest gen este nevoie de un număr de pagini mai mare decât cel alocat de autor. Las cititorului avizat să aprecieze modul în care d-l Pecican analizează „programul cultural și realizarea lui” (p. 31-32, fără nici o trimitere bibliografică) și „Renașterea în Moldova” (p. 33-39).

Următorul capitol, *Ștefan cel Mare și Evangheliarul de la Humor* (p. 40-58), va suscita interesul istoricilor de artă, autorul afirmând că „*reprezentarea maestrului nemțeano-putnean se încadrează printre capodoperele goticului târziu european, una dintre puținele care s-au păstrat în spațiul românesc*” (p. 50). Nu voi insista nici asupra exercițiului de imaginație pe care autorul îl face asupra fragmentului lipsă de pe pagina dedicatorie a *Tetraevangelului* (p. 50-58), recunoscând, totuși, că este o performanță să scrii opt pagini despre un spațiu gol.

Capitolul intitulat *Ideal biblic și ideal cavaleresc în Moldova ștefaniană* (p. 59-73) se distinge de cele prezentate până acum. Observăm o subită îmbogățire a aparatului critic, datorată și faptului că autorul recurge foarte mult la texte publicate de el. Cu toate acestea, bibliografia este foarte sumară, iar unele trimiteri sunt alcătuite fără indicarea numerelor de pagină, deși acest fapt se impunea (p. 60, notele 39, 41). Însă, cele două teme aduse în discuție, *Biblia* ca model laic și *Alexandria* ca reper livresc, merită avute în atenție pentru o cercetare viitoare, făcută pe baza analizei de text și a unei bibliografii adecvate.

Următoarea „contribuție punctuală” a d-lui Pecican, *Vitejii și literatura eroică* (p. 74-82) vizează existența, în Moldova, a unei categorii similare celei a cavalerilor occidentali și chiar a unei ideologii cavalerești în vremea lui Ștefan cel Mare, a cărei consemnare explicită este găsită de autor în *Letopisețul* lui Grigore Ureche. Desigur, același letopiseț constituie de altfel și așa numita „literatură eroică”. Trimiterile bibliografice sunt la fel de sărace și puține, totuși autorul nu pierde ocazia de a face paradă de erudiție: „Este de discutat aici dacă expresia «crucea și creștinătatea» ar trebui

<sup>32</sup> Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457?*, în *AIHA*, XXIX (1992), p. 19-33; republicat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 316-333.

înțeleasă sau nu ca o referire strictă și precisă la ideea de cruciadă (crucea) și la cea de Occident (Creștinătatea). Cred că ideea de Creștinătate pe care o aveau domniii români includea ambele ramuri ale lumii creștine, cea răsăriteană – Ortodoxia - fiind văzută ca parte legitimă a ecumenei. Din lipsa unor studii care să ofere sprijin mai consistent acestor considerații, mă rezum însă să interpretez lax și minimal formularea” (p. 78, nota 67). Făcând o precizare care ar fi trebuit să-i scoată în evidență abilitățile, d-l Pecican a reușit contrariul, evidențiindu-și carențele și superficialitatea. Era de ajuns să citească măcar studiul colegului său, Șerban Turcuș<sup>33</sup>, ca să nu vorbim de Gabriel Le Bras, pentru a înțelege că noțiunea de *Christianitas* este un concept eclesiologic care înseamnă cu totul altceva decât noțiunea de Occident. Așa încât faptul că domnia sa este „lax și minimal” nu poate fi pus pe seama altora.

În aceste condiții, autorul nu putea fi mai prolific nici în „contribuția” intitulată *Ideologie creștină și propagandă pentru cruciada târzie: circulara lui Ștefan cel Mare către principii creștini (25 ianuarie 1475)* (p. 83-94). Autorul evită cu delicatețe să ne spună ce înțelege prin „ideologie creștină” și prin „cruciada târzie”, insistând doar asupra noțiunii de „propagandă”. Bibliografia este, și în acest caz, extrem de săracă, ceea ce conduce, în mod eronat, la ideea că d-l Pecican este un adevărat deschizător de căi istoriografice. Astfel, suntem asigurați că „chestiunea propagandei ștefaniene a iscat deja discuții în istoriografia română” (p.86), autorul trimițând la studiul său *Scrieri istorice, intenții ideologice și uzanțe diplomatice în Moldova medievală*. De fapt, încă din 1960, P.P. Panaitescu a atras atenția asupra faptului că au existat mai multe relații istorice, pierdute astăzi, redactate în cancelaria de la Suceava și destinate informării țărilor străine asupra biruințelor moldovenești. Este vorba de o operă istorico-diplomatică, cu un vădit caracter propagandistic, din care nu mai posedăm decât o parte, în special scrisoarea despre izbânda de la Baia și cea de după victoria de la Vaslui<sup>34</sup>. Dacă d-l Pecican ar fi cunoscut acest studiu, ar fi observat că legătura între circulara din ianuarie 1475 și cronică lui Dlugosz a fost deja făcută.

Spațiul dedicat istoriografiei (*Istoriografia ștefaniănă*, p. 95-107) reprezintă o introducere într-o problemă în care, într-adevăr, d-l Pecican nu este concurat de nimeni (*Gesta Legendară Unificată – O compilație istorică din vremea apropierei Moldovei de Mathias Corvin*, p. 108-129). Așa zisa *Gestă legendară unificată* nu este o sursă inedită, așa cum s-ar putea crede, ci o re-botezare a textului intrat în circuitul științific sub numele de *Cronica moldo-rusă*. Pentru autor, acest text reunește două surse anterioare: „*Gesta lui Roman și Vlahata*, scrisă de un ortodox maramureșean între 1395-1439, și legenda lui Dragoș Vodă, alcătuită la curtea lui Petru I Mușat” (p.109). În fața unor afirmații atât de precise, reproșurile adresate d-lui Nicolae Manolescu (p. 109, nota 112) sunt pe deplin justificate. Ba este chiar scandalos, am zice, reputatul critic ar fi trebuit să iasă din „orizontul de cunoaștere depășit” caracteristic lucrării sale, *Istoria critică a literaturii române*, imediat ce a luat cunoștință de „descoperirile ultimelor decenii”, care îl au ca protagonist pe d-l Pecican. Se vede însă că d-l Manolescu se dovedește a fi sceptic în ceea ce privește aportul imaginației în cercetarea științifică, metodă pe care d-l

<sup>33</sup> Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, p. 11-36.

<sup>34</sup> P.P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în SCȘI, XI (1960), fasc. 2, p. 201.

Pecican pare s-o perfecționeze și să o utilizeze cu succes. Modul în care această *Gestă* (lucrare a cărei existență nu poate fi dovedită) este trecută în Moldova, pusă în traista lui Mihail din Peșteana, apoi în tolba lui Lațcu Cânde, poate constitui subiectul unui roman polițist (p.121-125). Este de remarcat îmbogățirea aparatului critic, autorul citând chiar și un volum de documente, hațegane ce-i drept.

Rămânând tot în zona literaturii, de data aceasta a celei religioase (*Lecturile religioase din Moldova lui Ștefan cel Mare*, p. 130-135), contribuția d-lui Pecican se rezumă la un comentariu sumar pe marginea lucrării lui Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*. Adevărata „contribuție” a d-lui Pecican se manifestă prin inserarea unor aspecte banale, care, în unele situații, stârnesc confuzie. Astfel, aflăm că „la 1475, Ștefan Vodă copia” *Cuvintele pustnicești ale avvei Dorothei* (p. 132) și că *Sintagma* lui Matei Vlastares este o carte „cu conținut laic” (p. 133). În pofida acestor carențe, textul este mult superior față de cele ce urmează. În ceea ce privește literatura erotică (*Literatura erotică în Moldova lui Ștefan cel Mare*, p. 136-147) și istorioarele și snoavele (*Istorioarele, snoavele și poveștile în Moldova ctitoriilor ștefanieni*, p. 148-155) între titlurile enunțate și text nu există nici o legătură. În privința literaturii erotice, ne-am fi așteptat ca autorul să aducă în discuție măcar *Cântarea Cântărilor*, în lipsa altui text, însă preocuparea lui se îndreaptă spre etimologia termenilor care desemnează organele genitale (p. 137, nota 153) și spre descrierea unor cahle (p. 142-145). Halal literatură, încă și erotică! Aceleași cahle înlocuiesc istorioarele consemnate de Ion Neculce și legendele despre Ștefan cel Mare (p. 150-155). După cum se vede, d-l Pecican este pe cale să descopere o literatură în care litera nu-și prea găsește locul. Momentul de apogeu îl reprezintă descoperirea unei „creații lirice din epoca ștefaniană”, reprezentată de „*Poemul alegoric despre vânătoarea domnească în pădurea cu fiare exotice și fantastice (1480-1490)*” (p. 156-160). Titlul și precizările cronologice sugerează că d-l Pecican a descoperit un text inedit, un poem compus în Moldova și te aștepti să găsești, în textul care îi semnaleză existența, măcar reproducerea unei strofe sau a câtorva versuri. Cititorul va fi însă dezamăgit, pentru că poemul d-lui Pecican nu are versuri, ci cahle. Pentru autorul nostru fiecare sobă de curte este un poem (p. 156), ceea ce, ducând mai departe raționamentul domniei sale, îl transformă pe sobar într-un poet, deci într-un intelectual, faptul fiind încă o confirmare a zicalei „Românul s-a născut poet”. Probabil, tot un astfel de intelectual stă și la baza liricii heraldice (*Lirica heraldică. Versurile la stemă*, p. 161-164), fapt în măsură să explice absența versurilor.

Ultimul text asupra căruia îmi propun să insist este dedicat doamnelor lui Ștefan cel Mare (*Doamnele lui Ștefan cel Mare*, p. 165-185). Autorul demonstrează, chiar dacă nu mai era nevoie, că este lipsit de noțiuni elementare legate de istoria Moldovei, pe care, chiar dacă nu o cunoaște, nu se sfiește să o inventeze. Astfel, după moartea Evdochiei de Kiev, autorul îi atribuie lui Ștefan cel Mare două legături amoroase: una cu Răreșoia, a doua cu „așa-numita Călțuna, o brăileancă focoasă, după toate aparențele (fostă amantă și a lui Vlad Dracul, zice-se)” (p. 169-170). După descriere s-ar părea că nu doar Vlad Dracul și Ștefan cel Mare s-au bucurat de favorurile „brăilencei focoase”, doar că autorul este modest și nu vrea să se știe că posedă secretul călătoriei în timp. Altfel nu se explică de unde deține acesta informații „clasificate”, cum este cea referitoare la moartea Mariei de Mangop, eveniment produs la „19 decembrie 1477, ora 5 dinmneata” (p. 178). Dacă până acum se știa că decesul a survenit „în ceasul al cincilea

din zi”, d-l Pecican ne relevă un fenomen astronomic necunoscut și unic, pentru că, din afirmația sa, rezultă că, în data de 19 decembrie 1477, soarele a răsărit la miezul nopții.

Revenind la Răreșoia, trebuie să observăm că, în cazul ei, autorul nu a pierdut prilejul de a dovedi lipsa unor cunoștințe de istorie socială, ce pot fi deprinse și din manualele școlare. Astfel, d-l Pecican afirmă: „«Răreșoia», cum i s-a spus acestei târgovețe, după porecla soțului ei, rezident în Hârlău, a avut un nume pe care nu-l mai cunoaștem, dar se trăgea din neamul Mânja” (p. 172). Statutul ei indică măsura în care „o orășeancă avea un statut de două ori neglijabil: ca femeie și ca neprivilegiată” (p. 173). După această precizare, autorul se apleacă asupra statutului social al lui Petru Rareș, observând că în desemnarea lui cu numele de Majă sau Măjarul s-a văzut „o trimitere la așa-zisa lui origine modestă, de pescar (sau deținător de locuri de pescuit și negustor de pește). Poate însă că «Majă» nu este decât forma coruptă a lui «Mânja», ceea ce ar conduce la concluzia că Petru era identificat mai curând cu numele de familie al mamei lui decât prin trimitere la soțul legal al acesteia, tatăl lui formal ” (p. 173). Ceva mai jos, autorul concluzionează: „Nici Petru, nici frații lui nu s-au născut într-o familie boierească. Cu toții făceau parte din neamul Mânja, originar din satul Mânjăști, ținutul Cârliștura” (p. 173). Nu o să-i reproșăm autorului că l-a „mânjit” pe Petru Rareș, plimbându-l prin toate stările sociale, mai puțin cea a robilor, ci faptul că este incapabil să facă diferența între „pescar” și „deținător de locuri de pește”.

Las cititorului plăcerea de a descoperi alte informații „clasificate” oferite de cartea d-lui Pecican, rezumându-mă doar la cele semnalate până acum. Remarc, cu amărăciune, că asemenea erori sunt impardonabile pentru cineva care poartă titlul de „doctor în științe istorice” și care se ocupă de formarea viitorilor cercetători. Prefer să cred că, prin acest exercițiu de imaginație, d-l Pecican a vrut să testeze vigilența medievistilor, recunoscuți pentru spiritul critic de care dau dovadă, atrăgând atenția asupra pericolului reprezentat de cantonarea excesivă în sfera deducțiilor (nu întotdeauna logice) și a supozițiilor. În acest caz, remarcile de ordin critic nu-și mai au rostul, cartea atingându-și scopul. Totuși, cititorul ar fi trebuit avertizat asupra faptului că se află în fața unei ficțiuni și nu a unei contribuții științifice. Rămâne ca d-l Pecican să lămurească această problemă, demonstrându-ne că fantezia scriitorului nu se interpune peste rigoarea medievistului și că relația pe care o are cu istoria nu poate fi exprimată prin titlul romanului său, *Eu și maimuța mea*.

Liviu Pilat

EMIL DRAGNEV, *Enigma Pătrăuților. O versiune de interpretare*, în volumul: Demir Dragnev, Igor Cașu, Emil Dragnev și Virgil Păslariuc, *Ștefan cel Mare și Sfânt în contextul epocii sale*, Civitas, Chișinău, 2004, p. 66-80.

Dl. Emil Dragnev emite o ipoteză care merită a fi semnalată în legătură cu semnificația picturii bisericii Sf. Cruci de la Pătrăuți, înălțată de Ștefan cel Mare în anul 1487. Domnia sa nu crede că avem aici de-a face cu un mesaj politic, așa cum s-a presupus îndeobște, ci “mai curând” cu o rugăciune din partea ctitorului, după ce a fost izbăvit din marea primejdie prin care a trecut în cursul bătăliei de la Scheii de pe apa Siretului. Or, data acestei bătălii, luni 6 martie din anul 1486, “urmează exact săptămânu



înjumătățirii Postului Mare, închinată Sfintei Cruci”. În faimoasa mănăstire Studios din Constantinopol, în toate zilele acestei săptămâni Crucea era scoasă pentru închinare după Ceasul al IX-lea, “astfel încât întreaga Săptămână a IV-a apărea în chip limpede drept iradierea praznicului Crucii”. Pe de altă parte, în Sinaxar la aceeași dată se pomenește *Aflarea Cinstitei Cruci și aflarea Sfințelor piroane de către Sfânta Elena*. Așadar, Ștefan cel Mare, care în cursul acestei bătălii ”a căzut de pe cal și a zăcut printre morți de dimineață până la prânz”, a fost până la urmă ocrotit de Sfânta Cruce: Și de aceea, bănuiește Dl. E. Dragnev, el ar fi ales pentru biserica de la Pătrăuți, hramul extrem de rar în lumea ortodoxă al Cinstitei Cruci.

*Ștefan Andreescu*

PAVEL VESA, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, 740 p.

O monografie masivă a eparhiei Aradului, punând la contribuție o bază documentară amplă, edită și inedită, și o perspectivă pluridisciplinară (istorie ecleziastică, istorie culturală, istoria învățământului, bibliologie, istoria artei, istoria mentalităților etc.) variază trei scări de analiză: instituția episcopiei, protopopiatul și parohia. Segmentul de timp acoperit de analiza monografică este cel de la înființarea episcopiei până la Marea Unirea, iar aria geografică decupează vechea diviziune teritorială a protopopiatelor aferente eparhiei: Arad, Buteni, Beliu, Chișineu-Criș, Hălmagiu, Ineu, Lipova, Nădlac, Pecica, Radna, Șiria, Vărădia de Mureș și Zărând. După un examen critic al stadiului cercetării acestei teme, autorul abordează crearea instituției episcopiei ca urmare a privilegiilor ilirice, evoluția ei în secolul al XVIII-lea sub jurisdicția unor episcopi sârbi, diversele reîmpărțiri suferite de-a lungul timpului. Data de 1706 propusă de Pavel Vesa pentru începuturile episcopiei Aradului este sprijinită de o diplomă prin care episcopului sârb de Ienopole (Ineu de Crișul Alb, Boroș Jenó), Isaia Diacovici i se confirmă proprietățile căpitanului cetății Aradului, contele Atzom, titlatura de „episcopus Aradiensis” apărând de abia începând cu 1726. Rețeaua de protopopiate și de parohii este examinată cu minuțiozitate în capitolul al II-lea, accentuându-se fluctuația rețelei parohiale, în funcție de sporul demografic și de sensurile migrării populației. Parohiile noi erau înființate numai cu acordul Consistoriului diocesan și al administrației imperiale, după ce comunitatea făcea dovada că este capabilă să susțină material un preot și după ce acesta obținea un atestat de capacitate din partea Consistoriului și a protopopului (diploma de singhelie). Condiția materială și socială a protopopului, garantată de privilegiile ilirice, făcea ca poziția lui în comunitate să fie una stimabilă. Dinastii întregi de preoți vor păstori în acest teritoriu, propagând o cultură ecleziastică dovedită de numeroasele biblioteci parohiale amintite în lucrare. Cu câteva nume, autori ai unor scrieri originale de teologie sau istorie (Constantin Șuboni, Nicolae Horga-Popovici, episcopul Iosif Goldiș, Gheorghe Ciuhandu, Traian Iuliu Mager), episcopia Aradului se înscrie în istoria culturii românești din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Pe baza unui material documentar omogen și serial, cuprins în rapoartele regulate ale protopopilor către Consistoriu și către episcopi și în vizitațiunile canonice ale acestora, Pavel Vesa a putut reconstitui tabloul extrem de interesant al originii sociale a clerului,

rolului său în comunitate, veniturilor parohiale, a atitudinii și comportamentelor morale, a abuzurilor împotriva clerului. Un capitol aparte trece în revistă lăcașurile de cult, ctitorite de toată comunitatea, majoritatea construite în lemn, monografia încheindu-se cu o parte dedicată sensibilităților colective, practicilor religioase legate de administrarea sacramentelor, devoțiunii, riturile de trecere, căsătoriile mixte etc.

Lucrarea, impresionantă prin profunzimea informației și coerența structurii, dar reprezintă, alături de monografia Gretei Miron dedicată *Bisericii greco catolice din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, apărută la Presa Universitară Clujeană în 2004 două exemple reușite de abordare modernă, cu mijloacele antropologiei istorice dar și ale tradiționalei istorii ecleziastice, a complexității umane și instituționale pe care o reprezintă Biserica locală.

Efortul de a atinge nivelul exhaustiv al informației este vădit în anexele ce se întind pe 200 de pagini: cititorul poate consulta astfel un dicționar prosopografic al tuturor protopopilor Aradului (sec. XVIII-XX), un amplu registru al bisericilor, clerului de mir și cărților din parohiile arădene, un tabel genealogic cu „dinastii” de preoți, un tabel cu preoți proveniți din 12 familii nobiliare, un registru al tipăriturilor vechi românești răspândire în parohiile arădene, începând din secolul al XVI-lea, o listă de toponime care sugerează existența unor biserici, un tabel cu pictorii de biserici care au activat în parohiile eparhiei, conscripția din 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici, un tabel cu bisericile astăzi dispărute. Din păcate, calitatea stilului (numeroase dezacorduri, construcții agramate) și cea a corecturii tipografice nu sunt la înălțimea bogăției informației și a meticulozității cercetării: „o altă problemă controversată îl constituie” (p. 60), „celei de la Oradea a cărui episcop” (p. 61), „*Attomus*” în loc de „*Attzomus*” (p. 60), „stării morale și materiale ale păstoriților săi” (p. 143) „data alegerii să aibă loc în ziua” (p. 152), „primul act prin care Biserica română din Transilvania a pornit pe drumul ieșirii din legăturile monarhiei austro-ungare a fost luată” (p. 174) „negustori și comercianți cu rol de *mecenate* ale bisericii” (p. 218) „*sol* de căpetenie în promovarea progresului moral îl deține preotul” (p. 282) „cu prilejul sărbătorilor creștine, atunci când starea de pioșenie a creștinilor era mai profundă și *consecințele auditive mai amplificate*” (p. 284), „atracția pe care *le-au* exercitat anumite informații” (p. 333), „imposibilitatea de a cerceta arhiva episcopiei la momentul redactării prezentului material suntem puși în fața neputinței” (p. 396), „*practica pomenilor au degenerat*” (p. 500), „de teama *amploarei care a luat* cultul crucii lui Visarion, ca și atmosfera de pioasă reculegere ce domnea în jurul ei, a *displăcut* autorităților de stat” (p. 511), „filiile în parohia *materă*” (p. 514), *șavbii* din Siria (p. 515), „mai mică existență în timp” (p. 517) etc.

Ceea ce scapă însă analizei autorului sau este evitat cu grijă în mod deliberat este relația explicită a Episcopiei ortodoxe arădene cu autoritățile imperiale și cu celelalte culte (catolic și greco-catolic), prezente pe același teritoriu. Desigur, pe parcursul lucrării se fac minuțioase referiri la acte administrative care reglementau viața bisericească, practicile poporului și încadrarea pastorală a preoților, tot așa cum pretutindeni sunt prezente influențe explicite sau implicite ale conviețuirii cu celelalte culte, dar nu și cu celelalte etnii. Cu toate acestea, monografia semnată de Pavel Vesa are aerul că și-a construit obiectul de studiu ca pe o creație exclusiv românească, mărturie a unei experiențe religioase a comunităților românești ortodoxe din ținutul Aradului. Ori, dincolo de multiconfesionalitatea și multiethnicitatea prezente în acest spațiu, ceea ce cartea nu lasă să se întrevadă, în chip explicit și cu claritatea unor întrebări la care să e

aștepte răspuns, este influența permanent modelatoare și tutelatoare a birocrăției statului în materie de jurisdicție canonică și de disciplinare socială, toleranța sa aplicată consecvent și rațional. Ca și celelalte surori ale ei catolice de ambe rituri, Episcopia Aradului a fost, cel puțin în secolul al XVIII-lea, o instituție a statului, adică a imperiului. De egală importanță sunt, în viziunea noastră, și modelele de funcționare instituțională, pastorație, încadrare religioasă, disciplină ecleziastică, învățământ religios instituite de Biserica catolică de ambe rituri și care au făcut ca profilul Episcopiei Aradului să fie unul sensibil diferit de cel al unei eparhii ortodoxe din teritoriul extracarpat. Simplul fapt că arhivele ecleziastice sunt mult mai bine întocmite și conțin o serie de documente pentru secolul al XVIII-lea (rapoarte de vizitațiuni, rapoarte ale protopopilor, arhive de dicasteriu, circumscripții, registre ale botezaților, registre de cununii, singhelii etc.) care în țările române ori sunt sporadice, ori apar mult mai târziu, ne arată încadrarea Bisericii ortodoxe din ținutul Aradului într-un sistem de evidență generală care nu era altfel caracteristic structurii ei interne și nici tradiției ei. Istoricului care profită din plin de această masă documentară îi revine așadar datoria de a recunoaște modestia acestei moșteniri în comparație cu cea a Bisericilor occidentale, dar și bogăția ei, față de a surorilor ei din cele două țări române aflate sub turcocrăție.

Violeta Barbu

*Scientia et pietas. Colegium Claudiopolitanum Societatis Jesu (1581)*, ediție îngrijită de Doru Radosav și Ionuț Costea, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 253 p. + 10 il.

Într-o colecție dedicată istoriei Universității din Cluj, revăd lumina tiparului, statutele fondationale ale primului colegiu iezuit din Transilvania, instituție de învățământ care precede în timp actuala Universitate. Așa cum este cunoscut din istoriografia tumultuoasei prezențe a ordinului Societății lui Isus în Transilvania, colegiul academic a fost fondat prin grija regelui Ștefan Bathory și a fratelui acestuia, principele Cristophor, în ciuda rezistenței locuitorilor orașului, majoritatea unitarieni. Artizanul care visase cel mai mult la instalarea ordinului și la fondarea colegiului fusese însă Antonio Possevino. Primul sediu al colegiului a fost vechea mănăstire franciscană datând din vremea regelui Mathia Corvin, așezată lângă Turnul Croitorilor, iar înzestrarea regească și princiară a cuprins 6 sate cu circa 500 de iobagi. Programa didactică se călăuzea, firește după *Ratio studiorum* a Sfântului Ignațiu și respecta structura rețelei de colegii fondate de iezuiți în alte părți ale Europei: facultatea de filozofie, teologie și drept, cu gradele *bacalaureatus*, *magistrus* și doctor. Succesul Academiei fu rapid, în 1585 matricolele înregistrând circa 130 de studenți, atât catolici cât și protestanți, dar misiunea lui de a fi un bastion de propagare a Contrareformei în Transilvania integral cucerită de Reformă nu izbuti în această fază de început. Plecarea lui Possevino în Italia, ciuma, ostilitatea fățișă a populației, revirimentul violent al nobililor reformați adunați în dieta de la Mediaș au dus la închiderea temporară a așezământului din 1588 până în 1591, când un alt principe din familia Bathoreștilor, Sigismund îi rechemă pe părinții iezuiți la vechea lor rezidență din Cluj.

Culegerea propune o selecție de documente semnificative pentru înțelegerea contextului religios, politic și cultural care a caracterizat perioada premergătoare înființării așezământului și primii ani de funcționare. Alături de fragmente din lucrarea *Transylvania* a lui Antonio Possevino, sunt inserate privilegiul din 12 mai 1581 al lui Ștefan Bathory și întărirea lui de către împăratul Carol al VI-lea la 15 octombrie 1732. Urmează pagini de corespondență care îi are ca protagoniști pe primii rectori ai colegiului, iezuitul polonez Jakob Wujek și italianul Ferrante Capeci, pe principele Cristophor Bathory, pe iezuitul Antonio Possevino etc. De asemenea, nu lipsesc documente școlare (catalogul primilor profesori și ai rezidenței, catalogul primei biblioteci), acte de proprietate și donații papale. Eforturile editorilor au fost totuși minime: cu excepția unei sumare introduceri (p. 7-29), aceștia au preluat textele, fie în limba originală, fie în traducere, cu tot cu aparat critic, acolo unde l-au găsit, după edițiile din seria *Călători străini despre țările române*, după seriile de documente ale lui Andrei Veress etc. Lipsa unui criteriu unitar de editare se resimte așadar supărător, datorită alternării unor documente în limbă originală cu altele în traducere și, mai ales datorită absenței unui aparat critic la toate textele, cu excepția celor preluate după *Călători străini despre țările române*. Aceasta este și cauza pentru care volumul, în ciuda veșmântului tipografic elegant, are mai mult un aer festiv-comemorativ, decât științific.

Violeta Barbu

ȘERBAN TURCUȘ, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, Edit. Carom, București, 2004, 193 p.

Întemeiată pe bibliografia cea mai recentă a temei, lucrarea discută în context general european rolul unuia dintre cei mai de seamă misionari apuseni, episcopul Gerard al Cenadului, în spațiul central-european. Cele cinci capitole ale lucrării *Monarhi și monahi sau despre procesul de evanghelizare a Europei Centrale, Gerard monahul eremitul, Gerard episcopul, Gerard Teologul, Gerard Sfântul* prezintă esențialul biografiei și acțiunii evanghelizatoare a lui Gerard și al posterității sale.

Șerban Papacostea

EMIL DRAGNEV, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală: Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Edit. Civitas, Chișinău, 2004, 234 p. + 72 pl. în afară de text.

Este vorba de un manuscris descoperit în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea în mănăstirea de rit vechi Pokrov, din orașul Elizavetgrad (gubernia Herson), situat nu departe de curbura Niprului. Astăzi el se păstrează la Moscova, în secția de manuscrise a Bibliotecii de Stat a Rusiei (cod. Muz. 9500). Manuscrisul în cauză este lipsit de însemnarea de donator, de eventualul portret de donator, ca și de orice alte

însemnări marginale. De aceea, datarea lui a oscilat foarte mult, între secolul al XIV-lea și începutul celui de al XVII-lea.

Tetraevanghelul cunoscut sub indicativul *Parisinus graecus 74* este considerat o capodoperă a miniaturisticii bizantine din secolul al XI-lea. Din grupul de manuscrise care derivă din acesta face parte și cel de la Elzavetgrad. Cercetătoarea M. V. Șcepkina a susținut încă din anul 1963 că în cazul acestuia din urmă nu avem de-a face cu un manuscris bulgar provenit din școala de la Târnovo, ci suntem în prezența unui produs artistic moldovenesc, de atribuit școlii mitropolitului Anastasie Crimca, deci databil la începutul secolului al XVII-lea.

Emil Dragnev vede, în schimb, "mai plauzibil în calitate de comanditar al acestui codice" pe vodă Petru Șchiopul, care, probabil, l-a destinat ctitoriei sale de lângă Iași, mănăstirea Galata, cu hramul Înălțării Domnului. De asemenea, domnia sa consideră în chip categoric manuscrisul dela Elzavetgrad drept prototipul pentru manuscrisul *Sucevița 24*, executat la comanda lui Ieremia vodă Movilă și isprăvit înainte de 1607. Concluzia generală a studiului este că au existat "două ramificații independente ce pornesc din redacția manuscrisului bizantin (fapt ce explică afinitățile cu prototipul bizantin, ce nu coincid întotdeauna în redacțiile bulgară și moldovenească), cu un număr de manuscrise intermediare ce nu poate fi stabilit" (p. 185).

Ștefan Andreescu

\*\*\* *Europa między Italią a Polską i Litwą, Studia* [Europa între Italia, Polonia și Lituania. Studii], Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru, tom 101, Kraków, 2004, 149 p.

Tomul 101 al *Analelor Secției de Istorie și Filozofie, Academia de Științe din Cracovia*, cuprinde 6 studii, care analizează realități ale spațiului balcanic și central european în secolele XIV-XIX. Sunt studii inegale ca întindere; perioadei moderne fiindu-i dedicat un singur studiu: F. Biagini, *Polityka włoska na Bałkanach w latach 1875-1912* (Politica italiană în Balcani în anii 1875-1912), p. 121-149. De asemenea, un studiu singular care tratează sclavia la Messina în prima jumătate a secolului al XVI-lea este semnat de Giovanna Motta (*Newolnictwo w Messynie w pierwszej połowie XVI wieku*, p. 31-61).

Volumul se deschide cu studiul *XV-wieczna idea Jagiellońska i jej aktualność dzisiaj* (*Ideea jagiellonă în secolul al XV-lea și actualitatea ei*), al profesorului Jorg K. Hoensch (p. 5-23). Termenul de *idee jagiellonă* aparține istoriografiei începutului de secol al XX-lea, o definiție exactă și completă a conceptului fiind dată de istoricul polonez interbelic Oskar Halecki în lucrarea de referință *Idea Jagiellońska*, "Kwartalnik Historyczny", 51, 1937, p. 486-510. *Ideea jagiellonă* a însemnat, în linii generale, o altă formă a statului polon decât cea realizată de dinastia Piastilor; a însemnat ruperea cu tradiția piastă a statului cu o singură națiune-polonă și o singură religie-catolică și crearea statului tolerant al polonezilor catolici, lituanienilor catolici și evangheliști, slavilor răsăriteni ortodocși și uniți din Podolia și Volinia, al evreilor și armenilor din teritoriile de sub autoritatea regelui polon. După o trecere în revistă a principalelor etape ale *ideii jagiellone*, autorul identifică acele elemente care au transformat Polonia

într-o mare putere militară în Europa secolelor XV-XVI și care s-au perpetuat în epocile modernă și contemporană. Pe scurt, prin uniunea de la Krewno din 1385 și perfectarea acestei uniuni prin actele similare ulterioare, s-au pus bazele unui stat care se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră, un stat imens ca întindere geografică, cu un potențial uman mare pentru acele vremuri, un stat ce se învecina cu cele mai mari puteri medievale: Imperiul Romano-german, Rusia și Imperiul Otoman; o structură republicană și nobiliară, într-o Europă a monarhiilor centralizate.

După recâștigarea independenței în 1918, mitul Poloniei *de la mare (Baltică) la mare (Neagră)*, mare putere militară în Europa centrală, a revenit. După primul război mondial ideea jagiellonă a fost reprezentată de mareșalul Piłsudski care privea departe spre răsărit, reușind să înfrângă acele tendințe care rezervau polonezilor un stat pe malurile Odrei și Elbei, formulă promovată cândva în secolele XIII-XIV. Această din urmă formulă, a statului piast a fost impusă polonezilor după 1945 până în 1989. După 1989, prin semnarea tratatului de prietenie și vecinătate cu Germania unită, s-a produs ruptura definitivă de ambele formule ale statului polon, formula piastă și jagiellonă.

În tom se găsesc două studii ale lui Marco Jačov, *Narody i społeczości między basenem Morza Śródziemnego i Europą Środkową*, (Popoare și societăți din bazinul Mării Mediterane și Europa centrală), p. 23-31 și *Polityka Stolicy Apostolskiej wobec Polski na tle zagrożenia tureckiego na przelomie XVI-XVII wieku*, (Politica Scaunului Apostolic față de Polonia în condițiile creșterii pericolului otoman, sfârșit de secol XVI-început de secol XVII), p. 31-61. În primul studiu sunt prezentate în manieră generală exodurile de populații din Balcani și Europa centrală în urma războaielor turco-venețiene și turco-habsburgice. Asupra celui de-al doilea studiu, cu mult mai interesant pentru istoria țărilor române, pentru că analizează negocierile dintre Scaunul Apostolic și Polonia în anii 1594-1597 pe tema Ligii Sfinte, vom insista mai mult.

Din sursele cercetate de autor, se remarcă faptul că Scaunul Apostolic a presat Polonia mai mult ca pe oricare altă putere creștină pentru a intra în război împotriva turcilor. Beneficiind de surse inedite sau mai puțin cunoscute din Arhivele Vaticanului, Jačov analizează soliile diferitelor personalități aflate în slujba Sfântului Scaun în Polonia, dificultățile întâmpinate de acestea din partea seimului, regelui, cancelarului și marelui hatman al Coroanei Jan Zamoyski, în misiunea lor de a obține angajarea Poloniei în Liga Sfântă. În martie 1594 șambelanul papei Andrzej Opaliński s-a întors din Varșovia unde se aflase cu misiunea de a-l convinge pe rege să adere la Liga Sfântă alături de Habsburgi. Misiunea s-a încheiat cu un eșec. Polonii nu agreeau o alianță alături de Imperiul Habsburgic. Intrând în tabăra antiotomană polonii considerau că atrag asupra lor atacurile tătarilor. În plus, statul nu dispunea de fonduri pentru o nouă oaste, fiind deja angajat în război în Estonia. Un argument care va apărea în cursul fiecărei negocieri va fi faptul că arhiducele Maximilian de Habsburg nu renunțase la pretențiile sale la tronul Poloniei.

Nunțul apostolic în Polonia Germanico Malaspina, primea și el din partea cancelarului Jan Zamoyski o serie de condiții în care intrarea Poloniei în Liga Sfântă ar fi fost posibilă. Printre considerentele de natură militară și strategică (armata polonă și imperială trebuie să atace împreună nicidecum separat, o cavalerie puternică și numeroasă, etc) exista și o condiție care, alături de reproșurile pe care le aveau polonii la adresa arhiducelui Maximilian, va fi o piedică constantă în calea aderării Poloniei la Liga Sfântă alături de Habsburgi: polonii doreau Moldova.

Un nou negociator al Scaunului Apostolic a fost nunțul extraordinar, episcopul de Caserta, Benedict Mandina care în 1596 făcea un apel în cadrul ședințelor senatului polon, îndemnând pe panii poloni să se angajeze în lupta împotriva necredincioșilor. Din mărturia venețiene se pare că discursul său a avut rezonanță printre unii senatorii, însă seimul din 1596 nu a consemnat nici o hotărâre finală în privința Ligii.

Următorul trimis papal va fi cardinalul Enrico Caetani, care în drum spre Varșovia a trecut pe la curtea arhiducelui Maximilian de Habsburg pentru a-l convinge să renunțe la titlul regal polonez. Nu a reușit, arhiducele pretinzând că în calitate de urmaș al ordinului cavalerilor teutoni, are dreptul măcar asupra unora dintre provinciile poloneze, dar că în cazul în care Polonia ar adera la Ligă, ar putea renunța la pretențiile sale. Nunțul și-a continuat drumul spre Cracovia unde, nu a întâlnit o atmosferă prielnică dialogului. Din relatările sale Jan Zamoyski, având de partea sa majoritatea nobilimii, a motivat refuzul participării Poloniei la Liga Sfântă prin ura pe care o poartă Habsburgilor. Aceste evenimente aveau să-l facă pe Caetani să scrie că opiniile polonilor și austriecilor sunt atât de diferite, că dușmănia dintre aceștia e atât de puternică încât, *numai mila divină și Duhul Sfânt i-ar mai putea apropia*.

În luna august 1596 au avut loc opt întrevederi la Cracovia între cardinalul Caetani, nunțul Malaspina, episcopul Benedict Mandina, episcopul Cracoviei cardinalul Jerzy Radziwiłł, solii împăratului, senatori și voievozi. Polonii au cerut ca mai întâi la Ligă să adere Rusia, Spania și Veneția, arhiducele Maximilian să renunțe la pretențiile sale la tronul Poloniei, iar în schimbul participării la acțiunile militare ale Ligii, Polonia să primească Moldova și Țara Românească. Țelul misiunii cardinalului Caetani de a-i determina pe poloni și austrieci să declare dacă vor să participe împreună la Ligă și în ce condiții, nu a fost atins. Majoritatea șleahței polone considera că declanșarea războiului cu Poarta nu era oportună, necesară pentru siguranța poloniei era reconfirmarea păcii. Cardinalul avea să vorbească și în cadrul seimului general din februarie 1597. Punctele principale ale discursului său au fost: participarea Poloniei și Austriei la Liga Sfântă va ține departe pe turcii de Europa, pacea cu turcii pe care și-o doresc polonii nu este niciodată sigură, alte state creștine care au fost invitate să adere la Ligă au condiționat participarea lor de participarea Poloniei. "Nu veți avea pace, ci în numele ei veți obține războiul, care va distruge bunurile și agoniseala voastră și va face din poloni sclavi și robi ai turcilor. Acceptați deci, participarea la războiul pentru care sunteți chemați!", astfel își încheia discursul cardinalul Caetani. Două zile mai târziu cancelarul Zamoyski îi răspundea: sultanul nu mai era dispus să tolereze duplicitatea polonă și deși e adevărat că atât războiul cu turcii ca și pacea cu ei este dificilă, polonii au negociat în ambele situații cu arma în mână. În cazul în care seimul decide ca Polonia să nu intre în Ligă, imediat vor fi trimiși soli la Poartă pentru a încheia pacea cu sultanul. Abia în momentul în care turcii trec granița Poloniei armata polonă se va alătura celei creștine. Cu alte cuvinte, cancelarul repeta ceea ce de multe ori solii apostolici auziseră: condițiile de intrare în Ligă sunt de neacceptat, rațiunea de stat a Poloniei reclama pacea și nu războiul cu Poarta, arhiducele Maximilian nu a renunțat la pretențiile sale pentru tronul Poloniei, etc. Deznădăjduit de insuccesul demersurilor sale, văzând că starea de spirit de la sfârșitul seimului era una anti-habsburgică, în ședința din 24 martie, cardinalul a adresat polonilor cuvinte puțin măgulitoare. Interzicându-i-se să mai ia cuvântul, jignit, cardinalul a părăsit seimul hotărât să se întoarcă cât mai curând în Italia. La 26 martie părăsea

Varșovia și ajungând în Viena, avea să declare *nimeni nu poate aprecia Viena dacă nu a petrecut în ultima vreme în Polonia*.

În concluzie, eforturile Scaunului Apostolic de a atrage Polonia în Liga Sfântă alături de Austria nu au avut nici un rezultat pozitiv. Polonia nu numai că refuza participarea alături de Habsburgi la războiul împotriva Porții, dar trimitea soli la sultan pentru a reînnoi pacea și obținea serioase avantaje în Moldova, lucru pe care nu l-a putut negocia niciodată în favoarea sa cu austriecii.

Gaetano Platania în studiul *Carlo Barberini- "protector królestwa polskiego"- w nieopublikowanej korespondencji przechowywanej w zbiorach Watykańskich* (Carlo Barberini – protector al regatului polon, pe baza informațiilor provenite din corespondența inedită păstrată în colecțiile de documente de la Vatican), p.75-120 analizează relația Roma - regatele catolice din perspectiva instituției protectorului. Instituția a fost creată de Francisc din Asissi iar numirea protectorilor devenise în timp un obicei care se făcea cu ușurință, existând protectori papali pentru orice castel, fortăreață, oraș, domeniu, regat, etc. Abia bula *Christi fidelium* a papei Inocențiu XII (1691-1700) din 16 februarie 1694 avea să stabilească clar atribuțiile cardinalului protector.

Alegerea ca protector al statului polon în persoana cardinalului Carlo Barberini (1681/1704) s-a datorat regelui Jan Sobieski. Orientarea filofranceză a cardinalului, influența sa la Roma, trebuie să fi cântărit de asemenea în decizia regelui. Barberini era cunoscut ca teolog și fost protector al curții de la Torino și vice protector al Portugaliei. Perioada cât a îndelinit atribuțiile de protector a fost bogată în evenimente. Barberini a fost martorul expansiunii Franței în timpul lui Ludovic XIV, evoluției hegemoniei habsburgice în Balcani în defavoarea regatului polon, campaniei de la Viena și al campaniilor din Moldova ale regelui Sobieski, precum și al haosului creat de alegerile de după moartea lui Sobieski. Corespondența lui Carlo Barberini cu diferite personalități este bogată dar și interesantă, putând aduce unele nuanțe sau chiar noutăți despre istoria acestei zone a Europei. Neavând o imagine suficientă despre mediul politic polonez, despre diferitele partide politice și preferințe politice ale unor mari demnitari poloni așadar, Barberini a avut nevoie de sprijinul secretarului fostului protector al Poloniei, Pietro Vidoni, Giuseppe Mandini. Corespondența dintre cei doi, extrem de interesantă este inedită. .

Majoritatea scrisorilor se referă la situația internă a regatului dar și la relațiile Poloniei cu alte state. Numai corespondența dintre Barberini și secretarul personal și de încredere al lui Jan Sobieski, Tommaso Talenti, cuprinde 765 epistole ale lui Barberini și 650 scrisori ale lui Talenti. Barberini a corespondat și cu Carlo Maurizio Tota, duhovnicul lui Jan Sobieski și alți iezuiți din regat. Chestiunile religioase, interesele clerului sunt subiecte care apar des în corespondența lui Barberini. O altă grupă de corespondenți este cea alcătuită din demnitari de la curtea regelui, regele și regina, fiii lui Jan Sobieski, Iacob și Alexandru. O categorie aparte de corespondenți sunt agenții poloni în marile capitale ale Europei: Amsterdam, Roma, Bologna, Veneția. Articolul lui Gaetano Platania este cu atât mai valoros cu cât descrie fondurile arhivale de unde provine corespondența lui Barberini, iar în anexă publică 23 de scrisori inedite în traducere poloneză..



Toți contributorii acestui tom, cu excepția lui Jorg K. Hoensch, profesor la Universitatea Saar din Saarbrücken, sunt profesori ai Universității "La Sapienza" din Roma.

Tatiana Cojocaru

OSZKÁR PAULINYI. *Gazdag föld szegény ország. Tanulmányok a magyarországi banyamuveles multjából* [Pământ bogat – țară săracă. Studii despre trecutul mineritului în Ungaria]. Szerkesztette Buza János és Draskóczy István, Budapest, 2005, 427 p. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti kötetek 3.)

Acest volum, editat de János Buza și István Draskóczy, doi cunoscuți specialiști în istoria economică a Ungariei, reunește între copertile sale un număr de 14 studii și articole aparținând istoricului maghiar Oszkár Paulinyi (1899-1982). Oszkár Paulinyi s-a ocupat timp de decenii de studierea istoriei mineritului în Ungaria medievală. Aceasta este o direcție de cercetare bine reprezentată în istoriografia țării vecine, din epoca pozitivismului și până astăzi, și unde s-au produs opere importante. Regatul medieval al Ungariei, iar mai apoi Ungaria habsburgică și Principatul Transilvaniei au fost terenul unei activități îndelungate în domeniul extragerii metalelor feroase și neferoase, bazinul carpatic fiind, prin volumul exploatării și prin valoarea producției, una dintre cele mai importante regiuni miniere din Europa aceluși timp. Prin aceasta, un capitol important al istoriei economice a Europei preindustriale se leagă de bazinul carpatic.

Sintagma „pământ bogat țară săracă” care apare în titlul volumului provine dintr-un cunoscut studiu al lui Oskár Paulinyi, publicat în 1972 și republicat aici: *Evoluția generală a producției noastre de metale prețioase și a economiei noastre în perioada feudalismului timpuriu și dezvoltat (1000-1526)* (p.183-227). Cum se știe, producția de aur a Ungariei medievale a fost una dintre cele mai mari din Europa și până la descoperirea Lumii Noi și a Africii, cel mai mare furnizor de aur pe piața europeană a fost Ungaria. Aurul a fost o premisă favorabilă acumulării de capital și dezvoltării. Ungaria nu a știut însă să profite de această situație, din cauza structurilor sale economice, dar mai ales din cauza poziției sale marginale în comerțul continental. Aurul din bazinul carpatic a contribuit la crearea bogăției în alte părți ale continentului. Bogăția minieră a Ungariei nu a asigurat dezvoltarea economică a țării. Ungaria a rămas în continuare o țară săracă.

Volumul pe care îl prezentăm reunește cele mai reprezentative publicații ale lui Oskar Paulinyi privitoare la istoria mineritului. De fapt, avem de-a face cu o reeditare, pentru că textele de aici văzuseră anterior lumina tiparului, începându cu 1924, în diferite reviste și culegeri de studii. Studiile și articolele de aici acoperă un segment cronologic vast, din epoca arpadiană și până în secolul al XVI-lea. Cele mai multe se referă însă la acest din urmă secol. Studiile lui Paulinyi sunt cercetări riguroase, care se bazează pe un volum mare de materiale de arhivă, sunt prevăzute cu tabele și statistici, aparatul critic este foarte extins etc. Lucrările din acest volum sunt, firesc, inegale ca întindere și valoare, dar reprezintă jaloane importante în cunoașterea unui domeniu economic care a dat unul din specificurile istoriei medievale a Ungariei.

Dintre studiile cuprinse în volum a devenit clasic studiul publicat în 1936, cu titlul *Producția de aur în Ungaria la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea* (p. 57-104). Aici autorul calculează, pe baza documentelor de arhivă, producția de aur a regatului Ungariei în cele trei regiuni miniere, care își aveau centrul administrativ la Sibiu, la Baia Mare și la Kremnica (azi în Slovacia). La sfârșitul secolului al XV-lea, la Sibiu era înregistrată o producție anuală de 1400 mărci, la Baia Mare de 2500 mărci, iar la Kremnica de 1250 mărci (1 marcă – 0,25 kg.). În total, producția de aur a regatului Ungariei era atunci de 5150 mărci sau 1287 kg pe an. Ulterior producția de aur s-a redus continuu, astfel că la mijlocul secolului al XVI-lea ea a ajuns la un total de doar 2500 mărci (625 kg.). Concluzia autorului este că producția anuală de aur a regatului Ungariei la mijlocul și la sfârșitul secolului al XV-lea nu era mai mare de 1500-1600 kg. (6000-6400 mărci).

Mai multe studii se ocupă în detaliu de diferite aspecte de natură demografică, fiscală, socială etc. din ținutul Garam (regiunea râului Garam, azi Hron, în Slovacia), cea mai mare regiune minieră din Ungaria medievală, unde se aflau șapte centre miniere cu statut de orașe libere regale. Aceste studii sunt: *Numărul de locuitori din orașele miniere din ținutul Garam la mijlocul secolului al XVI-lea* (publicat în 1958) (p. 105-133); *Proprietate și societate în orașele miniere din ținutul Garam* (publ. 1962) (p. 135-148); *Socotelile cămării din Kremnica din anul 1434-35* (publ. 1972) (p. 171-182); *Întreprindere și societate* (publ. 1976) (p. 265-314), care se ocupă de relațiile de producție în minerit, în perioada 1537-1549; *Prima tentativă de centralizare a jurisdicției minelor în Ungaria* (publ. 1980) (p. 351-371), studiu ce se referă la momentul 1544-1545; *Registrele de sexagesimă ale celor șapte orașe libere regale miniere din ținutul Garam din anul 1542 (o analiză documentară)* (publ. 1980) (p. 373-399).

Primul material din acest volum se ocupă de *Formarea monopolului sării în Ungaria* (publ. 1924) (p. 11-25). La p. 149-170 sunt reproduse câteva fragmente dintr-o mică monografie publicată de O. Paulinyi în 1966, cu titlul *Formele inițiale de exploatare în mineritul nobiliar în epoca feudală*.

Important este studiul publicat inițial în 1974, în limba germană, cu titlul *Stand und Verbreitung des handwerksmässigen Eisengewerbes im Karpatenbecken in der Periode 1500-1650 (Eine Skizze)*, și republicat acum în traducere (p. 229-264). Aici se face o topografie a extracției de minereu de fier în epoca indicată, cu referiri la Transilvania, mai seamă la regiunea Hunedoarei. O altă traducere din germană, anume articolul apărut în 1978 cu titlul *Der erste Bau von Stauseen und der wasser-getriebenen großen Kehrrade zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen*, privește tehnica utilizată în minerit în secolele XV-XVI (p. 315-333).

La p. 335-349 este reprodus un articol publicat în maghiară în 1979, dar care sintetizează două contribuții importante ale lui O. Paulinyi publicate în limbi străine, și anume: *Eigentum und Gessellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonisationsstadt in Ungarn* (în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650*. Hrsg. Ingomar Bog. Köln-Wien, 1971, p. 525-568); și *The Crown Monopoly of the Refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Rafineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325-1700) with Data and Output* (în *Precious Metals in the Age of*

*Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences.* Ed. Hermann Kellenbenz. Stuttgart, 1981, p. 27-39).

Considerăm că volumul apărut la Budapesta este binevenit. Faptul că el adună la un loc principalele scrieri ale lui Oskár Paulinyi facilitează munca cercetătorului interesat de acest domeniu special al istoriei medievale. Semnalăm și bibliografia de la p. 417-423, întocmită de István Draskóczy, care înregistrează, pe ani, opera lui Oskár Paulinyi, împreună cu celelalte publicații maghiare pe tema istoriei mineritului în Ungaria medievală. Ea poate fi un util instrument de lucru.

*Viorel Achim*

VENIAMIN CIOBANU, *Statele nordice și problema orientală (1792-1814)*, Edit. Junimea, Iași, 2005, 295 p. (Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol", Iași)

Rod al unor investigații de lungă durată și al unei documentații largi, realizată în bibliotecile și arhivele din Anglia, Germania, Suedia și Italia și valorificată de-a lungul anilor în studii speciale, lucrarea consacrată de istoricul ieșean raportului dintre politica statelor nordice și evoluția problemei orientale este o premieră în istoriografia noastră.

O introducere substanțială urmărește progresiva deplasare a centrului de greutate al raporturilor interstatale din Europa occidentală și centrală spre răsăritul continentului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea când în avanscenă apare ca protagonist Rusia, în plin elan expansiv în direcția Mării Negre, care a deschis noua etapă, modernă, a problemei orientale. E subliniată cu drept cuvânt tendința de constituire a "unei balanțe generale de puteri care a cuprins întregul continent". Pe acest fundal e încadrată evoluția politicii puterilor nordice în funcție de marea chestiune care domina relațiile inter-statale ale vremii, cea a crizei orientale, produs al involuției puterii otomane și al expansiunii Rusiei în detrimentul acesteia.

Volumul e alcătuit din patru capitole: *Criza politică europeană și problema orientală (1729-1802); Implicații în problema orientală ale politicii Marilor Puteri în Europa de Nord-Est (1800-1814); Obiective politice ale Suediei în Europa de Nord-Est și în problema orientală (1792-1814); Statele Nordice în politica europeană a Porții otomane (1792-1814).*

Cartea d-lui Veniamin Ciobanu întregeste cu date și interpretări noi înțelegerea unui capitol însemnat al istoriei Europei nordice și răsăritene în care au fost implicate și principatele dunărene.

Un substanțial rezumat în limba engleză și un indice de locuri și persoane încheie lucrarea.

*Șerban Papacostea*

JAN STRADOMSKI, *Spory o „wiarę grecką”w dawnej Rzeczypospolitej* [Disputa despre “credința grecească” în Polonia], Scriptum, Kraków, 2003, 341 p.

Importanța lucrării lui Jan Stradomski rezidă în faptul că reușește să adune majoritatea opiniilor polemistiilor veacurilor XVI și XVII și istoriografiei polone, privind întreaga ortodoxie și, în particular, imaginea *religiei grecești* din teritoriul de altă dată al Republicii Polone.

Din momentul anexării Rusiei Roșii de către Cazimir cel Mare, Coroana primea și un număr extrem de mare de ortodocși. Istoria ortodocșilor din Polonia a cunoscut perioade de toleranță dar și perioade în care biserica ortodoxă nu a avut ierarhie oficial recunoscută de statul polon, perioade când apartenența la biserica răsăriteană era o piedică în avansul social sau cauza discriminării. Autorul tratează aceste situații cu multă responsabilitate și nepărtinire, construindu-și demersul istoric pornind de la cel mai important eveniment care a marcat soarta bisericii răsăritene în Polonia: Unirea de la Brest din 1596. Din acel moment ecuația religioasă din Polonia mai avea un element pe lângă cel catolic și ortodox, elementul unit.

În primul capitol, *Polemiști celebri - confruntarea modelului creștin răsăritean cu cel apusean în literatura polemică a secolelor XVI-XVIII*, autorul analizează condițiile unirii, deciziile sinodului de la Brest din 1596, conflictul din jurul ierarhiei ortodoxe și unite. În cel de-al doilea capitol, *Chestiunea etnogenezei și creștinării slavilor în polemica religioasă poloneză*, autorul revine asupra caracteristicilor sarmatismului la slavi, pendulării bisericii între Roma și Constantinopol, caracteristicilor creștinării bulgarilor și rușilor, particularităților liturgice, etc. În capitolul al treilea, *Fruitele amare ale pomului rău* este analizată receptarea unirii în Polonia. În următoarele două capitole, *Expansiunea otomană și situația creștinilor din Balcani în literatura polemică și în istoriografia polonă în secolele XV-XVII* și *Imaginea bisericii ortodoxe în polemicile religioase din perioada unirii de la Brest (“pedeapsa divină”, “biserica nereditoare”, “mai bine turbanul decât tiara”)*, autorul reia analiza situației bisericii ortodoxe după 1453 pe baza lucrărilor polemistiilor vremii. Sursele autorului au fost în exclusivitate autorii polemisti ortodocși, uniți și catolici, precum Kossow, Miechowita, Movilă, Pocielj, Skarga, Smotrycki, etc.

Tatiana Cojocaru

SORIN ULLEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Sucevița*, Edit. AXA, Botoșani, 2006, 32 p. cu il.

Autorul încearcă să consolideze datarea frescelor de la Sucevița, pe care a propus-o într-un articol publicat în anul 1961. De fapt, este discutată și respinsă părerea diferită, formulată câțiva ani mai târziu, în 1964, de către Victor Brătulescu, care, pe temeiul unei însemnări de manuscris – interpretată împreună cu slavistul I. Iufu -, a susținut că pictura bisericii mari a mănăstirii Sucevița a fost realizată în anul 1596, fiind opera zugrăvilor frați Ion și Sofronie. Sorin Ullea crede în continuare că datarea în 1601, care-i aparține, rămâne cea valabilă, plecând de la observația că în însemnarea abia menționată nu este indicat hramul bisericii pictate de Ion și Sofronie. Este un element

care lasă loc pentru ipoteza că în realitate ar fi vorba nu de biserica mare de la Sucevița – zugrăvită atât în interior, cât și în exterior –, ci de interiorul micii biserici zidite de Movilești și sfințite în anul 1581, aflată în afara incintei mănăstirii (biserica zisă a cimitirului).

Pe de altă parte, în aceeași însemnare este pomenit numele egumenului mănăstirii Sucevița, sub privegherea căruia au lucrat Ion și Sofronie: ieromonahul Visarion. Dar, observă Dl. Sorin Ullea, în pridvorul bisericii mari, într-un loc extrem de vizibil, în centrul peretelui de apus, este pictat un portret de dimensiuni destul de mari, cu o inscripție care indică un alt nume, anume cel al starețului Calistrat ieromonahul. Rămâne de văzut, însă, dacă această contradicție nu este cumva doar aparentă.

Ștefan Andreescu

*Raportul putere centrală factori politici interni reflex al statutului juridic al Principatelor Române (sec. XVII-XVIII)*, volum coordonat de Veniamin Ciobanu, Edit. Junimea, Iași, 2006, 291 p. (Academia Română. Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" – Iași)

Culegerea de studii cuprinse în volum analizează raportul dintre domnie în Moldova și Țara Românească, respectiv putere princiară în Transilvania, factorii care au condiționat cadrul extern al celor trei state în limitele cronologice indicate, și forțele politice interne. Volumul e un prim pas în încercarea de a înțelege prin acțiunea tridimensională a factorilor de decizie politică evoluția guvernării de o parte și de cealaltă a Carpaților răsăriteni și sudici.

Cătălina Chelcu înfățișează *Statutul juridic al instituției domniei în Moldova oglindit în izvoare narrative românești și străine (sec. XVII)*; Călin Felezeu discută *Statutul instituției centrale a Transilvaniei reflectat în raporturile cu Poarta Otomană (sec. XVII)*; Sorin Bulboacă analizează *Raporturile dintre puterea centrală și instituția băniei în Țara Românească și cea din Transilvania în secolul al XVII-lea*; Veniamin Ciobanu investighează *Statutul juridic al instituțiilor centrale și locale din Principatele Române în viziune otomană (sec. XVIII)*; Mihai Ștefan Ceaușu scrutează tranziția *De la medieval spre modern. Instituțiile politico-administrative din Bucovina sub impactul reformelor josefiniste*.

Cele cinci studii cuprinse în volum deschid calea spre abordarea complexă a factorilor instituțional-politici din Principatele Dunărene și din Transilvania și spre mai buna înțelegere a acestora.

Șerban Papacostea

ADRIANA-CLAUDIA CÎTEIA, *Instituții ecleziastice pe litoralul vest-pontic în lumina izvoarelor arheologice, literare și epigrafice în secolele IV-VII*, Edit. Muntenia, Constanța, 2006, 611 p.

Lucrarea, caracterizată printr-o remarcabilă erudiție și nu mai puțin remarcabilă putere de dominare a bazei documentare, reconstituie istoria organizării ecleziastice a

spațiului vest-pontic. Rod al concentrării datelor furnizate de toate categoriile de izvoare care slujesc la cunoașterea problemei cercetate, lucrarea cuprinde, după o introducere cu indicații generale, capitole substanțiale despre: Scythia în secolele IV-VII; Evoluția instituțiilor ecleziastice în Răsărit; Legislația imperială și canonică în Scythia; Episcopi din Scythia în lumina izvoarelor literare; Administrarea bunurilor din Scythia; Vocabularul creștin în inscripțiile de pe litoralul vest-pontic. Un foarte util *Dicționar* al termenilor fundamentali pentru teologia bizantină a secolelor IV-VII și bibliografia temei încheie acest volum care face cinste genului lucrărilor de doctorat și istoriografiei române în general.

Șerban Papacostea

PAVEL PARASCA, *Politica externă și relațiile internaționale ale țărilor române în evul mediu*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2005, 232 p. (Universitatea liberă internațională din Moldova)

Universitatea din Chișinău acordă, în virtutea noilor reglementări adoptate în conformitate cu "Procesul de la Bologna", un loc din ce în ce mai însemnat istoriei relațiilor internaționale. Parte integrantă a acestei preocupări, cursul profesorului Pavel Parasca oferă o tratare de ansamblu a cadrului internațional și a politicii externe a țărilor române în secolele XIV-XVI. Capitolul introductiv exprimă obiectul cursului și indică principalele categorii de surse ale domeniului. Materia propriu-zisă e distribuită în trei capitole: *Evoluția societății românești de la formele primare de organizare teritorial-politică; Afirmarea Țării Românești și Țării Moldovei ca factori ai relațiilor internaționale din Europa Centrală și de Sud-Est; Țările Române între independență și suzeranitatea străină de la mijlocul secolului al XV-lea până la începutul secolului al XVI-lea*. Câteva considerații finale sunt cuprinse în paginile de *Încheiere*. Volumul e însoțit de o bună selecție bibliografică.

Studentii Universității din Chișinău au acum la îndemână un valoros instrument de inițiere în problematica cadrului internațional al istoriei românești în evul mediu.

Șerban Papacostea

ROXANA JOSANU și VITALIE JOSANU, *Contribuții privind evoluția populației și a așezărilor medievale românești de la răsăritul Țării Moldovei. Studiu de caz asupra satului Chetrosu, jud. Soroca*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 112 p.

Studiu de demografie istorică consacrat ariei de populare târzie a Moldovei, anume teritoriului de la răsărit de Prut unde apar frecvent menționate în actele cancelariei domnești "locurile pustii" sau "din pustie". După considerații generale privitoare la dinamica demografică la răsărit de Carpați, la factorii de expansiune și la cei de regres demografic, lucrarea analizează realitățile demo-economice de pe valea Cuboltei, afluent al Răutului, fixându-și atenția asupra satului actual Chetrosu din județul Soroca. Lucrarea concentrează informații din sursele documentare, din sfera arheologiei

și a antroponimiei. Înmulțirea unor astfel de micromonografii va contribui neîndoiește la mai buna cunoaștere a populației spațiului istoric românesc.

*Șerban Papacostea*

KRZYSZTOF BACZKOWSKI, *Projekty rozbiorów państw suwerennych w późnym średniowieczu I u początku doby nowożytnej* (Proiectele de împărțire teritorială a statelor suverane în evul mediu și la începutul erei moderne), Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru, tom 95, Kraków, 2001, 47 p.

Krzysztof Baczkowski recunoaște că, multă vreme, a crezut că doar Polonia s-a confruntat cu tragicul regim al dezmembrării și împărțirii teritoriale. Autorul dă și o definiție. Proiectul de împărțire sau realizarea dezmembrării teritoriale este o acțiune organizată de două sau mai multe state care intenționează să ia cu forța de la statele vecine teritorii, provincii; altelei aceste proiecte vizează chiar lichidarea totală a statului supus împărțirii. Acțiunea este determinată de pretențiile asupra unor regiuni și provincii sau rațiuni superioare precum apărarea credinței sau siguranța față de invaziile necredincioșilor și barbarilor. Înainte de a fi confruntată cu împărțirile teritoriale din secolul al XVIII-lea, teritoriul Poloniei a fost subiect al mai multor proiecte de împărțire, nici unul realizat: 1392 (între Sigismund de Luxemburg și cavalerii teutoni), 1423 (între Sigismund de Luxemburg și ducii silezieni), 1514 (între austrieci și ruși), 1576 (între Habsburgi și ruși), 1656 (în timpul potopului, între Suedia, arhiducele de Brandenburg și Gheorghe II Rakoczi). Au existat și situații când Polonia ar fi putut fi beneficiara unui astfel de proiect cum s-a întâmplat în cazul tratatelor și înțelegerilor de la Lublau 1412, Keśmark 1423 și Łuck 1429, când Polonia putea primi o parte din Moldova cu Cetatea Albă. În continuare, autorul analizează pe scurt împărțirea Bizanțului după cea de-a patra cruciadă, împărțirea Spaniei în Castilia și Aragon în 1244, a Franței prin prevederile congresului de la Mals din 1496, a Navarei între Franța și Spania în 1512 și 1589, împărțirea regatului Neapolelui între Franța și Spania în urma tratatului de la Granada din 1500.

*Tatiana Cojocaru*

ION D. NEAMU, *Monografia comunei Merei. (Din cele mai vechi știri până în anii aplicării reformei agrare din 1864)*, Edit. Alpin, Buzău, 2005, 244 p.

Cartea regretatului inginer Ion D. Neamu își surprinde cititorii atât prin consistența documentară cât și prin coerența arhitecturii narrative. Dedicată istoriei comunei Merei din județul Buzău, această lucrare constituie nu doar un reper bibliografic esențial pentru istoricii ce se apleacă asupra istoriei medievale a acestui județ ci și o referință importantă a genului monografic în peisajul historiografic contemporan. Fruct al pasiunii pentru istorie al autorului, această carte conjugă rigoarea documentară și coerența analitică. Ea convoacă numeroase surse documentare și experimentează cu succes

potențialul explicativ ale onomasticii, toponimiei și genealogiei. După cum remarcă cercetătorul Paul Cernovodeanu în prefața acestui volum, inginerul Ion D. Neamu a reușit de manieră remarcabilă nu doar să restituie imaginea satului medieval românesc ci și să confirme fibilitatea analitică inepuizabila a genului monografic în cercetările istorice.

*Constantin Dobrilă*

GEORGETA BIDILICĂ – VASILACHE, *Dărmănești. Popasul de pe "Drumul Domnișorului"*. *Satul Mărginenii de Sus, fostă reședință a familiei Cantacuzino*, Edit. Artemis, 2005, 255 p.

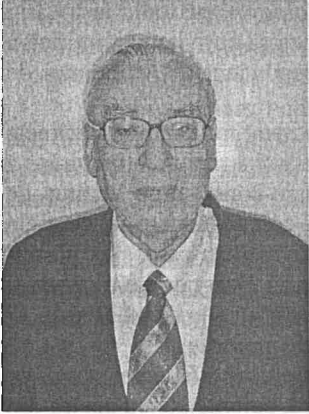
Temeinică monografie a două așezări rurale din Țara Românească, contopite de-a lungul anilor, lucrarea îmbogățește cunoașterea bibliografiei acestui gen de micromonografii care, într-o zi, vor face posibilă o viziune cuprinzătoare asupra demografiei istorice a lumii românești. E un imbold pentru alte inițiative similare.

*Șerban Papacostea*





**PROFESORUL DEMIR DRAGNEV, MEMBRU CORESPONDENT  
AL ACADEMIEI DE ȘTIINȚE DIN MOLDOVA, LA 70 DE ANI**



Dintre istoricii din deceniile postbelice cu contribuții esențiale pentru trecutul românesc din perioada medievală și modernă, Demir Dragnev ocupă indubitabil un loc de frunte. Desemnarea ca director al Institutului de Istorie din Chișinău și alegerea ca membru corespondent al Academiei de Științe din Moldova, dar mai ales impresionanta sa operă științifică, sunt grăitoare în acest sens.

Născut la 27 iulie 1936 în satul Cușernița, com. Șeptelici, din jud. Soroca, în nord-estul Basarabiei, Demir Dragnev a avut o copilărie înnegurată de privațiuni, datorate bulversărilor cauzate de război și brutalităților săvârșite de ocupații sovietici. La acestea s-a adăugat o nefastă dramă familială: tatăl său, plutonier major în Armata română, căzut prizonier în vara lui 1944, în timpul operațiunilor de pe frontul Iași-Chișinău și trimis într-un lagăr din adâncurile Rusiei, a fost eliberat de-abia în anul 1947, dar cumplitul regim de muncă forțată la care a fost supus, ce viza însăși exterminarea celor internați, i-a șubrezit într-atât sănătatea, încât a decedat curând, la numai 56 de ani. La orientarea profesională a tânărului Demir Dragnev un rol însemnat l-a avut mătușa sa, Maria Bulat, care urmase istoria în cadrul Facultății de Litere a Universității din Iași în perioada interbelică.

Dând curs pasiunii pentru investigarea vremurilor revoluate, Demir Dragnev a optat, de asemenea, pentru studiul istoriei, atunci când s-a înscris la Universitatea de Stat din Chișinău. Apreciindu-se calitatea prestației sale ca student, după susținerea examenului de licență în iulie 1957, a fost angajat colaborator științific inferior la Institutul de Istorie al Academiei de Știință a RSS Moldovenești din Chișinău, calitate menținută până în 1974, cu o întrerupere din 1962 în 1965, când și-a pregătit teza de doctorat în cadrul aceleiași instituții de cercetare. Ca urmare a seriozității manifestate în îndeplinirea atribuțiilor de serviciu, în 1974 a fost promovat colaborator științific superior al Institutului de Istorie, unde, cinci ani mai târziu, a fost numit director adjunct, funcție asumată până în 1991. Între timp, la 4 februarie 1975, și-a susținut doctoratul în științe istorice, beneficiind de îndrumările competente ale reputatului medievist mo covit Lev V. Cerepnin, după ce, în anii de formare ca cercetător la Chișinău, fusese inițiat în tainele meseriei de acad. Eugen Russev.

După proclamarea statalității Republicii Moldova, între 1991 și 1994, Demir Dragnev devine șef al direcției de Istorie medie a Institutului de Istorie din Chișinău,

pentru ca apoi să i se încredințeze funcția de director interimar, deținută până în 1996, când este numit director al instituției. În această perioadă și-a susținut teza de doctor habilitat în științe istorice, la 15 mai 1992, an în care cumulează postul de profesor la Catedra de Istorie a românilor la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, unde i se încredințează cursurile de Paleografie și de Istorie modernă. De asemenea, începând din 1998, susține un curs de masterat la Catedra UNESCO de Studii Sud-Est Europene a Universității de Stat din Chișinău. Munca de cercetare și cea de pe tărâm didactic a fost îmbinată cu aceea de editor, fiind fondator și redactor-șef al revistei *Cohorta*, rezultat al conlucrării cu Ministerul Apărării al Republicii Moldova și cu Muzeul Armatei Naționale, precum și redactor-șef al *Revistei de Istorie a Moldovei*, periodic la a cărui constantă sporire valorică a contribuit în mod esențial. Rodnica sa activitate științifică a fost răsplătită în decembrie 1995 cu titlul de membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei.

Calitatea de director al Institutului al Istorie i-a fost menținută până în primele luni ale anului 2006, când autoritățile au decis o controversată și stranie restructurare a acestei prestigioase unități de cercetare, înglobând-o în nou-constituitul Institut de Istorie, Stat și Drept, având o structură organizatorică fără corespondente în centrele europene cu vechi tradiții culturale. În cadrul acestui nou Institut, care și-a păstrat afilierea la Academia de Științe a Moldovei, profesorului Demir Dragnev i s-a rezervat funcția de cercetător științific principal, în acest caz nu prestigiul său fiind afectat, ci acela îndoielnic, de altfel, – al celor ce și-au asumat reformele amintite.

De-a lungul anilor, cercetătorul D. Dragnev a întreprins eficiente stagii de cercetare în arhivele de la Moscova, Leningrad, Kiev și Odessa, completate cu acelea din depozitele arhivistice și din bibliotecile din București și Iași, ceea ce i-a prilejuit depistarea a numeroase documente medievale inedite. În perioada comunistă, dând dovadă de un lăudabil spirit colegial, transmitea în mod confidențial unele acte cercetătorilor din România implicați, de asemenea, în proiectele de editare a izvoarelor diplomatice, dar având acces restricționat în arhivele din spațiul sovietic. De altfel, cooperarea sa pe plan profesional, în primul rând în domeniul editării vechilor fonduri documentare, cu colegii de la Iași și București – Ioan Caproșu, Alexandru Gonța, Leonid Boicu, Gheorghe Platon, Leon Șimanschi etc. –, înfruntând, cu riscurile de rigoare, măsurile prohibitive impuse în anumite perioade de autoritățile sovietice, s-a dovedit cu adevărat benefică. După prăbușirea regimurilor comuniste din estul Europei, s-a numărat printre cei care au avut un aport constructiv la activizarea și diversificarea colaborării cu specialiștii de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Institutul de Istorie „N. Iorga” din București etc.

Întreaga activitate științifică a profesorului Demir Dragnev poartă amprenta seriozității și rigurozității, opera sa – consistentă și diversă –, fiind circumscrisă prioritar trecutului Moldovei din evul mediu și din epoca modernă. Pe lângă un mare număr de studii, note și recenzii, a elaborat câteva valoroase sinteze: *Sel'skoe khoziaistvo feudal'noi Moldavii* (1975), *Lupta de eliberare de sub dominația otomană în Țara Moldovei* (1998) *Țara Moldovei în epoca luminilor* (1999) etc., toate tipărite la Chișinău.

Demir Dragnev va rămâne indubitabil în istoriografia românească drept unul din cei mai competenți și perseverenți editori de documente medievale din ultimele decenii, ce și-a materializat cu obstinație dificilul travaliu de depistare, descifrare și colajare a actelor de cancelarie din diverse arhive, împreună cu alți colegi de breaslă, prin publicarea lor, la un nivel înalt al standardelor cărturărești, în prețioasa colecție *Moldavia v epokhu feudalizma Moldova în epoca feudalismului*. Cel dintâi volum al

seriei a apărut în anul 1961, fiind alcătuit de P. G. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev și P. V. Sovietov. Ca și tomurile următoare, a fost tipărit la Chișinău, originalul slavon al actelor dispunând de traducere în limba română, după cum textele emise în românește – cu începere din secolul al XVII-lea – fuseseră prevăzute cu traduceri în rusește. Volumele II, III, IV și V, editate în 1978, 1982, 1986 și, respectiv, în 1987, au fost întocmite de D. M. Dragnev, A. N. Nichitici, L. I. Svetlicinaia și P. V. Sovietov, de altfel, ca și volumul VI, apărut – cu caractere latine – în 1992, dar la care ordinea primilor doi editori este inversată. După ce realizarea tomului VII, 1-2 (1975), revenise lui P. G. Dmitriev, la ultimele trei volume ale seriei, VIII, IX și X, tipărite în 1998, 2004 și, respectiv, în 2005, la care s-a renunțat la traducerea în limba rusă a actelor emise în română, echipa editorială a cunoscut remanieri, fiind compusă din L. Svetlicina, D. Dragnev și E. Bociarov, în vreme ce coordonarea colecției a fost asumată de D. Dragnev.

O preocupare constantă a profesorului Demir Dragnev în ultimul deceniu a constat în întocmirea manualelor școlare și universitare, texte de mare utilitate pentru procesul de educație dintr-o zonă unde mistificarea sfruntată a trecutului din vremea omnipotenței bolșevismului a lăsat răni adânci, netălmăduite complet nici astăzi, astfel că o cunoaștere a istoriei autentice a neamului, a valorilor sale perene, a obârșiei și a locului său în configurația etniilor continentului este imperios necesară nu numai pentru cercurile intelectuale. Când diverși guvernanți cu atitudini antiromânești au încercat să impună substituția în programele analitice a „Istoriei românilor” cu cea a „Istoriei Moldovei”, Demir Dragnev s-a găsit în tabăra confrăților de meserie care s-au opus cu dârzenie acestor demersuri cu învederată tentă nepatriotică. În ultimele luni, alături de elementele cele mai competente și responsabile din cîmul istoricilor din Republica Moldova, precum Anatol Petrencu, Gheorghe Postică, Ion Niculiță, Ion Negrei, Andrei Eșanu, Pavel Parasca, Ion Varta, Ion Țurcanu, Aurel Zanoci, Sergiu Musteață etc., s-a alăturat protestelor împotriva intențiilor autorităților de la Chișinău de a introduce în planurile de învățământ a așa-numitei „istorii integrate” în locul istoriei naționale și a celei universale.

Cumulând temeinice cunoștințe profesionale și fiind înzestrat cu un pregnant simț al echilibrului și al echității, profesorul Demir Dragnev reprezintă de multă vreme un adevărat mentor spiritual pentru reprezentanții tinerei generații, căreia i-a drenat preocupările spre teme de interes istoriografic prioritar, tratate cu deplină obiectivitate și pornind de la prospectarea nemijlocită a surselor.

Una din satisfacțiile sale majore este desigur faptul că între cei ce i-au urmat îndrumările se numără și fiul său Emil Dragnev, profesor la Universitatea de Stat din Chișinău și specialist în arta medievală, care, în pofida tinereții, are deja realizări profesionale remarcabile, moștenindu-i nu numai aptitudinile de cercetător, ci și modestia și generozitatea.

Cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani, în numele colegilor din centrele academice și universitare românești de la vest de Prut îi urăm distinsului confrate de la Chișinău multă sănătate și împliniri deosebite în munca de cercetare.

VICTOR SPINEI



## ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslovica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006, p. 337-339

Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
EBPB	= Etudes Byzantines et Post Byzantines
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară

---

RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
TV	= Teologie și Viață
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.





ACADEMIA ROMÂNĂ  
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE  
DE  
ISTORIE MEDIE

VOL. XXIV, 2006

---

S U M A R

*COMERȚ ȘI NEGUSTORI ÎN EVUL MEDIU*

ȘERBAN PAPACOSTEA, Génois et riverains du bassin pontique aux XIV <sup>e</sup> et XV <sup>e</sup> siècles: le cas de Sinope .....	1
SNEJANA RAKOVA, Traits de la vie commerciale dans les sources diplomatiques et hagiographiques slaves (XIII <sup>e</sup> -XVI <sup>e</sup> siècles) .....	9
PENKA DANOVA, La culture des marchands italiens: les connaissances acquises pendant le voyage (XV <sup>e</sup> – XVI <sup>e</sup> siècles) .....	21
ANCA POPESCU, Le régime fiscal du marchand «étranger» dans l'Empire ottoman (deuxième moitié du XV <sup>e</sup> -XVI <sup>e</sup> siècles). Quelques considérations .....	31
GHEORGHE LAZĂR, Marchands valaques et leurs formes d'organisation de l'activité commerciale .....	41

*DOMNI, BOIERI, CTITORII*

ȘTEFAN S. GOROVEI, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei” (II) .....	55
MARIA-VENERA RĂDULESCU, Episoade din istoria Moldovei redată pe căhile descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui: nunta lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop .....	81

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006

ȘTEFAN ANDREESCU, Din relațiile țărilor române cu Epirul: Ctitoriile bucureștene ale lui Ghiorma din Pogoniani .....	101
CONSTANTIN REZACHEVICI, PETRE Ș. NĂSTUREL, Un patrafir de la Mănăstirea Ivirilor și neamul doamnei lui Radu Mihnea .....	111
MIHAI-BOGDAN ATANASIU, Patrimoniul funciar al marelui vistiernic Iordache Cantacuzino (I) .....	121
BOGDAN-PETRU MALEON, Mănăstirea Probota - între ierarhia ecleziastică și domnie. Semnificațiile unor privilegii din secolele XV-XVI .....	131

### OCCIDENT VERSUS ORIENT

ȘERBAN MARIN, Un precedent al Cruciadei a patra. Campania antibizantină a dogelui Domenico Michiel din 1122-1126 în reprezentarea cronicicii venețiene ....	151
TÜDÖS S.KINGA, Testamentul lui Bekes Gáspár. Grodno, 1 noiembrie 1579 .....	181
VIOLETA BARBU, Țările Române și disputele în jurul dogmei primatului papal (secolul al XVII-lea) .....	189
TUDOR-RADU TIRON, Despre dreptul la stemă în Transilvania secolului XVII ..	217

### DISCUȚII

EUGEN DENIZE, Când s-a declanșat conflictul dintre Vlad Țepeș și turci? .....	239
LIVIU PILAT, Vocabular politic și consecințe teritoriale ale omagiului de la Liov (1387) .....	253

ADDENDA ET CORRIGENDA.....	263
----------------------------	-----

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE.....	277
---------------------------------------	-----

*Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog*, vol. I, întocmit de Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005, 484 p. (*Gheorghe Lazăr*); ANTAL LUKÁCS, *Documente fâgărășene*, I (1486-1630), Edit. Scriptorium, București, 2004, 316 p. (*Ștefan Andreescu*); TEODOR BĂLAN, *Documente bucovinene*, vol. VII, 1464-1740, ediție îngrijită de prof. univ. dr. Ioan Caproșu, indice de Arcadie Bodale, cuvânt înainte de Dumitru Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române, Edit. Taida, Iași, 2005, XX + 318 p., (Academia Română. Filiala Iași. Centrul de studii "Bucovina" Rădăuți) (*Șerban Papacostea*); IOAN HAȚEGAN, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*. Edit. Banatul, Edit. Artpress, Timișoara, 2005, 358 p. (Cronologia Banatului. [Vol.] II. [Partea] 2) (Academia Română, Filiala Timișoara. Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”) (Bibliotheca Banatica. Series Historica) (*Viorel Achin*); *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, ed. Edgar Hösch, Karl Nehring, Hol, Sundhassen, Böhlau, Köln, 2004, 770 p. (*Mária Pakucs Willcocks*); *Királyok ék királynék itineráriumai (1382-1438). Itineraria regum et reginarum (1382-1438)*. Zsigmond király és császár (1382-1437) itineráriumát készítette ENGEL Pál. Kiegészítette, szerkesztette és mutatóval ellátta C. TÓTH Norbert. Mária királynő (1382-1395) és Borbála királyné (1405-1438), Zsigmond király és császár feleségei, valamint Erzsébet (1382-1386)

királyné, I. Lajos király özvegye itineráriumait készítette, szerkesztette es mutatókkal ellátta C. TÓTH Norbert, Budapest, 2005, 187 p. (Segedletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1) (*Violel Achim*); *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16-18. Jahrhundert) Ein exemplarisches Handbuch*, editat de Josef Pauser, Martin Scheutz și Thomas Winkelbauer, seria *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungband 44*, Edit. Oldenbourg, Viena, 2004, 1134 p. (*Mária Pakucs Willcocks*); *Palia de la Orăștie (1582). I. Textul* Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton. Volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Sorin Gruia, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005, 229 p. (*Șerban Papacostea*); GEORG SOTERIUS, *Cibinium. Eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, text latin editat și tradus în limba germană de Lore Poelchau, Böhlau, Köln, 2006, 283 p. cu indici și il. (*Mária Pakucs Willcocks*); FERENȚ IOVAN, *Începuturile bisericii catolice din Moldova*, ediție îngrijită de pr.prof.dr. Eduard Ferent, Edit. Sapientia, Iași, 2004, 298 p. + 4 hărți. (*Șerban Papacostea*); MARIA MAGDALENA SZEKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, 290 p., 234 il. (*Violeta Barbu*); JACQUES BOUCHARD, *Nicolae Mavrocordat. Domn și cărturar al Iluminismului timpuriu (1680 - 1730)*, trad. din limba franceză și neogreacă de Elena Lazăr, Edit. Omnia, București, 2006, 185 p. (*Violeta Barbu*); FARUK BILICI, *XVI. Louis ve Istanbul'u Feth Tasarısı* [Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul], Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, VIII + 369 p. (*Anca Popescu*); THOMAS F. MADDEN, *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 2003, 298 p. (*Ovidiu Cristea*); ANDRAS W. KOVACS, *The History of the Wass de Czege Family* [ *Istoria familiei Wass de Țaga*]. Translated by Ágnes Baricz, copyedited by Matthew Suff. Edmund Siemers-Stiftung, Hamburg, 2005, 199 p. + 27 planșe cu ilustrații și 10 tabele genealogice. (*Tudor Radu Tiron*); ȘERBAN PAPACOSTEA, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Institutul Cultural Român, 2006, 379 p. (*Ovidiu Cristea*); ȘTEFAN ANDREESCU, *Izvoare noi cu privire la istoria Marii Negre (sec. XV-XVII)*, Institutul Cultural Român, București, 2005, 262 p. (*Ovidiu Cristea*); CHARLES KING, *Marea Neagră. O istorie*, în românește de Dorian Branea și Cristina Chevereșan, Edit. Brumar, Timișoara, 2005, 404 p. (*Ștefan Andreescu*); NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, *Bizanțul și românii (Eseuri, studii, articole)*, Edit. Fundației PRO, București, 2003, 240 p. (*Ștefan Andreescu*); ALEXANDRU MAREȘ, *Scriere și cultură românească veche*, Edit. Academiei Române, București, 2005, 486 p. (*Violeta Barbu*); OVIDIU PECICAN, *Sange și trandafiri. Cultură ero(t)ică în epoca ștefaniană*, Edit. Cartier, Chișinău-București, 2005, 208 p. (*Liviu Pilat*); EMIL DRAGNEV, *Enigma Patraușilor O versiune de interpretare*, în volumul: Demir Dragnev, Igor Cașu, Emil Dragnev și Virgil Păslariuc, *Ștefan cel Mare și Sfânt în contextul epocii sale*, Civitas, Chișinău, 2004, p. 66-80 (*Ștefan Andreescu*); PAVEL VESA, *Episcopia Aradului Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, 740 p. (*Violeta Barbu*); *Scientia et pietas Colcgium Claudiopolitanum Societatis Jesu (1581)*, ediție îngrijită de Doru Rado av și Ionuț

Costea, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 253 p. + 10 il. (*Violeta Barbu*); ȘERBAN TURCUȘ, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, Edit. Carom, București, 2004, 193 p. (*Șerban Papacostea*); EMIL DRAGNEV, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală: Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Edit. Civitas, Chișinău, 2004, 234 p. + 72 pl. în afară de text (*Ștefan Andreescu*); \*\*\* *Europa między Italią a Polską i Litwą, Studia* [Europa între Italia, Polonia și Lituania. Studii], Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru, tom 101, Kraków, 2004, 149 p. (*Tatiana Cojocar*); OSZKÁR PAULINYI. *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjáról* [Pământ bogat – țară săracă. Studii despre trecutul mineritului în Ungaria]. Szerkesztette Buza János és Draskóczy István, Budapest, 2005, 427 p. (Gazdaság és Társadalomtörténeti kötetek 3) (*Viorel Achim*); VENIAMIN CIOBANU, *Statele nordice și problema orientală (1792-1814)*, Edit. Junimea, Iași, 2005, 295 p. (Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol", Iași) (*Șerban Papacostea*); JAN STRADOMSKI, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej* [Disputa despre "crediința grecească" în Polonia], Scriptum, Kraków, 2003, 341 p. (*Tatiana Cojocar*); SORIN ULLEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Sucevița*, Edit. AXA, Botoșani, 2006, 32 p. cu il. (*Ștefan Andreescu*); *Raportul putere centrală-factori politici interni reflex al statutului juridic al Principatelor Române (sec. XVII-XVIII)*, volum coordonat de Veniamin Ciobanu, Edit. Junimea, Iași, 2006, 291 p. (Academia Română. Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" – Iași) (*Șerban Papacostea*); ADRIANA-CLAUDIA CÎTEIA, *Instituții ecleziastice pe litoralul vest-pontic în lumina izvoarelor arheologice, literare și epigrafice în secolele IV-VII*, Edit. Muntenia, Constanța, 2006, 611 p. (*Șerban Papacostea*); PAVEL PARASCA, *Politica externă și relațiile internaționale ale țărilor române în evul mediu*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2005, 232 p. (Universitatea liberă internațională din Moldova) (*Șerban Papacostea*); ROXANA JOSANU și VITALIE JOSANU, *Contribuții privind evoluția populației și a așezărilor medievale românești de la răsăritul Țării Moldovei. Studiu de caz asupra satului Chetrosu, jud. Soroca*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 112 p. (*Șerban Papacostea*); KRZYSZTOF BACZKOWSKI, *Projekty rozbiorów państw suwerennych w późnym średniowieczu I u początku doby nowożytnej* (Proiectele de împărțire teritorială a statelor suverane în evul mediu și la începutul erei moderne), Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru, tom 95, Kraków, 2001, 47 p. (*Tatiana Cojocar*); ION D. NEAMU, *Monografia comunei Merei. (Din cele mai vechi știri până în anii aplicării reformei agrare din 1864)*, Edit. Alpin, Buzău, 2005, 244 p. (*Constantin Dobrilă*); GEORGETA BIDILICA – VASILACHE, *Dărmănești. Popasul de pe "Drumul Domnișorului". Satul Mărginenii de Sus, fostă reședință a familiei Cantacuzino*, Edit. Artemis, 2005, 255 p. (*Șerban Papacostea*).

IN HONOREM DEMIR DRAGNEV ( <i>Victor Spinei</i> ).....	333
ABREVIERI .....	337
CUPRINS .....	341

ACADEMIA ROMÂNĂ  
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE  
DE  
ISTORIE MEDIE

VOL. XXIV, 2006

---

S O M M A I R E

*COMMERCE ET MARCHANDS AU MOYEN ÂGE*

ȘERBAN PAPACOSTEA, Génois et riverains du bassin pontique aux XIV et XV <sup>e</sup> siècles: le cas de Sinope .....	1
SNEJANA RAKOVA, Traits de la vie commerciale dans les sources diplomatiques et hagiographiques slaves (XIII <sup>e</sup> -XVI <sup>e</sup> siècles) .....	9
PENKA DANOVA, La culture des marchands italiens: les connaissances acquises pendant le voyage (XV <sup>e</sup> – XVI <sup>e</sup> siècles) .....	21
ANCA POPESCU, Le régime fiscal du marchand «étranger» dans l'Empire ottoman (deuxième moitié du XV <sup>e</sup> -XVI <sup>e</sup> siècles): quelques considérations .....	31
GHEORGHE LAZĂR, Marchands valaques et leurs formes d'organisation de l'activité commerciale .....	41

*PRINCES, BOYARDS, FONDATIONS ECCLESIASTIQUES*

ȘTEFAN S. GOROVEI, Maria Asanina Paléologue, princesse de Moldovalachie (II) ..	55
MARIA-VENERA RĂDULESCU, Le cortège nuptial d'Etienne le Grand et de Marie de Mangop. Images sur des carreaux de pôle découverts dans la re iden e princière de Vaslui (XV <sup>e</sup> siècle) .....	81
ȘTEFAN ANDREESCU, Les fondations ecclésiastiques du boyar Ghiorma de Pogoniani à Bucarest .....	101

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006

CONSTANTIN REZACHEVICI, PETRE Ș. NĂSTUREL, Un épitrachilion du monastère Iviron et la famille de l'épouse de Radu Mihnea .....	111
MIHAI-BOGDAN ATANASIU, Le patrimoine foncière du grand trésorier Iordache Cantacuzène (I) .....	121
BOGDAN-PETRU MALEON, La monastère de Probota entre la hierarchie ecclesiastique et le prince. Les significations de quelques privilèges du XV <sup>e</sup> –XVI <sup>e</sup> siècles .....	131

#### *OCCIDENT VERSUS ORIENT*

ȘERBAN MARIN, Un precedent de la quatrième croisade. L'Expedition du doge Domenico Michiel contre l'Empire byzantin (1122-1126) dans les chroniques vénitiennes .....	151
TÜDOS S.KINGA, Le testament de Bekes Gáspár. Grodno, 1 novembre 1579 .....	181
VIOLETA BARBU, Les Pays Roumains et les querelles autour de la primauté pontificale (le XVII <sup>e</sup> siècle) .....	189
TUDOR - RADU TIRON, Autour du droit aux armoiries en Transilvanie (le XVII <sup>e</sup> siècle) .....	217

#### *DISCUSSIONS*

EUGEN DENIZE, Autour du début de la guerre de Vlad l'Empaleur contre l'Empire ottoman .....	239
LIVIU PILAT, Vocabulaire politique et conséquences territoriales de l'hommage de Lvov (1387) .....	253
ADDENDA ET CORRIGENDA .....	263
COMPTE-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES .....	277
IN HONOREM DEMIR DRAGNEV ( <i>Victor Spinei</i> ) .....	333
ABREVIATIONS .....	337
SOMMAIRE .....	341

ACADEMIA ROMÂNĂ  
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE  
DE  
ISTORIE MEDIE

VOL. XXIV, 2006

---

CONTENTS

*TRADE AND MERCHANTS IN THE MIDDLE AGES*

ȘERBAN PAPACOSTEA, Genoese and Black Sea powers in the 14 <sup>th</sup> - 15 <sup>th</sup> centuries: the case of Sinope .....	1
SNEJANA RAKOVA, Trade aspects in the slavie diplomatic and hagiographic sources (13 <sup>th</sup> -16 <sup>th</sup> centuries) .....	9
PENKA DANOVA, The Knowledge of the Italian merchants. The example of the travel accounts (15 <sup>th</sup> – 16 <sup>th</sup> centuries) .....	21
ANCA POPESCU, Foreign Merchants and their fiscal regime in the Ottoman Empire (second half of the 16 <sup>th</sup> century). Some reflections .....	31
GHEORGHE LAZĂR, Wallachian merchants and their trade organisation .....	41

*PRINCES, ARISTOCRATS, ECCLESIASTICAL FOUNDATIONS*

ȘTEFAN S. GOROVEI, Maria Asanina Paleologue, princess of Moldavia (II) .....	55
MARIA-VENERA RĂDULESCU, The wedding of Stephen the Great and Maria of Mangup. Images on glazestore tiles discovered at Vaslui (15 <sup>th</sup> century).....	81

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIV, 2006



ȘTEFAN ANDREESCU, On the Relations of the Romanian Principalities with Epirus : the Ecclesiastical Foundations by Ghiormă of Pogoniani in Bucharest .....	101
CONSTANTIN REZACHEVICI, PETRE Ș. NĂSTUREL, A Stole kept at the Iviron Monastery and the Family of the Radu Mihnea's Spouse .....	111
MIHAI-BOGDAN ATANASIU, The Land Possessions of the Great Treasurer Iordache Cantacuzenos (I) .....	121
BOGDAN-PETRU MALEON, The Probota monastery between the ecclesiastic hierarchy and the reign. The significances of some privileges during the 15 <sup>th</sup> and 16 <sup>th</sup> centuries.....	131

### *OCCIDENT VERSUS ORIENT*

ȘERBAN MARIN, A Precedent to the Fourth Crusade. The anti-Byzantine Campaign of Doge Domenico Michiel in 1122-1126 according to the Venetian Chronicles .....	151
TÚDÓS S.KINGA, Bekes Gáspár's Last Will. Grodno, 1 November 1579 .....	181
VIOLETA BARBU, The Romanian Principalities and the Dispute around the Papal Primacy Dogma (the 17 <sup>th</sup> century) .....	189
TUDOR-RADU TIRON, About the Law of Arms in 17 <sup>th</sup> century Transilvania .....	217

### *DEBATES*

EUGEN DENIZE, When did the conflict between Vlad the Impaler and the Turks start? .....	239
LIVIU PILAT, The political vocabulary and the territorial consequences of the Liov homage (1387) .....	253

ADDENDA ET CORRIGENDA .....	263
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES .....	277
IN HONOREM DEMIR DRAGNEV ( <i>Victor Spinei</i> ) .....	333
ABBREVIATIONS .....	337
CONTENTS .....	341

## NOTĂ CĂTRE AUTORI

Pentru o mai bună colaborare în viitor, Redacția face următoarele precizări:

- materialele și studiile vor fi culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil, Redacției urmând a-i fi remise discheta și două exemplare complete ale materialului (nu vor fi admise materiale fragmentare). Materialele și studiile vor fi însoțite **obligatoriu** de un rezumat într-o limbă de circulație (engleza, franceză, germană) de max. 1/2 pag. și care să cuprindă și titlul acestora. În plus, fiecare text va fi însoțit de un rezumat de max. 10 rânduri **în limba engleză** și de un scurt CV al autorului. Materialele care nu vor respecta aceste cerințe nu vor fi reținute pentru publicare.
- autorii sunt rugați **insistent** să folosească în redactarea notelor ce vor fi culese în subsolul paginii și numerotate în continuare sistemul de abrevieri folosit de revistă și publicat în paginile acesteia începând cu vol. XVII (1999);
- rubrica **Recenzii și Note Bibliografice**, care va cuprinde prezentări de cărți, studii, reviste cu strictă referire la Evul Mediu, va ocupa un spațiu mult mai amplu în economia revistei decât până acum, orice contribuție sau sugestie în acest sens fiind binevenite; materialele pot fi simple prezentări (1-2 pag.) până la recenzii de mai mare amploare (max. 5 pag.);
- în scopul lărgirii informației bibliografice a cititorilor, vor apărea două noi rubrici: **Cărți sosite la Redacție** (unde vor fi incluse titlurile noilor apariții editoriale privind Evul Mediu, autorii fiind rugați să trimită pe adresa Redacției câte un exemplar din publicațiile lor) și **Buletin Bibliografic** (ce va cuprinde informații din materiale straine ce conțin referințe asupra Evului Mediu românesc);
- pentru o bună desfășurare a procesului tipografic termenul limita de predare a studiilor și a celorlalte materiale este ***luna martie a anului de apariție***; materialele sosite după această dată, în funcție de rubricile stabilite de Redacție, vor fi incluse într-un număr viitor al revistei.

## LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE "N. IORGA"

- Șerban PAPACOSTEA, *La Mer Noire carrefour des grands routes intercontinentales, 1204-1453*, Institutul Cultural Român, Buc., 2006, 372 p.
- Eugen DENIZE, *Ștefan cel Mare. Dimensiunea internațională a domniei*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004.
- Constanța GHIȚULESCU, *În salvări și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, Edit. Humanitas, București, 2004.
- DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA, seria B, Țara Românească, vol XXXIII (1648), întocmit de Gheorghe Lazăr, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Andreea Iancu; vol. XXXVI (1651), întocmit de Oana Rizescu, Marcel-Dumitru Ciucă; vol. XXXVII (1652), întocmit de Violeta Barbu, † Constantin Bălan, Florina Manuela Constantin, Edit. Academiei, Buc., 2006.
- Constanța VINTILĂ-GHIȚULESCU, *Focul amorului. Despre dragoste și sexualitate în societatea românească. 1750-1830*, Edit. Humanitas, Buc., 2006, 270 p.
- Ileana CĂZAN, *Dușmani de temut, aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politic european*, Edit. Minerva, București, 2004.
- Ovidiu CRISTEA, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, Edit. Corint, București, 2004.
- Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Vâlcea (sec. XIV-1848), volum întocmit de † Constantin Bălan (coord.), Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, Edit. Academiei Române, Buc., 2005, 1348 p.
- Ștefan ANDREESCU, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, Institutul Cultural Român, Buc., 2005, 262 p.

### APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Comunitatea greacă de la Brăila din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIX-lea* (cu variantă în limba engleză), Brăila, 2004.
- D. BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.
- L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, 2004.
- Mihai Sorin RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.
- Irina GAVRILĂ, *Statistică matematică și informatică în cercetarea istoriei*, Brăila, 2003.
- Radu Ștefan VERGATTI, *Populație. Timp. Spațiu*, Brăila, 2004.
- Dan CERNOVODEANU, *Evoluția armelor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, Brăila, 2005.